

Герої пустельних обріїв

Джеймс Олдрідж

Джеймс Олдрідж

ГЕРОЇ ПУСТЕЛЬНИХ ОБРІЇВ

Переклад: Віктор Часник

Розділ перший

Пустеля і століття історії розтропили римську вежу. Обвалилися стіни, склепінні зали занесло піском, від огорожі не залишилося і сліду; і тільки ворота, витесані з світло-жовтого каменю, висіли на своїх петлях, майже не порушені часом.

Над кам'яною плитою для цих воріт працювали не римські, а перські каменотеси, і всю її історію можна було прочитати в письменах, що покривали поверхню каменю. Вона була виготовлена в Персеполі для перського царя Артаксеркса[1], але написи відносились до епохи Дарія Третього, його онука, який, однак, не знайшов її застосування. Коли Олександр Македонський взяв Персеполь, він наказав перенести цю кам'яну плиту за три тисячі миль в Грецію і там піднести в якості пам'ятника його перських перемог. Але воїни, яким це було доручено, дотягли її до околиць нинішньої Аравійської пустелі і кинули край дороги: чи то отримали інший наказ, чи то просто змучилися.

Пізніше плиту, що лежала при дорозі, знайшли римляни і поволокли її далі на південь, до форпосту, збудованому ними на краю пустелі. Тут її закріпили в отворі кам'яної арки, і вона стала служити пам'ятною віхою для всіх царів і полководців, які домагались права володіння безкрайними просторами внутрішньої Аравії. І поверх першепочаткового перського клинопису стали лягати все нові і нові письмена; не тільки греки, римляни, хрестоносці і Аббасіди, але і кожний з наступних завойовників поспішав висікти на благородній поверхні каменя якісь слова і тим як би закріпити в століттях свою владу над Arabia Deserta [2].

Останні написи були англійські; кілька наших знаменитих співвітчизників відобразили на воротах свої скромні імена: мандрівники — Палгрейв і Доуті, воїни — капітан Шекспір і Т. Е. Лоуренс[3]. На них все і скінчилося: друга світова війна перетворила давній звичай в вульгарну забаву, і тепер уже кожен англійський солдат, проїжджаючи мимо на вантажівці, вважав своїм обов'язком прикрасити стародавній камінь прізвищем Томсона або Сміта. Це була свого роду заявка Томсона і Сміта на Аравію, потрібну їм якщо не для себе особисто, то для того нафтопроводу, який змією вився навколо воріт, являючи собою чисто англійську данину поваги вікової традиції.

Але ворота стояли непорушно, і зараз під ними спав чоловік, який, будучи істориком і арабістом, мав би вважати рідкісною удачею, що йому пощастило побачити цей пам'ятник, нехай навіть той піддався оскверненню. Втім, він про це не думав і

розглядав ворота лише як захист від колючого зимового вітру, який лютував над пустелею. Він, правда, оглянув їх, коли підійшов впритул, але тут же повернувся спиною, ліг зручніше, підклавши під голову зняте з верблюда сідло, натягнув на обличчя край покривала і заснув. Це можна було витлумачити або як повну байдужість, або, в крайньому випадку, як граничну втому, проте для нього самого тут було щось більше. У цьому русі людини, що повертає спину історичному пам'ятнику, позначилася втома історією, втрата інтересу до будь-яких подій минулого, якими знаменувався перехід людства з одного історичного періоду в інший, з однієї стадії поневолення в іншу. Тим більше, що ця людина і в думках і в снах жила не тільки осоружним минулим і нудним теперішнім.

На ньому була арабська одежа, колись яскраво-жовтого кольору, а тепер застаріла і брудна; але сам він явно не був арабом. Борода, що віросла на цегляно-червоному обличчі, була золотиста і м'яка на вигляд, густі брови вигоріли на сонці, а той, кому вдалося б заглянути в очі, що ховалися в тіні глибоких орбіт, побачив би, що вони блакитні і холодні. У цих краях, де людей вміють розпізнавати з першого погляду, його часто сприймали за сирійця, за стамбульського турка, за єгиптянина, єврея або якого-небудь напівкровку з Багдада; але англієць, придивившись уважніше, визнав би в ньому свого — якщо не англійця, то шотландця, валлійця або навіть ірландця.

Він був невисокий і неширокий в плечах, але дуже гнучкий і верткий, з великою не по росту головою і чималим довгастим обличчям. Навіть уві сні він не давав собі відпочинку; відчувалося, що тіло його напружене і нерви натягнуті. Якби він міг подивитися з боку на себе сплячого (а у нього часто було таке бажання), він сказав би: ось спритна підробка під шейха кочового племені — зовні бездоганна, але занадто вже бездоганна, щоб не бути личиною, і досить незручною і стомлюючою маскою для самолюбивого, вольового тридцятирічного чоловіка, у якого головне в житті — вміння тримати себе в шорах. Це йшло врозріз з душевною безпосередністю вождя кочівників, роль якого він намагався грати. І тому таким складним і суперечливим був вираз його обличчя, яке відбивало і самовпевненість, і хворобливу вразливість, і незвичайний розум, і неспокійну чуттєвість, до речі. Останню видавали злегка підняті куточки повних губ, хоч їх і намагалися приховати цнотливо суворі складки, що йдуть від крил носа.

До цього чоловіка досить було придивитися, щоб його зрозуміти, але серед людей, які його оточували, ніхто не цікавився подібними труднощами. Для арабів, разом з якими він боровся за свободу племен пустелі, він був той, за кого себе видавав: Гордон, вождь пустелі, натхнений якоюсь невідомою і неясною метою; не араб і не послідовник ісламу, а зовсім явно англієць і навіть язичник — єдине, що здавалося в ньому потайним, жителям цієї незвичної до загадок країни.

Грає або не грає він роль, до цього тут і зовсім нікому не було діла. Але як би там не було, а поспати йому на цей раз не вдалося. У напів занесений піском вузький розчин воріт протиснувся хлопчина араб. Ззаду його підштовхував інший, він жартівливо відбивався, і справа кінчилася тим, що обидва впали на Гордона. Той скочив і закричав

на них по-арабськи, вільно користуючись найнесподіванішими оборотами.

— Бог наділив мене терпінням, — сказав він, — але ви хоч кого змусите вийти з себе.

Він ще люто grimнув на них наостанок для залякування і стусанами виштовхав обох назад за ворота. Чути було, як вони там регочуть, продовжуючи метушню; його суворість не обдурила їх, вони його любили. Гордон озирнувся і побачив двох бедуїнів, що вилізли з ніші в стіні, де вони теж ховалися від сонця і вітру.

— Ах, ви! — вигукнув він. — Вояки! Розбійники! Такої надійної охорони в усій Аравії не знайти! Не могли відігнати двох бліх, щоб вони не кусали уві сні нещасного пса!

Але його закиди не засоромили їх. Ці люди були дуже відважні і зухвалі — з тих, що не бояться смерті і зневажають небезпеку. Втім, Гордону вони служили досить віддано.

— Гордоне, — сказав Бекр, рослий араб з палаючими очима, в яскравому бурнусі[4], за пояс якого були заткнуті два срібних кинджала. — Якщо ти хочеш смерті цих двох бліх, скажи лише слово. Одне слово.

— Кровожерний Бекр! — протягнув Гордон з відтінком образливого глузування в голосі. — Не сподівайся зводити свої рахунки по кровній ворожнечі, прикриваючись моїм ім'ям. Убивай кого хочеш, але мене до цього щоб не примішував. — Він знову сів на ковдру і потягнув до себе сідло. — А тепер дайте мені спати!

Бекр, нітрохи не збентежений, повернувся в свою нішу; його товариш продовжував стояти перед Гордоном, спираючись на довгу рушницю з срібною насічкою. На противагу Бекру, цю людину відрізняла природна стриманість, під якою ховалося все розмаїття його порухів душі. Якщо в Бекрі кожна рисочка говорила про його люто вдачу, то непоказний вигляд Алі таїв у собі мовчазну загрозу. З них двох більш небезпечним був він.

— Гордоне, — сказав Алі, звертаючись до загорнутої нерухомій постаті. — Щоб зустрітися з Гамідом, нам потрібно зараз рушати в дорогу. Якщо ти хочеш спати, спи, але тоді нехай ці блохи, як ти їх назвав, скачуть вперед і попередять Гаміда, що ми не встигаємо.

Гордон не схильний був навіть поворухнутися. — Нехай їдуть, — байдуже погодився він. — Через годину я встану і все одно буду на місці раніше них. — Це було необережно з його боку, тому що тепер, похвалившись, він повинен був довести свої слова справою, а тим часом за останню добу йому довелося спати не більше двох годин.

— Якщо Мінка і Нурі поїдуть вперед, не потрібно тобі вставати через годину, — сказав Алі. — До чого безглузда впертість?

Гордон сів. — А навіщо чекати годину? — сказав він. — Ми поїдемо зараз же і будемо на Джаммарському перевалі навіть раніше Гаміда.

Звинувачення в безглузді впертості було сприйнято Гордоном як виклик; він запідозрив, що непоказний Алі навмисне кинув йому цей виклик, зі злим лукавством випробовуючи його витримку; Гордон знав, що варто йому хоч раз виявитися не на висоті взятої на себе ролі, і лукавство перейде у відкрите глузування. Якщо вони і вірили йому, то лише наполовину.

— Вставай! — крикнув він на високій пронизливій ноті, і, незважаючи на його різкий голос англосакса, це прозвучало, як протяжний оклик вожака каравану, який закликає своїх людей зніматися зі стоянки — згортати намети, готуватися в путь. Було щось самозабутнє в цьому звуці; Він все ширився. Гордону особливо подобалося, що в просторі пустелі він розносився вільно і ніяка луна не повертала його назад жалюгідною, вихолощеною подобою живого голосу.

— Вставай! — повторив він і з методичністю, в якій вже ніякого самозабуття не було, став приводити себе в порядок: по-жіночому обсмикнув поли бурнуса, підтягнув пояс, розправив складки куфії [4] і, нарешті, як би на довершення туалету, одну за одною підняв ноги носками вниз, щоб висипався пісок, що набився в акуратно приладнані сандалі.

Бекра наказ виступити засмутив; він лаяв Алі за те, що той не дає людям поспати, просив Гордона не поспішати, доводячи, як важливо відпочити хоч один годину перед тим, як вирушати в дорогу на цілих шість, знову накидався на Алі. Але Гордон вже нетерпляче гукав інших і, просунувши голову в ворота, кричав веселим забіякам, Мінке і маленькому Нурі, щоб вони захопили його сідло і йшли споряджати верблюдів. Обидва охоронця зникли за воротами, загрозливо розмахуючи палицями, якими вони поганяли верблюдів, і Гордон дивився їм услід, спокійно гадаючи про себе, хто з них насамкінець вб'є його або, в крайньому випадку, свого товариша.

Все з тим же філософським спокоєм він сів на верблюда і під яскравим сонцем вивів караван, що складався з шістнадцяти незадоволених бедуїнів, назустріч холодному вітру пустелі; зусиллям волі він тримався в сідлі, перемагаючи біль в судорожно стиснутих легенях, оніміння затерплх кінцівок, свинцеву тяжкість повік, але врешті-решт сон здолав його. На мить він прокинувся і наказав собі озирнутися і подивитися, як тануть в далекому мареві обриси перських воріт; але сон зморив його знову, перш ніж він встиг повернути голову. І він тільки мигцем подумав в своє виправдання, що коли-небудь — завтра або через рік — настане для нього час дозвілля і спокою і можна буде з академічною безтурботністю цікавитися написами на камені. А зараз завдання одне: поганяти кудлатого верблюда, тримаючи такий кар'єр, який дозволить їм дістатися до Джаммарського перевалу раніше, ніж туди прибуде емір Гамід.

Розділ другий

Емір Гамід, ватажок повстання племен, був стрункий юнак з рвучкими рухами, з суворим і ясным поглядом глибоких очей, що не раз бачили смерть, — очей, в яких немов світилася поетична душа його народу. У нічній тиші він неспокійно крокував по гребеню Джаммарського перевалу і співав червоним піскам дорогий його серцю пустелі про бога, який скрізь і в усьому, повторюючи священний вислів ісламу: немає бога, крім Аллаха, і Магомет — пророк його.

— Бог, бог! — пробурчав Гордон, потираючи свої сильні руки. — Немає бога, крім цієї безкрайньої пустелі, Гаміде. І її свобода — єдиний пророк наш.

— Аллах великий, — відгукнувся Гамід, все ще повний чарівністю ночі. — Християнин вільний сумніватися в своєму Господі; араб може сумніватися тільки в собі.

— Я, як язичник ... — Гордон запнувся. Перед Гамідом — арабом він відчував себе маленьким і незначним, але з Гамідом-людиною міг говорити, як рівний з рівним, при всій своїй повазі до його високого сану, до його авторитету і до його настрою, — я, як язичник, однаково сумніваюся і в богові і в людині. Тобі, як еміру, це теж не завадило б.

Молодий чоловік розчахнув свій бурнус і знову взявся неспокійно снувати туди й сюди. — Ні, ні. Я сумніваюся тільки в собі. Якщо б я засумнівався в богові, це було б початком моєї загибелі.

— Тоді геть всі сумніви! — скрикнув Гордон. — Я ж люблю тебе, Гаміде, — сказав він без переходу. Так зазвичай починають, коли хочуть когось в чомусь переконати, але у Гордона ця фраза прозвучала як щире, хоча й напівжартівливе визнання. — Вір мені, — додав він з тієї ж проникливості. — Тривожитися нема про що. Ти можеш бути впевнений в успіху.

— Ні в чому не можна бути впевненим, Гордоне, тим більше коли мова йде про справу, яка повинна завершити наше повстання. — У словах Гаміда була та сама впевненість, проти якої він зараз заперечував. Але він найменше думав про себе, найменше звертав увагу на свої внутрішні сумніви або протиріччя. — Чотири роки ми з успіхом ведемо боротьбу, хоча цей успіх нам дався недешево, і майже вся пустеля вже вільна. Але від цієї останньої справи залежить доля повстання, і, щоб не зазнати невдачі, я повинен вирішувати з обережністю.

— Так вирішуй ж нарешті, Гаміде. До біса долю, до біса випадок, під три чорти ці дурні коливання, які нас затримують! — Гордон міцно стиснув руки, роздратований необхідністю зважувати всі за і проти, потім продовжував вже зовсім іншим, діловитим наполегливим тоном: — Зрештою, це лише питання географії. Або ми йдемо на південь і захоплюємо англійські нафтові промисли, або йдемо на північ, опановуємо аеродромом і позбавляємо Бахраз його останнього оплоту в пустелі. І те й інше потрібно, а тому будь-яке рішення буде правильним.

— Будь-яке рішення буде неправильним, — з гіркотою заперечив Гамід. — Ось чому я і говорю про долю. Дивись! — Він повернувся спиною до перевалу і широким рухом руки обвів пустелю, яка тонула в імлі і з якої так плавно здіймався гірський схил. — Тут, в пустелі, лежить наше минуле, наші багаторічні страждання, які тепер приходять до кінця. Тридцять років тому ми звільнилися від турецького ярма. І тоді ж, тридцять років тому, англійці нав'язали нам інше ярмо, віддавши нас під владу надрічкової держави Бахраз. Бахраз! Тридцять років живемо ми під гнітом його міст, звідки йде до нас біда, розкладання, загибель. Великий бог! Чого тільки ми не натерпілися за цей час! Каральні загони, бомби і шибениці, руйнівні податки, постійне обмеження свободи племен! Як легко вони зломили могутність мого покійного батька, підступно нацькувавши одні племена на інші! Як легко знищили наші пасовища, нашу верблюжу ярмарку, всі наші споконвічні і вірні засоби для існування! Як часто прирікали наших молодих людей на безцільне бродяжництво, руйнували основу основ нашого життя. А скільки разів ми піднімалися проти них і терпіли невдачу! Яких зусиль коштувало згуртувати воедино пригноблені племена і п'ядь за п'яддю звільнити нашу рідну

пустелю від поліції Бахраза, від його проклятої армії, від жорстокого Бахразського легіону! Хай зглянеться бог над нашими муками!

— Але ж тепер ми перемогли! — рішуче заявив Гордон, як ніби скорбота, що звучала в скаргах Гаміда, надала йому бадьорості в його прагненні скоріше подолати всі останні перешкоди. — Що ще залишилося звільнити? Лише шматочок землі, вузьку смугу у околиці пустелі, кілька племен.

Віднімемо у бахразців Джаммарський аеродром, і їм більше не буде звідки загрожувати нам в пустелі.

Гамід схопив Гордона за лікоть і засміявся в несподіваному пориві радості. — О брате мій! — сказав він. — Як я люблю, коли ти то лаєшся, то втішаєшся надією, то сиплеш прокльонами в захопленні нашою справою. Аллах, що за людина!

Добре знаючи розум Гаміда, Гордон не став переоцінювати ці признання, хоча взагалі він був більш чутливий до знаків прихильності з боку арабів, ніж то допускала його англійська стриманість.

— Якщо я — людина, — сказав він без лестощів, — то мене зробило нею повстання племен.

Він шанобливо підніс до губ край одягу Гаміда. — Твій слуга, — скромно завершив він. Потім засунув руку за широкий пояс і витягнув якийсь захований в його складках предмет. — Дивись! — сказав він, миттєво похвальноючись. І вже простим, вільним від будь-якої навмисності рухом простягнув Гаміду невеликий камінчик циліндричної форми, гладко відполірований, але який лише тьмяно переливався в блакитному сяйві місяця. — Я привіз тобі в подарунок діоритову бирку. Вона мені попалася випадково, коли Алі вигрібав гній з покинутого колодязя, який вічно поганяють Талібові верблюди.

— А що це таке? — запитав Гамід, дбайливо взявши камінь своїми тонкими, довгими пальцями і намагаючись розглянути його трохи краще при світлі місяця.

Стежачи за пальцями Гаміда, що обмацують камінь як дивовижний і безцінний скарб, Гордон раптом завагався. — Та так, дрібничка, — сказав він. — Кинь його, Гаміде. Закинь подалі в пустелю, там його справжнє місце.

— Ні. Скажи, що це?

Гордон зітхнув. — Рідкісна і не схожа частка тебе самого, Гаміде. Але вона мертва. Коли я був ученим-істориком, я міг полювати за такою іграшкою, немов за справжньою коштовністю, витрачаючи на це мало не весь свій час. А тепер я тримаю її в руках і вона нічого для мене не значить.

Гамід потер камінчик в пальцях, щоб зігріти його. — Що ж це все-таки? — запитав він. — Магніт? Або осколок якої-небудь зірки?

— Занадто просте пояснення, — заперечив Гордон. — Ні, друже, мертві зірки тут ні при чому. Це твоя рідна Аравія, найчистіший арабський польовий шпат, — то, з чого був створений світ. Це древніше Єгипту, Шумеру та Аккада. Аравія існувала задовго до самих ранніх цивілізацій, відомих історії, але в нинішній Аравії не залишилося ніяких слідів тієї Аравії. Ні посуду, ні письмен. Згадування про неї зустрічаються тільки в єгипетських і шумерських написах або в месопотамських прокльонах. Але ми знаємо,

що ще за дві тисячі років до нашої ери місто Лагаш отримувало з Аравії будівельний ліс і порфіровий діорит. Сімдесят років тому якийсь австріяк на прізвище Глайзер знайшов такий ось циліндричний камінчик, і вважалося, що це єдина зроблена в самій Аравії знахідка, що відноситься до її раннього, первісного існування.

— Але що ж це таке?

— Колись на такі ось камінчики-бирки вівся рахунок кількості породи, що вивозиться. Але це було давно, дві тисячі років тому. А зараз це просто рідкісний і оригінальний пам'ятник арабської давнини. — Він знизав плечима. — Вчені Європи і Америки нічого не пошкодували б, щоб його дістати. Але я вирішив, що зроблю свого роду акт історичної справедливості, якщо подарую його тобі. Зауваж, це жертва з мого боку. Я прославився б на весь світ, якби ткнув цей камінчик в ніс моїм колишнім побратимам по професії. А я спокійнісінько розлучаюся з такою вірною запорукою слави!

Гордон сміявся, але Гаміду це не здалося смішним. — Ти повинен написати своїм побратимам.

— Ні, ні, ні за що! — з жахом вигукнув Гордон. — Нехай це залишиться нашою таємницею, Гаміде. Для них цей камінчик дорожче золота. Для нас же з тобою він може мати ціну, тільки якщо ми збережемо його у себе. Це наша особиста справа. Знак нашої зневаги до них. Наша насмішка над усіма істориками. Наш плювок в обличчя історії як науки. Відвези це в свій палац у Істабалі, заховай в шкатулку, і нехай лежить там, поки не забудеться або не згубиться. Такий кінець всього в історії, Гаміде. Треба було мені, мабуть, залишити цю штуку там, де я її знайшов. З дурної метушнею навколо камінчиків у мене покінчено назавжди.

— Я буду зберігати його, — сказав Гамід. — Дякую тобі, брате мій.

Нічна темрява приховувала обличчя Гордона, його спрямований в простір погляд, перед яким начебто ланка за ланкою розмотувався ланцюг минулого. Але він не хотів бачити цього: для нього існувало тільки те, що було зараз, цієї хвилини, цієї секунди.

Гамід між тим не побажав залишитися в боргу. Він простягнув Гордону масивний золотий годинник на блакитному бісерному шнурку.

— З Англії, — сказав Гаміде. — Як і ти. Невтомні і точні.

Гордон торкнув годинника пальцем, і він загойдався на шнурку, за який його тримав Гамід.

— Що це ми з тобою раптом надумали обмінюватися подарунками вночі на горі? Поганий знак, Гаміде. Ти хочеш, щоб я взяв цей годинник?

— Неодмінно. Я його носив сам не знаю навіщо. Не раз уже збирався подарувати тобі. Ось і подарував.

— Мені не хотілося б брати їх.

Гамід замість відповіді поклав годинник Гордону на долоню і дав стекти туди ж довгому бісерному шнурку. — Ти не смієш відмовлятися від мого подарунка. Не смієш. Годинник твій. Якщо він тобі не потрібен, викинь його. У ньому ж нема нічого путнього, тільки те, що він йде та йде: тік-так, тік-так, тік-так; а потім заведеш його, і він йде

знову. Мабуть, у ньому є свій час, який заховано там, всередині.

— А я зупиню його, — сказав Гордон і клацнув кришкою годинника. Відкрилася очам найдрібніша мозаїка, крихітна подoba небосхилу зі своїми зірками, півмісяцями, сонцями. Гордон вхопив пальцями два важеля і з'єднав їх; годинник став. — Ну ось, тепер вони мертві. Нехай так і залишаються; але зроби мені послугу, візьми їх, заховай і не віддавай, поки я не попрошу, інакше я їх втрачу. Бережи їх, як мій зупинений час, Гаміде.

Я ж ще не довершив того, для чого перебуваю тут.

Гамід взяв у нього годинника і сказав, що сховає його разом з діоритом. І оскільки інших виразів почуття не було потрібно, він додав звичайним спокійним тоном:

— Питання не в тому, довершив ти чи не довершив, Гордоне. Ти прийшов до нас як брат і як брат служиш нашій справі.

Гордон пересмикнув плечима, немов щоб струсити тугу, що давила його і сказав уже веселіше:

— Ні. Я прийшов до вас розгублений і заплутавшись, згинаючись під тягарем англійських богів і богів історії ...

— Це вірно, — сказав Гамід.

— Але неосвічені кочівники допомогли мені скинути цей тягар, навчивши мене, що свобода — це людина.

— Але ж, Гордоне, щоб захистити від бахразських собак свою людську гідність, ми і самі змушені поводитись по-скотинячому.

Але Гордон стояв на своєму: — Нехай, і все-таки навіть під п'ятою бахразських загарбників араб пустелі залишається єдиною людиною на землі, яка знає, що таке свобода. Це у нього в крові, і цього не можна відняти. Кожен араб — бог у себе в пустелі. І я, служачи йому, теж стаю богом.

— Але ж ти живеш у вигнанні, — співчутливо заперечив Гамід; він завжди пам'ятав про це і вважав, що це накладає на нього свого роду борг честі по відношенню до Гордона.

— Господи боже! — вигукнув Гордон з гримасою огиди. — Хіба я міг би тепер повернутися на батьківщину і знову жити життям піщинки в масі? Чи це свобода — загубитися в хаосі серед мільйонів? Де там людина, особистість, воля? Втрачається, все втрачається! Ось чому я шукаю все це тут, серед неосвічених бедуїнів.

Гамід закрив свої чорні очі. Так, він знає світ, сказав він. Йому знайомі страждання мільйонів. Всі люди — раби, не виключаючи і англійців в їх містах. — Але чи вільний ти тут? — запитав він Гордона, в тисячний раз намагаючись осягнути сутність цього англійського феномена. — Чотири роки ти віддав боротьбі, боям, змовам в ім'я нашої справи; що ж, знайшов ти нарешті свою омріяну свободу?

— Ні! — сказав Гордон, і стільки гіркоти було в цьому короткому слові, що вони почекали, поки вона вся розвіється у м'якій тиші ночі. Вони мовчки сиділи на холодному виступі скелі і при світлі зірок кидали камінчики в ящірку, що причаїлася неподалік, щоб злякати злих духів, що наїли на її багатостраждальну спину.

— Ні, — повторив Гордон задумливо, але без гніву. — У тому-то й біда, Гаміде. Араб вільний душею, це у нього від бога. А я — ні, тому що я не араб. Скільки б я не старався обдурити себе і інших, я — не араб.

— Чи так це важливо, брате?

— Дуже важливо, тому що я занадто схильний до терзання душі і занадто пам'ятаю про інші світи. По суті, я тут, в пустелі, шукаю шляхи для всього стражденного людства. Вільних людей немає на землі, Гаміде. Араб від народження вільний душею, але навіть він повинен відчайдушно боротися за те, щоб свобода стала для нього реальністю. А якби я, скажімо, помер зараз, то помер би в ланцюгах, тому що я ще цієї свободи не знайшов — навіть у вигляді прикладу. Я хочу побачити араба вільним у його пустелі, в цьому сенс мого життя і моєї боротьби тут, тому що успіх у цій боротьбі буде для мене доказом того, що свободи можна домогтися. Приклад — ось що мені потрібно. Аравія — моя дослідна ділянка, де випробовуються надії на свободу людини взагалі ...

— Якщо так, то дозволь мені знову обійняти тебе, Гордоне, тому що наша втрата, значить, буде твоєю втратою, а твоя — нашою. Ось справжнє братство! Великий бог! Варто було померзнути вночі в товаристві ящірок на цій лисій горі хоча б для того, щоб знову поговорити про наші надії. Однак, — Гамід встав — не будемо захоплюватися. Зараз ми повинні діяти. Адже я вже говорив, від цього буде залежати наша доля, — сказав він так, немов все, про що вони розмовляли тут, було лише продовженням колишнього незакінченого спору.

— Тоді йдемо на північ, — сказав Гордон. — Йдемо на північ і відіб'ємо у бахразців останній аеродром, який у них ще залишився в пустелі.

Але Гаміда вже знову здолали сумніви і тривоги. — Так, Гордоне, я розумію твоє нетерпіння: я і сам би хотів звільнити цю останню ділянку пустелі. Спрямуватися туди і одним ударом завершити все — спокуса велика. Але ми і так вже виснажені боротьбою, Гордоне, і завзяте, непереборне бажання підказує мені, що ми повинні повернути на південь і вжити свої останні сили на те, щоб відібрати в англійців нафтопромисли. Адже саме нафтопромисли були причиною нашого гноблення, через них все почалося ...

— Можливо ти правий. Але зараз не чіпай їх, Гаміде. Не вступай у боротьбу з англійцями. Мені нелегко давати таку пораду: ти можеш подумати, що я відмовляю тебе як англієць. Але я зараз говорю як араб, Гаміде, я думаю про твій народ! Не вступай з англійцями в боротьбу: якщо ти зазіхнеш на їх нафту, вони будуть нещадні.

— Знаю, Гордоне, знаю. Тому й не можу вирішити. Я знаю, що ти маєш рацію, але душа моя рветься покінчити з цим джерелом наших лих. Адже це англійці, побоюючись за свої багатства, нацькували бахразців на нас, і якщо б не допомога англійців, Бахраз давно був би розбитий.

— Так, але пам'ятай одне, заради бога пам'ятай ... — з силою заперечив Гордон, починаючи спускатися з гори. — Заради одного лише запаху нафти англійці ладні закласти душу. А якщо ти протягнеш до цієї нафти руку, вони тебе на шматки розірвуть. Впорайся з бахразцями на півночі, Гаміде. Тоді вся пустеля стане вільною і ти зможеш домовлятися і торгуватися з англійцями, тому що вони будуть зацікавлені у

мирі з тобою.

Гамід скинув руки до нічного неба і вголос дав волю своїм сумнівам:

— Як же мені йти на захоплення аеродрому та зіткнення з Бахразським легіоном на півночі, якщо я не можу розраховувати там на підтримку своїх? Племена Джаммара і Камра не підуть за нами, Гордоне. Вони живуть на околиці пустелі, і тому гніт і утиски позначилися на них більше, ніж на всіх інших. Скільки раз вже ми намагалися підняти їх на боротьбу — і все безуспішно!

— Дозволь мені зробити ще одну спробу. Останню ...

— Добре, постарайся. Але, навіть якщо вони приєднаються до нас, хто знає, що нам готує Бахраз в Приріччі. Армії ми протистояти не в силах. Літаки нам не страшні, бо ми пересуваємося крихітними жменьками, які бомбити важко. Але армія, бій за всіма правилами — ні, це не для нас.

— Тоді дозволь мені відправитися в Приріччя і подивитися, які сили там має Бахраз. Я поведу переговори з племенами Джаммара і Камра і побуваю у старого Ашіка в його селищі у околиці пустелі. Відпусти мене зараз, а перед тим, як виступати, ми з тобою зустрінемося знову.

— Ах! — Гамід сердито повернувся обличчям на південь, і земля посипалася у нього з-під ніг. — Не можу я забути про англійські нафтопромисли. Адже вони для нас набагато важливіші, ніж остання база цих дурнів бахразців. Велика біда, що у Бахраза є аеродром в пустелі! Нам він не є небезпечним ... поки. Там, на півдні, загроза куди страшніше, Навіщо англійцям ця нафта? Я зовсім не хочу битися з ними через нафту. Мені вона не потрібна ...

— Тоді не зачіпай їх, поки не зможеш покінчити з Бахразом. Тобі погано доведеться, якщо ти нападеш на них.

— Даремно ти так впевнений в цьому, Гордоне, — раптом засперечався Гамід, — Промисли невеликі; особливого значення вони мати не можуть. Тут немає таких покладів нафти, як в Ірані або на островах Бахрейну. Підприємство зовсім маленьке ...

— Але з великими можливостями ...

— Зовсім маленьке, і охороняє його тільки жменька солдатів з Бахразського легіону. Нас там не чекають. Зараз найкращий час. Зараз або ніколи; ще трохи — і буде вже пізно.

— Вони почнуть з тобою війну, Гаміде. І навіть якщо тобі вдасться заволодіти їх промислами, все одно вони туди повернуться. В Іраку стоять англійські війська і англійські літаки.

Гамід кивнув головою.

— Я знаю. Це-то і лякає мене. Я знаю, що захопити ці невеликі нафтопромисли — значить кинути виклик всьому світу, могутній британській державі. Тому я і не поспішаю, Гордоне. Я боюся, як би це не скінчилося для нас катастрофою. А в той же час виходу немає. Якщо англійці залишаться тут, ми завжди будемо терпіти утиски — не від них, так від їх поплічників. І племенам все одно доведеться погано. Англійці були і будуть багаті, а ми були і будемо бідні і пригноблені.

— Добре! Тоді йдемо на південь і закінчимо з цим! — запально вигукнув Гордон.

Гамід посміхнувся і поклав йому руку на плече.

— Не поспішай погоджуватися зі мною стрімголов, — сказав він. — Мені більше подобається, коли ти сперечаєшся. Я знаю, ти маєш рацію у всьому, що ти говорив про бахразців і англійців. Але і я теж правий. І тому мені важко вирішити. На щастя, ми можемо не поспішати з рішенням: попереду ще два місяці зимової сльоти, і до весни ніхто нас не чіпатиме. Їдь до Талібу, їдь до Юнісу Ібрахіму в Камрі і спробуй ще раз поговорити з ними. Придивись ближче до аеродрому, порозвідай, що робить Азмі-паша і його Легіон. А я тим часом побуваю у наших друзів на півдні і дізнаюся, на яку підтримку ми там можемо розраховувати проти англійців або проти бахразців. Постараюся ще раз побачити нафтопромисли і зважити всі шанси на успіх. А потім ми зустрінемося знову і будемо вирішувати. Задоволений ти такою пропозицією, брате мій?

— Більш ніж задоволений. Я сьогодні ж, зараз же вирушу в дорогу.

— Ні ні! Поспи хоч одну ніч! — сказав емір. — Тобі потрібен відпочинок, і нема чого так поспішати.

— Я не можу спати, поки ця задача не вирішена, Гаміде. Мені не терпиться довести справу до кінця.

Гамід зітхнув.

— Всім нам хотілося б цього, — сказав він. — Але як дивно, що для тебе тут на карту поставлено цілий світ — вирішується доля безлічі людських свобод. Я сподіваюся, ми допоможемо тобі знайти відповідь на всі питання, що мучать тебе, брате мій. Що до мене, я думаю про одне: про свій народ. Я хочу добитися для нього свободи і щастя. Більше мені нічого не потрібно, Гордоне. Я хочу, щоб мій народ жив вільним серед рідної пустелі і щоб йому не заважали ні користолюбні чужинці, ні наймана вояччина Бахраза. Жити мирно на своїй землі — чи може бути прагнення більш просте і законне перед богом і людьми? Чи не того ж хочуть і англійці? Але у них це є. У нас же все життя йде на боротьбу то з одним, то з іншим гнобителем. І ось дійшло до того, що заради досягнення своєї мети ми змушені напасти на англійців, що господарюють в нашій Аравійській пустелі. Так скажи, чому? Чому ціною волі має стати те, що загрожує нам смертельною небезпекою, може бути, загибеллю? Навіщо така безглуздість, така несправедливість? ..

— Така ненависть ... — в тон йому вставив Гордон, здригнувшись усім своїм невеликим тілом.

— Ненависть? — повторив Гамід, немов пробуючи це слово на смак. — Ні, ненависті в мені більше немає. Я не хотів би воювати ні з бахразцями, ні з англійцями. Навіщо? Я не маю до них ворожнечі. Я знаю тільки одне: їм не місце тут, і, для того щоб їх тут більше не було, я готовий вбивати їх. Але ненависті у мене немає ні до кого, навіть до Азмі-паші і його лютого Легіону. Знаєш що, Гордоне? Якби я міг бути впевнений, що, припинивши боротьбу і залишивши англійцям їх нафту, а бахразцям їх землі на околиці пустелі, ми все-таки зможемо домогтися свободи, якби мені в тому був порукою бог, —

я негайно ж повернув би назад і не став зазіхати на ці непотрібні мені чужі володіння.

— Дозвільні мрії, — похмуро відгукнувся Гордон.

— Так, доля велить інакше. Я не можу залишити все так, як є. Хочу я чи ні, я повинен йти до кінця — до тієї грізної і небажаної розв'язки, яку ми самі накликали на себе: і я, і бахразці, і англійці. Тепер цієї розв'язки вже не уникнути.

— Розпізнаю кроки бога історії, — сказав Гордон, закинувши вгору свою велику голову, як ніби саме звідти, зверху, чулися ці кроки. — Немов кози на прив'язі, ми тупцюємо навколо минулого і не можемо від нього піти. Історія — ось той ворог, проти якого ми тут ведемо війну, Гаміде. І це наш спільний ворог. Я повинен одержати над ним перемогу. Адже здолати неминучість — це і означає здобути свободу.

— Тепер мені ясно, який шлях обрати, — сказав Гамід напівжартома. І, тут же забувши про Гордона і його ідеї, він підняв голову до зимового неба, поглядом шукаючи в височині Плеяди; потім злегка розкинув руки і заговорив, звертаючись до ночі: як в кожному арабі, в ньому жило прагнення до вищої, абстрактній справедливості. — О ніч, зоряна ніч! Чому ти не хочеш вказати шлях своїм улюбленим дітям — арабам? Якщо б можна було визначити цей шлях за допомогою приладів, формул, навігаційних карт! На північ або на південь? Ось вона, Полярна зірка. Схід Захід Північ Південь? Де шукати свободу, скажи. Де шукати свободу араба тепер, коли доля звела його з чужою жадібністю і приблудною жорстокістю? Нафта, гармати, боягузливі, підлі літаки! Яке діло до них арабу? Що їм потрібно від нього тут, в його рідному краю? Чому ми повинні вибирати між ними і залежати від зробленого вибору, чому, о ніч?

— Стережись, Гаміде, — лукаво сказав Гордон. — Як би ця прекрасна ніч не розкисла від твоїх скарг і не завершилась дощем.

— Нехай проллється дощ. Це теж доля! — сказав Гамід. — Адже доля завжди готова обрушити на нас якусь несподіванку. — І, дивлячись на зірки, він на підтвердження своїх слів прочитав співуче вірш з Гаріфів: "Покірно і безтурботно чекаємо ми велінь долі".

Вони продовжували спуск, по черзі декламуючи текст однієї з Муаллак [5], де йшлося про зоряні дощі, про ягнята, що пасуться в долині, порошок руїн і про те, як добре рано вранці рушати в дорогу разом з жінками, прекрасними, як білі лані, що мчаться на поклик своїх дитинчат.

Ось про що говорили їм зірки аравійського неба.

Розділ третій

Вранці в таборі Гордона, розбитому всього за тридцять миль від Джаммарського перевалу, пролунав крик сторожового — Бекра, який сидів на клишоногому верблюді:

— Сміт-паша їде!

Він помахав гвинтівкою і пустив свого верблюда галопом назустріч невеликому броньовичку в строкатих візерунках камуфляжу; хлопчики, Мінка і маленький Нурі, помчали за ним, на радіощах стріляючи в повітря, хоча Гордон строго заборонив влаштовувати стрілянину на території Джаммара.

— Хасіб! [6]

Застережливий окрик пролунав, коли всі троє стали стрибати з верблюдів прямо на башту броньовика, хапаючись, щоб не впасти, за короткий ствол гармати, і Гордон із задоволенням уявив собі, яка фізіономія зараз у Сміта і як він сипле лайкою в розпеченій водійській кабіні.

Біля Гордона залишився один лише Алі, застиглий в позі мовчазної зневаги до решти. Коли Гордон дорікнув йому за те, що він з такою похмурою байдужістю ставиться до коштовного і лише недавно здобутого трофею, Алі низав плечима і промимрив:

— Бог створив араба. Потім він створив пустелю. Потім поміркував і створив верблюда. — Алі склав руки разом, щоб зобразити завершеність цієї тріади. — А такі штуки не для арабів, — пробурчав він. — І не для пустелі теж.

Гордон засміявся, з якимось єхидним присвистом цідячи сміх крізь рідкі жовтуваті зуби; він думав про жалюгідну обмеженість погонича верблюдів. Верблюд для Алі був чимось нерозривно злитим з його життям, і він інстинктивно ставав на захист верблюда. Але і сам Гордон сприймав сталевого виродка як щось глибоко недоречне в пустелі, і не тому лише, що верблюд поруч з ним виявлявся непотрібним, а тому, що це було видовище, яке зневажало естетичний смак і нагадувало про машинне божевілья, яке охопило весь світ. Навіть непорочна чистота пустелі не убереглася від геометричного неподобства цих форм.

— Ти у мене скоро будеш їздити на такій штуці, — сказав Гордон навмисне, щоб подразнити Алі.

Але Алі тільки сплюнув у відповідь і пішов, залишивши Гордона удвох з Смітом, водієм броньовика, який щойно підійшов. Сміт, довготелесий англієць, витирав піт з обличчя і шиї. Він весь змок, вогкий одяг пристав до тіла, і він відліплював його на ходу.

Гордон сидів, підібгавши під себе ноги, і в цій позі був схожий на гриб — маленький, з великою головою, яка наче переважувала тулуб. Він підняв очі і сказав: "А-а, привіт, Сміте!" — ніби цього коротенького типово міського вітання було досить, щоб висловити Сміту все, що потрібно.

— Я вас шукав по всій пустелі, — сказав Сміт, знову беручись витирати піт.

Було щось від дорослої дитини в добродушному круглому лиці цієї людини, незайманому спустошливими бурями думки. Арабський одяг не міг приховати його ходи міської людини, яка звикла крокувати по тротуарах. Окинувши поглядом всю фігуру Сміта, Гордон не в перший раз відзначив про себе його схожість з полісменом; здавалося, він був спеціально спрацьований для поліцейського мундира, але в останній момент отримав від природи добродушний вираз обличчя, хоча, якщо придивитися уважніше, починало здаватися, що його самого бентежить ця добродушність. Зараз він стояв над Гордоном зі значним і в той же час розгубленим виглядом охоронця порядку, якому довелося затримати джентльмена.

— Проїхали без пригод? — запитав Гордон не встаючи. Він нетерпляче чекав, коли високий Сміт всядеться поряд з ним на землю.

— Без всяких. Другу машину я заховав в печері в Ваді-Джаммар [7], але якщо за нами почне полювати літак, зверху можуть помітити слід коліс.

Гордон нарешті підняв голову, і на мить чи то небо засліпило його, чи то він — небо. — Та сядьте ж ви, — сказав він Сміту. — Я зовсім не бажаю скрутити собі через вас шию. Яким шляхом ви їхали?

— Уздовж Ваді-Джаммар, — відповів Сміт і сів поруч з Гордоном, але не на землю, а на плоский уламок каменю, тим самим зберігаючи деяку незалежність.

— Я ж вам велів їхати не вздовж, а по Ваді-Джаммар, — сказав Гордон. — Не дивно, що ви залишили слід.

— Я пробував, але це виявилося неможливо, — заперечив Сміт. — Ці машини не годяться для такої важкої дороги.

Там, де справа стосувалася техніки, Гордон не міг сперечатися зі Смітом. Якщо Сміт не взявся провести броньовик через Ваді-Джаммар, — значить, так було краще і для машини і для тієї мети, якої вона повинна була послужити, тому що у всьому, що стосувалося машин, авторитет Сміта був незаперечний. І все ж Гордон знав, що сам він на місці Сміта вчинив би якраз навпаки. Він не тільки змусив би машину пройти через карколомні кручі Джаммара, але пригнав би її сюди по будь-якій дорозі, тому що він думав не про те, що може і чого не може машина, а про те, що повинно бути зроблено. Його дратувала не так поступливість Сміта по відношенню до машини, скільки його тупувате, провінційне невміння ставити мету понад усе — навіть користі.

— Важка дорога! — обурено повторив Гордон. — Вашим машинам, напевно, потрібна асфальтова мостова! — Він шумно висякався по-арабськи, прямо на землю, притримуючи спершу одну ніздрю, потім іншу, і тут же злорадно подумав: "Від цього його завжди коробить". Сміт, правда, не ховав хустки в складках свого арабського одягу (хоча Гордон іноді підозрював його в тому), але, якщо йому потрібно було ґрунтовно полегшити свій ніс, він йшов в пустелю, щоб виконати це далеко від сторонніх очей.

— Ви мене одвезете до насосної станції англійського нафтопроводу, — сказав Гордон. — Знаєте, де зелений будиночок.

— П'ятдесят четвертий пост.

— Хіба це п'ятдесят четвертий пост?

— Наче ви не знаєте! — сказав Сміт сердито. — Не розумію, що за вперте небажання називати речі своїми іменами.

— Ну, ну, Смітик, — весело урезонив його Гордон. І, бажаючи дати вихід власній веселості, додав тут же: — Дивіться! Он підходящий м'яч, а?

В один стрибок він опинився біля великого круглого каменю і захопив його ногою в знак того, що настільки слушною нагодою ніяк не можна знехтувати. Сміт, пересилуючи втому, покірно став навпроти і теж зачепив камінь ногою. Вони зайняли вихідне положення: відхилилися кожен всім тілом назад і міцно затиснули імпровізований м'яч між своїми лівими ногами. Боротьба йшла за те, хто перший зіштовхне камінь з місця. У самому положенні суперників полягав певний компроміс: вони діяли лівими ногами, тому що у Сміта ліва нога була сильнішою, і відхилялися в

різні боки, тому що Гордон не терпів торкання іншої людини. На секунду вони застигли нерухомо, наче дві кішки, які готуються до стрибка; потім Гордон, несподівано вивернувшись, зробив перший ривок. Йому майже вдалося вивільнити камінь — майже, тому що якби Сміт без сорому придавив своєю ножищею тонку щиколотку Гордона, він легко заволодів би каменем. Але Сміт завагався. Гордон повторив свій спритний, схожий на балетний пірует рух, і камінь відкотився в бік.

— Потрібно вміти змусити свої ноги слухатися. Саме змусити! — переможно сказав Гордон. — Який же ви футболіст, якщо не знаєте цього правила?

Скільки вже разів вони раптом затівали цю коротку і нескладну гру. Це повелося з тих пір, як Сміт одного разу обмовився (про що чимало шкодував потім), що свого часу непогано грав у футбол. На це Гордон поспішив зухвало відповісти, що він ніколи ніяким спортом не займався, проте напевно може повчити дечому класних спортсменів, і тут же викликав Сміта на змагання. Спочатку Гордону просто подобалося дразнити Сміта, але потім він сам став знаходити інтерес і задоволення в цій грі, яку можна було затіяти як тільки йому заманеться і в якій він незмінно залишався переможцем.

Але зараз гра закінчилася, і Гордон сказав діловим тоном: — Так, значить, ідемо на п'ятдесят четвертий пост. Ну, сідайте в машину.

— А навіщо нам туди їхати? — недовіжливо протягнув Сміт. Він піддав ногою камінь, яким вони тільки що грали, і перекинув його через западину в базальті. — З панцерником краще триматися від нафтопроводу подалі.

— На цей раз побоюватися нічого, — благодушно сказав Гордон. — Ми ідемо в гості до нашого англійського противника, банькуватого старигана Мартіна.

— До генерала Мартіна? — Сміт відкашлявся. — А чого йому від нас треба?

Гордон знаходив особливе задоволення в тому, щоб лякати Сміта, ятрити його неспокійну совість англійця. — Генерал хоче зробити напучення двом англійцям, що надумали вплутатися в повстання племен. Він хоче поради́ти нам з вами забратися геть, раніше ніж ми наробимо дурниць — скажімо, візьмемо участь в нападі на англійські нафтові промисли.

— Так Гамід зважився на це?

— Гамід ще не наважився, але цілком можливо, що вирішиться ...

— Але навіщо? Адже йому ж відомо, чим він ризикує, якщо зв'яжеться з нафтопромислами. І потім Гамід зовсім не ворог англійцям. Чого заради йому сунутися туди?

— Заради свободи, — сказав Гордон.

— Але ...

Сміт раптом помітив тривожні симптоми — різкий поворот голови Гордона, шкідливе поблискування очей в передчутті задоволення — і остерігся задати те єдине питання щодо свободи, яке Гордон вже готовий був підхопити і завертіти на всі боки, як жонглер, який грає палаючими факелами. Замість цього він запитав:

— Як генералу Мартіну вдалося вас знайти?

— Генерал не перший раз в пустелі. Надіслав записку Гаміду.

— А як на це дивиться Гамід?

— А як він, по-вашому, повинен дивитися? Це чудовий випадок дізнатися, чого товстопузий Азмі-паша і генерал Мартін очікують від нас, а заодно з'ясувати, чого ми можемо чекати від них.

— Будь-яких гидот, — похмуро буркнув Сміт.

— Чудово! — зі смаком сказав Гордон; але йому стало шкода Сміта, який залишався для нього вічною загадкою. Сміт потрапив в пустелю під час війни в якості начальника транспорту; однак що утримує його тут ось уже чотири роки після війни і спонукає служити справі повстання племен, — цього Гордон не міг зрозуміти і постійно цьому дивувався. Найпростіші пояснення тут не годилися: Сміт не тікав від життєвих тягот, не був честолубцем, не прагнув до абстрактних ідеалів свободи. Все це було вище його інтелектуального рівня. Справа була і не в любові до пустелі, бо пустелю Сміт терпіти не міг, і не в любові до людей пустелі, серед яких він завжди відчував себе чужим. Навряд чи його приваблював і клімат, оскільки кожен день в цьому кліматі був для нього тортурою. Словом, жодне з цих припущень не розкривало душевної таємниці Сміта, хоча за минулі роки Гордон всі їх перебрав, і кожен раз йому здавалося, що він вгадав, що потрібно Сміту від Аравії. Сміт любив машини; всі інші властивості його душі залишалися прихованими; не припускаючи в ньому ні особливих психологічних глибин, ні якої-небудь хирлявої романтики, Гордон зрештою вирішив, що саме в суто міському складі цієї людини криється причина його незрозумілої прихильності до Аравії — недарма бедуїни прозвали його Сміт-паша. Сміливість, яку Сміт виявляв тут, була сміливістю городянина; в іншому ж їм володіли два почуття — страх і прагнення стушуватися, особливо перед світом англійців, до якого він належав, як і раніше.

— Нічого вам боятися Мартіна! — сказав Гордон і ткнув Сміта великим пальцем в бік. — По-перше, він удвічі менше вас ...

Але Сміт не схильний був жартувати на цю тему. — Ми їдемо одні?

— Ні, не одні. З нами поїде Бекр і хто-небудь з хлопчиків.

— Це занадто багато. Я не можу так перевантажувати машину. Адже у мене ще баки з паливом.

— А не можна викинути ось цей мотлох? — Вони стояли біля машини, і Гордон вказав на лопати, ланцюги та інші пристосування.

— Ні. Але можна викинути боеприпаси, — ехидно запропонував Сміт. — Вони найважчі.

— Е, ні. Це не піде! — неприродним, майже верескливим голосом вигукнув Гордон. — А бензин? Навіщо вам стільки бензину?

— Щоб вистачило на дорогу туди і назад.

— Викиньте половину, — наказав Гордон, — залиште стільки, скільки потрібно, щоб доїхати туди.

— А назад як же?

— Господи Боже мій! Ну, поцупимо трохи на насосній станції.

Сміт знизав плечима і почав відв'язувати баки з бензином, а Гордон пішов попередити Бекра, що бере його з собою.

З двох забіяк Гордон вирішив взяти Минку і велів йому збиратися. Такий вибір він зробив тому, що маленький Нурі був майстерним погоничем верблюдів (як і Алі) і міг знадобитися Алі. Але маленький Нурі став благати, щоб його теж взяли, зморщивши своє ніжне, зовсім дівоче личко в тужливу міну жебрака. Гордон слухав його прохання з ласкавою поблажливістю, як зазвичай; Нурі він ніколи не висміював. Гордон вивіз хлопчика з віддаленого кочовища Аль-Кітааб: позначилася його пристрасть до всього, в чому можна було відчутися дух пустелі у всій первозданній чистоті. Нурі пас верблюдів і любив їх тією майже чуттєвою любов'ю, якою прив'язуються до своїх стад козопаси, так що і зараз товариші іноді дражнили його образливою кличкою козлятника. Однак Гордон завжди вмів відрізнити вільний інстинкт сина природи від протиприродних схильностей.

Маленький Нурі в простоті своїй душі безроздільно підкорявся інстинкту і, чистий і чуйний по натурі, був лагідний і ласкавий в обходженні. Лише зрідка його арабський темперамент проривався у вигляді нападу скаженої, несамовитої люті, яку нічим не можна було приборкати, поки вона не перебушує.

У той час як маленький Нурі смиренно просив, щоб його теж взяли, його товариш Мінка втрачав самовладання — грубив, пнувся наче індик, стверджуючи, що Гордон просто хоче покарати його улюбленого товариша за їх катання на башті броньовика. Всю провину Мінка брав на себе.

— Це я, я, я! — вигукував він і сердито, з викликом товк себе в груди, ледь прикриті лахміттям одягу.

— Що ж, хочеш, залишайся і ти разом з Нурі, — сказав Гордон. Його тішила можливість випробувати їх добру дружбу, поставивши зухвалого Минку перед вибором: поїздка на броньовику або вірність товаришеві.

— Ара Ош! — сердито огризнувся Мінка; для нього як для городянина природно було згадати сумнівне правосуддя легендарного Ара Оша.

Тут крилося основна відмінність між двома хлопчиками. Мінка, вуличний шибеник з Істабал Антара, Гамідової столиці в пустелі, виріс на базарі і не визнавав ніяких авторитетів. На м'яку натуру Нурі його буйні витівки діяли як спопеляючий вогонь. Безпритульний змалку, Мінка виховувався в нехтуванні міськими законами і порядками, і не було такої кари, яка стримала б його невгамовну жагу до життя в самих його неприборканих, захоплюючих і жорстоких проявах. Він жив, керуючись лише своїми безпосередніми хлоп'ячими поривами; один з таких поривів коштував Гордону кинджала і пари туфель, після чого він, в свою чергу поступившись щирому пориву, виручив Минку з палацової темниці і відвіз його з собою в пустелю, щоб дати простір його волелюбству і не розмінювати останнє на дрібниці в базарних суперечках.

Перший час Мінка сумував без людської штовханини, без бешкетних витівок. Але тут з'явився маленький Нурі, і в його природній лагідності Мінка несподівано знайшов противагу своєї буйної вдачі і полюбив нового друга так, як ще нікого і нічого не любив

за чотирнадцять років свого безпритульного життя. Це була взаємна прихильність, в якій кожен з них знайшов те, чого йому бракувало: один — вогонь, інший — душу. А тепер вже сама пустеля захопила Минку, тому що маленький Нурі розкрив перед ним всі багатства, які таяться в ній для вільного духу і повного енергії тіла, і Гордон часто думав, що, мабуть, тепер уже нікому місту не втримати цього вуличного хлопчика.

— Якщо Нурі поїде, хто допоможе Алі зібрати верблюдів? — сказав Гордон, намагаючись втихомирити Минку.

— Я залишуся! — покірно сказав маленький Нурі.

— Ні, їдемо! — наказав Мінка і поліз в машину, зробивши Нурі знак наслідувати його приклад.

Нурі подивився на Гордона. В очах його було знайоме благання, і Гордон сказав:

— Та вже гаразд, сідай. Я поїду нагорі.

— А Бекр? — запитав Сміт, вивантажуючи останні каністри.

— Він може сісти з вами.

— Нам їхати п'ятдесят миль. З вас душу витрусить нагорі. Нехай краще хто-небудь з них там їде.

— А мені більше подобається нагорі, — нетерпляче заперечив Гордон. — У вас в кузові сидиш, як в залізній клітці. І досить про це. В дорогу! В дорогу!

Машина рвонула і пішла, набираючи швидкість, але тут звідкись виринув Алі на своєму самому швидкохідному верблюді і помчав слідом за нею по базальтовій рівнині, на всі заставки лаючи Гордона. Гордон відповідав уїдлими насмішками, і так вони сварилися, поки Алі не відстав.

Вони ще не встигли від'їхати далеко, коли Гордон раптом помітив якусь фігуру, що лежала, скорчившись, біля засохлої купи верблюжого гною. Він крикнув Сміту, щоб той зупинив машину, зіскочив і, підійшовши ближче, побачив обліплений мухами труп худого жовтого бахразця, убитого, мабуть, зовсім недавно. Акуратна дірочка посеред чола говорила про те, що постріл був зроблений вмілою рукою.

Гордону ця рука була знайома. — Що це за людина? — закричав він на Бекра.

Сміт заглушив мотор.

— Якийсь жалюгідний безумець, який розгулював тут в пустелі, — відповідав Бекр. — Я натрапив на нього випадково. Простий бахразець, навіть не солдат, — і за просто розгулює по пустелі! Мені стало його шкода. Я запитав, чого йому тут треба. У нього вистачило зухвалості сказати, що він йде до Гаміда, але не знає, як до нього дістатися. До Гаміда! Я розреготався і позбавив цього божевільного від земних страждань.

— Сам ти божевільний! Чому не збудив мене?

— А як би ти з ним зробив? — запитав Бекр; його похмурий спалах вилилася раптом в дитячу образу.

Гордон перевів очі на убитого бахразця. Судячи з одягу — штани і сорочка кольору хакі, — це був не селянин, а міський житель, ймовірно з робітників. Серед тих, хто поодиноці блукав пустелею, подібні люди траплялися нечасто. Зазвичай це бували селяни з Приріччя, які плентались сюди лише для того, щоб померти від голоду чи

спеки. Гордон і сам не одного такого позбавив від земних страждань. Але в цьому бахразці було щось незрозуміле. Гордон знизав плечима.

— Так, ти маєш рацію! — сказав він.

І він наказав іншим допомогти маленькому Нурі, який, сумно хитаючи головою і жалісливо зітхаючи, вже почав засипати дрібними камінчиками тіло убитого. Всі приєдналися до цього заняття, але воно виявилось надто копітким, і коли під камінчиками зникли голова і плечі, Гордон сказав, що цього досить. — Нехай могильні духи довершать справу, — додав він, і вони продовжували свій шлях туди, де їх чекав генерал Мартін.

Розділ четвертий

Генерал Мартін, до якого їхав Гордон, був посивілий служака, який дотримувався того погляду, що розум потрібно дисциплінувати, тримати в шорах, інакше він може підвести і навіть погубити людину. Але, не дивлячись на свій страх перед інтелектом як таким, він все ж поважав його і вмів насолоджуватися його творіннями. Він багато читав: набагато більше, ніж водиться у солдатів, і з більшим толком, ніж водиться у генералів. У військових колах за ним здавна зміцнилася слава героя: в 1915 році він переплив Геллеспонт, щоб запалити сигнальні вогні для однієї невдалої нічної атаки, і цим подвигом заробив собі хрест Вікторії і легке поранення, внаслідок якого у нього іноді не закривалися повіки і погляд ніби склянів, спрямований в одну точку.

Після того як з турками було покінчено, він залишився в Аравії і там провів всі роки між двома війнами, виступаючи часом в якості військового експерта, але частіше в якості радника, як людина, що чудово розбирається у всіх арабських справах. Коли почалася друга світова війна, його визнали ідеальним полководцем для Західної пустелі. Він відправився в Єгипет, але нічим себе там особливо не виявив і, взявши участь в декількох ранніх операціях Уейвелла, повернувся в Аравію стежити за порядком в Іраку і Трансіорданії. Зараз він знову виконував обов'язки експерта і радника і був дуже задоволений цим, тому що любив Аравію, любив пустелю, любив всі складні перипетії гри, суть якої полягала в зрівноважуванні сил, що діяли тут. Мабуть, єдине, що йому тут було не до душі, це ті непривабливі об'єкти, навколо яких велася гра, — нафта, політика, гроші.

З Гордоном він ще ніколи особисто не стикався, хоча обставини не раз зводили їх зовсім близько. Якось незабаром після війни, коли в самих неспокійних районах пустелі вперше стала позначатися присутність Гордона, він запитав місіс Спрай, останню живу сучасницю Доуті і Лоуренса, що вона думає про Гордона і чим, на її думку, пояснюється його фанатичне прагнення втручатися в місцеві справи.

— В Англії ніколи не переведуться люди з фанатичною пристрастю до Аравії і її справ, — відповідала баба, сама не чужа такого фанатизму, як не чужий йому був, мабуть, і генерал. — Особливо, коли мова йде про племена пустелі. Боротьба племен за свободу і незалежність завжди захоплювала англійців, подібних Лоуренсу і капітану Шекспіру, тому що в тому бутті, яким живе бедуїн, всі люди є вільні і рівні. У пустелі кожен залежить тільки від себе, все одно, принц він чи пастух, — ось чому жителі

пустелі великодушні, правдиві, вірні даному слову; і хоча зустрічаються в їх середовищі і підступність і жорстокість, все ж це народ по натурі благородний і волелюбний. А який поетичний! Англійці приїжджають сюди в сподіванні знайти благородство і волелюбство, а знаходять ще й поезію; і, взявши арабів за зразок, намагаються наслідувати їх в надії набратися від них тієї внутрішньої чистоти, яка у нас, на Заході, давно вже втрачена. Вдалося це одному Доуті; він зумів стати справжнім арабом, просто тому що був справжньою людиною.

— Ну, а Гордон?

Жовте баб'яче лице місіс Спрай зморщилося в гримасу чи то здивування і захоплення, чи то роздратування і жалості.

— Гордон така відчайдушна голова і так наполегливий, що може перевершити всіх нас. Тобто ні! Я не те хотіла сказати. По суті, я його дуже мало знаю. Але тут є одна небезпека: як би цей Гордон не схильний з'арабитись надміру і не забути про те, що він народився в Англії і повинен зберегти англійський образ думок, погляди на життя, залишитися вірним своєму обов'язку англійця. З'арабившись надміру, він ризикує непомітно зрадити і погубити самого себе. У його ставленні до арабів є якась навіженість. Але чим би він не скінчив, ви будете свідком його кінця, генерале. Я — ні: я не доживу до цього.

І ось тепер, через кілька років, місіс Спрай вже лежала в могилі, а генерал сидів на насосній станції нафтопроводу і з деякою тривогою чекав одержимого Гордона. По суті, саме оцінка місіс Спрай була причиною того, що генерал заздалегідь не злюбив його, хоча і не бачив ніколи. Абсолютно ясно, що це людина, що заплуталася у всяких там інтелектуальних викрутасах. Всі його вчинки говорять про це. Шукач свободи з мізками набакир — ось хто він. З ним нелегко буде впоратися. Але впоратися потрібно.

Попереду показалися пофарбовані у зелений колір споруди насосної станції, і зараз же Гордон побачив генерала. Він стояв біля дерев'яних воріт, освітлений променями холодного сонця: невисокий, кремезний чоловік, в якому, незважаючи на добре зшитий цивільний костюм, відразу відчувався військовий. Зараз же за воротами був будинок, де містилося управління станції, — шматочок рідного Сміту лондонського передмістя, пересаджений в пустелю.

— Сили небесні! — вголос поскаржився Гордон. — До чого ж сміти люблять, щоб життя було маленьким і потворним! Таким вони його створюють у себе на батьківщині, а потім перевозять сюди. Ага! Ось і сам ліверпульський солдафон — банькуватий Мартін. Нумо подивимося, що це за птах.

Машина звернула у вузький проїзд між двома рядами колючого дроту і в кінці його зупинилася. Гордон розкинув руки в сторони, здійнявши поли бурнуса, ніби два крила, і зіскочив, відчувши на мить безмежну радість польоту; але це почуття зникло, як тільки він торкнувся землі і його вертке тіло з круточолою головою прийшло в нерухомість. Оглянувшись на своїх супутників, він несамовито закричав по-арабськи: — Нікого не підпускайте до машини, нікому не давайте підходити близько. Якщо помітите щось підозріле, піднімайте тривогу — стріляйте або кричите. Якщо на вас нападуть,

ріжете, вбивайте, захищайтеся як завгодно.

На території, по якій проходив нафтопровід, можна було в будь-якому місці очікувати засідки бахразців, але зараз Гордон вважав це мало ймовірним. Поруч з генералом стояв тільки один бахразець з військової охорони; вид у нього був злякано здивований; він розгледів у машини кочівників-повстанців, але, як видно, отримав припис не втручатися. З-за спини генерала визирали з цікавістю ще якийсь англієць, сирієць-механік і троє або четверо арабів-робітників, але всі вони трималися надто на виду, щоб їх можна було запідозрити в поганому намірі.

— Це вже ви щось надто перебрали! — Сміт нижче опустил куфію, так що його кругле обличчя зовсім сховалося в пишних складках тканини. — Не стане генерал зараз влаштовувати нам пастку.

— Не будьте дурнем, — процідив Гордон крізь зуби.

Він уже йшов до воріт, і рослий Сміт за ним зовсім знітився.

— Ах, генерале! — вигукнув Гордон. — Ми змусили вас чекати! Шкодую, що так вийшло. Але ми нищпорили по ту сторону Джаммара, і я тільки вчора отримав вашу записку. Радий вас вітати.

Він доторкнувся до своїх грудей, лоба, губ, а потім вже потиснув генералу руку. Жест був несвідомим, але в словах привітання він немов примірявся до генерала, як до співрозмовника.

— Я теж дуже радий. — Генерал схилив свою сиву голову — безневинна іронія, в якій він не міг собі відмовити. Але голос його звучав стримано і рівно, і він не виходив за межі сповненої достоїнства ввічливості. — Прощу вас в будинок, містере Гордон.

— Із задоволенням! Дозвольте представити вам Сміта. Сміт був колись лейтенантом у вас, в збройних силах пустелі. Тепер він в деякому роді генерал армії племен. Генерал Мартін — генерал Сміт.

Як жарт, це було невдало і нікому не сподобалося. Як випад Гордона з метою зачепити генерала, це викликало багатозначне мовчання. Але генерал все з тією ж спокійною ввічливістю потиснув руку здивованому і збентеженому Сміту і попрямував до будинку, запрошуючи всіх слідувати за ним.

— Знайомтеся, будь ласка: містер Вілліс, чиїм гостинністю я тут користуюся. — Ці слова відносились до англієця, що підійшов останнім, такому ж незграбному, як Сміт, і такому ж нерішучому. Гордон знав, що це інженер-експлуатаційник; в його віданні були перші двісті миль нафтопроводу. Йому був відомий кожен крок, який ця людина робила уздовж траси нафтопроводу під охороною бахразського військового патруля. Втім, його особистість представляла для Гордона незрівнянно менший інтерес, ніж його справи. І для генерала, мабуть, також, бо незабаром почувся незмінно чемний голос: — Якщо б ви могли зварити для нас кави, ось чудово було б! Я скажу, коли її принести. — І на тому з Віллісом було покінчено.

У будинку було так тепло, так чисто, що Гордон відразу ж подумав про свої вкриті брудом і кіптявою руки, золотисту щетину на цегляно-червоному пітному лиці, арабський бурнус і особливо ноги в наскрізь пропилених сандалях.

— Не дивно, що коли Христос прийшов з пустелі, йому насамперед вимили ноги, — сказав він. — Ноги завжди підводять. Віллїсе! — крикнув він. — Принесіть-но мені таз з водою, а?

Але генерал не дав збити себе з позиції цією безцеремонністю. — Я тому вибрав для зустрічі з вами це місце, — зауважив він рівним голосом, — що володіння нафтової компанії представляють більш-менш нейтральну зону між племенами і урядом Бахраза. Дуже шкодую, що не мав можливості просто розбити десь намет. Сідайте будь ласка.

Гордон різким рухом розвів поли свого бурнуса, підняв його, як спідницю, і сів. — Я можу пробути тут півгодини, — сказав він генералу. — Найдовше залишатися небезпечно. Поговоримо про справу, а потім вже кави.

Очі у генерала стали скляні від роздратування. — Можу вас запевнити, що ви тут знаходитеся в абсолютній безпеці.

— Не сумніваюся. Нітрохи не сумніваюся, генерале. Але мене чекає зворотний шлях через пустелю, а це годиною пізніше може бути вже не настільки безпечно. Сміт тільки що вкрав новенький броньовик, і я зовсім не бажаю, щоб мені його попсували бахразські літаки, коли вони почнуть шастати над пустелею, полюючи за нами, що буде дуже скоро. Так що давайте приступимо.

Квапливо увійшов Віллїс з емальованим тазом, повним води. Як тільки він поставив таз на підлогу, Гордон скинув сандалі і сунув ноги в воду. — Ну ось! — мабуть насолоджуючись, вигукнув він. — Так що ж привело генерала Мартіна в пустелю? Ви представляєте уряд Бахраза?

— Якщо вже на те пішло, — заперечив генерал, дивлячись, хоч і з огидою, як Гордон бовтає в воді ногами; він вирішив витримати все до кінця, — якщо вже на те пішло, то я представляю уряд Англії. Але у мене є деякі зобов'язання перед Бахразом. Цілком ймовірно, вашим друзям з бедуїнських племен це відомо. Сподіваюся, вам не загрожують неприємності через цю зустріч?

— А вам, генерале?

— Мені? Звичайно, ні.

— Чому ж, якщо вам не загрожує неприємність від вашого уряду, ви думаєте, що мені загрожують неприємності від мого?

— Прошу вибачити мене, — почав генерал.

— Будемо міркувати так, генерале. Якщо у вашій особі представлені і Англія і Бахраз, то моє становище не настільки двозначне, так як я розмовляю з вами просто як вільний араб. — Він зітхнув і поворушив у воді пальцями.

Це було вже занадто. — Ваше прізвище Гордон, — різко сказав генерал. — Ви англієць. Цього ніщо не може змінити.

Незворушність Гордона росла в міру того, як виснажувалось терпіння генерала. — Не радив би вам будувати на цьому свої розрахунки, — зауважив він. — Моє англійське походження стосується тільки мене. Справа, яку я тут роблю, стосується арабів.

— Я ні на що не зазіхаю, — поспішив застерегтися генерал, знову знаходячи звичну стриманість тону. — Зрозуміло, ваше походження стосується тільки вас. Але якщо ви в

такій мірі вважаєте себе арабом, тим краще: значить, ви саме та людина, з якою я хотів повести розмову.

— Чудово! Будемо розмовляти! — Гордон потер ногу об ногу і знову зітхнув з насолодою.

Генерал відчув, що дав себе покvapити. Всі його побоювання виправдовувалися і навіть з надлишком: Гордон виявився куди більш твердішим горішком, ніж він думав.

— Так ось що: я повинен просити вас покласти край повстанню племен, — сказав генерал. — Чи бачите, Гордоне, що тут справа серйозна.

— Так! — Гордон хвилину помовчав, ніби роздумуючи. — Справа, безумовно, серйозна. Ви просите, щоб я поклав цьому край? Поклав край повстанню племен?

— Абсолютно вірно.

Здавалося, ніби Гордон засміявся, але жодного звуку не злетіло з його обвітрених губ. Він знову повернувся ногами в воду. — Що ж, це дуже приємно для мене, — сказав він, — але це нерозумно. Невже ви гадаєте, що в моїй владі припинити повстання?

— Так, я так думаю, — відповів генерал все з тієї ж підкресленою ввічливістю.

— А чому ви так думаєте?

— Тому що ви — одна з головних фігур цього повстання, один з його ініціаторів. Ось хоча б зараз — навіщо ви приїхали в Джаммар? Щоб залучити в рух два племені, які населяють околичний район пустелі. Ви хочете використовувати їх для захоплення останнього бахразського аеродрому. Все це мені достеменно відомо.

— Що ж тут дивного? Я не роблю таємниці з того, що служу повстанню кочових племен. Бахраз тим більше не робить з цього таємниці. Якщо не помиляюся, за мою голову призначена нагорода в дві тисячі бахразських фунтів?

— Це питання мене не стосується. Я прибув сюди для того, щоб заявити вам найрішучішим чином: повстання має припинитися. Ви не повинні робити замах на окраїнні райони, і зокрема на аеродром. Я звертаюся до вас і до вашого друга містера Сміта, так як вважаю, що ви можете покласти цьому край.

Гордон настільки забув про існування Сміта, що, почувши його ім'я, став озиратися по сторонах — де ж він? Сміт сидів у глибокому плетеному кріслі, поклавши ногу на ногу, зручно відкинувшись на спинку; він був занурений в мрійливий роздум, від якого не відразу прийшов до тями.

— Що ви на це скажете, Сміте? — запитав Гордон. — Чи можемо ми припинити повстання?

Сміт глянув в знайоме вузьке обличчя, почув знайому, трохи напружену інтонацію і вирішив, що від нього вимагається зберігати цілковитий спокій — в словах, в позі і в тоні. Але вийшов маленький прорахунок.

— Навряд чи, — сказав він і добродушно посміхнувся обом.

Гордон знову перевів очі на генерала. — Сміт помиляється. Я можу припинити повстання в одну хвилину, якщо ви бажаєте, щоб воно було припинено. І я це зроблю генерал.

Генерал відчув підступ, але піддався безпосередньому почуттю і в свою чергу

допустив прорахунок. — От і прекрасно! — енергійно схвалив він.

— Але і ви теж дещо повинні зробити, — продовжував Гордон, направивши на генерала вказівний палець і зосереджено насупивши брови.

— Зрозуміло, все, що в моїх силах. Що саме ви пропонуєте?

— Повстання племен буде припинено, — сказав Гордон, — якщо ви досягнете того, щоб бахразський уряд вивів з цього куточка Джаммарської пустелі свої наявні сили аж до останнього солдата, жандарма і поліцейського. Так би мовити, повна і беззастережна евакуація.

— Але це безглузда вимога, Гордоне!

— А чому? Переконайте уряд Бахраза піти з Джаммарської пустелі і з аеродрому — і повстання закінчиться. Простіше простого, генерале!

Генерал зрозумів, що попався, але не ризикнув відверто обуритися іронією Гордона, не ризикнув відпарувати її гідним чином. Генералу тепер залишалося тільки одне: спокійно і неухильно гнути свою лінію.

— Ви самі розумієте, Гордоне, що це неможливо. Хоча б тому, що Джаммарський аеродром — останній оплот бахразської влади в пустелі. Я прибув сюди не для того, щоб допомогти вам відняти його. І не для того, щоб допомогти вам розколоти надвое державу Бахраз. Племена — частина держави і повинні залишатися в її складі. У них немає законного права відокремлюватися, а крім того, це не має для них ніякого сенсу. Автономія пустелі неможлива і нездійсненна, Гордоне. Кажу вам це як людина, яка добре знає бедуїнів.

— А я як людина, яка добре знає бедуїнів, можу сказати вам, генерале, що до тих пір, поки пустеля не отримає автономії, повстання триватиме.

— Я не збираюся з вами сперечатися ...

— Ви не можете зі мною сперечатися.

— Так, значить, ви відмовляєтеся припинити повстання? — тоном обвинувача запитав генерал.

— Як я можу його припинити? — Гордон встав в тазу і заклавав великі пальці рук за пояс, який заміняв йому портупею. Пояс був з м'якої, розшитий золотом тканини, і револьвер в брезентовій кобурі виглядав на ньому досить потворно. Але разом з тим незграбна брила вороненої стали якось скрадала непропорційність тонкої і гнучкої, немов хлист, фігури, служачи противагою великий, непокірній, лобатій голові. — Як я можу його припинити? — повторив він, ледь не пританцьовуючи в воді від відчуття підтягнутості і зібраності всього свого єства. — Невже ви думаєте, що вікова історія цілого народу, його вільна воля, сама пустеля, нарешті зійшлися на кінчику мого язика і що варто мені ворухнути їм — і все припиниться? Невже ви думаєте, що це взагалі можна припинити словами? Що повстання — це військова операція під командою маленького генерала, який пише накази, складає донесення і малює на карті дурні закарлючки, які заміняють йому реальне уявлення про хід війни? А якби навіть це було так і я був би тим маленьким дурником, який всім заправляє, — невже ви думаєте, що я припинив би повстання по своїй волі?

— Але, Гордоне, ви ж самі розумієте, що повстання роздирає країну. Добре, нехай боротьба племен в якійсь мірі виправдана, але ж ви несете загибель всьому Бахразу ...

— Віллісе! — крикнув Гордон. — Принесіть мені рушник.

Вілліс вмить з'явився, як ніби він вартував за дверима з рушником в руках, і Гордон сказав йому: — Принесіть ще таз води для Сміта. — Але Сміт злякано відмовився, і тоді Гордон сів на місце і став витирати рушником свої примхливі, чутливі ноги.

— Загибель Бахразу несе його феодалний лад, який наскрізь прогнив, генерале, — заперечив він, енергійно розтираючи собі щиколотки. — Не тільки племена пустелі повстали проти нього, він сам проти себе повстав. Розпад почався зсередини — в містах, серед селян. Уряд вже не в змозі управляти. Таємні товариства, дрібні бунти, антимонархічні змови, правопорушення, страйки — ось що обіцяє Бахразу загибель, а не ми. Нам байдуже до Бахраза. Племена домагаються лише того, що їм належить по праву. Доля Бахраза нас не цікавлять.

— Ви хочете сказати, що ніяк не пов'язані з революційним рухом в Бахразі, яке іменує себе повстанням міста і села?

— Ха! — з щирим презирством закричав Гордон. — Місто і село! Народне повстання! Багато вони там тямлять в повстаннях! Країна дозріла для революції, готова впасти до них в руки, а вони? Наплодити ще тисячу таємних товариств, влаштувати політичну демонстрацію, зупинити десяток поїздів, підстрелити десяток міністрів — ось і все, на що вони здатні! Нехай собі повстають на здоров'я. Можемо навіть побажати їм успіху. Але до племен пустелі це ніякого відношення не має, так що не просіть мене врятувати Бахраз від його власного злощасного народу!

— Мова йде зараз не про це, а про повстання племен, — переконливо сказав генерал. — Припинити повстання племен — ось про що я прошу вас.

— А як, генерале? Скажіть, як?

— Ідіть до еміра Гаміда і інших ватажків і поясніть їм, що нічого доброго з цього повстання не вийде. Що якщо вони будуть наполягати на своїх бунтівних діях, то на околиці пустелі їх зустріне добре озброєний і добре навчений Бахразській легіон. І що результат цієї зустрічі для них вирішений: вони будуть розбиті вщент.

— Дурниці! Невже ви думаєте, що якась нещасна бахразська армія може виявитися сильнішою, ніж вся пустеля, що піднялася в ім'я правого діла? Сподіваюся, генерал, у вирішальний день, коли добре навчений легіон піде в бій, ви будете неподалік. А я візьму жменьку бедуїнів Гаміда і покажу вам, що ви говорите дурниці. Втім, ми ніколи не боремося, а тому нас не можна розбити. Битви — справа генералів, які вже програли війну і хочуть довести це.

Все це було сказано з такою нищівною іронією і так розумно було взято приціл на психологію військового, що генерала пройняло. І в той же час він відчував, скільки пристрасті і скільки думки вкладено в слова Гордона, і тому не тільки не обурився його витівкою, але навіть певною мірою був задоволений. Вперше в житті до нього зверталися з таким відвертим і зухвалим викликом. І вперше в житті він бачив перед собою немов би уособлений обвинувальний акт, але на якусь мить за войовничим

виразом цього лиця, цих глибоко запалих блакитних, як небо, очей генералу раптом замаячила страшна самотність людини, роз'єднаної з іншими людьми підкресленою безглуздістю своєї поведінки, людини, у якої душа горить, не знаходячи собі виходу. Обвинувальний пафос Гордона був лише зовнішньою оболонкою, сухою і тонкою але непроникно твердою, під якою металася ця безнадійно заблукала душа. Мимоволі генерал відчув жалість і пом'якшав.

— Те, що ви говорите, почасти вірно, — сказав він Гордону. — Може бути, навіть справедливо.

— Ха!

— Але це лише одна сторона справи. Я покажу вам іншу сторону, Гордоне, і ви зрозумієте, чому повстання приречене на невдачу. До сих пір все йшло у вас добре від того, що ви стикалися лише з невеликими сторожовими загонами і в умовах пустелі вашим кочівникам нічого не коштувало оточити і знищити такий загін. Але тепер ви будете мати перед собою Бахразський легіон з налагодженим зв'язком, з розробленою системою оборони, а околичні райони обороняти неважко, зауважте собі.

— Гаміда не цікавлять окраїнні райони, генерал.

— Крім того, ваші кочівники погано озброєні, у них не вистачає боєприпасів, не вистачає, ймовірно, і продовольства. А у Бахразського легіону до весни буде ще більше броньовиків — таких же, як той, що вам вдалося вкрати, — більше літаків, більше сучасних перевізних засобів.

— Ах, весна, заповітна пора закоханих і полководців! — вигукнув Гордон так весело, що генерал, який тільки що зглянувся над ним, завважив себе ображеним у своїх найкращих почуттях. — Будь ласка, генерале, не здумайте затівати проти нас весняний похід. Він нікому не потрібний і явно приречений на поразку.

— Запам'ятайте мої слова, Гордоне: при першій же зустрічі з добре спорядженим військом ваші бедуїни будуть просто перебиті. Ваші селища в пустелі беззахисні проти бомбардувальної авіації. Повторюю: тут, в окраїнних районах, в Джаммарський пустелі, на території нафтових промислів повстання захлинеться або від втрати живої сили, або від втрати темпу наступу.

Гордон знизав плечима, суперечка вже став набридати йому. — Що ж, побачимо.

— Але мені не хотілося б побачити це, — наполегливо заперечив генерал. — Я зовсім не прагну фізичного винищення племен — не більш, ніж ви, запевняю вас. А між тим, якщо повстання триватиме, це неминуче, і винні в цьому будуть тільки самі бедуїни, більше ніхто. Ще раз питаю вас, Гордоне: згодні ви припинити повстання?

— Ні! — крикнув Гордон, і за цим чулося недомовлене "дурень ви". Він одягнув сандалі і відійшов до вікна. Довга стрічка посипаної гравієм дороги йшла на південь, до сипучих пісків. Десять там, на півдні, починалася смуга землі, яка не була пустелею, а просто дикою, безлюдною глухоманню. Гордону раптом стало нестерпно тяжко в чотирьох стінах цього тісного будинку. Він стрепенувся і уривчасто кинув: — Мені пора!

— Але ж ми не ...

— Не засмучуйтеся, генерале. Ми зустрінемося знову — в той самий, вирішальний день. — Він простягнув руку.

— Одну хвилину! — генерал взяв його руку, але втримав її в своїй. — Є ще одне важливе питання, яке мені необхідно з'ясувати, перш ніж ви зникнете.

— Ну, викладайте — хоч я і знаю, про що йде мова.

Але викладати генералу не довелося, тому що в цю хвилину за вікном піднялася метушня, почулися вигуки, спершу по-арабськи, потім по-англійськи. Перш ніж генерал і Сміт встигли отямитися, Гордон вже вискочив надвір і помчав по брукованій доріжці, яка вела до воріт. Коли вони наздогнали його, він стояв, повернувшись спиною до пустелі, щасливий, що нарешті пішов, позбувся гнітючої близькості стін, немов будинок був якоюсь пашею, роззявленою, щоб проковтнути його. Його божевільний страх минув, і через секунду він вже сміявся.

— Віллісе, ви бовдур! — говорив він. — Я велів моїм людям стріляти, якщо хто-небудь підійде близько, Якого біса ви надумали сунутися?

Вілліс стояв біля вартового — бахразця. — Ваші люди мучили цього хлопця, містере Гордон, — сердито сказав він. — Я повинен був заступитися.

Солдат, напівмертвий від жаху, тулився до вартової будки (Букінгемський палац і все інше, подумав Гордон). Його гвинтівка валялась поряд, на землі. По спотвореному страхом обличчю текли сльози.

— Вони б його вбили, — говорив Вілліс.

Гордон зрозумів, що сталося. Мінка і Бекр, перший з пустощів, другий по схильності до кровожерливих забав навели на бахразця не тільки кулемет, але і сорока-міліметрову баштову гармату. На відстані в двадцять ярдів цього одного було досить, щоб злякатися, а тут ще Мінка піддавав жару, витончуючись в добірній лайці, на яку тільки був здатний його язик вуличного хлопчика. А потім Бекр перевіряв останні залишки мужності нещасного солдата, взявшись жбурляти в нього камінням і відраховувати вголос хвилини, що залишилися до того, як він разом зі своєю будкою злетить над станцією.

— Дивно, що вони вас обох не вбили, — сказав Гордон Віллісу.

— Найчистіше хуліганство! — продовжував сердитися Вілліс. Він був досить тендітної статури, і його нордична фізіономія, як і у Сміта, обгоріла і зморщилася від сонця. — Ці люди — боягузи. Прошу вибачити, містере Гордон, але це саме так.

— Ви абсолютно праві, — весело сказав Гордон. — На жаль, ви праві, Віллісе. Але тепер вже я тут, і ви можете бути спокійні за свого солдата. Так, ось ще що: чи не можна у вас розжитися бензином? А то ми весь свій запас витратили, поки дісталися сюди. Влаштуйте-но своєму нафтопроводу маленьке кровопускання. Ми навіть можемо допомогти, якщо потрібно.

Вілліс засміявся, задоволений, що більше не повинен виступати в ролі захисника пригноблених, хоча ця роль і подобалася йому. — Вам потрібен бензин? Будь ласка, скільки завгодно. Він у мене на складі, за будинком.

— Ну, Сміте, ось ви і з бензином, — сказав Гордон. — Беріть своїх хуліганів і

ступайте на склад. І цього солдата теж прихопить. Нам потрібно поспішати. — Гордон повернувся до вартового і почав докладно повчати його арабською: — Підеш разом з ними і допоможеш перенести сюди баки з бензином. Ніхто тебе зараз вбивати не буде. Тебе вб'ють тільки, якщо ти не захочеш піти з пустелі. Коли сюди прийдуть повстанці, тебе заріжуть і оббілюють наче барана. А тепер жваво підбери з землі гвинтівку, щоб сахіб не бачив твоєї ганьби. І запам'ятай одне: страх може опанувати кожним; головне — ніколи не доводити, що тобі страшно. Саме це і називається хоробрістю. Ну, марш за бензином!

Солдат побіг, все ще схлипуючи, і Гордон подумав: як шкода, що ця людина нездатна зрозуміти, яка висока моральна заслуга — зізнатися в перенесеному страху.

— Ось вам ваші добре навчені бахразці, генерале, — сказав Гордон. — Бачили? Реве зі страху.

— Будемо справедливі, — заперечив генерал, злегка скосивши свої нерухомі очі. — Подивіться, чим вони йому погрожували.

— Ба! На його місці син пустелі кинувся б на них з голими руками. Вся справа в людині, генерале! Вся справа в людині!

— Мені ваші люди не вселяють довіри, — наполягав генерал. — По-моєму, це якісь головорізи, вбивці, з покидьків пустелі.

— Абсолютно точно, генерале, — відповів Гордон в повному захваті. — У вас дивне чуття. Просто дивовижне чуття на вільних людей.

Генерал вважав за краще не розвивати цю тему. — Так ось, я хотів би задати вам ще одне питання, — поквапився він продовжити перервану розмову, поки ніщо не відвернуло їх знову. — Що припускають робити ваші вожді, якщо повстання докотиться до англійських нафтових промислів біля узбережжя? Адже там вже не бахразська територія, а англійська. Я хотів би знати, які ваші наміри.

— Наміри? У нас немає ніяких намірів. Ось коли дійдемо до англійської нафти, тоді і будемо про неї думати.

— В такому разі я повинен попередити вас, що при першій же спробі захопити промислову територію в справу втрутиться англійський уряд. Як буде розвиватися конфлікт між племенами пустелі і Бахразом — питання особливе; але якщо ви вторгнеться в наші володіння, це скінчиться погано. Заявляю вам з повною відповідальністю. Так і передайте вашим друзям в пустелі.

— Боюся, що їх це не стривожить, — скрушно сказав Гордон. — Я не знаю, що у Гаміда на думці щодо нафтових промислів; це вже його турбота.

— Попереджаю вас ...

— А ви мене не попереджайте, генерале! Можу сказати вам одне. Ваша нафта племенам не потрібна. Ми боремося не за нафту. І не з англійцями ми боремося. Повірте, ми так само далекі від наміру погрожувати британським інтересам, як і ви самі. Що до мене особисто, так качайте собі свою дорогоцінну нафту хоч до кінця віку. Але, генерале, дозвольте і мені в свою чергу зробити вам попередження. Якщо ваша нафтова компанія надумає підтримувати Бахраз проти племен, нам доведеться зробити

свої висновки. На промисловій території є збройні сили Бахразского легіону ...

— Це просто для охорони.

— Так нехай вони там і залишаються. Хай не лізуть в пустелю, і тоді все обійдеться мирним чином. Якщо ж вони стануть втручатися, стануть діяти проти кочових племен — тоді в разі біди нарікайте не на нас, а на них.

— Ми не можемо відповідати за будь-які сутички на промисловій території, — сказав генерал. — У разі виникнення небезпеки для промислів охорона дасть бій. Це її справа.

— Якщо ви хочете, щоб Англія зберегла свою нафту, це ваша справа.

— Я за легіонерів відповідати не можу.

— Тим гірше, генерале. Я теж зовсім не хочу, щоб Англія позбавлялася нафтових промислів. Але все залежить від вас. Я тут ні при чому.

Більше генерал витримати не міг. — Сили небесні! Гордон, ви ж англієць ...

— Хіба, генерале? А по-моєму, я араб. Справжнісінький араб!

— І ви здатні битися проти своїх співвітчизників?

— Сам ще не знаю, — чесно зізнався Гордон. — Поживемо побачимо.

— Великий боже! Невже ви втратили всяке почуття міри? Адже існує обов'язок ...

— Обов'язок? Ха! Зумійте зрозуміти, в чому правда, генерале, і вам не потрібен буде обов'язок.

— Там, де зрада, правди бути не може, це я твердо знаю.

— Але і там, де правда, не може бути зради. На цьому ми повинні розлучитися, генерале! Вас чекає ваш добре навчений і поголовно вірний обов'язку Бахразській легіон. А мене — мої віроломні обшарпанці-бедуїни. Ще раз до побачення. Не можу передати вам, з яким нетерпінням я чекаю дня вирішальної сутички. Пам'ятайте, де будуть головорізи, там буду і я. А якщо ви ніяких головорізів не знайдете, тоді шукайте людей, які готові стояти на смерть не за якийсь надуманий обов'язок, але за правду, за ідею.

— Ви божевільний! — в повному розпачі вигукнув генерал.

— Цілком можливо.

— Краще мені було говорити зі Смітом.

— Це вам діалося б ще важче.

— Він розділяє ваші погляди?

— Звичайно. Хоча чому — я так і не можу зрозуміти. Сміт — цікава особистість. Такий собі Каліббан. Людина, у якого руки є розумнішими голови. Ось подивіться на нього. — І Гордон переніс всю свою увагу на Сміта, який в цю хвилину вантажив в машину отриманий бензин; він спітнів від зусиль, його довгі руки заносили каністру потужним і плавним рухом, схожим на рух підйомного крана; потім, немов зачерпнувши хваткими пальцями повітря, пірнали вниз за наступною каністрою. — Сміт просто пристрасний любитель машин, а я — його пан і повелитель, так що не будьте занадто суворі до нього в своїх донесеннях. Ну ось, все готово. До побачення, генерале! До побачення!

Все відбулося без затримки. Як тільки Гордон наказав сідати і їхати, вони сіли і поїхали. Генерал дивився їм услід, і горбатий силует броньовика, який в густій хмарі червоного пилу тікав уздовж траси нафтопроводу, дивним чином нагадував йому верблюда.

— Ця людина божевільна. Його ненадовго вистачить, — роздратовано сказав він Віллісу. І тут же, опанувавши себе, додав уже звичайним стримано-спокійним тоном: — Дивак якийсь.

Вілліс шанобливо мовчав.

— Такі люди погано кінчають. Але якщо це трапиться нескоро ... — генерал зачекав, додумуючи своє міркування. — Боюся, що не наробив би він нам клопоту.

— Ви думаєте, це можливо, генерале? — запитав Вілліс без особливої тривоги.

— Так, я цього боюся, — відповів генерал і тут же додав, ніби роздумуючи вголос: — Ось зараз він поїхав до Таліба. А Таліб — це така людина, якій нічого не варто вбити його заради оголошеної нагороди. Можна тільки дивуватися, як його досі не вбили. Адже в пустелі віроломство — не рідкість.

— При ньому ці охоронці, — понуро зауважив Вілліс.

— Такі ж убивці! У будь-який момент самі можуть напасти на нього. — Здавалося, небезпека, яка загрожує Гордону, турбує генерала більше, ніж та, якою Гордон погрожував йому. Але тут же він відігнав від себе цю думку. — Ну, гаразд, — сказав він з досадою. — Там, ймовірно, вже готова кава? — Він повернувся і пішов до дому.

Вілліс пішов за ним, а інші продовжували дивитися услід машині. Як тільки вона зникла з очей, відразу з новою силою нахлинуло на них тужливе почуття самотності, розвіяне було появою Гордона і його головорізів, — немов на мить увірвалася сюди живе життя і знову зникло в стрімкої метушні цього від'їзду.

Розділ п'ятий

Таліб, головний з джаммарських шейхів, заявив, що готовий для гостя прирізати половину свого жалюгідного стада. Гордон закричав у відповідь: — Ні, ні, заради бога не потрібно! — в точності, як і очікував Таліб. Але слова прозвучали ефектно, і хоча Гордон знав, що це тільки слова, їх нешкідливій вихвалці він готовий був віддати перевагу над звичній дріб'язковості інших вождів околичного району.

Таліб ніколи не принизився б до дріб'язкових вчинків: занадто любе йому було в людях відчайдушне молодечтво. Ця бравада становила основу його існування; він був останнім з тих старозавітних кочівників, що жили війнами і набігами на сусідні племена. Він забирав у сусідів стада, зброю, домашнє начиння. Траплялося, забирав їх жінок.

Але тепер сусіди збідніли, а з ними збіднів і Таліб. Скрута зробила його похмурим і злим, штовхнула на віроломство, а зрештою і на підлість — за золото, яке йому платили Бахраз і англійська нафтова компанія, він став втихомирювати за їхнім наказом непокірних шейхів окраїнних племен. Так він став найманим карателем, грізним для всіх людей пустелі, крім Гаміда, до якого він відчував ще якісь залишки не те любові, не те страху.

Але, незважаючи на все це, старий воїн все ж подобався Гордону тим, що так завзято відстоював свою горду незалежність кочівника. У його віроломстві полягав свого роду виклик. Увійшовши до старого намету, де сидів Таліб зі своїми наближеними, Гордон по швидкому допитливому погляду старого зрозумів, що він згадав їх останню зустріч кілька років тому і вже буде якісь розрахунки.

Тоді в Іраку тільки що підняв повстання Рашид Алі [8], англійцям на фронті доводилося туго, і Гордон, в ту пору офіцер британської армії, примчав підкупити Таліба, щоб він не надумав зіграти на руку іракським повстанцям, збунтувавшись проти Бахраза і англійців. Таліб взяв гроші без жодних проблем, промовивши — Можеш не турбуватися. Я люблю англійців.

Він любив англійців, коли отримував від них гроші за те, щоб не повставати проти Бахраза; але день повстання був вже не за горами! І ось цей день настав, і той же Гордон, який платив йому за його неучасть в повстанні, приїхав умовляти його до цього повстання примкнути. Таліб зумів оцінити іронію долі, і після мізерного частування, що складалося зі старої, жорсткої баранини, рису і жмені дрібних фініків, вкрадених в якомусь із сіл Приріччя, він церемонно привітав Гордона, знову схопивши цього блакитноокого араба в обійми.

— Хай благословить бог Гаміда, що послав тебе, — сказав він при цьому. — Сподіваюся, проте, він послав тебе не для повчань.

— У повчаннях теж є толк, — заперечив Гордон. — Особливо, якщо мова йде про повстання.

Таліб невдоволено закректав і став скаржитися на свою бідність, на сувору зиму, на те, що нічим годувати тих небагатьох верблюдів і кіз, які у нього ще залишилися. Потім він почав лаяти своїх одноплемінників. Жалюгідні дурні, їм набридло кочове життя, і тепер вони щороку пристають до нього з вимогами: досить блукати в пошуках пасовищ для поріділого стада, краще осісти і почати обробляти землю. Вони хочуть залишитися на півночі, сіяти і жати, назавжди відмовившись від вільних поневірянь, які століттями були щасливою долею їхнього народу.

— Вони думають, що я погоджуся стати мужицьким королем! Земляним черв'яком! — кричав він. — Я! Таліб! Старий воїн, весь в рубцях від ворожих куль і кинджалів! О великий аллах!

Скарги тривали: ось сусіднє плем'я Камрі — колись набіги на нього давали чималу здобич, але тепер люди цього племені до того зубожіли, що осіли на околиці пустелі і перетворилися в землекопів. Він схопився і попрямував з кутка в куток, схопившись за голову руками і підняв до неба обурений погляд.

— Аллах прокляв нас, — злякано забурмотіли, дивлячись на нього, люди похилого віку.

— Так моліть ж аллаха про позбавлення! — з люттю закричав Таліб. — Але тільки швидше! Швидше!

Гордон всією душею співчував горю Таліба, тому що бачив, до чого доведені люди племені, і розумів, що, як би не обернулася справа з повстанням, цих джаммарців на

майбутній рік не змусиш залишити північний куточок, в якому вони сховалися. Обірвані, голодні, розгублені жінки схожі на циганок, діти — справжні дикуни з роздутими від голоду животами. І, слухаючи стогони Таліба, Гордон бачив перед собою вже не постарілого в боях воїна з благородною поставою якогось Геца фон Берлихингена, але старезного жебрака, який, трясучись від безсилового гніву, кляв свій народ, своїх сусідів, англійців, Гаміда і все на світлі, виключаючи хіба самого бога.

І це Таліб? Не може бути!

— Так, я — Таліб! — вигукнув старий воїн, немов відповідаючи на думку Гордона. — Але Таліб як був, так і залишився воїном. Араби — ось хто змінився. Де люди мого племені? Жебрають або мостять дороги. Де наші стада і отари? Знищені, з'їдені, і тепер двадцять верблюдів — все моє багатство. Двадцять верблюдів!

І він продовжував волати про свої втрати, нестатки, зненависть.

Раптом, мов в нападі сказу, він метнувся до виходу і замахав кулаками на кочівників, що кошилася у своїх наметів.

— Землероби! — злобно вигукнув він.

Гордон вирішив, що з нього досить; щоправда, він так звик до подібних промов, що вони вже не засмучували його. Неприємно було тільки почути їх від Таліба, вождя джаммарців, у яких Гордон сподівався знайти в нетлінної чистоти гідність і благородство синів пустелі, незважаючи на руйнівний бахразський вплив. Але від усього цього не залишилося і сліду, і Гордон не захотів більше слухати сумні скарги Таліба.

— Що ж, більше ти вже ні на що не здатний, Талібе? — запитав він. — Тільки плакатися?

— Плакатися? Стривай, прийде день, і ти побачиш, що ця старезна рука ще разить без промаху.

— День уже прийшов, — сміливо заперечив Гордон. — Повстання почалося. І плакатися тепер ніколи. Потрібно діяти ...

— Діяти? — ніби відлуння відгукнувся старий воїн. — Як? Де? Маючи двадцять верблюдів, сотню придатних до бою людей і сорок рушниць? А де ворог? Де ті бахразці, на яких ти мені пропонуєш напасти? Літають в небі на літаках! Де ж нам нападати на них? Та й який сенс! Втратимо ще людей, а видобуток — недоноски солдатських мундирів.

— Хіба більше тобі нема за що битися? — запитав Гордон. — Видобуток! Хто говорить це? Звичайний розбійник чи Таліб, воїн і невблаганний винищувач всього бахразского? Видобуток! Набіги! Ха!

— А в чому для араба життя, як не в набігах? Добувати їжу і вбивати ворогів.

— Вороги — це Бахраз ...

— Яке мені діло до Бахраза?! — вигукнув старий. — Що може дати людям Джаммара війна з Бахразом?

— Свободу ...

— А на що нам вона тепер, твоя свобода? — сердито огризнувся він. — Араби

вимирають. Ми терпимо голод і нужду, видно така воля аллаха ...

— Ти дурний, Талібе, — різко перебив Гордон. — Гамід вже зовсім близько.

— Я знаю, де Гамід. Він раз у раз шле до мене людей, які дошкуляють мене повчаннями. Повчання! Краще б він надіслав мені грошей. Тепер ось ти від нього з'явився. Ну, що йому потрібно на цей раз?

Гордон розумів, що невдало почав розмову, але з Талібом з чого не почати, все виявлялося б невдалим, і тому тепер уже не було сенсу хитрувати або дипломатничати. Тут краще подіють образи, ніж прохання. А тому, пояснивши, що вони збираються напасти на бахразський аеродром в пустелі і для цього їм потрібна допомога Таліба, Гордон не забув нагадати старому про те, як він колись продавав Бахразу свої послуги, і зауважив, що ось тепер йому випадає нагода спокутувати свою ганьбу.

— Заплати мені, — перервав Таліб, — і я відправлюся з тобою і захоплю аеродром сам, своїми силами. Навіть без Гаміда. Але тільки плата вперед.

— Ти що думаєш, у мене, як у тебе, замість душі гроші? — сказав Гордон, рубаючи повітря худою довгою рукою. — Як я можу тобі заплатити? Де я візьму гроші?

— Дві тисячі золотом, дві тисячі бахразських фунтів — і аеродром буде взято. Це зовсім не дорого, Гордоне.

Гордон зловив люту посмішку, що ховалася в рідкісній чорній бороді Таліба, і зрозумів диявольський сенс натяку: адже дві тисячі фунтів було призначено в нагороду за упіймання його, Гордона. Він сплюнув на землю і обмацав свою настільки дорогоцінну шию.

— Що ж, якщо Таліб знає спосіб вичавити з мене гроші, чесний або безчесний, все одно, — Гордон ледь помітно посміхнувся, — нехай благословить його на це аллах.

Таліб оглушливо зареготав і не проти був продовжувати небезпечний жарт, але тут в розмову втрутився новий співрозмовник, молодше і більш підступний, смаглява дикувата людина з глузливим лицем, в ошатному шовковому одязі. На шиї у нього теліпався священний амулет, на руці був годинник з браслетом.

— А я пам'ятаю іншого, багатого Гордона, — сказав він якимось іронічно мрійливим тоном. — Куди він подівся, той Гордон? Та маленька людина у військовій формі — капітан, майор, бімбаши [9] Гордон? Де його шкіряні черевики, його кашкет? Чому він вважає за краще їм убогий бурнус, кинджал і верблюда?

Гордон відповів насмішникові майже ласкавою посмішкою; він твердо вирішив, що його не бентежать жодні випадки цього араба, навіть прихований натяк на те, що Гордон все ще інглізі — англієць і у нього повинні водитися гроші. — Ва-вул — наш безпутний поет, наш злісний поет! — сказав Гордон.

Цього було достатньо. Вони здавна змагалися між собою в глузуваннях. Ва-вул був джаммарець, але служив еміру Гаміду, і Гамід послав його до Таліба, шейха його рідного племені, в розрахунку на те, що він зуміє привернути Таліба на користь повстання. Однак гострий язик Ва-Ула не бажав рахуватися ні з ідеями, ні з людьми. Він жив сам по собі, не поважаючи нічого і нікого, за винятком хіба тільки еміра Гаміда. Навіть в його імені було щось нешанобливе, так як невинне джаммарское ім'я

Ва-вул по— сирийски означає марнотратник життя, і ця гра слів закріпила за ним заслужену репутацію безпутного поета пустелі.

— Невже ти не маєш англійських грошей? — наврошки запитав Таліб.

— У мене і душа вже не англійська, звідки ж мені взяти англійські гроші?

— Так ти, значить, хочеш, щоб я ризикнув всім, не отримуючи нічого?

— Свобода ... — почав було Гордон, але, видно, доля була проти нього, так як прямо над ними раптом з'явився літак. Він летів низько, з загрозливим різким скрекотом мотора. Шатер затрусився, два верблюда, стриножені неподалік, розірвали пута і в страху понеслися по кочовищі.

— Не тільки верблуди злякалися, — уїдливо кинув Гордон Ва-улу, разом з ним вибігаючи з намету.

Все кочівники висипали зі своїх наметів і дивилися в небо з тим передчуттям біди, яке зазвичай буває у тяжкохворого. Гордона непокоїла думка про Сміта, тому що броньовик стояв менше ніж за милю від кочовища, а бахразський літак, зробивши коло, вже повертався другим заходом. Стежачи за ним очима, Гордон втішав себе думкою про повсякчасну розважливість Сміта і про його материнську любов до машин: вже напевно, Сміт потурбувався добре замаскувати броньовик і відвести його під укриття.

Літак з гуркотом і ревом знову пронісся над кочовищем, але він уже набирив висоту і незабаром полетів зовсім. Ва-вул зауважив зловісно: "Схоже на гелготання схибленого. Давай-но, Таліб, заберемось подалі. А то ми дуже близько від мерзеної пащеки, з якої це гелготання несеться".

Вони і справді були зовсім близько від аеродрому — всього миль двадцять відокремлювали його від цієї дорогоцінної смужки землі, покритої зеленою зимовою травою. Попередження є попередження, і Таліб наказав, щоб люди племені згортали намети і готувалися вночі знятися з місця. Перервавши на мить гнівну тираду, звернену до неба (і стосувалася не тільки неба, але і тієї жахливої сили, яка їм загрожувала), він озирнувся на Гордона і сказав з жаром:

— Ось він, ворог! — Він підняв своє чорне підборіддя і заскреготав зеленими старечими зубами. — Дві тисячі фунтів, Гордоне, — і я з радістю зроблю один те, про що ти просиш. А довіряти мені не слід, друже, Я занадто потребую грошей. Але тебе я люблю, як брата, а тому прощай, прощай, прощай! В ім'я аллаха, прощай.

Довелося вибрати з двох лих одне: Таліб або бахразські літаки, — і ось, вирішивши, що Таліб все-таки менш небезпечний, Гордон лежав тепер в тіні навісу, хитромудро влаштованого Смітом, і чекав, коли настане ніч і можна буде їхати. Він робив відчайдушні спроби заснути, але, незважаючи на розведений вогонь, під навісом було холодно і сиро, а крім того, Бекр, Мінка і маленький Нурі голосно виспівували любовні газелли і пісні погоничів верблюдів ... Особливо багато двовіршів на тему про верблюда знав маленький Нурі; зрештою Гордон мимоволі став прислухатися до його тягучого, злегка гугнявого голосу. Одна пісня являла собою діалог між царем і верблюдом. Цар, звертаючись до благородної тварини з роздвоєною нижньою губою, запитує, чи не хоче вона помінятися з ним місцями і стати царем, на що верблюд

відповідає: "Ні. Бо верблюдові можна обійтися без царя, але царям (царю пустелі) обійтися без верблюда не можна ". Буквально це звучало так: "Бо я можу нести на собі царя, а цар мене нести не може". Оскільки пісня була складена для прославлення верблюда, вона на тому і закінчувалася; однак тут Гордон висунув голову і запропонував власний варіант кінця: "Тоді цар зарізав верблюда і з'їв, а потім сказав йому, поплескуючи себе по набитому череву:" Ось тепер я несу тебе, а спробуй-но ти мене нести "".

Маленький Нурі, друг верблюдів, заплескав у долоні і залився таким радісним сміхом, що Гордону навіть стало прикро, чому немає тут Алі, який міг би розділити його радість, — не те що Сміт, який відмінно зрозумів жарт, проте ледь посміхнувся йому. Гордон вже хотів вголос поскаржитися на це, як раптом перед навісом зупинився верблюд, на якому сидів Ва-вул, джаммарський поет. Спішившись, він підсів до вогню і став не без зловтіхи розповідати Гордону, нібито в пустелі з'явився ще англієць, який шукає дорогу до Таліба — мабуть, хоче підкупом або загрозою утягнути його в яку-небудь змову проти повстання. Англієць цей не один, з ним якийсь бахразський чиновник.

— А де вони зараз? — запитав Гордон. — Чи знайдуть вони Таліба?

Ва-вул багатозначно хмикнув: — Може, і не знайдуть.

Але Гордон осадив його: — З бахразцем робіть що хочете, але англієця не чіпайте. Якщо він попадеться вам, відвезіть його на одну з ділянок нафтопроводу або на який-небудь бахразський сторожовий пост. Тільки не здумайте вбивати його.

— А чому б і ні? — втрутився Бекр, у якого вже свербіли руки.

— Ми не воюємо з англієцями, — сказав Гордон, — і не хочемо з ними воювати. Англієцям тільки і чекають приводу втрутитися в справи пустелі, а зараз не час їм такий привід давати.

Ва-вул зареготав, але Гордон залишив це без уваги і змінив тему розмови. Він запитав, чи є серед джаммарців люди, яких можна завербувати до лав повстанців, крім Таліба.

— Звичайно, — сказав Ва-вул. — Не всі джаммарці думають тільки про горщики і котли. Є багато таких, хто досить голодний і розлючений, щоб піти за будь-яким авантюристом.

— Навіть за мною? — запитав Гордон, не давши Ва-улу часу самому сказати це.

— Навіть за тобою, — підтвердив Ва-вул, знизуючи плечима. — Достав зброю і дай мені чим нагодувати їх — вони підуть за тобою.

Гордон поставився до цього цілком серйозно. Через кілька днів він розіб'є табір в Ваді-Джаммар, сказав він, і готовий роздати зброю всім, хто зголоситься допомогти йому в захопленні аеродрому.

— Шкода, що ти не маєш золота, — поскаржився Ва-вул на прощання.

І він пішов, співаючи власні вірші, в яких говорилося, що англійська жадібність до грошей змушує арабів лити сльози. І ці вічні сльози печалі зрошують пустелю.

Після насмішок Ва-Ула Гордон вже ніяк не міг заснути. Він сидів навпочіпки біля

вогню, схожий на велику нерухому жабу, занурену в свої глухі, дрімотні думи. Щоб струсити з себе це тварине заціпеніння, він потягнувся вперед і взяв пожовклий томик, що лежав на землі. Це були "Сім стовпів мудрості" Лоуренса. Томик належав Сміту, і, незважаючи на давню близькість між цими двома людьми, створену пустелею, Гордон був вельми здивований, виявивши його на полиці над водійським сидінням броньовика. Почавши перегортати книжку при невірному світлі багаття, він побачив майже на кожній сторінці підкреслені рядки та позначки на полях і здивувався ще більше. — Так ось воно що! — сказав він уголос і продовжував гортати сторінки, але раптом відчув, що в цих позначках занадто багато особистого, яке розкриває якісь інтимні сторони душі Сміта. Він закрив книжку і засміявся.

— Так ось що привело вас в пустелю, Смітік! — сказав він, кинувши книжку на землю біля довгих ніг Сміта.

Сміт почервонів. — Про що ви?

— Яке вам діло до Лоуренса? — в упор запитав Гордон, але тут же, схаменувшись, що на це питання Сміту буде занадто просто відповісти, додав: — Що ви знайшли для себе в цій книжці?

Сміт знизав плечима. — Вона цікава ... — Він запнувся, і замість продовження знизав плечима ще раз.

— Припустимо. Ну, а далі що? — Гордон потер змерзлі руки. — Така це книга, щоб варто було всюди возити її з собою? Чи є в ній, по-вашому, що-небудь цінне, що-небудь, крім копання в суто особистих почуттях і фантастичного честолюбства?

— Вам вона не подобається?

Гордон, стиснувши губи, сказав роздратовано: — Я прочитав її один раз, і з мене цілком достатньо.

Сміт явно відчув тут порушення якоїсь логіки. — А я думав, що вам має дуже подобатися ця книга, — сказав він нарешті. — Багато думок в ній — ті самі, які ви постійно висловлюєте.

Гордон презирливо пирхнув. — У ній взагалі немає думок. Це в кращому випадку інтелектуальна пригодницька повість. От і все.

— Це найчудовіша книга з усіх, що я читав, — рішуче сказав Сміт.

Гордон мало не запитав: "А які ви ще книги читали?" — але йому не хотілося ні збивати, ні ображати Сміта, і він спробував підійти до питання з іншого боку. — Що вам, власне, подобається: книга або сам Лоуренс?

Сміт і про це подумав. — Сам Лоуренс, — сказав він.

— Ну так його ви в цій книзі не знайдете, — заявив Гордон. — Якщо хочете посправжньому упізнати Лоуренса, зверніться до його справ. А ще краще — читайте його листи. Тільки в листах він розкривається таким, як він є. Розкривається усіма сторонами своєї особистості, тому що до кожної людини він повертається якоюсь іншою стороною. Там ви все знайдете: непослідовність, розгубленість, самобичування, огида, честолюбство, удавання, пориви щирості. Адже це була глибоко нещасна людина: він сам собі видавався шарлатаном, але всіма силами хотів, щоб це було не так, усіма

силами хотів повірити в те, зовсім інше уявлення, яке склалося про нього у інших людей, і сумнівався. Завжди сумнівався. — Гордон сказав останнє слово з наголосом, і від цього воно прозвучало особливо гірко. — Що ж, побачили ви все це в "Семи стовпах?"

— Побачив більш-менш.

— Ну, а я ні. Я тільки побачив людину, яка ховається за якимись вимученими літературними вправами. Відомо вам, що він вже з самого початку своєї діяльності намірився написати про неї книгу? І навіть назву придумав!

— А що від цього змінюється?

— По-вашому, це не ставить під сумнів його щирість, його бажання правильно висвітлити власну роль?

— Що він зробив, те зробив! — вперто заперечив Сміт.

— А що він зробив?

— Очолив повстання арабів.

— Неправда. Це не правда! — гаряче вигукнув Гордон. — Він тільки побачив, що відбувається повстання, і переконав англійських генералів скористатися цим. Сама його велика заслуга в тому, що він зумів умовити генералів. В іншому — в спробі якось прилаштуватися до повстання ідейно — він просто опинився невдахою. Він нічого не знайшов і нічого не втратив.

Сміту здалося, що, мабуть, називати Лоуренса невдахою — надто, і він зауважив це Гордону.

Гордон презирливо скривився, як би переборюючи якесь складне хворобливе відчуття.

— Мені його від душі шкода; а оскільки моя мати виховала мене в близьких Лоуренсу естетичних уявленнях і навіть кликала мене завжди в його честь "Недом", хоча моє ім'я Едвін, а не Едвард, то, жаліючи його, я як би частково жалію самого себе. Нещасна людина! — Він з роздратуванням пересмикнув плечима. — А все-таки з чого вам раптом заманулося читати його книгу?

— Сам не знаю. — Сміт щільніше загорнувся в свій плащ і, вилаявши дощ, велів Бекру поворушити вуглини в багатті. — Мені цю книгу подарував батько, коли я був ще школярем. Я жодного разу не заглядав в неї до війни, але з тих пір, як почалася війна, читаю її постійно.

— А хто ваш батько, Сміт?

Ніколи ще за всі роки їхнього знайомства Гордон не поставив Сміту жодного такого інтимного питання: він занадто піклувався про те, як би не виникла у нього хоча б тінь потреби в ближчому спілкуванні, тому що це зробило б його залежним від Сміта. Але зараз, підкоряючись настрою, він ставив одне запитання за іншим, немов йому раптом стало дуже важливо зламати цю стіну між ними і вирішити загадку Сміта.

— Так. Хто ваш батько? — повторив він з настирливими цікавістю.

Сміт був задоволений. — Підрядник, — відповів він.

— У Хемпстеде?

— У Патні.

— А-а! У Патні. А ви знаєте, ким був мій батько? — запитав Гордон, не бажаючи залишатися в боргу.

Сміт ніяк не міг уявити собі батька Гордона (мати — інша справа: така тиха, передчасно зів'яла жінка). Але це запитання викликало в ньому мимовільне бажання побачити подумки, який був Гордон хлопчиком. Гордона важко було уявити в іншому образі: здавалося, він завжди був таким, як зараз, — швидким і ладним чоловіком. Але після деякого пришпорювання уяви Сміта, вона все ж намалювала йому портрет юного Гордона: слабосильний хлопчина з великою не по росту головою, нітрохи, однак, не схильний до сором'язливості або замкнутості від свого незвичайного виду і нестачі фізичної сили; навпаки, він тримається зарозуміло і безбоязно і невичерпний на всякі вигадки і витівки, настільки зухвалі, що однолітки лише захоплюються віддалік, не наважуючись прийняти у всьому цьому участь; Вони відчувають в ньому небезпеку. Але все-таки в створеному уявою хлопчику Гордона було надто багато від дорослого Гордона, і батька його Сміт міг уявити собі тільки в точності схожим на ту людину, яка зараз сиділа поруч з ним біля багаття, а це, він знав, не так і не може бути так.

— Ви знаєте, ким був мій батько? — запитав його Гордон.

— Військовим. — Сміту було відомо, що батько Гордона служив в армії. Один старий майор якось говорив при ньому, що Гордон такий же навіжений, як і його батько: недоумкуватий син недоумкуватого батька.

— Мій батько розводив свиней, — різко заперечив Гордон. — Пішовши у відставку, він зайнявся розведенням свиней. Але у нього нічого не вийшло, тому що він поводився зі свинями так, як в армії тримаються з солдатами. Тикне кабанчика в бік і скаже: "Ех, хороший, любо-дорого глянути. Завтра ми його відправимо на бійню". У точності як наш приятель банькуватий Мартін. Дивіться, Сміте, не дай вам бог, щоб коли-небудь вашої душею стали розпоряджатися військові. Це кінець всім надіям. — Гордон говорив з гіркотою, немов шкодував про те, що у нього є пам'ять. — Скажіть спасибі своєму старому, що він намагався заохотити вас до Лоуренса, а не до Кітченера або фон Гольцю.

Сміт поспішив пояснити: — Власне, улюбленим героєм мого батька був капітан Скотт. Щоденник його подорожі до Південного полюсу він читав мало не щовечора. Напевно, йому подобалося перед сном поблукати в сніговій хуртовини разом з капітаном Отсом і померти смертю хоробрих.

Ця коротенька розповідь про батька вийшла у Сміта дивовижно яскравою, і Гордон навіть пошкодував про те, що перервав його, необдуманно заявивши, що Скотт був дурень і не захоплення заслуговував, а тільки жалості.

Сміт відразу знітився. — Ви думаєте? А мені завжди стає шкода Скотта, коли я уявляю собі, як він лежав і чекав смерті, знаючи, що вмирає.

— Ну його до біса, Скотта! Він був розумний, але мислив по-військовому. Для нього і смерть була виконанням останнього обов'язку. Тільки у доктора Вілсона вистачило розуму зрозуміти, що, вмираючи, вони терплять справжню грандіозну поразку. Мені

іноді приходить в голову думка: чи не покінчив Вілсон самогубством, не бажаючи чекати цієї поразки в смерті. Адже у них у всіх були ампули з отрутою. Напевно, Вілсон, переконавшись, що надії немає, в останню хвилину розкрив свою і випив.

— Якщо він і так помирав, навіщо йому було в останню хвилину пити отруту? — флегматично запитав Сміт.

— Щоб обдурити долю, що приготувала йому цей безглуздий кінець! — Гордон задумливо вдивлявся в вечірнє небо. Темніло. — Вілсон мав розум, а розум ніколи не вмирає покірно, Смітік. Плоть підвела його в саму мить досягнення мети, але розум зберіг ясність, і розум знущався над поразкою, спричиненою плоттю. Знущався, тому що Вілсон поставив своє життя в залежність від простої фізичної витривалості, і це його погубило. Щоб повернути собі самоповагу, йому більше нічого не залишалось, як тільки самому позбавити себе життя.

Але Сміт судив про життя і смерть по-своєму. — А ви б могли покінчити життя самогубством? — запитав він.

— З відчаю? — Гордон явно смакував питання.

— Так. Якби раптом з'ясувалося, що справа всього вашого життя пішла прахом.

— Не знаю! — На мить Гордону стало страшно від думки про те, яке знаряддя тортур тримає в своїх руках Сміт, — щастя, що він не вміє поводитися з ним. Але він тут же обійшов небезпеку, ухилився від прямої відповіді:

— Перш за все я ніколи не опинився б у такому скрутному становищі. Їх мета — досягти полюса — була самознищенням. Роблячи ставку на фізичну витривалість, ви потрапляєте в повну залежність від свого тіла. А коли служиш розуму, то ти не зважаєш на своє тіло, витрачаєш фізичні сили щедро, не економлячи, — словом, тоді ти не раб, а пан своєї плоті. — Він подумав з хвилину, потім додав: — Ось у чому наша сила тут, Смітік. Ми терпимо заради ідеї, заради правої справи, заради вільної волі.

— Заради горщиків і котлів Таліба, — уїдливо заперечив Сміт.

Почувши цю несподівану відсіч з боку Сміта, Гордон навіть ляснув себе по стегнах від захоплення. Потім він скочив і затанцював на місці, розминаючи ноги, онімілі від холоду і вогкості. Однак його настрої відразу зіпсувався при вигляді вервечки нав'ючених верблюдів, що показалися неподалік — плем'я Таліба вже покочувало з Джаммара в пошуках інших, безпечніших пасовищ.

— Так, ви маєте рацію, Смітік, — сказав він скрушно. — Ось у чому прокляття цього убогого, голодного повстання. Ми можемо діяти тільки за підтримки місцевих сил. А місцеві сили — он вони, йдуть від нас. — Він з усіх боків нагороджував стусанами своє некрупне тіло, щоб зігрітися. — Без допомоги Таліба нам навряд чи вдасться захопити аеродром.

— Цікаво, хто це роз'їжджає по пустелі в пошуках Таліба, — сказав Сміт. — Невже генерал Мартін?

— Ні ні. Генерал веде більшу гру. Тут діє якийсь інший спокусник, і горе нам, Смітік, якщо він добереться до Таліба і запропонує великі гроші. Я б сам охоче пустився за ним в погоню, але Ва-вул впорається з цим краще за мене. А нам треба

продовжувати свій шлях до Камрі, щоб побачити бідного Юніса Ібрахіма. Невже цей нещасний князь злиднів, самий підлий і самий заляканий шейх в районі околиці, виявиться ще менш схильним воювати, ніж благородний Таліб? Мені просто не віриться.

Але Гордон скоро зрозумів, що бідний Юніс не піде проти Бахраза і вже у всякому разі не стане допомагати в захопленні аеродрому. Ніщо не говорило про це прямо, і в той же час про це говорило все довкола — з тієї самої хвилини, як вони поїхали по червоній землі долини, що розстелилась між Камрських гір.

— Не подобається мені все це, — сказав Гордон Сміту і потягнув ніздрями повітря, немов приносячи до чогось.

Кожна дрібниця, кожна деталь, яку насторожений погляд Гордона схоплював і передавав у лабораторію інстинкту — щось у вигляді жител, людей, землі, — безліч ледь вловимих ознак переконували Гордона, що кочовому життю в Камрі прийшов кінець.

— Всього півтора-два десятка років, як ці люди відірвалися від пустелі, і вони вже перетворилися в селян, — з гіркотою сказав він Сміту, коли машина їхала повз жалюгідних полів, що притулилися на крутих уступах, — крихітних клаптиків пересохлої землі. Було щось патетичне в цих спробах обробляти величні голі схили, в відчайдушних намаганнях отримати урожай, успіх яких залежав від мізерних запасів вологи, що нагромаджується за зиму і дбайливо збережених в глибоких западинах і підземних колодязях. Влітку, коли звідти накачували воду, вона стікала тоненькими струмочками по гарячому пісковіку і, потрапивши на розпушений ґрунт, на мить застоювалася, виблискуючи, ніби полірована мідь, перш ніж усмоктатися в запечену поверхню землі.

— Влаштували собі тут в'язницю, — сказав Гордон, дивлячись на високі схили, що обрамляли долину Камра. — Якби не гори, які відокремлюють їх від сіл Бахраза, вони б вже встигли стати справжніми хліборобами. Слава богу, що існує ця природна перепона.

Вони поставили машину в затишне місце і стали підніматися по стежці в гору. Селяни, бачачи, що на прибульцях не бахразськи мундири, а одяг жителів пустелі, з усіх боків збігалися до них назустріч.

— Їм тут більше подобається, ніж в пустелі, — сказав Сміт. — Либонь, круглий рік ситі, чого не скажеш про добру половину людей Гаміда.

— Ситі! — повторив Гордон тоном, в який було вкладено все його презирство до цього безсмертного філософського аргументу.

Сам бідний Юніс, тепер теж селянин, або, вірніше, поміщик, очікував їх біля входу в кособоку глинобитну хатину, яку він побудував собі над спуском в долину, що належала йому. Всім своїм виглядом, звичкою і способом життя він не відрізнявся від будь-якого господаря садиби, на якого в будинку працює орава обірваних і зухвалих слуг, а в полях батрачать селяни, — так принаймні здавалося Гордону. Він володів всією долиною по праву феодалного пана, і селяни обробляли в ній землю головний

чином для нього і лише частково для себе.

— Ас-Салам алейкум [8], — сухо сказав Юніс.

Відчувалося, що його привітання — лише данина ввічливості, і це зачепило Гордона. Юніс був товстий, нижче середнього зросту; його наряд був якесь змішання селянського одягу та одягу кочівника і тим самим як би вказував, що він ще сам, по суті, не вирішив, що він таке. Поверх довгої сорочки на ньому був брудний каптан, улюблений вождями осілих племен в деяких частинах Аравії, але який образливо стискує горде тіло кочівника. Обличчя його вже нічим не нагадувало обличчя бедуїна з карбованими рисами, немов освітленими зсередини похмурим вогнем. Воно було надто м'ясисте, пухкі щоки обвисли, бліда в'яла шкіра була чисто виголена. І якщо похмура тінь турботи лежала на цьому лиці, то це не були сліди поневірянь, голоду, похмурої одноманітності життя, але лише знак того, що саме життя тут зайшло в глухий кут.

— Я приїхав від Гаміда, — коротко сказав Гордон.

Юніс хруснув своїми товстими пальцями — релігія наказує робити це для очищення суглобів, але зараз це було рівносьильне очисному обмиванню в присутності невірного.

— Привіт тобі, — сказав він знову. На цей раз чемність відносилася до посланця Гаміда, але за нею чувся недружній докір: "Що тобі потрібно від мене? Навіщо Гамід тебе прислав? Хто ти такий? І чому підступаєш до мене так зухвало, немов маєш на мене якісь права? "

Але все ж гостей провели на майданчик за будинком, де земля була штучно вирівняна і на ній росло кілька садових пальм. У тіні лежав застарілий килим з тих, що зазвичай прикрашають намети кочівників. Їм запропонували сісти біля килима, а потім Юніс попросив вибачення і пішов, сказавши, що зараз прийде.

— А, чорти б його взяли! — вилаявся Гордон після того, як вони прочекали цілих півгодини. — Чого він тягне?

Він велів одному з слуг піти і покликати Юніса, так як це очікування починало ставати образливим. Але подумки він віддав Юнісу належне за цю витівку.

Юніс явився не поспішаючи, в супроводі п'яти або шести старійшин племені. Їх навмисна гордовитість в поєднанні з потворним одягом і незграбними рухами здалася Гордону до того безглуздою, що він ледь не засміявся вголос. Це була порожня комедія — навіть коли вони розсілися навколо килима за звичаєм пустелі, чіпляючись за останні залишки свого благородного минулого. Особливо жалюгідне видовище являв собою сам Юніс: сидючи, він і зовсім здавався немичним дідом, весь пісок навколо нього заплювали, але не так, як зазвичай плюють кочівники на пісок, випивши міцної кави, і в маленьких грудочках бруду, що утворилися на місці плювків, було щось відразливе і нечисте. Гордону стало гидко.

Але Гамід, наставляючи Гордона перед поїздкою, просив його поставитися до старого з співчуттям; в пустелі його взагалі жаліли і "бідним" прозвали не тому, що у нього було мало добра, але тому, що він був обтяжений нещастями. — Ти з ним розмовляй просто, — говорив Гамід Гордону. — Юніс змінився; за нашими поняттями, він тепер багатий, але все-таки справа племен не чужа для нього. Розкажи йому, за що

ми боре́мося; він тебе вислухає. Він прикидається, ніби його не цікавить наша боротьба, і всі мої посланці привозили мені від нього тільки образливі відповіді, але це не так. Біда в тому, що він уже раз натерпівся ганьби від бахразців і боїться, як би це не повторилося

Про ганьбу Юніса Гордон чув уже раніше. Колись, в двадцятих роках, Юніс воював проти Бахраза, був розбитий, розорений і залишився один, без друзів і союзників. Рік чи два тому він, однак, знову повстав. На цей раз бахразці нацькували на нього Таліба, і Таліб, отримавши від Бахраза підкріплення зброєю і людьми, відняв у камрського племені все до останнього шатра і останньої гвинтівки. Сам Юніс, змучений, знесилений духом, потрапив в руки бахразських солдатів. Вони роздягнули його догола, зв'язали і на мотузці водили напоказ натовпу, в якому були і жінки. Після цього розумні бахразці (тобто дурні бахразці, що діяли за порадою розумних англійців, — так говорив Гамід) запропонували відпустити його на волю і знову віддати йому у володіння цей куточок пустелі, якщо він присягне аллахом, що більше ніколи не повстане. Мабуть, перенесена ганьба щось надломилася в душі Юніса, тому що він повністю здався, склав зброю і з тих пір живе, як феодалський володар, в стороні від справ і політичних інтересів кочівників, все далі відходячи від їхнього способу життя, все більше і більше чіпляючись за Бахраз, тому що в ньому він бачить свою єдиний захист проти Таліба, і боїться, що варто йому трохи зрадити своє слово — і бахразці знову нацькують на нього Таліба.

Але палиця виявилася з двома кінцями, тому що люди Камра тепер сильніше, ніж будь-коли, відчували на собі гніт Бахраза. І вони вже не могли врятуватися втечею в пустелю — їх тримала земля, хатини і нагляд жандармів. А Юніс, їх вождь, неначе на глум, ще розкохався від цього життя.

Виконуючи наказ Гаміда, Гордон просто і ясно виклав йому справу. Він сказав старому, що Гамід і племена, що об'єдналися в повстанні скоро всіх до одного виженуть проклятих бахразців з пустелі; так чи згоден Юніс допомогти Гаміду захопити останній бахразський аеродром? Чи згоден він прийняти участь в цьому заключному акті повстання і тим самим звільнити себе і свій народ від тридцятирічного бахразського ярма?

Юніс мовчав і тільки колупав в зубах, прицмокуючи язиком і час від часу поглядаючи на червоне, гаряче лице Гордона з таким виглядом, ніби і ця людина і його промови були йому неприємні. Нарешті він заговорив, все так же недружелюбно.

— Якщо тобі потрібні харчі для твоїх людей, — сказав Юніс, — нам нема чого тобі дати. Якщо тобі потрібно, щоб ми напали на бахразський аеродром, ми не можемо цього зробити, тому що у нас немає зброї. Приєднатися нам до повстання і піти за Гамідом? Але це повстання ні до чого не приведе, як і всі попередні, тому що люди Гаміда будуть знищені літаками і бомбами. Відправлю я посланця до Гаміду? Ні! — вигукнув він, немов його раптом занудило від страху. — Досить і того, що Гамід постійно шле до мене посланців, які тут сіють смуту. — Він впритул подивився на Гордона. — Де вже нам думати про повстання, коли у нас стільки ворогів довкола, —

сказав він, ніби звинувачуючи Гордона в тому, що той захищає всіх цих ворогів. — Якщо я піду проти Бахраза, на мене нападе Таліб зі своєю зграєю вбивць, і навряд чи мій народ знайде тоді свободу, про яку ти говориш.

Гордон знизав плечима, висловлюючи презирство хороброго боягузу, але тут же постарався зіграти на страху Юніса. — Таліб все одно на тебе нападе, як би ти не поведешся, — сказав він.

— Ти хочеш озброїти Таліба? — відразу насторожився Юніс.

— Звичайно.

Бідний Юніс випростався, і все його сите тіло затряслося. — Якщо ти озброївшись Таліба, він зараз же обрушиться на нас. Не проти Бахраза поверне він твою зброю, а проти нас!

— Дуже може бути, — безжально підтвердив Гордон. — А у Бахраза не вистачить сил, щоб ще і тебе захищати, так що і в тому і в іншому випадку тобі доведеться погано. Але якщо ти даси клятву допомогти нам, ми дамо клятву допомогти тобі.

— Клятву? Клятву? — Юніс насилу виштовхував слова зі свого розпухлого горла. — Всі ви раді задушити мене цими клятвами. Одного разу я вже заклав своє життя, і ось тепер ви знову з'явилися терзати мою душу. — З очей його текли сльози, в'ялі щоки трусилися; він хотів сказати ще щось, але не міг і тільки відкривав і закривав рот. — Не терзайте мою душу! — вигукнув він нарешті, озирнувшись на старійшин племені.

— Душа твоя належить Бахразу, — нітрохи не зворушений, заперечив Гордон.

Юніс тяжко зітхнув, пропустивши образу мимо вух, і знову весь якось сумно поник: його розслаблена воля не могла повністю підпорядкувати собі обм'якле тіло. — Ну нехай навіть повстання переможе, — пробурчав він. — Нехай бахразці втечуть. Але хто все одно залишиться в пустелі? Англійці з їх нафтопромислами! Ось і йди до Талібу, якщо тобі завгодно. А я піду до англійців.

— Англійці тебе захищати не стануть, — зауважив йому Гордон.

На цей раз Юніс знизав плечима так виразно, як це вміють робити тільки араби, і Гордон зрозумів, що "англійці" вже побували у Юніса. — А яка тобі користь від англійців? — квапливо сказав він, стримуючи свій натиск. — Вони не стануть тебе захищати від Таліба або від Бахраза, можеш мені повірити.

— Мені немає діла ні до Таліба, ні до Бахраза, ні до Гаміда.

— Але який тобі користь від англійців? ..

Юніс зустрівся з Гордоном очима, і раптом до його свідомості дійшло, що у цієї людини англійські риси обличчя і колір шкіри, що він — англієць, а не араб. Юніс спочатку забув про це, чим Гордон міг би по праву пишатися, і зараз його ставлення відразу різко змінилося. Він дивився і на Гордона і на Сміта іншим, більш пильним поглядом.

— Хіба англійці підтримують Гаміда і його повстання? — запитав Юніс.

— Може бути.

— А що тебе змушує служити Гаміду? — Юніс випалив це без будь-якого переходу, дивлячись на Гордона вже не похмуро, а тільки з цікавістю.

Але Гордону стало ясно, що хтось — англійці або бахразці — випередив його, встигнувши хабарем або загрозою примусити Юніса до покірності. Він не захотів більше втрачати час на суперечки і докази. Він встав і обмежився короткою відповіддю, в якому прозвучали і смуток і тверда рішучість: — Чи не все одно, що мене змушує служити Гаміду? Я служу йому! Я служу повстання. А все інше значення не має.

Він пішов від Юніса, однак не поспішав виїхати з Камра, хоча і знав, що тут, на околиці пустелі, можна на кожному кроці чекати зради і що Юніс, так само як і Таліб, не задумався б видати його найближчому жандармському посту. Йому потрібен був час, щоб подумати, і він провів ніч в загорожі, прибудованої до однієї селянської халупи, дивився на зірки, розраховував, метикував, поки це йому не набридло, і тоді, щоб дати новий напрямок своїх думок, він звернувся до Сміта: — Смітік, що ви робитимете, якщо Гаміду доведеться все ж напасти на англійські нафтопромисли?

— А навіщо йому на них нападати? — запитав Сміт. — Гамід не ворог англійцям. Нафтопромисли йому не потрібні. Навіщо йому на них нападати?

— Тому що обставини можуть змусити його. Не будемо зараз вдаватися в подробиці, це занадто складно. Але вибір тут один — або аеродром, або нафтопромисли! А без підтримки Таліба і Юніса, — завершив він похмуро, — ймовірно, доведеться вибрати промисли.

Сміт мовчав.

— Так що ж ви тоді будете робити? — запитав Гордон так, як ніби це було дуже хитре питання. — Чи станете битися?

— Битися — зі своїми? — Сміт ніби не міг осмислити ці слова до кінця.

— Ну да, да. Станете, якщо знадобиться?

— Адже, здається, саме про це питав генерал вас?

— Так, саме про це, — сказав Гордон. У Сміта раптом обличчя стало розгублене, і Гордон відразу в нього вчепився. — Доведеться вам вирішити.

Сміт відчув настрій Гордона і відповів з обережністю:

— Чи захоче Гамід напасти на промисли. — Він жалібно захитав головою. — З якого дива нам битися з англійцями? Ні до чого це. Не будемо ми з ними битися.

Але Гордон невблаганно наполягав на своєму. — Хто знає, — сказав він майже весело. — Хто знає, яка складеться обстановка. Все може прийняти такий оборот, що і міркувати не доведеться.

Сміт мовчав.

— А крім того, — продовжував Гордон, — коли борешся за ідею, рано чи пізно треба вирішувати.

— Адже є й інші міркування, — невпевнено зауважив Сміт.

— Ось як? Які ж це міркування, Сміт? Чи можемо ми розраховувати на успіх своєї справи тут, якщо дозволимо собі вірити у що-небудь ще, крім ідеалу свободи? "Моя батьківщина — все одно моя, права вона чи не права", — ось де могила надій половини людства. "Мій бог над усіма богами", — згадайте, що творили хрестоносці на славу свого єдиного християнського бога.

— Згадайте, що творили мусульмани на славу свого пророка, — заперечив Сміт.

— Нехай так, але хіба вони могли зрівнятися з нами жорстокістю? Ніколи! До хрестових походів існував мусульманський світ, що володів високою культурою, який ставився терпимо до євреїв і християн. Але ось налетіли жадібні до чужих земель християнські полчища і розграбували Єрусалим і Антіохію з такою жорстокістю, яка мусульманам і не снилася. Ви християнин, Сміт?

Сміт знизав плечима. — А ким же ще я можу бути?

— Ким завгодно.

Сміт дивився на Гордона і дивувався — звідки стільки пристрасті, гніву, болю в розмові про речі, здавалося б, настільки далекі від усього, що може хвилювати людину.

— Найбільшими нашими культурними цінностями ми зобов'язані арабам, — говорив Гордон. — Ми наполовину винищили їх, а вони за це дали нам все, чим ми тепер пишаємося в області класичної культури, в області філософії, науки, поезії. Ви думаєте, духовний Ренесанс почався з пробудження думки на Заході? Зовсім ні. Він йде від Візантії і маврів. Він був видоєний з Іспанії графами Анжуйським і Прованським, меценатством пап римських, у яких знаходився на утриманні світовий розум. А що залишилося від нього в наші дні? Що він дав нам, пройшовши через руки західної людини, через вплив машини? Наскрізь прогнилий світ, який повинен бути зруйнований дощенту, щоб можна було почати спочатку. А для цього потрібна Людина, якщо тільки на землі ще можна знайти Людину. Потрібно те, що ще вціліло від її благородства, її поезії, її неприборканого прагнення до особистої свободи. Людина, що не розтлінена цивілізацією. Ось чому араб — це ідея, за яку варто боротися, і якщо ми тут для боротьби за цю ідею, хіба не повинні ми тільки про неї і думати, Сміте? Навіщо нам дотримувати вірність ще чомусь?

— Нафтопромисли?

— Браво, Сміте! Так, нафтопромислам: Чи можемо ми зважати на такі сторонні міркування, з такими безглуздими вимогами? Ні? А тоді — чи вистачить нас на те, щоб витримати звинувачення в зраді?

— У зраді? — перепитав Сміт. — Але кому? Або чому?

— А ось про це ми і повинні запитати самих себе! — сказав Гордон. — Чи захочемо ми зрадити справу, якій служимо, тільки тому, що ми випадково народилися в Англії, а ці нафтопромисли належать англійцям?

Сміт, збитий з пантелику і стривожений, примружив очі і, дивлячись в зоряне небо, задумався про те, як сталося, що він потрапив в таке скрутне становище. Інакше кажучи, він думав про Гордона, тому що саме Гордон довів його до цього.

Вплив Гордона, його направляючу руку він відчував постійно — і під час війни і до початку повстання. Коли Сміт прибув з Єгипту в Аравію в якості начальника транспорту і був прикомандирований до британської місії, яка охороняла порядок в пустелі, він потрапив під керівництво Гордона. Це було в Істабал Антара, столиці Гаміда. Перший час Сміт нишком посміювався над Гордоном. Йому здавалася потішною ця невелика кістлява фігура, ця інтелігентська, багата відтінками англійська

мова, особливо коли Гордон говорив голосно, тому що тоді нерідко на якомусь вишуканому словесному обороті у нього раптом зривався голос. На Сміта не справляла враження холонокровність Гордона, його лютий деспотизм, швидка зміна настроїв, раптові напади мовчазності, цілковита відсутність послідовності в його діях: наприклад, його манера зніматися з місця в будь-яку хвилину, як тільки спало на думку, — "Поїхали!" І все, — ніякої підготовки, жодного уявлення навіть про необхідність підготовки. Зараз! Цю ж хвилину! У цьому був весь Гордон — химерна фігурка в арабському одязі.

Але мало-помалу, сам не знаючи, як це сталося, він почав відчувати якийсь побожний страх, дивлячись на велике обличчя Гордона, зустрічаючи його холодний погляд, чуючи його трохи скрипучий інтелігентський голос. І поступово він настільки підкорився впливу і авторитету Гордона, що ще до кінця війни став влаштовувати по його підмові всякі махінації з вантажівками і іншими транспортними засобами, що належали британській армії, — махінації, в результаті яких частина цих засобів перейшла в розпорядження Гаміда; а Гордон в свою чергу заздалегідь зміцнював сили майбутнього повстання по артилерійської і матеріально-технічної частині — теж за рахунок англійців.

Багато що в цих витівках Гордона вражало Сміта навіть зараз, кілька років по тому: зневажливе ставлення до армійського начальства, впевненість, що вирізняла всі його вчинки і позначалася в кожному слові і в кожному русі. Гордон розкрадав цілі партії гвинтівок, призначені для частин Бахразського легіону, що окупували в той час Істабал Антар. Боєприпаси, кулемети, ящики з продовольством — все, на що тільки йому як офіцеру зв'язку вдавалося накласти руку, — все йшло до Гаміду. Але він не крав, як краде злодійкуватий каптенармус, він робив все це з відкритим презирством до всієї складної армійської машини.

І Сміт став для Гордона зручним спільником цих крадіжок — не з доброї волі і не проти волі, а просто тому, що так вирішив Гордон. Втім, навіть зараз в їхньому уявленні це не були крадіжки. Це були спритні витівки, виправдані широким розмахом Гордона, його незалежністю, його неприхованою зневагою до тієї влади, про непокору якої Сміт і подумати не міг. Бути може, тут позначалася природна відмінність між цими двома людьми. Бути може, для Сміта цілком природно було виконувати накази Гордона, покійно приймати те, як з ним поводився Гордон, пускаючи в хід то жарт, чи то презирство, то владність, то спокусу. Згодом все це склалося в силу, від якої Сміт вже не міг піти.

Він не міг уже відійти від Гордона. Ось і все, що він надумав, дивлячись в всіяне зорями арабське небо. Він навіть не знав, є у нього бажання піти чи ні; і хоча Гордон утягував його до нової прірви, глибини якої він навіть не міг виміряти, він не наважувався самостійно шукати іншого шляху. Брати участь в нападі на англійські нафтопромисли?

— А ви як будете діяти? — зовсім зневірившись, запитав він Гордона.

Гордон засміявся. — Коли дійде до справи, подумаю.

Сміт не посмів домагатися більш чіткої відповіді і тільки запитав: — Ми тепер назад, до Гаміда?

— Ні! — скрикнув Гордон, немов раптом прийшовши до якогось рішення. — Я хочу зробити ще одну спробу. Завтра ми поїдемо до Ашика.

— До старого Ашика? Чим він може допомогти нам?

— Ашик — кочівник, що став купцем, у нього повинні водитися гроші, і він повинен дати хоч скільки-небудь нам. Мені зараз до зарізу потрібні гроші.

— Але яке діло городянину до повстання племен?

— Ашик однією ногою в Бахразі, а іншою все ще в пустелі. Гарячність бедуїна поєднується у нього з розумом городянина. А мені і розум теж стане в нагоді, не тільки гроші. Завтра з ранку їдемо до нього.

— Під самим містом Ашика знаходиться бахразський форт. Не треба нам туди лізти, Гордоне. Занадто великий ризик. На броньовику і близько від міста показуватися не можна.

— А навіщо мені броньовик? Ми його залишимо де-небудь, а самі підемо пішки, або поповземо, або верхи поїдемо — там видно буде.

— Тоді я вам не потрібен! — сказав Сміт, як ніби хапаючись за промайнулу можливість позбавлення.

— Як це ви мені не потрібні? Не кажіть дурниць.

— Я думав, може, мені поки зробити наліт на який-небудь жандармський пост і роздобути бензину ...

— А стріляти хто буде, якщо знадобиться?

— Мінка, мабуть, впорався б.

Ідея була явно неспроможна, але Гордон пощадив її автора і тільки сказав спокійним тоном: — Ви мені потрібні, тому що я хочу, щоб ви ознайомилися з місцевістю на випадок, якщо доведеться їхати на машинах цим шляхом. Адже фахівець — ви. Я в цих справах не розбираюся. Якщо все-таки вирішено буде звідси йти на штурм аеродрому, вашим машинам доведеться, може бути, творити дива ...

— Машини для того і існують, — пробурчав Сміт, неохоче скоряючись.

— Чудово! — весело сказав Гордон. — Ось це я і хотів від вас почути.

На тому вони й заснули і спали до самого ранку. Їх розбудив шум, який підняли біля входу в хатину Мінка і маленький Нурі. Виявилося, що Мінка стягнув десь чотири яйця і тепер намагається жонглювати ними, а маленький Нурі вмовляє його припинити цю гру, поки він не розбив їх.

— Яйця! — вигукнув Гордон, — Чорт забирай, я вже навіть забув, що це таке.

Маленький Нурі знову став просити Минку віддати яйця, призначені на сніданок Гордону. — Ну перестань же, — урезонював він свого пустотливого друга.

— Дивись, я однією рукою можу, як факір! — закричав Мінка і підкинув у повітря всі чотири яйця, бажаючи здивувати Гордона, що стояв на порозі.

Йому вдалося зловити два, третє він впустив, а четверте ляснуло об його долоню і розбилося. На пальцях потекла зрадницька жовта рідина.

При вигляді цього лагідний маленький Нурі раптом прийшов в шаленство. Він накинувся на Минку і став лупцювати його, викрикуючи лайки, плювати і брикатися, поки нарешті Сміт не схопив його в оберемок і не відтягнув убік.

Гордон спостерігав всю цю метушню з посмішкою, яку потім приховав під удаваною байдужістю.

— Ну, що з ним робити? — запитав Сміт, не випускаючи маленького Нурі, хоча той відчайдушно брикався і дряпався.

— Аллах все бачить! — рівним голосом сказав Гордон маленькому Нурі. — Вгамуйсь, хлопчик! Вгамуйся.

Але Нурі не міг впоратися зі сказом, який судомною гримасою перекосив його обличчя. Він скреготав зубами і гарчав, як собака, продовжуючи відбиватися від Сміта.

Гордон квапливо глянув на Минку. Той стояв відвернувшись і витирав суміш піску, крові і яєчного жовтка, яка стікала по обличчю і рукам, не звертаючи на Нурі жодної уваги.

— А, ти так! — сказав раптом Гордон і вдарив Минку по голові. — Ось тобі за розбиті яйця! Ось тобі за дурні ігри! Ось тобі за те, що залишив мене без сніданку!

Здогадавшись, в чому справа, Мінка відразу увійшов у смак, став підстрибувати при кожному ударі і так волав від удаваної болі що навіть Сміт злякано озирнувся. Маленький Нурі затих і кілька секунд дивився на все це крізь злі сльози, що застеляли йому очі. Потім відчайдушним ривком він вивільнився з міцних рук Сміта і кинувся на Гордона з кулаками. І тільки коли Мінка, не зумівши знайти міру, завив надто вже неправдоподібно, маленький Нурі здогадався, що його розігрують. Він відступив на крок, глянув в суворі очі свого англійського повелителя і побачив в цих очах сміх.

— Відріж йому руку, Гордоне, за те, що він тебе вдарив, — в повному захваті закричав Мінка, навмисне, щоб подразнити маленького Нурі.

Нурі не знав, як бути. З горя він знову кинувся на Минку, але той обхопив Гордона за ноги, прикидаючись, ніби шукає захисту, і всі троє з реготом покотилися по червоному піску. Останні залишки гнівною спалаху випарувалися в цих веселощах. Втім, вони незабаром набули надто бурхливий характер. Гордон і Нурі сіли верхи на поваленого Минку і стали розмазувати по його обличчю яєчний жовток, змішаний зі слиною і піском. Суміш боляче драла шкіру, і Мінка заволав вже невдавано, але Гордон і маленький Нурі не прислухались; вони продовжували своє. Нарешті Мінка, всерйоз розсердившись і лаючись на чому світ стоїть, вирвався і побіг до ближньої канаві обмити своє подряпане і вимазане лице.

— Ах ти чорт! — жартівливо зітхнувши, сказав Гордон, сідаючи біля Сміта. Він все ще віддувався і сопів. — Ось тепер я дійсно зголоднів, а їсти нічого.

Він глянув на Сміта і помітив тінь здивування на його обличчі. У Сміта були маленькі і на рідкість невиразні очі, що навіть не в'язалося з усім виглядом цього великого чоловіка, але зараз Гордон прочитав в них всю його самотність, відчуженість, повне нерозуміння цього раптового нападу самозабутніх веселощів.

— А ви що ж не захотіли подуріти? — цілком серйозно запитав він Сміта,

спрямувавши на нього погляд, який все ще сміявся.

Сміт не знайшов, що відповісти. Він ніяково усміхнувся і вказав Гордону на непоміченого досі свідка всієї цієї сцени, який сидів нерухомо між двома великими каменями, не проявляючи ніякого інтересу до того, що відбувається. На ньому був шовковий одяг, за поясом стирчали два кинджала. Це був юнак, майже хлопчик, з гордовитою поставою; на Нурі і Минку він дивився зверхньо, презирливо ковзаючи поглядом від одного до іншого. Але видно було, що він напружено шукає нагоди зустрітися очима з Гордоном.

— Що йому потрібно? — запитав Гордон.

Знизу, від водойми, відгукнувся Мінка: — Це Фахд, син шейха Юніса. Прийшов сюди ще на зорі, дурень, і заявив, що бажає говорити з нашим англійським паном. Я його навмисне змусив чекати — нехай вчиться ввічливості.

Фахд — незвичайне ім'я для араба. Слово "Фахд" по-арабськи означає "пантера". Подібне ім'я дається дитині, тільки якщо вона народилася кволою — як закляття, яке повинно зберегти їй життя. В даному випадку засіб, як видно, подіяв: юнак і справді був схожий на дику кішку пустелі. Слова Минки він залишив без уваги, явно не бажаючи принижуватися до суперечки з ним. Він був трьома-чотирма роками старше і, крім того, паном по народженню. Ні Минку, ні Нурі він не бажав помічати: він дивився на Гордона і тільки на Гордона.

— В чому справа, хлопчику? — запитав його Гордон. — Що тобі потрібно?

— Я хочу служити тобі, — сказав юнак шанобливо, але твердо. — Хочу служити справі повстання.

— Служити мені? А чому ти цього хочеш? — Гордон покосився на кинджали, заткнуті у того за поясом. — І що скаже на це твій батько?

— Батько сам надіслав мене сюди, клянусь аллахом, — сказав Фахд. — Так Так! Як перед Аллахом, хай буде зі мною його благословення.

— Я тобі не вірю, — заперечив Гордон.

Фахд спалахнув від гніву, але промовчав.

— Твій батько ніколи не погодився б на це, — наполягав Гордон. — До того ж ти занадто молодий.

— Бійся аллаха! — обурено вигукнув Фахд, вказуючи на Минку і маленького Нурі. — А ці як же?

— Ну, вони — випробувані воїни, — сказав Гордон. Його смішило презирливе ставлення юнака до цих двох дітей пустелі; видно було, що він вважає їх чимось навіть нижче слуг. Гордон обернувся до Сміта і сказав по-англійськи: — Варто взяти його, як ви думаєте? — Він, мабуть, справжній дикун, — зауважив Сміт, думаючи про те, що з них цілком достатньо двох головорізів. Нав'язати собі ще третього — це вже, мабуть, надто, тим більше при такій явній ворожості між ним і юними бедуїнами.

— Зовсім непогано, якщо Юніс буде пам'ятати про те, що з нами його син. А малий гарний! Дуже вже хочеться подивитися, як Мінка і Нурі будуть управлятися з ним в бійці. І чи надовго вистачить його зарозумілості, коли почнуться у нас серйозні справи.

Я просто не можу встояти проти спокуси.

— Ви б хоч поговорили з Юнісом. Адже якщо хлопчик втік потайки, це вам наробить клопоту.

— Так, тут ви, мабуть, мають рацію. — Гордон повернувся до юнака. — Добре, можеш їхати з нами, — сказав він, — але тільки якщо принесеш мені від батька письмовий дозвіл. Письмовий, чуєш?

Це було така дивна і нездійсненна вимога, що Фахд не відразу зрозумів, у чому її сенс.

— Буде так, як ти велів, — коротко відповів він і, поцілувавши край одягу Гордона, пішов не озираючись.

— Чесне слово, він дістане у батька дозвіл! — сказав Гордон.

— Навряд щоб, — сухо заперечив Сміт, але йому і самому було з першої хвилини ясно, що рішення слідувати за Гордоном міцно засіло у Фахда в голові. І Сміт в який вже раз здивувався — що за сила притягує людей до Гордона і змушує їх так прикипати до нього душею.

— Може бути, ми зуміємо позбавити хлопчиська від того страху перед Талібом, яким одержимий його батько, — говорив Гордон. — Якщо він залишиться з нами, бідному Юнісу важко буде йти проти нас.

— Ось навіщо він вам потрібен, — сказав Сміт несхвально. — Щоб здобути владу над старим?

— Може бути і так. Але він нам взагалі буде корисний. Нам потрібні верхові тварини, потрібен провідник. Ось тут він і стане в нагоді.

Ще до полудня юнак повернувся, ведучи за руку батька. — Скажи йому! — владно звернувся він до старого.

— Він вимагає, щоб я відпустив його з тобою, — жалібно сказав Юніс Гордону. — А я не хочу! Поясни йому, що він не може тобі служити.

Юніс чіплявся за свого гордого сина, і видно було, що він боїться втратити його і в той же час боїться йти наперекір його бажанням; юнак явно усвідомлював, що він — гордість батька, і вмів користуватися цим. Більше Юніс нічого не сказав, тільки дивився на Гордона благальним поглядом.

— Нехай хлопчик послужить повстанню, шейху, — м'яко сказав Гордон. — Це краще, ніж киснути тут. Нехай потішить свою гордість. Нехай послужить Гаміду.

— Він ще такий молодий, — заскиглив Юніс. — Мій улюблений син! Всі інші мої діти нічого не варті. Бачить аллах, я не в силах утратити його, Гордоне.

— Я все одно піду!

Це було сказано так зухвало і з такою безповоротною рішучістю, що бідний Юніс схилив голову, визнавши свою поразку. Сльози полилися у нього з очей, він обійняв сина і став просити Гордона піклуватися про нього.

— Чи довго йому потрапити в біду при його гарячій вдачі. Не давай йому відбиватися від рук. І прошу тебе, не залишай мене без звісток про нього. — Він ще раз притиснув сина до грудей і сумно побрів геть, як ніби здавна неприхильна доля

остаточно добила його цим ударом.

Але Гордон велів Фахду наздогнати його. — Нехай батько благословить тебе! — сказав він юнакові. І до цього додав доручення — роздобути мулів для поїздки в місто Ашіка і яєць на сніданок.

У резиденції Ашіка (Гордон вважав, що місто, збудоване шейхом Ашиком на околиці пустелі, цілком заслуговує цієї назви) було шумно, людно, всі вулиці заповнили товсті купці. Для огрядних купців і було побудоване це місто. Воно стояло на єдиній проїжджій дорозі, яка вела з Бахраза в пустелю, звиваючись по ущелинах; і сюди, як в єдиний торговий центр околиці, стікалися і бахразці і жителі пустелі.

Старий Ашик, його будівельник і господар, був джид, патріарх, і жив в білому кам'яному будинку посеред міста. Він вийшов Гордону назустріч і привітав його, намагаючись перекричати вуличний шум, а Гордон поцілував край його білосніжного одягу в знак поваги до його років, мудрості, благочестя і поблажливого — коли не брала верх природна лютість, — відношення до людей.

— Привіт тобі, син пустелі! — закричав Ашик пронизливим голосом, властивим глухим людям. — Так ти вирішив відвідати нас!

— Як же я міг не відвідати тебе, — сказав Гордон.

— Ласкаво просимо! Аж доки ти у нас пробудеш? Прошу тебе, погостюй довше. Минулий раз ти так швидко поїхав. І твоїм ближнім ми теж раді. Хто вони такі? Чи все в тебе благополучно? Ласкаво просимо, ласкаво просимо! — Його квадратна сива борода тряслася, очі весело блищали. — О мій воїн! — сказав він і знову обійняв Гордона.

Приємно було опинитися серед галасливого багатолюдства цього будинку — синів Ашіка, його братів, племінників, слуг, наближених, друзів, купців, священнослужителів, зубожілих шейхів вимерлих племен, невільників, — так приємно, що Гордон дозволив собі трохи відпочити душею і навіть жартував і сміявся з іншими.

— Чорт! — зітхнувши на повні груди, сказав він упівголоса Сміту. — Мені сьогодні здається, що я вдома!

Це "вдома" означало вечір, проведений за скромним столом у цікавій бесіді.

Ашик належав до суфіїв — секті, якої іслам зобов'язаний вершиною своєї філософії, що дала синтез мусульманських догм стосовно побуту та звичаям арабів, моральне виправдання суворого життя кочівників пустелі. Ашик з гордістю розповідав про те, як найбільший філософ суфізму Аль-Газалі, запозичуючи потроху від учення Платона, Будди, навіть Зороастра, створив суфійське вчення про вищу мудрість. Згідно з цим вченням, істина осягається людиною через внутрішнє осяяння. Суть істини — любов до Бога, шлях до неї — шукання душі.

— Жадібність, гонитва за минущими благами життя — все це ми зневажаємо, — вигукнув Ашик — купець. — У бога шукайте притулку, люди! Бог — наш оплот.

— Вчення ділків! — заперечив Гордон і глузливо підкреслив, що купецтво завжди створювало релігійні вчення, що проповідують ощадливість. На Заході прикладом можуть служити пуритани, пресвітеріанці, кальвіністи, Спіноза з його одержимістю богом. — Вища мудрість? Така ж догма, як і все в релігії. Я стверджую інше: істина,

мудрість, пізнання самого себе — все це набувається лише через розум, інтелект, підпорядкування бажань розуму, розумні дії, вільні від всякої містики.

— Тоді, значить, ти ісмаїліт, — презирливо сказав Ашик. — Божественна воля створила розум — єдине, що в світі абсолютно. Так кажуть ісмаїліти.

— Якщо так, то я приймаю їх віру.

— Так, — сказав Ашик, — але ж бог створив також і дух, а дух далекий від досконалості. Ці два начала борються один з одним — недосконалий дух і досконалий розум.

Гордон пошкодував, що Ашик ніколи не чув про Фрейда, який відкрив це протиріччя набагато пізніше ісмаїлітів, але дав йому інший словесний вираз: інстинкт вічний, "я" смертно, і життя є короткочасна боротьба між тим і іншим. Або, як кажуть сучасні біологи, зародкова плазма безсмертна, але організм вмирає. Втім, сам він вважав все це містикою, в тому числі і точку зору біологів.

— Мені до цієї боротьби справи немає, — сказав Гордон. — Єдина боротьба, яка мене тут цікавить, — повстання племен; і не треба мені ніякої іншої філософії і релігії.

Як тільки слово "повстання" було вимовлено, все кругом раптом перетворилося в його світлі. Жебраки мандрівники в чорному одязі обернулися сирійськими революціонерами, сеїди з суворими обличчями — релігійними пропагандистами, а сонні товстуні — купцями, розореними повстанням, через яке прийшла в занепад вся торгівля в краї. Знайшовся навіть чоловік, який вголос став заперечувати проти цього слова, ганьблячи чужинців, які явились сюди вчити їх політиці. Було, однак, ясно, що він має на увазі не Гордона, а кого-то іншого. І відразу запанувало насторожене мовчання, яке остаточно затвердило Гордона в думці, що тут діє ще чиясь рука. Він подвоїв увагу, але говорити нічого не став.

Ашик теж насторожився. — Якщо Гамід надіслав тебе для розмови про повстання, я цьому дуже радий, — сказав він і тицьнув у Гордона висохлим пальцем. — Обох вас я люблю і, можливо, зможу допомогти вам ...

— Хвала Аллаху ... — почав було Гордон.

— ... Але це — завтра. А сьогодні будемо розмовляти тільки про бога і світі.

Поїли, поговорили, лягли спати; а на ранок Гордон прокинувся все з тим же прикритим відчуттям, що тут попрацювала якась чужа рука. Хтось вів тут в місті переговори з Ашиком, і ці переговори вже викликали нарікання і невдоволення при дворі старого шейха. І цей хтось не був англійцем; англійські прийоми в таких справах зазвичай відразу можна було розпізнати. Тут діяла якась інша, ближча арабам сила, і було щось тривожне в тому, як вона змусила насторожитися Ашика і всіх інших.

Разом зі Смітом Гордон йшов вузькими вулицями, повз кам'яних будівель, глинобитних хатин і навіть шатра з гострим верхом. Йому хотілося поглянути на базар, який дав існування місту. Базар був порожній.

— Навіть запах зник, — сказав Гордон, коли вони зупинилися біля виходу на базарну площу. Тут колись гуртівники скуповували у кочівників овець і потім продавали їх торговцям з Бахразу, за кожну вівцю отримуючи втричі: окремо за тушу,

окремо за шерсть і окремо за тельбухи і копита.

З базарної площі вони пішли до міської брами. Відразу за воротами починалося піщовикове плато, обернене до пустелі. Вдалині височіли гори Камра, а з іншого боку, на відстані декількох сотень ярдів, виднівся бахразський форт.

— Ось він, форт, бачите? — сказав Гордон Сміту.

— Незрозуміло, — сказав Сміт, — навіщо ми набудували цих фортів мало не під самими мурами. Ось і у Істабала є такий форт, його збудувала індійська армія ще після першої світової війни. Який у цьому сенс?

Гордон приставив долоню до чола на захист від рожевого ранкового сонця. — Це була ідея полковника Уінслоу. Він задумав створити свого роду сучасну цirkумвалаціонну лінію. Великий знавець давнини цей Уінслоу. Світоч культури, можна сказати. Коли він в двадцятих роках з'явився в Бахразі, він розраховував біля кожного селища пустелі побудувати по такому форту.

— Але навіщо? — дивувався Сміт. — Адже від одного літака більше користі, ніж від усіх цих фортів, разом узятих.

— Абсолютно справедливо. Але в той час до цього ще не додумалися. Уінслоу попередив події. У нього була своя теорія управління колоніями: "Перш за все тубільцям потрібно показати досить міцний кулак, а потім нехай справляються самі; і чим гірше, тим краще". За теорією Уінслоу, імперії загрожує крах, коли її правлячі сили розмінюються на дрібниці поліцейського адміністрування. Ось у чому вся справа. Ось навіщо він створив свій Арабський легіон.

У форті протрубив сигнальний ріжок, і Гордон презирливо засміявся.

— Все, як двадцять років тому, — сказав він. — Коли форт був побудований, Уінслоу піднявся на цей пагорб і сказав Ашику, що тепер з півсотнею солдатів і чотирма гарматами можна назавжди забезпечити мир в цьому районі, тому що — здумай тільки Ашик проявити непокору — десяток снарядів оберне його чарівне місто в купу руїн.

Вони йшли по сірій дорозі слідом за двома жінками, що несли на голові глечики з водою, і Гордон спробував було проскочити разом з ними в ворота форту, але вартовий в синій формі легіонера перегородив йому дорогу.

— Тобі що? — запитав він грубо.

— Нічого, пане, нічого, — відповів Гордон по-арабськи, розігруючи роль наївно-зухвалого бедуїна. — Я тільки хочу подивитися, що там, за цими стінами. Нічого більше. А ти хіба араб, пане? Ні, не може бути.

— Чому не може бути, бовдуре?

І Гордон в пояснення розібрав його по кісточках, згадавши все, що надавало йому такий чужий, неарабськими вигляд — від загостреної верху каски до довгих синіх штанів і начищених черевиків, від гетр до блискучих гудзиків. Він почав, не виходячи з ролі, з грубуватою фамілярністю неосвіченого сина пустелі, але незабаром заговорив по своєму, по-гордонівськи, нещадно висміюючи гусарський маскарад, придуманий полковником Уінслоу, з чиеї легкої руки і інші почали виряджати арабів в це

блазнівське поєднання прусського солдафонства з англійською манірністю. "Загартувати їх душу і навчити їх пишатися своїми черевиками", — учив Уинслоу; і Гордон, бачачи перед собою живе втілення цієї системи, не шкодував насмішок. Він знущально сміявся в обличчя вартовому, радив йому роздягнутися догола, не соромлячись жінок, — все-таки він тоді буде більше схожий на араба.

Часовий раптом ступив вперед і з силою напіддав Гордону ногою під м'яку частину. — Ось тобі за твої жарти, — сказав він.

Гордон прикинувся здивованим — хоч явно сам намагався роздратувати вартового так, щоб той чи схопив його, чи вдарив.

— Цьому ти теж від бахразських інглізі навчився? — закричав Гордон, відскакуючи туди, де вартовий не міг дістати його. І знову, тепер вже здаля, почав обсипати солдата образами. Увійшовши в раж, він підняв з землі камінь і жбурнув ним в легіонера зі словами: — Це тобі за твої англійські черевики!

Часовий встиг ухилитися. — Гайда звідси! — крикнув він Гордону. — Я не хочу зв'язуватися з тобою. — І раптом розреготався самим добродушним чином, зумівши оцінити сіль насмішок Гордона, хоча предметом цих насмішок і був він сам. — Іди, іди туди, звідки з'явився, — крикнув він знову. — А якщо ще прийдеш кидатися камінням, я закую тебе в кайдани і відправлю на дорожні роботи. Там будеш перекидати каміння з ранку до вечора.

Сміт помітив незвичну лють в очах Гордона і злякався.

— Не звертайте уваги ... — безпорадно благав він.

Гордон озирнувся і побачив кругле обличчя Сміта, його очі, на які стікав з чола піт, його обвислі вуса. — І ви туди ж! — глузливо сказав він по-арабськи.

— Ох, та буде вам! — з роздратуванням вирвалося у Сміта.

Гордон здивовано підняв брови. Але через секунду в очах у нього з'явився веселий, пустотливий блиск. — Милий ви мій Смітік! — сказав він майже з ніжністю. — Ось кому повинен належати світ: діловим, розсудливим Смітам. — Він знову повернувся до вартового. — Якщо вже ти не можеш зловити мене, друже, раджу всадити мені заряд в спину: одним небезпечним чоловіком менше буде.

— Йа махвус! [9] Забирайся геть! — була відповідь.

Вони пішли назад в місто, і весь час у них було відчуття, ніби солдат цілиться їм в спину, але не наважується, або, вірніше, не здогадується спустити курок.

Увечері вони знову побачилися з Ашиком. На цей раз він прийняв їх в обвішаній килимами далекої кімнатці, вікна якої виходили в бік мечеті. "Тут тихіше, ніж в інших кімнатах", — пояснив він їм, але його слова ледь не заглушив вереск радіо, що долинав знизу. Гордону довелося кричати на весь голос, щоб перекричати цей вереск, і до того ж стоячи мало не ніс до носа зі старим; це, правда, вимагало зайвих фізичних зусиль, але зате так було чомусь легше вести розмову про гроші. Коли Ашик, почувши магічне слово, з хитреньким посмішкою перепитав, чого від нього хочуть, Гордон присунувся ще ближче і закричав в глухе вухо старого: — Грошей! Грошей! Грошей!

— А-а! — Довге виразне зітхання послужило досить красномовною відповіддю.

Знаючи Ашіка, Гордон не став говорити, що гроші потрібні для того, щоб підкупити Таліба і Юніса або організувати захоплення аеродрому; він просто сказав, що Гамід і його люди мають потребу в грошах, що без них важко зберегти сили повстання. — Для справи свободи, для звільнення пустелі!

— Всі наче змовилися спокушати мене свободою, — сказав Ашик. — А яка мені користь від вільної пустелі, якщо під боком у мене ось в цьому самому форті засів недруг — Бахраз і за будь-яку спробу допомогти вам мене чекає тяжка кара? Яка мені користь, скажи сам?

Гордону дуже хотілося запитати, хто ще вів з ним розмови про свободу, але поспішати з цим не варто, і він продовжував переконувати Ашіка, вишукуючи все нові докази, а той у відповідь лише вперто твердив, що грошей у нього немає. Нарешті Гордон, втративши терпіння, сказав: — Добре, не будемо більше говорити про гроші! — і зробив спробу виторгувати у старого людей і провізію: адже і те й інше необхідно для нападу на аеродром.

— Де я візьму тебе людей і провізію? — заволав Ашик, перекриваючи шум радіо. — Немає в мене ні того, ні іншого. Ти поміркуй сам. Хто живе в моєму місті і буває на базарі? Купці і крамарі, проповідники і мої родичі. Хіба когось із них умовиш допомогти вашій справі? Про це й мови бути не може. Та ще коли тут діють інші угоди. Я над своїми людьми вже не маю влади. Вони мене і слухати не стануть.

— Дурниці! — скрикнув Гордон, вирішивши, що настав час з'ясувати, від кого виходять ці "інші вмовляння". — Невже у Ашіка зовсім немає вірних людей? Немає наближених?

— У мене є наближені, — сказав старий. — Але ж тобі не наближені мої потрібні, а воїни.

— Так кликни клич серед твоїх городян, — з надією запропонував Гордон. — І той, хто ...

Широкий світ за стінами будинку раптом владно нагадав про себе — гугнявий голос іракського співака зазвучав по радіо так пронизливо, що навіть Ашику стало несила терпіти. Він сплеснув руками, зірвався з місця, розштовхуючи своїх прислужників-рабів, підскочив до відчиненого вікна і несамовито заволав, щоб це прокляте радіо негайно вимкнули. Але тут же передумав і, висунувшись у вікно, закричав присутнім внизу людям, які дивилися на нього, задерши голову, і посміхалися:

— Принесіть мені його сюди. Принесіть, я сам хочу його вимкнути. Де це воно кричить?

— У Ахмеда-каменотеса, йа Ашику, — почулися голоси.

— Ахмеде! Зараз же неси радіо сюди!

— Але ж, пане ...

— Ти чув, Ахмеде? Я сказав, неси його сюди!

Все це не говорилося, а горланилось, і Ашик, сміючись, сказав Гордону: — Краще вже слухати мої крики, ніж завивання шайтана в цій машині ...

Ахмед, босий, в пропиленний сорочці, весь ніби обсипаний борошном, постав перед

Ашиком, притискаючи до грудей мініатюрний радіоприймач, — здавалося неймовірним, що така маленька річ може створювати стільки шуму.

— Пане, — почав він, переступаючи з ноги на ногу, — це не мій приймач. Сеїд поставив його у мене в майстерні і велить включати, щоб правовірні могли слухати промови про політику і релігію.

— Я вже досить наслухався. Кожен день одне і те ж, ні сну, ні спокою немає. Зараз же кинь його і розтопчи.

— Воля твоя, пане! — Ахмед поставив приймач на підлогу і заніс над ним свою широку ступню, обліплена шаром білого кам'яного пилу.

— Стійте! — закричав Сміт. — Не потрібно ламати, заради бога не потрібно. Краще віддайте його мені.

Жодного разу ще не траплялося, щоб Сміт подав голос в подібному випадку: він ніколи не втручався, нічого не радив і не пропонував. Гордон, здивований, поплескав його по плечу. Відчуття було дивне — руку Гордона відразу неначе струмом.

— Молодець, Сміте! — сказав Гордон по-арабськи. — Нехай бере приймач, — звернувся він до Ашика. — Сміт любить машини. Для нього вища мудрість в них.

Ахмеду було зроблено напучення і потім дозволено піти. Він пішов, охаючи і зітхаючи, — йому тепер не минути побоїв від сеїда за цей приймач, а жінки з сусідніх будинків будуть обливати його з вікон водою зі злості.

— Ось бачиш, — сказав Ашик Гордону. — Такі у мені воїни. Проповідники, купці і каменотеси. А половина жителів міста і зовсім мене знати не хоче. Вони прислухаються до інших голосів ...

— А що це за інші голоси? — не витримав нарешті Гордон.

— Зараз дізнаєшся, — сказав Ашик. — Я був змушений покласти цьому край. — І він наказав одному зі своїх прислужників піти і привести сюди смуглолицього бахразця. — Якщо тобі потрібні воїни, Гордон, проси їх у цієї людини, не в мене.

— А хто ж він, що зумів забрати в твоєму місті більшу владу, ніж у тебе самого? — запитав Гордон.

— Справжній шайтан, бахразець, який ненавидить Бахраз.

Гордон насторожився. — Бахразець? Революціонер? Чого йому тут потрібно? Чому ти не повісив його? Або не здав командуванню форту?

— Його повісити? Це не проста людина, Гордоне! Ти занадто поспішно судиш. Кажу тобі, він — особистість видатна. Він мене питав, що таке Гамід — феодал-авантюрист або людина, яка хоче використовувати рух племен в своїх особистих цілях, пан владою меча, відсталий царьок, що затримує розвиток свого народу? Ось що він хотів знати про Гаміда.

— Справді! А ти б його послав під три чорти.

Ашик хихикнув: — Я краще пошлю його з тобою до Гаміда.

— Ну що ж, — сказав Гордон, приймаючи це як похмурий жарт. — А Гамід йому відріже вуха.

— Ні ні. Він гідний супротивник для Гаміда. Малий на зріст, але грізний. Справжня

людина!

Тут тільки Гордон зрозумів, що Ашик говорить серйозно. Але більше йому від старого нічого не вдалося добитися, поки не ввели бахразця.

Руки і ноги полоненого були в кайданах, але це не заважало йому стояти і ворухитися. Він був невисокого зросту, гнучкий і рухомий; його одяг — штани і куртка кольору хакі — відразу викривав в ньому городянина. Деяка напруженість у всьому тілі і сміливий, зухвалий погляд підтверджували це. Він, здавалося, нітрохи не був збентежений своїм становищем.

— Привіт тобі! — статечно вимовив бахразець, звертаючись до Гордона, і в голосі його прозвучав легкий відтінок задоволення в поєднанні зі звичною насмішкуватістю.

— Ти! — вигукнув Гордон, дивлячись на нього в усі очі. — Ти, Зейне! Так тебе ще не повісили!

Тон вітань ясно говорив про те, що цих двох людей пов'язує не тільки старе знайомство, але і взаємна симпатія, яка існує як би поза їхньою волею, — недарма відверта радість зустрічі відразу ж поступилася місцем глузуванню.

Ашик помітив це і був у захваті. — Що таке? — скрикнув він. — Ви, виявляється, знаєте один одного? Ось дивна річ!

Але чому тут справді можна було здивуватися, це не зустрічі їх, а їх схожості, тому що, коли вони стояли так, разом, лицем до лица, було ясно видно, що це двійники, два примірника однієї і тієї ж людської особини — обидва невеликі, міцні, пристосовані для важкого, сповненого поневірянь життя.

У бахразця було таке ж велике обличчя, як у Гордона, той же твердий погляд, ті ж непокірні волосся; тільки рот на відміну від Гордона не здавався чужим на цьому обличчі: в складці губ були рішучість і завзятість, і посмішка їх іноді здавалася небезпечною. Саме рот — м'який у одного, жорсткий у іншого — видавав справжню відмінність між ними: бахразець, здавався б поривчастий, різкий, легко вразливий, в той же час виявляв більше витримки, ніж Гордон, як ніби життя для нього мало більш ясний сенс. Він буцімто краще в ньому розбирався, ставився до нього трохи насмішкувато, але разом з тим спокійніше, знаючи, що на все потрібен час, час і ще раз час. Але разом з тим він тримав себе так, неначе в цю хвилину відчував за собою весь світ. Він кивнув головою і посміхнувся.

— Ця людина — терорист, — сказав Гордону Ашик. — Одного разу у мене вистачило дурості перешкодити жандармам Азмі повісити його за це.

Бахразець знову злегка кивнув головою, ніби хотів сказати, що він і сам вважає нерозумним проявлене Гордоном милосердя. Він виразно притиснув до грудей свої скуті руки і на мить розсунув губи в усмішці.

— Але те, про що я не раз жалкував, тепер змушує мене радіти, — продовжував Гордон. — Повісь його, Ашику, поки не пізно. Поки ми не зчепилися, поки не почали сперечатися про його вчення. Повісь його! — Гордон шумно, майже весело зареготав, посмикав ланцюги бахразця так, що вони задзвеніли, потім схопив його за комір куртки і дружньо струснув, немов сонного. — Ця людина, — пояснив він Ашику, — міський

революціонер. Старий недруг. Коли я вперше солдатом потрапив в Аравію — це було під час повстання Рашида Алі в Іраку, — весь нафтоносний район кишив жандармами Азмі; вони ганялися за молодиком на ім'я Зейн-аль-Бахразі, який збирався підірвати нафтопромисли прямо перед нашим англійським носом. Ніхто з них, звичайно, його в очі не бачив. Вони тільки знали, що є такий змовник, небезпечний баламут, по слову якого десять тисяч нафтовиків можуть припинити роботу на промислах і сидіти склавши руки до тих пір, поки влада не розстріляє з них чоловік п'ятдесят. Баламут так і не потрапив жандармам в руки; вірніше сказати, він був у них в руках, але вони цього не підозрювали. Вони захопили десяток людей, які вели політичну агітацію серед робітників, і пригрозили їм розстрілом, якщо вони не видадуть свого ватажка. Так йшли справи, коли я потрапив на промисли. Мені досить було раз поглянути на цих фанатиків в робочому одязі, щоб вгадати серед них того, хто дійсно заслуговував розстрілу, — ось його! На це у мене вистачило розуму. А ось на те, щоб вказати його Азмі, не вистачило. Не міг я видати цього бахразського чорта. Ти мене чуєш? — Гордон так голосно кричав, що старий напевно чув кожне його слово. — Послати його на смерть не міг. Тобі, як суфію, це повинно бути зрозуміло — любов до Бога, вища мудрість тощо.

Ашик хихикнув, кивнувши головою.

— Річ у тім, старий, ми з цим Зейном подивилися один на одного і обидва зрозуміли, — продовжував Гордон. — Він зрозумів, що я його не видам ... Ти скажеш, Ашик, що це — переплетення долі?

— Звичайно.

— Дурниці! Просто мені було б неприємно, щоб убили людину, яка так схожа на мене. Ти подивися на нього. Якщо б я народився в сім'ї бідного бахразця і мій інтелект був би даром природи, а не плодом освіти, — ось це і був би я: Зейн-аль-Бахразі, незламний догматик, борець за революцію міста і села, мій духовний двійник.

Зейну явно не подобалися ці жарти, але все ж він був радий зустрічі з Гордоном. — Як бачиш, — зітхнувши, сказав він Ашику, — ми старі знайомі, добрі старі знайомі.

І знову Ашик був у захваті, як ніби все це було підлаштовано їм навмисне, для забави. Цю зустріч всі троє сприймали як несподівану примху долі і топтали навколо, не вмючи розібратися в її хитросплетіннях і піддражнюючи один одного її складністю. Тільки Сміт залишався осторонь, гублячись перед цією тонкою грою, заснованою на перетині різних життєвих шляхів. Гордон це бачив і розумів, що все це недоступно Сміту як надто арабське, надто химерне для його прямої і цільної натури. Зате сам Гордон смакував кожну нову ситуацію в цій грі, на яку миттєво реагував його діяльний мозок, який звик вбирати всі враження, почуття, дії, перемелювати їх і знову віддавати у вигляді вибухових випромінювань енергії.

— А чи ти подякував Гордона за те, що він врятував тобі життя? — запитав Ашик Зейна, продовжуючи гру. — Чи упав на коліна, чи цілував край одягу англійського благодійника?

Бахразец засміявся, і, хоча цьому невеликому смаглявому, внутрішньо

підтягнутому чоловікові не були властиві буйні веселощі, сміх його звучав безжурно. — Моя любов до життя закінчується ось тут, — він провів рукою по горлу. — Голову схилити я можу в знак подяки, але не більше того.

— Ай, ай! — вигукнув Ашик. — Закувати в ланцюги таку людину! — Але тут же він стукнув по своєму кріслу кулаком і став серйозний. — А все-таки раз ти зобов'язаний Гордону життям, вмій бути вдячним. Він тебе врятував, і я вимагаю, щоб ти визнав це.

— Що ж, визнаю! — сказав бахразец, доторкнувшись до своїх тісно стиснутих губ і крутого чола заради вдоволення старого, який бажав, щоб заслуги були оцінені і чесноту винагороджено. І тут же засміявся знову. Гордон вторив йому.

— От і добре! — сказав Ашик, не ображаючись на їх сміх. — Тепер принаймні можна сказати, що ви — старі друзі, так що аллах все ж переміг і милосердя не пропало даром. А ти, Гордоне, радуйся думки, що зробив добро, пощадивши життя простого робітника, який тобі вдячний за це.

— Ти сліпий, старий дурню! — скрикнув Гордон. — Зейн тільки з виду робочий, насправді він стільки розуміє в машинах, скільки і я, якщо не менше. Слухай! Цей чоловік стверджував тоді, ніби він — чи то монтер, чи то механік, щось в цьому роді, і я пішов з ним в механічну майстерню, щоб перевірити, чи правда це. Ось було сміху! Головою він все знав і розумів, але механізми відмовлялися коритися його рукам. Було цілком зрозуміло, що він і машини перебувають в непримиренній ворожнечі між собою. Він механік, але механік зовсім особливого роду; його спеціальність — почуття і думки його побратимів. Подивися, на вигляд це зовсім звичайна людина, але тим він небезпечніший. Вся його сила в голові, а не в руках, саме так же, як і у мене. Це і робить його небезпечним. Він — політичний механік, механік революції.

— Ну що ж, ти зайнятий тим, що влаштовуєш повстання в пустелі, — заперечив Ашик, — а він робить те ж в Бахразі. Тепер ви зустрілися, і виявляється, що ви старі друзі. Так зведи його до Гаміду — і все в порядку.

Гордон похитав головою і повернувся до Зейна: — А чого тобі, власне, потрібно в пустелі? Що ти можеш сказати кочівникам про свободу?

— Нічого, — відповів Зейн все з тієї ж непохитною витримкою, хоча слова Гордона і зачепили його. — Мені треба поговорити з Гамідом.

— Про що? Які можуть бути розмови у механіка з феодалним володарем?

— Ми обидва араби. Цього достатньо.

— Цього не достатньо. — Гордон відійшов від нього. — Тобі відомо, як ми ставимося до твого вчення.

— Мені невідомо, як до нього ставиться Гамід.

— Гамід відноситься так, як ставлюся я! — оголосив Гордон.

Зейн знизав плечима, і на мить ці два невеликих людини стали один проти одного, мов противники на поєдинку.

— А ось ми дізнаємося, що думає Гамід, — вперто сказав Зейн.

— Я не повезу тебе до нього.

— Все одно я до нього доберусь рано чи пізно, — відповів Зейн; його непохитна

витримка здала, і в ньому раптом позначилася гортонівська хватка, натиск волі, що не терпить зволікання, як буває у людей, які живуть одними нервами.

— Ти, може бути, збираєшся пояснити Гаміду, що таке повстання?

— Так.

— І що таке свобода теж? — Гортон презирливо посміхнувся.

— Так.

— Твоя свобода — це свобода робітників і селян. Яке діло до неї у кочового араба? Іди проповідуй цю свободу в містах та селах Бахразі, а племенам пустелі дай спокій.

Бахразець скинув руки — араб в кожному своєму русі, хоча його легко було прийняти і за маленького засмаглого шотландця з цілої шапкою кучматого волосся. — Проведи мене до Гаміду, Гортоне, — сказав він. — Мені треба поговорити з ним про всі ці справи. У пустелі йде повстання. Скоро почнеться повстання і в Бахразі — наше повстання міста і села. Потрібно об'єднати їх сили. От і все. Ми повинні діяти спільно ...

— Значить, тепер ти хочеш, щоб ми були союзниками, — сказав Гортон. — Ви, марксисты, уявляєте, що ваша політика — ключ до всього. На всі інші прагнення вам наплювати. Ви бажаєте побудувати світ робітників і селян. Хай живуть землекопи, і геть інтелект! Розумієш ти, що я говорю?

— Дуже добре розумію ...

— Повсталі племена ведуть боротьбу за свободу особистості, за нічим не обмежену вільну волю. Нам ні до чого вчення про те, як майстрових підняти до рівня богів. Цим нехай займаються ваші політики.

Зейн посміхнувся, і в його усмішці була іронія навпіл з досадою; ніщо так не підкреслювало близькість цих двох людей, як несподівана душевність їх лайки. Це було схоже на вічний спір двох рідних братів, яким довелося по-різному боротися з труднощами існування. — Ти що ж думаєш, Гортоне, ми збираємося силою примусити наших робітників і селян до повстання? — Тепер Зейн говорив з відтінком зневаги. — Ти думаєш, їх воля недостатньо вільна, щоб вони самі вирішили, повстати їм чи ні? Невже людина, доведена нуждою до відчаю, стане сліпо підкорятися догмі? Ми пропонуємо робітникам і селянам шлях до порятунку. Який? Ми не тлумачимо про свободу волі, про право кожної людини жити своїм інтелектом. Яка користь цього? Чим це полегшить їхні страждання? Ми пропонуємо щось реальне: знищити поміщицьку владу, знищити експлуатацію, покінчити з іноземним пануванням, з убогістю, голодом, злиднями. І покінчити на ділі, а не на словах. Незалежність! Землю селянам! Влада міським робочим! Ось наша догма!

Гортон зареготав: йому раптом став приносити задоволення ця суперечка, він навіть розвеселився. — Чорт забирай, брате! Де ти навчився всього цього? Чи не на небесах, не в Аравії!

— Ми вчимося всюди, де тільки можемо, — роздратовано відповів Зейн; йому зовсім не було весело. — Англійці теж нас дечому навчили, — додав він з розрахунком.

— Все — догма! — сказав Гортон.

Зейн знову знизав плечима. — Запитай у міських робітників, у селян, чи це догма.

Ось Ашик — купець, представник буржуазії, запитай у нього.

— Представник буржуазії! — повторив Гордон, вказуючи на Ашика. Сміючись, він заплескав у долоні, і старий на мить невдоволено насупився. — Так як же, віриш ти в силу робітничо-селянських повстань? — запитав його Гордон. — Вважаєш, що в цьому твій порятунок? Говори, не соромся. Дай Зейн правдиву відповідь.

— Кхе, кхе! — закректав Ашик. — Ви все сперечаєтесь і піддражнюєте один одного, неначе два рідних брата. Я все розумію! Сперечальники ви обидва; зростом невеликі, а запалу в вас багато. І хитрості теж; і в обох вас догма сидить міцно. Так, так, Гордоне, в тебе теж. Ти відсутність догми зводиш в догму. Але як ви збираєтесь діяти в ім'я цієї догми — ось що покаже, хто з вас правий.

— Ну, а ти як збираєшься діяти? — наполягав Гордон.

— Я — політик з кав'ярні, а не шаблековтач, — сказав Ашик.

— Ти ухиляєшся від відповіді, — зауважив йому Гордон.

— І ти теж! — скрикнув Зейн.

— Я сказав тобі, що ти хочеш поєднати непоєднуване, — заперечив Гордон. — Племена борються за своє визволення від Бахраза, а не за дружбу і союз з ним.

Знову бахразець розлютився. — Невже ти не бачиш різниці між поміщицьким Бахразом і Бахразом революційним, який прийде йому на зміну? — вигукнув він. Пальці його судорожно стискалися і розтискалися: самовладання нарешті трохи зрадило йому.

— Ні не бачу. Чи той Бахраз, чи інший — все одно він несе племенам загибель. Бахразські поміщики грабували арабів пустелі і вбивали їх. Твої робітничо-селянські догматики захочуть зробити з них механіків і землеробів.

— Племена не можуть назавжди залишитися тим, що вони є, Гордоне.

Гордон трусонув рукавами свого одягу. — То ви тепер хочете допомогти нам? ..

— Ми один одному повинні допомогти! — Зейн повернувся до Ашика. — Ашику, — сказав він, — адже ти розумієш. Поясни йому. Вислови те, що ти думаєш ...

— Так Так! Що думає купець, представник буржуазії?

— Друже мій, — сказав Ашик, ласкаво вдаривши Гордона по коліну. — Ти нерозумна людина.

— Значить, його догма, по-твоєму, розумна? — запитав Гордон.

— Ні ні. Не в тому річ, — заперечив Ашик. — Але якби ти був розумною людиною, ти запитав би Зейна: "Що ти пропонуєш? Чого чекаєш від нас і що можеш нам дати? "У нього своє повстання, у тебе — своє. Уклади з ним угоду. Якщо ти досить тямущий, то зумієш зробити це з вигодою для себе, незалежно від суті справи. Кхе, кхе! Зейн кращий купець, ніж ти, коли справа стосується революції.

— Я не баришник, — сказав Гордон.

— Але але але! — сказав Ашик. — Не будь таким добродієм. Ти можеш зробити справу з Зейном, ось і роби.

— Адже ми не горщики на баранів міняємо, — наполягав Гордон. — Мова йде про принцип.

Ашик по-старечому зітхнув. — Мені незрозумілі твої розмови про принципи. —

Якусь мить він сидів нерухомо, потім знову заворушився і ткнув тремтячим пальцем в сторону Сміта, який весь час мовчав.. — Нехай Сміт-паша скаже тобі, як потрібно вчинити.

Гордон не дивився на Сміта, а Зейн мовчав, немов чекаючи, коли нарешті старий Ашик припинить цю дурну гру. Але Ашик наполягав, і Сміту довелося, долаючи замішання, висловити свою думку.

— Я знаю, яка мета повстання племен, — сказав Сміт, стискаючи своїми значними колінами радіоприймач, — а про Бахраз не знаю нічого. — Він відчув, що збився. — Я проти революції, — сказав він ще і замовк.

Ашик так і скинувся. — Великий аллах! Та ти ж береш участь в революційному повстанні!

— Повстання племен — це зовсім інше.

Ашик безнадійно знизав плечима.

Зейн знову повернувся до Гордону. — Візьми мене з собою, Гордоне. Я повинен побачитися з Гамідом. Повстання племен почалося занадто рано ...

— Так, так, візьми його, — нетерпляче сказав Ашик. — Йому важко буде дістатися до Гаміда одному, без провідника, без будь-якої охорони. Поглянь на нього. Адже кожен одразу визнає в ньому бахразця. — Всі свої доводи Ашик вже виклав, і тепер гра втратила для нього інтерес.

Але Гордон не здавався. — Послухай ...

— Візьми його! — сердито крикнув Ашик і стукнув кулаком по кріслу.

— Чи не боїшся ти мого впливу на Гаміда? — вкрадливо запитав Зейн.

— Боже мій! — скрикнув Гордон. — А якщо я не візьму тебе ...

— Ашик мене повісить, — з удаваним розпачем простогнав Зейн і простягнув до Гордона свої руки в кайданах.

Ашик був у захваті. — Неодмінно повішу, — радісно підтвердив він Гордону. — Так що ти просто повинен взяти його з собою, щоб врятувати. Вирішено, він їде.

Гордон спалахнув. Але через хвилину він потягнувся вперед і важко опустив руку на туге плече бахразця. — Чорт забирай, ти занадто добре мене знаєш. У цьому вся моя біда. Ну ладно, візьму тебе з собою, і ми там посперечаємось.

— Коли ми потрапимо до Гаміду? — наче нічого не було запитав бахразец, квапливо міркуючи.

— Одному Богу відомо. Ти вмієш їздити на верблюді?

— Ні.

— Тим гірше для тебе, — сказав Гордон.

— Ах, коли б я був молодший, і я б поїхав з вами, — зітхнув Ашик. — А тепер мені залишається тільки сидіти тут і чекати біля моря погоди.

— Все для повстання, — посміхнувся Гордон, коли Зейна повели, щоб зняти з нього кайдани. Гордону було ясно, що більше він нічого з старого не вичавить, а тому він розпрощався з ним, висловивши йому свою прихильність і вдячність, хоча дякувати не було за що, якщо не брати до уваги отриманого в супутники Зейна.

Зейн був приємним супутником, поки тривала ілюзія: поки Гордон міг триматися рамок сюжету про двійників, про переплетення долі, про Зейна як його другого "я", тільки з іншим кольором шкіри. У проміжках між політичними суперечками і в ті хвилини, коли вся увага Зейна не була поглинута тим, як би не звалитися з верблюда, Гордон дізнавався історію свого другого "я". Виявилося, що це в значній мірі історія безпритульного, а випробувати хоча б в іншому втіленні долю безпритульного було і цікаво і захоплююче.

Зейн нічого не знав ні про своїх батьків, ні про місце і час свого народження. Він почав життя самотнім напівголим хлопчиком на вулицях міста Бахрза — іншим він себе не пам'ятав. Гордон навіть позаздрив йому: може бути, це і краще — зовсім не мати ніякого минулого. Ось так увійти в життя, нічим не пов'язаним, нічим не обтяженим, бути зобов'язаним своїм існуванням лише власної волі, інстинкту, чіпкості. В цьому було щось героїчне, і, слухаючи розповідь Зейна, Гордон розумів, чому його завжди так вабив до себе інший безпритульний хлопчисько — Мінка.

Однак вільне, що не знає жодних зовнішніх і внутрішніх утисків життя Зейна закінчилася, коли йому було років десять чи одинадцять. У цю пору його взяв до себе в якості слуги і поводиря напівсліпий дєрвіш. Цьому дєрвіша припало до необхідності вивчити свого напівраба-напіввихованця читати і писати, так як з часом він зовсім втратив зір, і очі і руки хлопчика повинні були замінити йому його власні.

— Чи уявляєш ти, Гордоне, що означає дивитися на світ і розповідати про нього сліпому? — говорив Зейн в тиші ночі, однією з тих ночей в пустелі, коли серця самі собою розкриваються і хочеться говорити про сокровенне. — Це була велика школа для мене, тому що так я і сам навчився бачити і розуміти світ. Бачити і розуміти!

Уміння бачити і розуміти світ прийшло до нього з грамотністю і розвилася спостережливістю, і цього вже ніхто не міг у нього забрати, навіть коли старий дєрвіш помер і він знову став безпритульним, як і раніше, з тією лише різницею, що тепер він був грамотним безпритульним.

— А до чого безпритульному грамотність? — запитав Гордон, який бачив в освіті тільки зло.

Ні до чого, погодився Зейн. Через деякий час йому вдалося влаштуватися водієм бахразского трамвая, але вагоновод з нього вийшов поганий, так як при всій своїй хлоп'ячої кмітливості він так і не зумів досягти досконалості в управлінні гальмами і ручками, від яких залежало, щоб трамвай йшов прямо і не сходив з рейок. Однак дещо він на цій роботі придбав — живу, чуйну душу; він став іншою людиною, і цього у нього теж ніхто тепер не відніме.

— Ти придбав душу трамвайника, і це визначило всю твою подальше життя, — знущався Гордон. — Ну так звичайно! Ось звідки йде твоя догма. Залізні рейки, точний маршрут ...

Але Зейн заперечив на це, що його перше знайомство з "догмою" відбулося пізніше, коли він вже не водив трамвай. Знову опинившись в положенні безпритульного, але тепер уже не тільки грамотного, а одержимого духовною спрагою, він став

друкарським учнем — продав душу дияволу, за висловом Гордона, мабуть справедливому. Його господарем, який почав привчати його до типографської справи, а пізніше і до політики, був сирійський революціонер, який видавав нелегальну газету в Бахразі і потім контрабандою, вшитю під шкуру верблюдів, доставляв її у французьку Сирію. Сирійські революціонери славилися серед арабських народів як найосвіченіші, самі енергійні і найдосвідченіші змовники. Господар Зейна був коноводом у всіх змовах — антирелігійних, анархістських, терористських — і у всіх виступах проти іноземного панування, від маронітського сепаратизму [13] до замаху на вбивство Анрі Понсо, найбільш ліберального і тому найбільш небезпечного з французьких верховних комісарів в Сирії.

— Я жив впроголодь, але жив, — сказав Зейн, — тому що їжу мені замінювали думка, почуття, прагнення до мети.

Вісім років тривало це учнівство, поки не порушилося природне положення речей і учень не став розбиратися в суті революційної роботи краще вчителя. Після одного особливо бурхливого спору на революційно-філософську тему вони остаточно розійшлися.

— Я став марксистом, — сказав Зейн, — а він залишився анархістом-терористом інтелігентського толку, для якого найважливіше теорія як така, акт насильства сам по собі, — як ти, Гордоне. І вся його діяльність була абстрактна, тому що він зневажав людей, за звільнення яких боровся, і мене він теж зневажав за мій кровний зв'язок з цими людьми. Смерть була його найпереконливішим доказом, він і мене погрожував вбити, коли ми посперечалися, і я від нього пішов. А помер він дуже безглуздо — в Бейрутській в'язниці. Він повернувся в Сирію, уявивши, що їде в вільну, незалежну країну, де вже не розпоряджаються французи, і відразу ж потрапив в обійми таємної поліції, що чекала його двадцять років. Поліція залишалася поліцією — і при французів і без французів — і зуміла подбати про те, щоб він уже не вийшов з в'язниці живим. Він помер самотнім і забутим, тому що, крім мене, у нього не було близьких, які могли б оплакати його смерть.

— Дурень не заслуговує, щоб його оплакували, — заперечив Гордон.

— На це заслуговує кожен мужній чоловік, який впритул наблизився до істини, але залишився до неї сліпий і заплатив життям за те, що наполягав на своїй сліпоті. Я оплакую його до сих пір і кожен день дякую долі за те, що вона звела мене спершу зі старим дерев'ям, а потім з цією людиною.

— І за мене ти теж повинен дякувати долі, — сказав Гордон; — адже якби не я, бовтатися б тобі на шибениці.

— У тебе з ним багато спільного! — Зейн обернувся до Гордона, і очі їх зустрілися, немов якась сила, керуюча всесвіту, раптом смикнула обох за одну і ту ж мотузку. Потім Зейн повільно, з сумом похитав головою. — Стережись, брате мій. Може бути, і тебе чекає така ж безглузда смерть.

— Зате ти, брате мій, будеш жити вічно, зберігаючи вірність своїй догмі!

Зейн знизав плечима; він жив легко, і думка про смерть не була йому важка. Для

цих двох людей, що зневажали смерть, говорити про неї було не так уже й цікаво. Розмова вичерпалася. До того ж Гордона поступово перестала захоплювати ідея двійника. Образ Зейна — безпритульного хлопчика, який оволодів грамотою, — був для нього чарівно привабливий, йому приємно було розпізнавати в ньому свої риси; особливо ця жадібність юного розуму була такою відчутною і зрозумілою, як ніби розповідь йшла про його, Гордона, хлоп'ячих роках. Але в новонаверненому революціонері, як і в цьому закінченому догматику, в цьому арабському Спартаку, який зараз знаходився поруч з ним, нічого цікавого не було; він не викликав ніяких емоцій, як не викликає їх рідний брат своєю давньою і звичною близькістю.

Зрештою Гордон, втомившись товариством Зейна, доручив його турботам бедуїна, який повинен був доставити Гаміду лист Гордона; і маленький бахразец повернув свого верблюда, на якому сидів і раніше прямо, терпляче зносячи втому і біль в попереку.

Єдине, що ще займало Гордона, це думка про те, як Гамід поставиться до чужої йому філософії Зейна, до його пропозицій щодо союзу з городянами, до його одягу робітника. Заради цієї сутички між догмою і вірою Гордон і погодився доставити Зейна до Гаміду — так, у всякому разі, йому здавалося. Вони розлучилися без жалю, бо обох вже обтяжувала їх дивовижна схожість. Різні долі чекали їх попереду.

Розділ шостий

Фрімен, той самий англієць, який шукав дорогу до Таліба і якого тепер вистежував поет Ва-вул, був старим знайомим Гордона. Про це і йшла у нього розмова з його супутником Мустафою Фавзі, бахразським збирачем податків, коли вони мирно відпочивали в нічній тиші Джаммарської пустелі у старій, покинутій печі для випалювання цегли.

— Гордон не з тих людей, яких прийнято називати витриманими, приємними або симпатичними, — розповідав Фрімен. — Мені особливо запам'ятався його химерний гумор. Цей гумор проявлявся якимись бурхливими спалахами, а його ніколи не розумів.

Мустафа з поважним виглядом співчутливо кивав головою, в безпросвітні глибини його істоти вже, звичайно, ніякий химерний гумор не міг би проникнути. — Я навчався в Іраку в англійській школі, — сказав він, — а пізніше у мене було багато товаришів по службі англійців, але для мене завжди загадка, що і чому здається англійцям смішним. Цікаво, містер Фрімен, що і ви теж відзначаєте своєрідність англійського гумору.

У відповідь на це Фрімен засміявся, чим зайвий раз переконав Мустафу в легковажності англійців, бо Мустафа, як завжди, говорив цілком серйозно. Втім, і сміх Фрімена був теж серйозний сміх, як не дзвінко пролунав він у кришталевій тиші ночі і майже зримо розколів її блискучу темряву. Такою була суперечлива натура самого Фрімена; він часто посміхався, але позбавлений був почуття гумору і сміхом користувався лише для посилення ефекту сказаного, як користуються, скажімо, виразом "до смішного" в таких поєднаннях, як "до смішного схоже", "до смішного точно". Фрімен міг би навіть сказати "до смішного підло"; подібне судження гарно в'язалося б з його навмисною доброзичливістю, пещеною фізіономією і ввічливими

манерами.

— Мабуть, химерністю відрізнявся не тільки гумор Гордона, — поволі продовжував він згадувати. — У нього в усьому раптом виявлялися несподівані фантазії — від способу чистити яблуко до розмов про політику, яких він не виносив. Він кидався з однієї крайності в іншу. У ньому були відсутні здорові основи, а без цього у людини не може бути твердих принципів ...

— Наскільки мені відомо, він взагалі на рідкість безпринципний для англійця! — вагомо зауважив Мустафа, втім, як завжди, бездоганно чемно і без всякої уїдливості. Ця незмінна ввічливість, позбавлена будь-яких відтінків смутку чи гніву, мабуть не без натуги давалася Мустафі.

— Ні, чому, якісь принципи у нього напевно є, — заперечив Фрімен майже весело. — Інакше й бути не може при тому вихованні та освіті, які він отримав. Вся справа в тому, щоб зуміти розгадати їх, привести його божевільні ідеї в зв'язок з якимись загальнозрозумілими істинами. Втім, мені це ніколи не вдавалося, повинен чесно зізнатися! — і Фрімен глибоко зітхнув, немов подібне визнання очистило його душу і в той же час сором'язливо відкрило її. — Звичайно, все це було дуже давно, — сказав він. — Ми обидва тоді ще вчилися.

— А він був розумний? — запитав Мустафа і додав: — Тут він діє з розумом.

— О, так, він був дуже розумний. Може бути, навіть занадто. По-перше, блискуче знав Аравію — її історію, філологію, археологію; здавалося, професори вже нічого не можуть дати йому. А ось з мовою у нього справа йшла гірше. Ми з ним разом вивчали арабську, тоді-то ми і познайомилися. Це було в Лондонській школі сходознавства, куди він приїхав прямо з Кембриджа. Правда, потрібно сказати, що дух мови він вловив разюче швидко. Всіма ідіоматичними особливостями він опанував набагато раніше за інших студентів. Але на тому все й скінчилося. Оволодівши тонкощами, він втратив інтерес до мови і перестав ним займатися. А тут почалася війна. Як би там не було, думаю, що я і зараз говорю по-арабськи краще за нього.

— Ви чудово говорите, містер Фрімен, справжньою, класичною арабською мовою. Я не зустрічав ще англійця, який би так добре висловлювався арабською, а я знав багатьох видатних англійських арабістів.

Приємно було слухати ці слова крізь щільну тканину (Фрімен лежав всередині намету, а Мустафа — зовні), тому що Мустафа говорив правду, а Фрімен не проти був зайвий раз вислухати похвалу своїм талантам, нехай навіть від дрібного чиновника, яким був Мустафа, хоч він носив гучне найменування інспектора спеціального відділу. Втім, в даній ситуації він був для Фрімена чимось на зразок консультанта, і тому його похвала мала вагу. Фрімен витягнув довгі худі ноги в піжамних брюках і обмацав своє обличчя пестливими пальцями художника. І знову перед ним постав Гордон — такий, яким він був в молодості, — занадто різкий, щоб прихилити симпатію, занадто хитромудрий і замкнутий, щоб вселяти довіру, занадто повний несподіванок, щоб можна було передбачити його вчинки, занадто насичений електрикою, щоб можна було без побоювання до нього наблизитися.

— Дивно, що ми з ним жодного разу не зустрілися, — продовжував Фрімен, думаючи вголос. — Адже ми обидва стільки років мандруємо по Аравії. Сподіваюся, тепер вже нам не уникнути зустрічі. Якщо все піде добре, мені, я думаю, вдасться витягнути його з цієї колотнечі, в яку він тут потрапив. Я на це дуже розраховую.

— Щастя його, якщо так трапиться, — сказав Мустафа. — Тут, на півночі, у околиць пустелі, він піддається набагато більшій небезпеці. Знайдуться охочі вистежити його і вбити заради оголошеної урядом нагороди ...

— Нагорода обіцяна тому, хто його захопить, а не тому, хто його вб'є.

— Багато хто вважає, що живим його захопити неможливо, містере Фрімене. Та й серед кочівників є чимало людей, які охоче вбили б його при першій слушній нагоді.

— Бідолаха, — проникливо сказав Фрімен. — Він, мабуть, настільки заплутався, що йому нічого не залишається, як з відчаю заплутуватися ще більше. Ну нічого, я все-таки спробую визволити його добром. Наш уряд готовий все йому пробачити і ні про що не згадувати, якщо тільки він виїде з Аравії. Принаймні це я маю право йому обіцяти і думаю, що з вашою допомогою мені вдасться його звідси витягти.

— Це буде нелегко. У нього багато ворогів. В окраїнних районах є араби, які вважають себе його кровними ворогами ...

— Що таке, боже правий? Кровна ворожнеча?

— Так, містере Фрімене. — Розмірена англійська мова Мустафи, його старання і виразна вимова позбавляли те, що він говорив, всякого емоційного забарвлення. — Я сам маю підстави вважати його кровним ворогом, — сказав він все тим же безбарвним тоном.

— Ви?

— Так. Всього лише кілька місяців тому Гордон зі своїми кочівниками скоїв наїзд на одне з наших селищ біля іракського кордону і вбив мого брата і мого племінника.

— Сам Гордон вбив їх?

— Можна вважати, що сам, містере Фрімене. Вони були вбиті під час набігу, а набіг здійснили його люди і під його проводом. За нашими поняттями, як вам відомо, це вважається достатньою підставою для кровної помсти.

— Так, це мені добре відомо. Фу, чортівня! — Фрімен був так здивований, що не хотів дозволити собі до кінця повірити в те, що почув, тим більше, що кругом безтурботно дихала ніч, тим більше, що це було сказано голосом Мустафи, якого він знав як тиху і скромну людину. — Ну ладно, Мустафа, — сказав він, намагаючись перетворити все в жарт, — сподіваюся, коли ми зустрінемося з Гордоном, ви не надумаете зводити з ним рахунки.

— Я не відчуваю приязні до містера Гордона, — як і раніше незворушно сказав Мустафа, — і не бажав би зустрічатися з ним ...

З ввічливості Мустафа обмежився цієї недомовою, як ніби він і сам не знав, як вчинить, якщо зустрінеється з Гордоном. Але Фрімен думав про те, що справа набуває несподіваного і безглузлого обороту — чергова божевільна гримаса божевільної арабської дійсності. А втім, нічого незвичайного тут немає: адже те, що в пустелі

відбувається кожен день, англійцю завжди здається божевільням; так до цього і треба підходити, хоча особисто він, Фрімен, ніколи не зрозуміє тих диких пристрастей, якими сповнена життя пустелі. Як англієць, він нікому не бажає зла, найменше арабам і ще менше — англійцям.

— Забудемо про Гордона, — заспокійливо сказав він Мустафі. — Зараз нас цікавить Таліб.

— У Таліба теж руки в крові.

— Так. Так звичайно. Але все-таки я думаю, що деяка матеріальна допомога, своєчасно надана йому і його нещасному народу, дасть нам можливість утримати Таліба від участі в інтригах Гаміда. Сподіваюся, ми зуміємо домовитися з неприборканим Талібом так само, як змовилися з бідним Юнісом з Камра. А якщо так, ми захистимо окраїнні райони від біди. Переконалий, що нам це вдасться. Прикро лише, що його ніяк не спіймаєш, цього Таліба.

— Тільки не треба діяти необачно, — поспішив застерегти Мустафа, почувши, що Фрімен завозився в своєму спальному мішку, як ніби збираючись негайно ж схопитися і пуститися в погоню за Талібом. — За нами стежать. Люди еміра Гаміда знають, що ми шукаємо Таліба. Надмірна поспішність може бути небезпечна.

— Так, мабуть, ви маєте рацію, — змирившись, сказав Фрімен і знову ліг зручніше. — Врешті-решт, це їх повстання — досить безпідставна затія, і навряд чи воно піде далі. Все це було просто в глибині пустелі, де пересування військ утруднено, але тут, на околиці, повстанці звернуть собі шию. Чи може Гамід вистояти проти тих сил, з якими його готується зустріти Азмі-паша, і в стратегічних його здібностях я теж не впевнений. Ви особисто коли-небудь зустрічалися з Гамідом, Мустафа?

— Так сер. Я прожив близько року в його столиці в пустелі.

— Я питаю, чи зустрічалися ви з ним особисто.

— Я був незначним бахразьським чиновником, а Гамід — правитель, дуже гордий і дуже шляхетний, але, треба сказати, і дуже жорстокий; щоб покарати злодія, наприклад, він, не замислюючись, наказував відрубати йому праву руку на базарній площі. Він навіть сам іноді робив це.

— Якщо не помиляюся, так бедуїни розуміють правосуддя.

— Можливо. Але, у всякому разі, це варварство, і до того ж нікому не потрібне. Турботами бахразьського уряду там тепер є суди і судді. Оберігати закон — їх справа. Але не раз траплялося, що Гамід з'являвся і силою звільняв з в'язниці своїх людей, які відбували покарання за яку-небудь провину. І ми нічого не могли з ним зробити. Дуже рішуча молода людина; в ньому багато сили, багато витримки і багато жорстокості.

— Як шкода, що я тільки тепер потрапив в цю пустелю, — зітхнув Фрімен. — Тут завжди було набагато цікавіше, ніж в Іраку або Трансіорданії. Але я зумію надолужити згаяне. Постараюся якомога скоріше дістатися до Гаміда, може бути навіть з допомогою Гордона. — Ви повинні пам'ятати про одну обставину, містере Фрімене, — м'яко зауважив йому Мустафа. — Людину, яка говорить по-англійськи і зовні схожа на англійця, в пустелі можуть легко прийняти за Гордона. Будьте обережні, як би на вас

не напали його вороги.

— Це надає положенню особливу пікантність, — сказав Фрімен і від душі розсміявся.

Значить, англійська мова служить відмітною ознакою Гордона — дуже недоречно, тому що Фрімен взяв собі за правило не переходити на арабську мову в тих випадках, коли йому зручніше говорити англійською. Як зазначив Мустафа, він бездоганно володів арабською, але це все-таки не була його рідна мова, і з тими арабами, які знали англійську достатньо добре, на кшталт цього недотепи Мустафи, він вважав за краще говорити по-англійськи. Зрозуміло, він цікавився арабською мовою як фахівець і охоче користувався своїми знаннями в ній, але саме тому, що це була для нього вже подолана трудність, він не любив без потреби обтяжувати себе вимовлянням незвичних звуків. Що ж стосується його зовнішнього вигляду, то, звичайно, він схожий на англійця, і було б безглуздо, якби він намагався приховати це. Він ходив, правда, в арабському бурнусі, але носив його завжди розкритим, і під ним будь-хто міг побачити його короткі англійські штани кольору хакі, таку ж сорочку, панчохи до колін і жовті туфлі. Все в ньому безпомилково викривало англійця, і він це добре знав.

— Що ж, де відвага, там і щастя, — сказав він Мустафі і подумки додав у вигляді скромного жарту: "Якщо Гордон ризикує бути англійцем, так, чорт візьми, можу ризикнути і я".

Але на відміну від Гордона англієць Фрімен не мав при собі ніякої зброї. Це було у нього правилом.

— Гордон рветься до аеродрому, а Гамід — до нафтових промислів, — сказав генерал Мартін Азмі — паші. — Поставте у них на шляху одну або дві кращі бригади вашого Легіону — і ви захопите обох. Іншого способу немає, Азмі.

Азмі-паша був опецькуватий, огрядний і вельми шанобливий; але, почувши це, він запротестував так енергійно, як тільки дозволяло його астматичне дихання. — Помиляєтеся, генерале! — сказав він. — Кочовникам не потрібні ні промисли, ні аеродроми. Продовольство — ось що їм потрібно. І за цим вони прийдуть сюди, в Приріччя.

Товстий палець Азмі ткнувся в карту, вказуючи на прирічні родючі землі, що лежали біля околиць Джаммарської пустелі, точніше — на те місце, де містився його штаб, або ще точніше — де був накритий для нього обідній стіл.

— Ні ні! — заперечив генерал і роздратовано чиркнув випещеним великим пальцем по карті, пофарбованої в бліді коричневі тони. — Племена борються не за продовольство. — Він з деяким презирством подивився на живіт Азмі, що колихався, як ніби туди, одержимий нав'язливою ідеєю, перемістився мозок паші. — Вони борються за пустелю. Невже ви цього не розумієте, шановний?

У наміри генерала не входило дратувати Азмі, він навіть подумав, обурюючись на себе, що говорить з ним надто різко; але зрештою Азмі — військовий, і неприпустимо, щоб міркування особистого порядку так відверто впливали на його стратегію. Сидить тут, посеред родючої рівнини Приріччя, і дивиться в порожнечу Джаммарської пустелі

округленими від жаху очима, неначе боїться, що ось-ось звідти вискочить Гамід зі своїми кочівниками і вдарить на Бахраз. Просто безглуздість, і до того ж згубна з військової точки зору. Так чому ж він гне своє?

Генерал здогадувався — чому, хоч йому і не хотілося зізнатися собі в тому, що пашею керують настільки непристойні мотиви. Але було абсолютно ясно, що Азмі байдуже до пустелі: всі його помисли зосереджені на родючих просторах Приріччя, де у нього, як і у кожного міністра, і паші, і у самого короля, є великі земельні володіння. На території одного з цих володінь, в мисливському будиночку на краю болота, і містився тепер штаб Азмі. Кімната, де відбувалася його бесіда з генералом, була не військовою канцелярією, а сховищем зброї і мисливських трофеїв. Стіни були обвішані опудалами дупел, сивок, диких гусей і качок, зі стелі на дроті звисали фламінго і журавлі; але всі вони якось позсихалися, і здавалося, що це сама смерть висить тут набитим і необскубаним опудалом. На викладеній плитками підлозі лежали шкури газелей і дві або три левові шкури, привезені пашею зі Східної Африки.

— Даремно ви сподіваєтеся переконати Азмі розлучитися з Приріччям, — сказав генералу посол перед його від'їздом з Бахраза. — Щодо цього у нього є абсолютно точні вказівки від короля, прем'єр-міністра і всіх інших. Та він і сам зовсім не хоче рушати з місця! І не уявляйте собі, що він боїться Гаміда. Він прекрасно знає, що варто йому забрати з Приріччя хоч частину своїх солдатів, і завтра ж там спалахне революція. Будемо дивитися на речі тверезо, Мартіне: все в цій країні йде прахом. Якщо ми хочемо врятувати становище в пустелі, ми повинні зробити це самі, за допомогою військово-повітряних сил або наземних військ, якщо знадобиться.

Але генерал Мартін вважав, що пряма інтервенція Великобританії загрожує небезпеками, і твердо вирішив домогтися від Азмі, щоб він рушив частину своїх легіонерів до Джаммарського аеродрому і тим забезпечив хоча б його захист. Звичайно, не можна було забувати про напружений стан всередині країни; але з селянами та міськими робітниками в разі якихось заворушень не так уже й важко впоратися. Ось Гамід з кожним днем стає небезпечніше; але ж не будь Азмі таким неповоротким, жирним телепнем, зараз він ще міг би декількома блиц-рейдами в пустелю розбити Гаміда.

— Про Гаміда подбають наші бомбардувальники, — заспокійливо запевнив генерала Азмі. — І англійський нафтопровід нехай вас не турбує. Наші патрулі надійно охороняють його від будь-якого набігу кочівників.

— Не в нафтопроводі справа, — сказав генерал. — Мене взагалі непокоїть стан речей на околиці пустелі. Гордон зараз тут, і він посилено підбиває племена Камра і Джаммара на якісь спільні дії. Вважаю, що мова йде про аеродром. А там настане черга і нафтопромислів.

— Та що ви, генерале, — заперечив Азмі з тією вкрадливою, але ворожою чемністю, яка виробилася у арабів в багаторічному спілкуванні з англійцями. — Джаммар і Камрі ніколи спільно діяти не будуть. Це виключено. Навіть повстання не об'єднає їх.

— Я в цьому не впевнений. А Гордон ... — генерал скрушно похитав головою,

вимовляючи це англійське ім'я.

Обличчя в Азмі було дуже м'ясисте і дуже смагляве. Підперте високим коміром мундира, воно випиналося вперед, як ніби було видавлено з шиї. Коли генерал Мартін затнувся, згадавши про Гордона, звідкись із жирних складок цього лиця швидко глянули на нього маленькі чорні оченята. У їх погляді відчувалося презирство, приховане знування над раптовим замішанням генерала — замішанням, що відбувалося, можливо, тому, що генералу було соромно за англійця, який тут, в Аравії, йшов проти англійців.

— Не варто надмірно засмучуватися через Гордона, генерале, — промовив Азмі-паша, свердлячи співрозмовника своїми очима. — Це просто авантюрист.

— Ви його недооцінюєте! — різко заперечив генерал. — Це людина, яка абсолютно впевнена в правоті своєї справи. І в усякому разі він поступився своїми особистими інтересами заради служіння цьому бунту племен.

Азмі зіщулився, відчувши ущипливість натяку, що містився в цих словах. — Я, по суті, зовсім не знаю Гордона.

— На вашому місці я б постарався дізнатися, — зауважив генерал з гідністю, яка личить його сивині. — Адже це людина, проти якої вам тут доведеться боротися, і людина, треба сказати, незвичайна.

В останньому зауваженні Азмі побачив чисто англійські хвастощі і спробу порівняти Гордона з ним, Азмі, — причому генерал зі звичайною зарозумілістю англійця вважає, що вони непорівнянні. — Може бути, вам вдалося б переконати Таліба і бідного Юніса не йти проти Бахраза, — сказав він генералу. — Якщо вони згодні слухати Гордона, то вже напевно послухають такого старого свого англійського друга, як ви.

З "англійським другом" Азмі явно перестарався, але генерал ніколи не вважав за потрібне вдаватися в усі психологічні складнощі відносини бахразців до англійців. Й надто, якщо справа стосувалася Азмі, який завжди ставився до них з деяким ехидством, тому що здобув освіту в Англії і дуже злився, що він не англієць. А може бути, тут грала роль його дружина: він був одружений на сухорлявий, схожій на швабру англійці, яка жила в місті Бахразі і розводила бджіл в своєму саду, де було душно від занадто великої кількості квітів. Весь Бахраз сміявся над нею. Цілими днями вона стирчала в саду у всіх на очах, і жоден бахразець не проходив повз без того, щоб не укинути якийсь лихий жарт щодо її довгої кістлявої фігури, химерного костюма і незрозумілої пристрасті до бджіл, собак, кішок і іншим особливо плідним істотам. Образа ні-ні та й проривалася в поведінці Азмі, але генерал ставився до цього поблажливо, знаючи всі неприємності, які товстому паші доводилося терпіти через дружину.

— Правда, чому б вам особисто не з'їздити до шейхів околиці? — знову почав Азмі, на цей раз цілком серйозно. — Мене вони й слухати не стануть.

— До бідного Юнісу я, мабуть, поїду, — сказав генерал. — Що стосується Таліба, то з ним, по-моєму, не варто зв'язуватися. Це пройдисвіт, здатний на будь-які гидоти. І, у

всякому разі, йому не можна довіряти. Юніс з Камра — інша справа: він людина розумна і миролюбна і завжди добре до нас ставився. Можливо, він прислухається до наших аргументів.

Азмі зітхнув так глибоко, що його шкіряний пояс заскрипів. Він подумав з хвилину, потім сказав: — Збільште трохи нафтопровідне відрахування — і бідний Юніс стане шовковим. Можете ви піти на це?

Нафтопровідним відрахуванням називалися гроші, які англійці виплачували Юнісу за те, що нафтопровід проходив по території Камра. Це було, по суті, невелика допомога. У свій час його виплачували і Талібу, але потім припинили, бо старий розбійник ніколи не виконував своїх зобов'язань.

— Тут питання не в грошах, — відповів генерал. — Юнісу потрібно довести, що повстання племен нічого не дасть йому. Він просто зобов'язаний зберігати лояльність по відношенню до Бахразу, і потрібно йому це навіяти.

Азмі голосно розсміявся. — Юніс занадто бідний, щоб думати про лояльність, генерале. Якби я мав гроші, я б сам до нього поїхав і підкупив його. Таліб — інша справа. Але до Таліба, наскільки мені відомо, поїхав ваш друг, містер Фрімен ...

— Фрімен? Що він тут робить? Коли він поїхав до Талібу?

Лукавий Азмі насолоджувався зробленим ефектом. — З місяць тому він прийшов до мене і попросив дати йому провідника. Він сказав, що їде умовити Таліба не йти проти Бахразу, що запропонує йому від нашого імені зброю і продовольство за допомогу, яку він нам може надати.

На якусь мить генерал не зміг приховати свого обурення цією відомчою конкуренцією в надрах англійської дипломатичної служби. Якого біса Фрімен являється сюди і затіває якісь переговори з Талібом? Правда, загравання з пройдисвітами цілком в дусі відомства, в якому трудиться Фрімен. Ці недоуки у ролі політичних агентів своєю грою в змови і контрзговори тільки шкодять справі. І при цьому агенти типу Фрімена ні перед ким не відповідають за свої дії — ні перед міністерством закордонних справ, ні перед військовим міністерством, ні навіть перед посольством. Просто молоді дурні, звиклі чинити так, як їм заманеться.

— А хіба ви не знали про приїзд містера Фрімена? — невинно запитав Азмі.

— Знав, звичайно, — сердито збрехав генерал Мартін. — Я тільки не знав, що він вже тут.

— Містер Фрімен піддає себе великій небезпеці, роз'їжджаючи ось так по пустелі, — сказав Азмі. Він вийняв пачку американських сигарет і запропонував генералу, але той відмовився; тоді він закурих сам. Курих він так само, як і говорив, часто зупиняючись, щоб перевести подих. — Ну, може бути, Гордон нагляне за тим, щоб з ним нічого не трапилось.

Генерал не відповів. Він сильно сумнівався, чи стане Гордон "наглядати" за тим, щоб з Фріменом нічого не сталося. Одна справа — відкрито і чесно за посередництва Гаміда запросити Гордона для розмови, як зробив сам генерал. І зовсім інша справа — нищпорити по Джаммарській пустелі і заводити інтриги у Гордона за спиною. Гордон

— англієць, але в ньому багато від дикості араба. Фрімен — людина зовсім іншого типу, і можна сказати наперед, хто з них двох вийде переможцем з цієї боротьби за Джаммар, яка вимагала від супротивників хитромудрості і сили. Фрімену з усім його золотом (а у нього напевно є золото: це єдиний засіб впливу, яким користуються такі політичні агенти, воно їм замінює розум і звичайну порядність) — Фрімену з усім його золотом далеко до Гордона. І генерал зловив себе на тому, що ця думка викликає у нього посмішку.

— Звичайно, якщо Фрімен зуміє заручитися для нас допомогою Юніса або Таліба, — сказав Азмі, — Гаміду тоді і близько не підійти ні до околичних районів, ні до аеродрому, ні до нафтопромислів.

— Даремно ви так розраховуєте на Фрімена, Азмі, — сухо зауважив генерал. — Навряд чи його втручання врятує становище. Ваше завдання зараз — взяти досить потужне військове з'єднання і відрізати з його допомогою північ від півдня. Це зробити необхідно, навіть якщо доведеться протримати війська в пустелі до весни. Добірні частини Легіону повинні бути зосереджені між аеродромом і нафтопромислами. Це єдине вирішення питання, Азмі.

Азмі похитав головою. — Поки я зі своїми легіонерами буду ганятися за Гамідом, — сказав він, — революція міста і села охопить всю країну. Погляньте, генерал. — Азмі, не встаючи, ткнув пальцем в карту, що висіла на стіні під опудалом фазана. — Бачите ці червоні позначки на карті? Немає ні одного села Приріччя, жодного містечка в верхів'ях річки, де б їх не було, а навколо столиці вони утворюють щільне кільце. Бачите? Так ось, це відзначені всі місця, де ми знайшли схованки зброї і боєприпасів до кулеметів і гранат, не кажучи вже про гвинтівки. Погляньте! — Він піднявся, із зусиллям зсунувши свою тушу з місця, підійшов до іншого столу і дістав докладну, поцятковану вигадливою в'яззю рукописну карту місцевості. — Ось, бачите? Всюди у всіх цих селах і містах ми ловили і заарештовували терористів і революціонерів, і не по одному або по два, а десятками, навіть в селах. А тепер погляньте сюди! — Важко перевалюючись, він підійшов до вікна і змахнув пухкою рукою, вказуючи генералу на свої мисливські угіддя, свої поля з першими в краї іригаційними спорудами, весь цей дихаючий життям вододіл між річкою і пустелею.

— Бачите ви цих людей на моїх полях, на моїх, що належать мені землях? — Він з силою вдарив себе кулаком в жирні груди. — Думаєте, це просто селяни? Звичайні люди в джалабі [11], так? Помиляєтеся, сер! Нікому з них я більше не можу довіряти. Всі причетні до цих справ. Кожен жалюгідний землекоп, кожен бродяга. Подивіться, що твориться на наших дорогах! Скільки розвелось у нас злодіїв і розбійників, від яких немає порятунку — адже їх не сотні, їх тисячі! Люди кидають рідні села і вдаряються в розбій — грабують, вбивають, крадуть гвинтівки у солдатів. А солдати! Якщо б ви тільки знали, скільки у нас дезертирів щомісяця — навіть серед моїх легіонерів! А городяни, всі ці мешканці трущоб, які з ранку до вечора ладнають змови і підступи, тому що їм більше нічого робити! Що ж ви думаєте, вони будуть сидіти тихо і мирно, поки я буду зайнятий гонитвою за Гамідом?

Азмі пирхнув і повернувся на своє місце, стомлений цієї тирадою. З важким подихом він опустився в крісло.

— Всі вони тільки чекають нагоди, — сказав він, широким рухом руки обводячи вікно і обидві карти. Потім знизав плечима і гірко висякався. — Та й чи можна їх звинувачувати? Подивіться на наші поля. Ми тепер знаємо тільки одну культуру — бавовна. Що ж виходить? Половина селян залишається без діла, тому що для бавовни багато людей не потрібно. А чому ми сіємо тільки бавовну? — Він безпорадно розвів руками. — Не можемо інакше. Це єдина прибуткова культура. Ми повинні сіяти те, що можна продати, інакше земля себе не окупить. Бавовна потрібна всім. Зокрема, вона потрібна Англії, і з її допомогою Англія тримає в полоні більшу частину нашого сільського господарства. Щоб земля давала дохід, ми повинні сіяти бавовну і тільки бавовну. А це губить ґрунт. Це прирікає половину наших селян на жебрацтво та бродяжництво. Я тут нічого вдіяти не можу. Але мені не можна нікуди відлучатися, тому що, якщо мене не буде, бродяги і революціонери захоплять владу в країні.

Генералу Мартіну раптом стало шкода цього огрядного чоловіка, що задихається і який дійсно був в безвихідному становищі, і в такому ж становищі була вся його країна (і якщо вже на те пішло — весь світ). — Я зовсім не пропоную вам відправити в пустелю всю вашу армію, — стримано зауважив він. — Мова йде про те, щоб виділити для цього одну бригаду Легіону.

— Але у мене немає зайвої бригади! — скрикнув Азмі. — Я не можу знекровити мої найкращі сили, знекровити Легіон.

— Тоді дістаньте людей ще звідкілясь.

— Звідки? Я без кінця прошу короля і Омар-бея дати мені ще людей, але вони вважають за краще тримати їх у себе в Бахразі для поліцейської служби і охорони палацу. Ох-хо-хо! Якщо вам потрібні війська для аеродрому, генерал, звертайтеся до Омара і до короля ...

— Добре, я звернуся до Омара і до короля, — заспокоїв його генерал. — Але пам'ятайте, Азмі: ви повинні виступити проти Гаміда до початку весни. Якщо ви дасте йому можливість навесні прийти сюди, до повстання примкне не тільки вся пустеля, але і околичні райони, і Приріччя, і все інше.

Азмі безнадійно сплеснув руками. — Дістаньте мені ще людей, генерале, і я завтра ж подамся з своїми силами в пустелю.

— Добре, я вам дістану людей! Повинен же бути якийсь порядок в цій справі! Мій уряд не для того постачає вас новітньою технікою, щоб ви тримали її в болотах Приріччя на випадок селянських бунтів. Потрібно почати діяти в пустелі і якомога скоріше.

Азмі зітхнув. — Все залежить від вас, генерале.

— Ні, Азмі. Не від мене, а від вас.

У двері постукали. Увійшов бахразець-легіонер і щось сказав Азмі. Той кивнув і рухом руки відпустив його.

— А тепер забудемо про все це, генерале, — сказав Азмі, поспішаючи закінчити

неприємну розмову. Він встав, вийняв темні окуляри і надів їх. На його поклик увійшли три офіцери і стали знімати дробовики, що висіли на стіні. — Краще вирушимо полювати, вполюємо кілька хороших, жирних качок. — І, не чекаючи відповіді, Азмі з посмішкою взяв генерала за лікоть і повів до виходу.

Генерал не мав особливої пристрасті до полювання, але він був влучним стрільцем, а крім того, йому хотілося якось згладити неприємне враження. Разом з Азмі він пройшов уздовж подвійного ряду одягнених в синю форму офіцерів і солдатів Легіону, які вітали їх відданням честі по-англійськи. Так, з привітаннями, генерала довели до машини. Азмі велів одному зі своїх ад'ютантів залишитися і звільнити місце для генерала. Вони сіли, і машина рушила в дорогу. Попереду їхали дві інші машини з охороною, ззаду — третя, відкрита, в якій сиділи чепуристи і пихаті бахразські офіцери, і в ар'єргарді — ще одна, з легіонерами.

— Увага! — сказав Азмі і натиснув якусь кнопку. Брезентовий верх великого американського автомобіля відкинувся назад, бічні стекла опустилися. — Обережно! — сказав Азмі і повернув ще якусь ручку, через що його сидіння повернулося боком.

Тепер генерал і Азмі сиділи або напівстояли в машині спиною один до одного. Машина, уповільнивши хід, в'їхала під навіс, споруджений з очерету та глини, і зупинилася.

— Бачили? — з дитячим захопленням сказав Азмі. — З усіма зручностями, а? Не потрібно навіть рухатися!

Генералу дали в руки рушницю, заряджену і зі зведеним курком; але це дивне полювання з комфортом по-королівськи вже викликало в ньому роздратування.

— Чудово! — блаженно зітхнув Азмі. — Від нас вимагається лише одне — чекати!

Розділ сьомий

Зазнавши невдачі у шейхів окраїнних племен, Гордон зовсім не занепав духом; навпаки, це його розохотило, і він оголосив Сміту, що захопить аеродром без допомоги Таліба і інших старезних і дурних людей похилого віку. — Не потрібна мені їх жалюгідна допомога, зроблю все сам.

— А як? — Злощасний практицизм Сміта негайно ж змусив його засумніватися. — З десятком охоронців? З двома броньовиками?

— Ні. Ось з ними! — І Гордон презирливо тицьнув пальцем вниз — туди, де до неяскравого полум'я багать тулилися десятка два бедуїнів, що відбилися від своїх племен, які частиною самі пристали до них на шляху, частиною були надіслані шаленим поетом Ва-Улом.

Загін розташувався табором в Ваді-Джаммар, гігантської щілині вулканічного походження, яка відділяє червону Джаммарську пустелю від передгір'їв Камра. Кам'янисті схили цієї розколини, пориті глибокими печерами, сходилися біля підніжжя, утворюючи вузьку ущелину — настільки вузьку, що ні кочівники, що промишляють набігами, ні бахразські патрулі сюди не заглядали зі страху опинитися в пастці. Загородити обидва виходи не представляло ніяких труднощів. Тим і привернуло це місце Гордона; і не тільки тому, що небезпека відлякувала ворогів, але і тому, що це

була відмінна природна фортеця для невеликого загону, який в разі потреби легко міг розосередитися і сховатися серед скель. У кам'яних западинах скупчилася велика кількість води після зимових дощів.

Але Сміту здавалося ризикованим жити і ховатися в вузької піщаної щілини між двома громадами скель. Крім того, він боявся літаків.

Гордон знизав плечима. — Ніякі бахразці тепер сюди не сунуться. Щоб замкнути нас тут, Азмі знадобиться половина Легіону, не кажучи вже про те, що ми помітимо його наближення за тиждень вперед. Коли Таліб шукав притулку після якогось особливо зухвалого набігу, він завжди знаходив його тут. Але тепер він забув сюди дорогу. Літаки? Поховайте все в печери, і бахразські льотчики нічого не побачать. Та вони і не прагнуть щось побачити. Навіщо їм зайвий клопіт, зайві зусилля? У нас тут буде база. Звідси ми і почнемо діяти.

— З цим збродом? — перепитав Сміт тоном, в якому було не менше презирства до людей, що грілися внизу біля вогнищ, ніж у Гордона.

— Так, чорт візьми, з цим збродом. — Гордон вимовив це крізь зуби, тому що холодний вітер, що гуляв по ущелині, ніс хмари пилу і, наче сталевими прутами, сік обличчя і руки. — Я не допущу, щоб через чиюсь нікчемність руйнувалися мої плани. До біса Таліба і всіх інших! Я візьму цей аеродром зі стадом ослів, якщо знадобиться, щоб довести, чого вартий я, чого вартує Гамід, чого варто все те, у що я вірю. Тягніть сюди кожного зустрічного з гвинтівкою, Смітик, і я сформую власне військо.

— З подібним військом ви багато не навоюєте, — заперечив Сміт. — Жалюгідні, схудлі обшарпанці, перший раз бачу таких в пустелі. Вони вас і слухати не будуть.

— Нічого, послухають, якщо хочуть залишатися тут зі мною. Я в них втисну життя. І я готовий підібрати будь-якого жителя пустелі, який досить нещасний і озлоблений, щоб можна було палицею змусити його служити справі. Ва-вул наwerbue мені ще бійців в Джаммарі, а крім того, я пошлю молодого шейха Фахда в Камрі, напевно там теж знайдуться незадоволені своєю долею, які захочуть приєднатися. І я зроблю все без Таліба, без шейхів, без племен, навіть без гасла служіння справі — з одними цими волоцюгами, чия жалюгідна бідність буде символом гноблення людини. Я зумію підняти цих нещасних в їх власних очах. Я вдихну в них вогонь і плесну в їх жили гарячу кров.

— А чим ви їх будете годувати?

Гордон засміявся, почувши це протверезне зауваження. — Кілька набігів в Приріччя, маленьке кровопускання товстопузому Азмі — і все буде в порядку. Тут, в ваді, ми влаштуємо харчовий склад і склад зброї, тут же буде наш штаб. А для початку ми з вами поїдемо, подивимося на аеродром поблизу, щоб збагнути, як до нього підступитися.

Гордон усвідомлював, що піддався раптовому пориву самовпевненого натхнення, зваливши на себе всю відповідальність за успіх справи. Щоб створити те фантастичне військо, думка про яке раптом осінила його, він повинен був би обіймати щонайменше божественну волю. Адже створювати потрібно було ні з чого, тому що "обшарпанці", як

їх назвав Сміт, були гірше, ніж ніщо. А йшлося про підприємство, успіх якого представлявся сумнівним навіть з тими силами, які могли б віддати в його розпорядження Юніс або Таліб. І ось він взяв все на себе і однією своєю волею повинен створювати військо, здатне кинутися на штурм аеродрому з таким бойовим запалом, наче для його бійців це єдина мета в житті. Він вирішив застосувати свою філософію на ділі, і тепер потрібно, щоб вона себе виправдала.

Як не дивно, вона себе і виправдала, але не зовсім так, як хотілося б Гордону. Молодий Фахд повернувся з Камра з купкою багатообіцяючих молодих дикунів, а Вавул слав і слав людей, так що Гордону ледве-ледве вдавалося з ними впоратися. Підтримуючи порядок в таборі, він зумів підкорити своїй владі ці три, чотири, п'ять десятків голодних бедуїнів. Але то була влада сили. У критичну хвилину йому довелося застрелити одного шарпака, який раптом сказився і став підбурювати товаришів напасти на Гордона і Сміта, щоб заволодіти їх одягом, ковдрами і всім іншим добром, яке у них нібито приховано в машині і в печерних схованках. Якби не люди Гордона — не кровожерний Бекр, не хлопчики з їх здатністю все відчутти і рознюхати та не стримано-пильний Алі, — справа могла б прийняти ще гірший оборот. Одне людське життя було не такою вже дорогою ціною за набуту владу, і все ж те, що він зробив, було глибоко огидно йому і нічого не доводило, тому що від цих людей йому було потрібно щось більше, ніж покірність зі страху. По суті, він зазнав поразки. Його успіх був зовнішнім успіхом і стосувався лише практичного боку справи, тоді як він знав, що, лише борючись в ім'я ідеї, араби можуть перемогти в боротьбі. Він не зумів виконати обіцяне — окрилити дух нещасних "голодранців", і це загрожувало йому справжньою поразкою.

Але відступати вже не можна було; залишалося одне — зайнятися практичною стороною справи, і Гордон разом зі Смітом (сівши на двох верблюдів з числа двадцяти, яких його людям вдалося викрасти) вирушили з'ясовувати, які практичні завдання треба вирішити під час нападу на аеродром.

Аеродром являв собою просто обгороджений колючим дротом шматок пустелі, на якому знаходилися чотири низьких глинобитних барака, з півдюжини наполовину вкопаних в землю ангарів і два підземних склади пального, місце розташування яких видавали великі чорні бензобаки.

Вони об'їхали його кругом, не зустрівши до того жодних перешкод. В одному місці вони спішилися і підійшли мало не до самого дроту, щоб розглянути якісь земляні споруди, що виднілися за ним. Обговорюючи зі Смітом, що б це могло бути, Гордон сів, стягнув з голови куфію і почав ретельно витирати свої запилені ноги. Ця наполеглива турбота Гордона про свої ноги, які він поспішав витерти або вимити при кожному зручному випадку, і дратувала і привертала Сміта, а часом навіть шокувала, тому що, якщо поблизу не траплялося води, Гордон, не замислюючись, використовував свою куфію, для того щоб хоч обмахнути з ніг пил. Він ставився до своїх ніг, як до найбільшої коштовності: брудні, забиті піском сандалі приводили його в шаленство, як ніби вони затримували його рух вперед.

Пролунав постріл: один з вартових помітив зі сторожової вежі двох бедуїнів, що розташувалися на відпочинок в тіні своїх верблюдів. Однак Гордон спокійно продовжував займатися попередньою справою, поки не зустрів спрямований на нього пильний погляд Сміта. Гордон вирішив, що увагу Сміта привернула його непокрита голова; він потер лоба і сказав:

— Страшна гидота цей червоний пісок, липне до шкіри. Я, напевно, став схожим на червоношкірого індіанця.

Мабуть, тут була частка невинного кокетства, але так чи інакше ці слова змусили Сміта дійсно подивитися на непокриту голову Гордона, і він раптом подумав про те, як рідко, власне кажучи, вдається бачити Гордона без головного убору. Навіть під білою тканиною куфії помітно, як велика ця голова, але розгледіти її можна, тільки коли Гордон обливає її водою біля криниці або, проявляючи невластиве йому терпіння, дозволяє Мінке обробляти її бритвою, яка більше ріже, ніж голить.

Поки Гордон прилаштовував свій головний убір, в застереження їм заклацали ще постріли. Не звертаючи на це уваги, вони сіли на верблюдів і неквапливо поїхали далі, щоб продовжити вивчення місцевості. Оглянули два колодязя, якими давно вже ніхто не користувався, але на дні яких ще збереглася вода. Потім піднялися на вершину пагорба, звідки аеродром було видно як на долоні, і там знову сіли.

— Помістити сюди парочку хороших кулеметників, — сказав Гордон Сміту, — так ні один літак не злетить і не сяде на цьому аеродромі. Вірно я кажу?

Сміт зміряв відстань. — Так, якщо ще геть на ту шишку посадити одного. — Він вказав на досить високий бархан, весь посічений вітром, але твердий і міцний на вигляд. — Тоді вся територія аеродрому виявиться під перехресним вогнем. Але ж і ці гнізда так само легко буде обстріляти, навіть ще легше.

Вони порахували літаки.

— Ось, стоять і смажаться на сонці, — обурився Гордон, — замість того, щоб літати, вистежувати Гаміда або полювати за мною!

— Не можна, щоб літаки весь час перебували в повітрі, — заперечив Сміт.

— Чому не можна?

— Технічний догляд, заправка ...

— Нісенітниця, зовсім не в цьому справа. Я відмінно уявляю собі стан речей. Бачите он ту низьку будову, першу від нас? Це офіцерська їдальня. Чоловік десять офіцерів напевно сидять зараз там, п'ють каву і холодний лимонад, читають американські журнали. Командир у себе в кабінеті лежить на дивані, слухає радіо і чекає розпоряджень з Бахразу. Без цих приписів ні одна машина не відірветься від землі. Обслуговуючий персонал спить, вартових розморило спекою, загінчик військової охорони — він поміщається по ту сторону поля — виконує своє завдання буквально: сторожить аеродром. Ніхто і ніщо не ворухнеться тут, поки який-небудь бовдур в Бахразі не віддасть відповідний наказ. Звикли сидіти сиднем і чекати розпоряджень. Ось ця звичка — самий для нас надійний союзник. Потрібно тільки правильно взятися за справу — і аеродром наш ...

— А як це "правильно"? — запитав Сміт, як і раніше переконаний, що без допомоги окраїнних племен аеродром захопити не вдасться.

— Ще не знаю. Перш за все ми повинні позбутися від охорони. І діяти треба вночі. Що, ці літаки можуть вночі підніматися в повітря?

— З відомим ризиком можуть.

— Ну, ми, зробимо так, що ризик буде занадто великий. Але як прибрати цей загін військової охорони — ось в чому складність. — Гордон передав Сміту польовий бінокль, щоб він міг розгледіти солдатські намети, які акуратними тісними рядами вишикувалися на дальньому кінці льотного поля. У центрі цього полотняного табору знаходився майданчик з флагштоком посередині, кордони якого були відзначені вибіленим вапном камінням. Це був плац-парад, він же й турбував Гордона найбільше.

— Як виманити бахразців з їх плац-параду?

— Шкода, ви не взяли з собою того бахразця, якого старий Ашик тримав в ланцюгах, — сказав Сміт. — Він би вам тут у нагоді. Серед цих солдатів напевно є революціонери всіх відтінків.

— Зейн? Ще б пак! Цей кошлатий маленький догматик з'явився б до них з червоним прапором в руках і сказав: "Громадяни і товариші, вставайте-піднімайтеся!" — і, дивись, всі повстали, перебили гнобителів, утворили комітет і вибрали якогось землекопа в президенти.

Сміт сміявся від душі; тут, принаймні, вони були одностайні: ця чужа ідеологія вселяла обом однакову неприязнь (а може бути, і страх). — А все-таки, — сказав він, — в цій справі Зейн міг би надати вам допомогу.

— Допомога! — Гордон ліг на самій вершині горба, що височів над аеродромом. — Слухайте, Сміт, якщо коли-небудь ви побачите, що я заграю з бахразськими марксистами в розрахунку на їх допомогу, можете пристрелити мене, як шолудивого пса!

— А що якщо Гамід прислухається до них? Адже рано чи пізно вони до нього доберуться.

— Якщо Гамід до них прислухається, можете теж мене пристрелити, тому що мені тоді більше нічого тут робити. Ще одне розчарування, втрата останнього, що мене прив'язує до цього повстання безумців, — і мені залишиться тільки смерть.

Він говорив, немов жартуючи над самим собою, але його світлі очі дивилися в порожнечу невідривним, суворим поглядом. Сміт зловив цей погляд і відчув, що Гордон стурбований. Він ніяк не міг зрозуміти, чому Гордон надає таке значення ідеям маленького бахразського революціонера. Але було ясно, що думка про нього не залишає Гордона і не дає йому спокою, як ніби сам маленький бахразець весь час стоїть поруч і смикає його. Зрештою Гордон все ж відігнав цю думку і, раптом пожвавішавши, сказав: — Сміте! Ми захопимо аеродром і піднесемо його Гаміду в дар. Наші обшарпанці впораються з цим ...

— Сумніваюся.

— Ох, не переконуйте ви себе, що цей аеродром так вже страшний і неприступний.

Остання справа для бійця, якщо що-небудь йому здається страшним і неприступним. Ми візьмемо його, ось побачите! Одним ентузіазмом візьмемо, якщо потрібно буде. Хоча адже у нас же є ваші машини.

— Але немає екіпажу.

— Підготуйте — навчіть людей!

— А як з продовольством, з транспортом?

— Ну ось, ви вже готові втопити основну мету у всяких штабних розрахунках! Дістанемо все, що нам буде потрібно. А тепер поїхали назад. Якщо візьмемо хороший темп, то завтра до вечора вже будемо в Ваді-Джаммар.

Повертатися вирішили найкоротшим шляхом — через Східну пустелю, повз англійського нафтопроводу. Це був ризикований шлях, тому що в районі нафтопроводу легко було зустрітися з бахразськими патрулями. І один такий патруль дуже скоро попався їм назустріч: чотири солдата на невеликій вантажівці.

— Чотири дохлих бахразця, — сказав Гордон, дивлячись на наближається вантажівка. — Може, віднімемо у них машину?

— Як хочете, — втомлено сказав Сміт.

Гордон обтер піт з лиця, висякався і вдарив свого верблюда палицею по шиї, щоб змусити його повернутися мордою до вантажівки. — Ні, — сказав він по-англійськи. — Я зараз не можу витрачати час на те, щоб убити кілька людей заради забави. Тільки мовчіть, не кажіть нічого.

І Гордон розіграв такий спектакль перед бахразськими солдатами, що ті під кінець раді були відпустити його на всі чотири сторони. Він видав себе за хаджі, мандрівного мудреця; він повчає віруючих і живе милостинею, сказав він, і якщо вони замислили підняти руку на святу людину і його помічника, то нехай спершу привселюдно відречуться від заповітів релігії. Коли вони стали тикати верблюда в черево і засовувати йому палицю під хвіст, щоб перевірити, чи немає там контрабандного гашишу, Гордон обсипав їх лайкою, а потім, немов за помахом чарівної палички, витягнув з складок свого одягу книгу і пригрозив накликати на них гнів чотирьох джинів Джаммара. Вигукуючи ці загрози, він люто гортав свою книгу, як би в пошуках потрібного прокляття. Нарешті знайшов і оголосив солдатам, які тим часом перейшли до верблюда Сміта, що зараз обрушить прокляття на їх голову. Після цього він прочитав зі своєї книги (це був оксфордський збірник віршів) дві строфи з балади Бернса про комаху і почав було третю, але тут переляканий незрозумілою тарабарщиною сержант не витримав: він вдарив верблюда прикладом гвинтівки і сказав, що хаджі може продовжувати свій шлях, а прокляття нехай прибереже для невірних і викрадачів чужих дружин і залишить у спокої чотирьох нещасних солдатів, яким і так нелегко живеться на світі.

— Не завжди це вам буде сходити з рук, — похмуро зауважив Сміт, коли вони нарешті поїхали далі.

— Що? Про що ви говорите?

— Про ваш ризикований трюк — мало не прямо оголошувати бахразцям, хто ми

такі.

— А тут немає ніякого ризику, — сказав Гордон. — Запам'ятайте, Сміт, коли ви тицяє людині правду в очі, вона її засліплює. Всі ми у загальному підсумку досить дурні.

Але Сміт дуже втопився, щоб сприймати парадокси Гордона. Гордон в таких поїздках поводився, немов навіжений. Людина його комплекції без проблем могла багато годин поспіль просидіти на верблюді, зате у злосчастного Сміта кожен поштовх відгукувався у всьому тілі так, немов хтось щосили стукав його по потилиці. Він почав відставати.

— Що, вам недобре? — крикнув Гордон.

— Ні ні. Нічого. Не зупиняйтесь. — Сміт відстав, щоб підіткнути під себе поли бурнуса. У нього нижче спини утворилося два великих нариви, і його лихоманило від болю. "Погана моя справа, — жалібно зізнався він самому собі. — Але будь я проклятий, якщо злізу з верблюда і дам Гордону привід знущатися з мене".

Деякий час Сміт ще тримався, але потім, знепритомнів і почав марити, і ще задовго до кінця шляху Гордону довелося пересісти на його верблюда і притримувати його ззаду, щоб він не впав. Верблюд Гордона йшов на поводі. Так, після п'ятнадцятої години шляху, вони прибули в Ваді-Джаммар. Гордону хотілося впасти мішком зі спини тварини і розкинути по землі затерплі руки, але він зістрибнув, як завжди, і ткнув онімівшим пальцем в сторону Сміта, пониклого в сідлі.

— Зніми його і уклади в спальний мішок, — сказав він маленькому Нурі, який підбіг взяти верблюда. — Тільки не думай давати йому блювотне або прикладати гарячі цеглини. Нагодуй його, якщо він зможе їсти. І мені теж принеси якогось варива. Я голодний.

Він був голодний і змучений, а крім того, опинившись знову в цьому вади, він раптом знову відчув, що вже тяготиться божевільною затією, яка тримає його тут. Але він дуже втопився, щоб засмучуватися цим, і незабаром заснув.

Довго спати йому не довелося — його розбудила ранкова молитва Алі:

— Вставай, сонливиць! Подивися, навколо тебе всюди бог!

Табір ще мирно дрімав на піщаному дні вади. Перші промені сонця освітили гребінь гори, зробивши його схожим на нитку величезних червоних бус, підвішену до неба, і нібі з бездонної чаші лилася ранкова прохолода. Гордон, глибоко дихаючи, прислухався до голосів Минки і юного шейха Фахда, які вже сварилися, не дивлячись на ранню годину. Алі сидів поруч, терпляче чекаючи, коли Гордон встане.

— Де Бекр? — запитав Гордон.

— Поїхав на полювання. Ва-вул надіслав за ним.

— На полювання? — Гордон знав, що Бекр називає цим словом, але він тільки знизав плечима, немов струсив неприємну думку, і приєднався до решти, які вже снідали коржами з цільного зерна, спеченими Мінкою. Потім він пішов поглянути на Сміта, який все ще лежав у гарячці.

Маленький Нурі доглядав за ним, як за хворим козеням, називав пестливими

іменами, підносячи до губ чашку з верблюжим молоком, просив випити хоча б один ковток, крапельку, трішки. Він показав Гордону наживи на попереку Сміта, сказав "Міскін! .." [12] і жалібно засопів носом.

— Принеси-но води, — наказав Гордон.

Долаючи почуття моральної і фізичної відрази, яку він завжди відчував, торкаючись до чужого тіла, Гордон видавив гній, вичистив рани і прикрив їх носовою хусткою Сміта.

— О Міскін, Міскін, — голосив маленький Нурі.

Гордон подивився Сміту в обличчя і відчув до нього жалість. Він розумів трагічну половинчастість цього чоловіка, який був захоплений прикладом Лоуренса, але залишився городянином в душі, і якщо одна частина його істоти утримувала його в пустелі, то інша нездоланно тягла додому, в Патні, в тісний маленький світ маленьких людей.

— Пане, — сказав маленький Нурі, — найкраще, це припекти хворе місце. У мене є залізний прут. Дозволь мені розжарити його і зробити припікання. Злий дух не витримає спеки і загине. — Нурі скосив очі в бік, де вже лежав наготові рушничний шомпол: залишалось тільки розжарити його до червоного і прикласти до попереку Сміта.

— Не треба його чіпати, — сказав Гордон. — просто змочувати йому водою губи і чоло. А духам дай спокій. Його хвороба гніздиться в мозку, а не в тілі, і твоя розпечена кочерга тут не допоможе, хіба що ти розкрий його череп. Цим-то і відрізняється людина від кози, зрозумів, дурненький? Так що не муч його даремно.

З поваленим, виведеним з ладу Смітом годі було сподіватися на безумовний успіх задуманого плану — єдине, на що Гордон міг спертися; і від цього відразу вичерпався душевний підйом, який йому вдалося викликати в собі біля аеродрому. Реальність успіху стиснулася в два маленьких грудочки болю на широкій, вологої від поту спині Сміта, і Гордон відчув, що весь його запал — в який уже раз — обертається проти нього. Думаючи про це, він машинально простягнув руку до томика "Семи стовпів", який він виявив серед носових хусток Сміта. З книгою в руках він пройшов по табору, повз великого багаття, у якого клопоталися його обшарпанці, — готувався розкішний бенкет з нагоди того, що Мінка вчора вчинив набіг на найближче кочовище і поцупив двох баранів. Ніхто навіть і не глянув на Гордона. Люди реготали, плескали в долоні, співали, перекидалися непристойними жартами; і Гордон став дертися вгору по схилу, щоб піти від них подалі.

Він вийшов на стежку, яку йому вказав Гамід, коли він в перший раз проїжджав через Джаммар під час іракського повстання. Джаммарці називали цю стежку Сходами Якова, тому що вона вела на найвищу вершину Джаммарської гряди. Через годину Гордон вже був нагорі. Звідси, з величного скелястого гребеня, ущелині нагадувало дві половинки горіхової шкаралупи, що лежать на дошці червоного мармуру. Десять далеко внизу тягнулися в обидві сторони червоні піски пустелі, йдучи в безмежний простір рубінових горизонтів. Велика плоска скеля на самій вершині звалася Стовпом Якова (в

Аравії кожен гірський пік носить цю назву); тут і сів Гордон помилуватися пурпуровою пишнотою навколишнього світу.

Дивлячись звідси на своїх людей — крихітні істоти, що копошаться внизу, в ущелині, — він міг знову бавитися тією грою в Прометея, якою ще недавно сподівався спонукати себе до дії. Тут, на цій висоті, він міг без облуди відчувати себе напівбогом. Але разом з тим він залишався смертним, і це було небезпечно, тому що, подумав він раптом, рано чи пізно боги наздоженуть його і покарають за зухвалі спроби розігравати бога по відношенню до смертних там, внизу. Це була болісна думка: в ній був і страх за себе, страх перед тим, чим загрожує йому невдача, і сумнів, тому що виникало питання, що буде з ним, коли повстання закінчиться — все одно, ураженням або перемогою. Адже ось для Лоуренса в самому успіху (яким стала перемога повсталих племен) таївся особистий крах: з тієї хвилини, як племена отримали свободу, зникла мета, служінню якій він віддавався з такою пристрастю. Людина віддає душу боротьбі за свободу, а не за результат цієї боротьби, і, досягнувши успіху, вона відчуває себе спустошеною, розчарованою і навіть озлобленою. Гордон відчув це вже зараз, на відокремлених висотах Стовпа Якова, бо зрозумів, що він, як Фауст в своїх заклинаннях, зазнав невдачі, намагаючись викликати до життя ту таємну силу, яка одна може згуртувати людей в єдиному пориві.

Лоуренс нічому не міг навчити його, нічим не міг йому допомогти, але все ж він знову з надією став перегортати книгу. На жаль, з її посипаних позначками сторінок дивився на нього не стільки Лоуренс, скільки Сміт, і Гордон відклав книгу з почуттям досади на обох.

Він знову подивився вниз, на своїх людей, і спробував знайти спокій в байдужості до них і до їх справі. Але хіба байдужість може дати спокій? "Байдужість добра для богів, — вирішив він в пориві піднесеної і абстрактної жалості до самого себе. — Зевсу люди були далекі, тому що він сидів на Олімпі. При першій ознаці непослуху з боку якого-небудь дурня він міг метнути в нього блискавку і пришпилити до землі. Але я ж повинен зійти звідси вниз і служити цим убогим істотам. На що ж мені сподіватися? Нема на що — ні тут, ні там! Так краще вже спуститися і жити земним життям, як усі".

Але ранкове сонце розніжує, і Гордон ліг і задрімав трохи. Прокинувся він відразу від несподіваної відчуття, ніби земля пішла з-під нього і він залишився один в порожнечі, загублений і забутий. У страху він скочив на ноги, але погляд його впав на фігурки людей, темніючі внизу, і він раптом відчув, що ці люди йому дороги. Він перевів дух і озирнувся назад, на схід.

Рожева хмарка котилася по піщаній рівнині, наближаючись до північного входу в ваді. У Гордона не було при собі польового бінокля, але він і без бінокля розгледів відкриту вантажівку, а відкрита вантажівка в цих місцях могла означати тільки одне — бахразський патруль. Внизу не видно було ніякого руху, хоча Алі мав розставити дозорних. Зволікати було ніколи, і Гордон кинувся вниз, стрімко перескакуючи з кручі на кручу.

За півгодини він уже настільки спустився, що міг крикнути вниз, Алі:

— Де твої дозорні?

— Тут, Гордоне, снідають. А ти де був?

Гордон вилаявся, проклинаючи їх безпечність. "Бахразська машина йде сюди!" — закричав він. Зчинився переполох, сніданок був забутий, і Гордон наказав частини загону йти до північного кінця вади і влаштувати засідку в тому місці, де обидва схили сходилися так близько, що залишався лише вузький прохід. Сам він побіг туди ж уздовж схилу, і коли опинився у розвилки, звідки брала початок стара стежка, то побачив, що один з його людей вже зайняв бойовий пост прямо під цією розвилкою. То був молодий шейх Фахд.

— Помремо в бою! — кричав Фахд. — Араби! Очистимося кров'ю! Вперед! Помремо за нашу справу, брати!

— Спокійно! — гримнув Гордон. — Нам тут мученики не потрібні. Кожного, хто надумає робити з себе мішень для солдатів, я сам пристрелю на місці. Не вилазити вперед і не ризикувати! Спокійно!

Алі і Мінка зареготали, але Гордон, не звертаючи на них уваги, спустився до юнака.

— Ти що, молодий пане? — сказав він йому напівласкаво, напівсердито. — Чого шумиш?

Фахд не відповідав. Він кинувся на землю і припав до неї в несамовитому пориві. Його очі дивилися на Гордона, не бачачи, тремтячі губи закликали аллаха, пристрасно благаючи про те, щоб йому сьогодні дано було намочити свій клинок в крові. Він з такою силою стискав у руці цей клинок, що удар його напевно виявився б смертельним. В іншій руці у нього був великий німецький пістолет, який він досі ретельно ховав від сторонніх очей.

"Все те ж: убий або загинь", — подумав Гордон. Вид цього неопереного демона, що рветься в бій, викликав у нього посмішку і змусив навіть забути про вантажівку. Раптом один за іншим пролунали два постріли, а слідом за тим почулися крики, і Гордон впізнав голос Бекра і безпутного поета Ва-Ула. Вантажівка був повна людьми, які розмахували руками і кричали, що вони — бедуїни, свої. Гордон хотів було вилаяти їх за безглузду вигадку — з'явитися в ваді подібним чином, але в цю хвилину зірвався з місця Фахд. Він помчав вниз по схилу, розмахуючи кинджалом і на ходу цілячись у вантажівку. При першому ж пострілі віддача вибила важкий пістолет з його рук, але він побіг далі з одним кинджалом.

— Це наші! — закричав Гордон шаленому молодикові. — Стій! Стій!

Фахд чув, але в ньому немов зіскочила пружина, і він уже не міг зупинитися. Гордон знову закричав йому вслід. Тепер всі довкола побачили, як схожий на пантеру молодик мчить вперед.

— Стережись! — закричав Гордон Ва-улу. — Він божевільний. Не підпускайте його.

Але було вже пізно. Надсадним голосом викрикуючи лайливі слова, Фахд замахнувся кинджалом на того, хто опинився ближче всіх, — водія викраденого вантажівки. Переляканий водій підняв руку, захищаючись від удару, але удар

прийшовся повз, і він встиг вискочити з кабіни.

З усіх боків Фахд кричали, що це — араби, свої, але молодий шейх нічого не слухав. Не тямлячи себе, він кидався з кинджалом на вантажівку і людей, які стояли в неї і упереміж з лайкою закликав аллаха в свідки, що кров уже обагрила його клинок. Ворог чи друг, він вже не розбирав, і ніщо не могло вгамувати його люті, поки нарешті поет Ва-вул не здогадався схопити скачаний брезент, що лежав в кутку і не збив його з ніг сильним ударом, попередньо вибивши кинджал у нього з рук. І відразу ж на нього накинулися всі, хто був у кузові вантажівки, а він відчайдушно відбивався, сипав прокльонами і плакав скупими злими сльозами.

— Собаки! — кричав він. — Пустіть мене! Віддайте мені мій кинджал! Клянусь аллахом, я вб'ю вас всіх, вб'ю, вб'ю!

— У колодязь його! — задихаючись від швидкого бігу, прокричав пристигнувши Мінка.

Ця підступна пропозиція була зустрінута співчутливо. Фахда, що брикався і захлинався від ридань схопили і потягли до криниці, розташованої в сотні ярдів від місця дії. Під зловтішні вигуки Минки його зіштовхнули в каламутну, брудну воду, а потім стали закидати зверху камінням, не даючи йому вибратися на поверхню, і в кінці кінців, напевно, втопили б, якби не заступництво маленького Нурі, який взявся кидати мучителям пригорщі піску в очі. Це так сподобалося Мінке, що він несподівано приєднався до Нурі і з азартом став засипати піском очі своїм недавнім союзникам. Щоб припинити це пісочне побоїще, Гордону довелося зіштовхнути Минку в колодязь і кілька разів вистрілити в повітря.

— Зараз же допоможи молодому панові вилізти, — наказав Гордон Мінке, що борсався у воді. — Витягни його, поки він не захлинувся. Обсуши, уклади відпочити і попроси пробачення, а потім прийдеш до мене, і я тебе висічу. І ти теж! — звернувся він до Нурі.

— Але ж, пане

— Досить! — гаркнув Гордон. — Молокососи ви, хоч і уявили себе воїнами. Ідьте краще набийте собі черево, а то воно у вас таке ж порожнє, як і голова.

Вони покійно рушили слідом за Гордоном, але по дорозі він весь час чув позаду сміх і приглушену метушню. У вантажівки стояв водій і ще вісім чоловік, які озирались на всі боки.

— Що це за люди? — запитав Гордон любителя кривавого полювання Бекра.

— Ми перебили солдат, — пояснив Бекр, — а водієві залишили життя, щоб він довів нас сюди. Ось ці шестеро — джаммарські воїни, яких тобі завербував Ва-вул. А це — збирач податків і з ним якийсь інглізі.

Біля вантажівки стояли Мустафа і Фрімен.

— Боже правий! — вигукнув Фрімен по-англійськи. — Та це ж Гордон! ..

— Хто ви такий? — буркнув Гордон.

— Господи боже! Так це справді ви! А я — Фрімен.

Це ім'я нічого не пояснило Гордону. Він накинувся на Бекра:

— Тобі було сказано: англійця відвези на нафтопровід. Навіщо ти притяг їх обох сюди?

Бекр зашипів від обурення. — Мені хотілося полоснути їх кинджалом разок-другий, — поскаржився він, — але вони бранці Ва-Ула, а не мої.

Гордон подивився в красиве зле обличчя поета. — Що це означає? — запитав він.

Очі у Ва-Ула були зліші, ніж язик. Від їх погляду Гордону здавалося, ніби його перехитрили і висміяли.

— Заручники, — сказав Ва-вул, кивнувши головою в бік полонених.

— Що? Ні ні. Ніяких заручників, — заперечив Гордон. — Заручників беруть ті, хто любить вбивати, щоб вбивати.

— Тоді я не бачу, чому б нам не брати їх, — незворушно відповів Ва-вул. — І я вже визначив ціну цим двом. В обмін на них ми будемо вимагати п'ятдесят наших братів, яких тримає заручниками Бахраз.

— Злий і дурний звичай!

— Злий? Слава Аллаху, якщо так. Злом я приправляю свою душу, Гордоне, щоб від неї ніколи не пахло чеснотою. Чим зліше, тим краще!

— Я з цим не згоден, а ти зараз служиш мені.

— Ну добре, — великодушно погодився Ва-вул. — Бері собі англійця і роби з ним, як знаєш. А бахразець залишиться мені. Він — моя видобуток.

— Ні вже, бери обох, — сказав Гордон, відвертаючись. — Ти привіз їх сюди, ти про них і піклуйся — сторожі їх, годуй, дивись, як би вони не накоїли лиха. Ти цього хотів — будь ласка!

— Але послухайте, Гордоне ... — почав Фрімен, якого все це і дивувало і тішило.

— Звертайтеся до нього! — кинув Гордон через плече, вказуючи на підступно усміхненого Ва-Ула. — Ви — його бранці.

Щось в образі Фрімена здалося йому смутно знайомим, але він явно не міг згадати, хто це такий.

— Одне тільки слово, — наполягав Фрімен.

— Жодного! — сказав Гордон і повернувся спиною.

Лукава посмішка скривила його губи, він сплюнув і пішов провідати Сміта. Сміт був уже в свідомості і навіть сидів; побачивши Гордона, він підняв на нього стривожений, запитливий погляд.

— Що там відбувається? — запитав він. Маленький Нурі, який повернувся до своїх обов'язків доглядальниці, заплескав у долоні, радіючи, що пацієнтові краще.

— Та нічого. Чергові поетичні марення Ва-Ула, — відповів Гордон. — Ну, як ви?

— Хочеться їсти.

Гордон велів Нурі принести смаженої баранини.

— Вам хворіти не можна, — сказав він Сміту, і в несподівано схвильованому тоні, яким були вимовлені ці слова, почулися прохаючи, навіть трохи жалібні нотки. — Адже на вас тримається вся наша військова техніка. Якщо ви будете лежати крижем, це для мене просто заріз.

— Мені дуже шкода...

Гордон нетерпляче відмахнувся. Видно було, що якась думка гнітить його. — Ва-вул пригнав ще півдюжини голодранців зі свого племені.

— Значить, він все-таки схаменувся, — сказав Сміт, бажаючи підбадьорити його.

— Анітрохи. Він на зло мені збирає всякий набрід. Що можна зробити з такими людьми? — вигукнув Гордон з досадою, з гнівом. — Нічого. Безнадійне підприємство.

Їм знову опанувало відчай, все здавалося йому безнадійним, але не тому, що він не зумів надихнути півсотні бродяг на фантастичний подвиг, яким мало бути захоплення аеродрому. Причина була в самих цих людях, в чомусь, що глибоко вкоренилося в їх душі. Вікова звичка до пригнічення і нужди витравила в них будь-якої надії, і ця безнадійність передавалася Гордону, він не міг змусити себе вимовляти надихаючі промови перед цими зубожілими духом людьми. І в той же час він знав, що вина не їх, а його, що він просто виявився не в силах виконати те цілком конкретне завдання, яка його сюди привело. Він раптом втратив віру в самого себе, в свою відданість справі арабів — адже служіння йому означало врешті-решт служіння цим самим людям.

Погода теж діяла на нього гнітюче. Два дня лютувала буря, свинцеві хмари обклали небо, і потоки дощу ледь не затопили табір. На третій день в ваді раптом з'явився Таліб. Один його вид наводив на думку про підкуп і віроломство, так як під ним був чудовий жовтий залул [13] з м'якими ласкавими губами — незвичайне явище в дні, коли хороший верблюд став рідкістю в пустелі. Його свиту становили десять або дванадцять воїнів; всі вони теж сиділи на міцних, вгодованих тваринах, але одягнені були в лахміття, і на худих, обтягнутих шкірою лицях лежала сувора печать убогості.

Таліб хрипко прогарчав слова вітання, потім спішився і обійняв спочатку Гордона, потім Сміта. Після цього він спитався про свого одноплемінника — поета Ва-Ула.

— Він поїхав до Гаміда, — збрехав Гордон: насправді Ва-вул був десь неподалік у ваді. — Він поїхав до Гаміду сказати, що твою допомогу справі племен можна купити за гроші.

— О, твоя голова коштує грошей! — сказав Таліб і засміявся, задоволений своїм тонким натяком. — Ось дивись, — продовжував він. — Я привіз тобі дар. Єдиний, який я міг тепер привезти з пустелі.

Сказавши це — з гіркотою і в той же час не без хитрості, — Таліб підійшов до одного зі своїх верблюдів і за ноги стягнув на землю пов'язаного бахразського солдата, що лежав поперек сідла. Бранець спробував встати, жалібно волаючи про пощаду.

— На коліна! — крикнув Таліб, пнувши його ногою. — Ось твій новий пан, — хоч він інглізі, в ньому більше арабського, ніж в тобі.

Нещасний пригнув голову і тихо схлипував, готовий до найгіршого.

— Що це? — запитав Гордон. — Навіщо ти його привіз сюди?

— Для відповіді! — оголосив Таліб. — Гамід хоче, щоб я повстав проти Бахразза. Ось моя відповідь Гаміду. Дивись! — Він зняв криву шаблю, що висіла через плече.

— Ні, ні! .. — вигукнув Гордон.

— Молися! — закричав Таліб бахразцю. Крекчучи по-старечому, він змахнув

шаблею і з силою вдарив уклінного солдата по потилиці. Крик жаху вирвався у всіх, хто був свідком цього жорстокого вбивства, навіть у людей з почту Таліба.

— Ох-хо-хо! — заскиглив Таліб, немов у нього душа з тілом розлучалася. — І я повинен був ось так зарубати цього пса! Нехай надасть аллах своє прокляття бахразським свиням за те, що з їхньої вини всі ми перетворюємося в звірів!

— Ти вбив людину, яка стояла на колінах! — сказав Гордон, і гримаса невимовного презирства перекосила його рот.

— Пса, Гордоне. Не людину, а пса. Але тепер ти знаєш мою відповідь. — Він зневажливо повів рукою в бік убитого солдата. — Я приїхав поговорити з тобою про повстання.

Закривши очі, щоб не бачити страшного видовища, Гордон пішов геть. Але Таліб дріботів за ним і говорив, говорив без умовку. Те, що зараз сталося, — знак його намірів, говорив він. Так він буде чинити й надалі. Він готовий повстати, готовий надати Гаміду допомогу, про яку той просить, тільки нехай спершу Гордон відправиться разом з ним в Камрі, щоб раз назавжди покінчити з Юнісом і з його племенем, яке ганьбить всі племена. Адже відомо, що Юніс — боягуз і зрадник, сам набитий грошима, товстопузий шахрай, а своїх одноплемінників обернув у землекопів; і він, Таліб, лише тоді зможе без побоювань і з чистою душею приєднатися до повстання, коли завдасть нищівного удару своєму старому ворогові.

Гордон чув голос Таліба, розпізнавав підступність Таліба в цьому хитрому плані — за обіцянку допомоги виторгувати у Гаміда безмовну згоду на грабіжницький набіг на Камрі. Але за всім цим він вгадував чужу направляючу руку; так він і сказав старому, в образливих словах викривши його корисливі розрахунки.

Тоді Таліб розкричався: його народ вмирає з голоду, це його єдина надія на порятунок. Але Гордон у відповідь пригрозив, що, якщо Таліб зробить набіг на Юніса, Гамід нападе на нього, на Таліба; нехай не сподівається, що йому, як старому другові батька Гаміда, завжди все буде сходити з рук. Та Гордон сам візьме свої броньовики і зітре його з лиця землі. Вони ще довго і затято сперечалися, але нарешті Таліб видихався і, подивившись на Гордона нелюдським поглядом оцінювача, сказав, повторюючи вже сказане раніше:

— Твоя голова коштує грошей. Стережися, брат. Прошу тебе, остерігайся!

Він сів на верблюда і помчав у супроводі своєї свити, на повний голос ганьблячи англійців. Підлі, низькі люди! Чесній людині соромно мати з ними справу. Втім, все це стосувалося не стільки Гордона, скільки до інших; а Гордону дісталася заодно, старий просто зірвав на ньому злість.

— Ах, пане мій! — сказав Гордону Ва-вул, який випірнув звідкись відразу після від'їзду Таліба. — Як шкода, що ти не справжній інглізі і на шиї у тебе не висять мішки з золотом. Як охоче встали б тоді на сторону Гаміда всі шейхи околиці! Де ж твоє золото, інглізі? Приховав, напевно. — І посміявшись досхочу над незбагненною бідністю Гордона, Ва-вул сказав, що Таліб сердиться на англійців за те, що вони навіть в угодах з людським сумлінням дотримуються правил комерції. Не хочуть платити

Талібу, поки не отримають від нього його душу. — Розрахунок після отримання, — сказав Ва-вул. — Цю корисну систему і ми тепер перейняли у англійців.

Розділ восьмий

Цинізм Таліба переповнив чашу, і від душевного підйому Гордона нічого не залишилося. Тепер у нього було таке відчуття, що він потрапив в пастку, що він в полоні у цієї юрби бродяг, які волочились до нього з усіх боків і поспішали сховатися в тіні його намету. Їх ставало все більше і більше, вечорами вся ущелина розцвічує вогнями багать. Здавалося б, це видовище повинно зігрівати і радувати, так само як і безугавний гомін, який стояв над ущелиною, тому що люди, зібравшись разом, знову відчували себе людьми, затягували пастуші пісні і войовничі пісні горців, затівали суперечки і сварки.

Але для Гордона в усьому цьому не було життя, на душі у нього ставало все важче і важче, він не відчував ні любові, ні інтересу до цих людей, чиї серця не зумів завоювати. Вони надавали йому все зовнішні знаки поваги, хоча він не намагався спілкуватися з ними і нічого від них не вимагав. Вдень вони вітали його як свого пана, але ночами він нарівні з іншими ставав жертвою їх злодійських звичок. Лягаючи спати, він повинен був класти свій револьвер і польовий бінокль під голову, тому що у нього вже стягнули два дамаських кинджала і химьяритську золоту монету. І він настільки втратив під собою ґрунт, що навіть не намагався повернути викрадене чи якимись жорсткими заходами навести порядок в таборі.

Кудись поділася його владна сила, його інтерес до всього, навіть до справи, якій він служив, — та як раз тоді, коли потрібно було діяти, досягати успіху, тому що подальша відтяжка могла виявитися згубною. Азмі знав про те, що Гордон із загоном знаходиться в Ваді-Джаммар. Йому не важко було замкнути їх там і, користуючись літаками камрської авіабази, розбомбити з повітря.

Сміт розумів це; розумів і Ва-вул, і Алі, і Бекр, але до Гордона неможливо було підступитися. Таліб немов висмоктав з нього всі соки. Він тепер часто піднімався на вершину піку, що панував над ваді, лежав там на сонці і читав англійські книжки, не піклуючись про те, що в загоні йде поголовне розкладання. Безнадія, що опанувала їм, передалася і його людям; тільки виявлялася вона у них по-іншому, спонукаючи їх до самих неприборканих і диких забав, так що табір ходуном ходив від веселощів одних і стогонів інших.

Гордон сам не міг зрозуміти, що з ним сталося. Бути може, думав він, після його внутрішнього ураження для нього занадто обтяжливим виявилось очікування, тривала пауза перед великою справою. Але в той же час він усвідомлював, що, з'явився перед ним можливість завтра кинутися в бій і покінчити з аеродромом, він би цією можливістю не скористався. Поступово він перестав відчувати себе ватажком — тим, хто веде за собою інших, він знову був самим собою у всій своїй наготі і самоті. Гордон як він є: невігаданий, небажаний, непотрібний. І йому раптом болісно захотілося стати не Гордоном, а кимось іншим!

Ця думка заволоділа їм так безроздільно, що у нього промайнула надія: а чи не тут

позбавлення від тієї чорної туги, яка гнітить його. Позбутися, звільнитися — він так сильно прагнув до цього, що кинув всіх, воїнів і голодранців, і, нікому не позначивши ситуацію, один, на худому верблюді вислизнув з табору. Він поїхав на північ, до окраїнних селищ, в селянське Приріччя, де можна врятуватися від самого себе, загубившись серед тих, хто тебе не знає і кому до тебе немає діла.

Голодний і вимоклий (бушувала зимова негода), він в'їхав в село на краю пустелі — десяток глинобитних халуп, що приліпилися до схилу гори і повз яких біг по камінню струмочок, який десь далі вливався в велику ріку Бахраз. На скупий, непоступливої землі абияк видобувало собі тут їжу кілька сімейств; йти далі в пошуках кращої землі вони не наважувалися, знаючи, що все одно бахразськи поміщики прийдуть і пограбують їх. В очах Гордона ці люди були чимось на зразок напівкровок — не селяни і не кочівники; проте він з'явився до них тихо і скромно, як простий бедуїн, без всяких замашок володаря.

Жителі села поставилися підозріло до гостя з пустелі, що не бажав відповідати на розпитування, але у нього був верблюд, і це вселило їм повагу. Гордону їх ворожість здалася кумедною; він вирішив переночувати в селі і ліг під стінкою однієї з халуп, поруч зі своїм верблюдом.

Незабаром до нього підійшов одягнений в лахміття селянин. З ним була жінка; жительки околиці не носять покривал, і Гордон міг розгледіти негарне виснажене обличчя. Безформний бавовняний балахон надувалася на вітрі, як повітряна куля, позбавляючи її фігуру людських обрисів.

Виявилося, що ця людина хоче отримати верблюда Гордона. — Дивись! — сказав він, тицьнувши пальцем в жінку. — Я привів тобі дружину. Вона молода і здорова, може народити тобі синів. Віддай мені верблюда і бери її собі.

Гордон не мав охоти іронізувати в арабському дусі, але дикість запропонованої угоди розлютила його. — Мій верблюд — стара, хвора тварина, — сказав він, презирливо посміхаючись. — Поглянь, який у нього обвислий горб. А твоя дружина сповнена жіночої принадності, вона прикрашає твоє життя. І ти хочеш проміняти її!

Селянин сказав, що верблюд необхідний йому, щоб возити воду на поле і орати землю. — У мене нічого немає, кочівник, крім дружини. Звідки мені взяти грошей? Звідки мені взяти що-небудь, що можна було б виміняти на верблюда?

— А ти що скажеш, жінка? — звернувся Гордон до дружини селянина. — Згодна ти жити з кочівником, у якого нічого немає за душею і який блукає з місця на місце, голодний, жалюгідний і всіма гнаний?

— О пане! — простогнала вона, зціпивши зуби. — Адже жінка для араба — та ж собака. Чим він, мій чоловік, краще за тебе? Чи не все одно жінці, хто лягає з нею? Всі ми — просто робоча худоба, нас б'ють, як ослиць, і скликають, як кіз. О-о-о-о! — жалібно простогнала вона. — Візьми, візьми мене, шкапу. Гірше, ніж з ним, мені з тобою не буде. Візьми мене...

Гордон вдивлявся в її жовте обличчя, спотворене стражданням, і, хоча це лице зів'яло завчасно, хоча непосильна праця і позбавлення висушили його і покрили

зморшками, все ж воно було ще жіночним і звушим. І йому захотілося впасти нижче низького — взяти цю жінку, купити її за верблюда і лягти з нею, а потім зробити супутницею своїх жалюгідних поневірянь і кинути, коли перед ним відкриються нові глибини падіння. Думати про це було огидно і приємно, жага ганьби вабила його, тягнула довершити поразку, упокорити свою волю, щоб плоть восторжествувала і, осквернив дух, дала йому бажану свободу — ціною приниження, від якого не оговтатися. Він хотів цього.

Гордон не мав охоти іронізувати в арабському дусі, але дикість запропонованої угоди розлютила його. — Мій верблюд — стара, хвора тварина, — сказав він, презирливо посміхаючись. — Поглянь, який у нього обвислий горб. А твоя дружина сповнена жіночої принадності, вона прикрашає твоє життя. І ти хочеш проміняти її!

Селянин сказав, що верблюд необхідний йому, щоб возити воду на поле і орати землю. — У мене нічого немає, кочівник, крім дружини. Звідки мені взяти грошей? Звідки мені взяти що-небудь, що можна було б вимінати на верблюда?

— А ти що скажеш, жінка? — звернувся Гордон до дружини селянина. — Згодна ти жити з кочівником, у якого нічого немає за душею і який блукає з місця на місце, голодний, жалюгідний і всіма гнаний?

— О пане! — простогнала вона, зціпивши зуби. — Адже жінка для араба — та ж собака. Чим він, мій чоловік, краще за тебе? Чи не все одно жінці, хто лягає з нею? Всі ми — просто робоча худоба, нас б'ють, як ослиць, і скликали, як кіз. О-о-о-о! — жалібно простогнала вона. — Візьми, візьми мене, шкапу. Гірше, ніж з ним, мені з тобою не буде. Візьми мене...

Гордон вдивлявся в її жовте обличчя, спотворене стражданням, і, хоча це лице зів'яло завчасно, хоча непосильна праця і втрати висушили його і покрили зморшками, все ж воно було ще жіночним і кличуть. І йому захотілося впасти нижче низького — взяти цю жінку, купити її за верблюда і лягти з нею, а потім зробити супутницею своїх жалюгідних поневірянь і кинути, коли перед ним відкриються нові глибини падіння. Думати про це було огидно і приємно, жага ганьби вабила його, тягнула довершити поразку, упокорити свою волю, щоб плоть восторжествувала і, осквернив дух, дала йому бажану свободу — ціною приниження, від якого не оговтатися. Він хотів цього.

Жінка теж цього хотіла. Він відчував, що вона всім єством тягнеться до катастрофи, до якогось потрясіння, яке навряд чи пробудить в ній життя, що зупинилося, але хоча б доб'є її до кінця. Охоплена якоюсь несамовитою жорстокістю до самої себе, вона важко дихала напіввідкритим маленьким ніжним ротом, і раптом схопилася подряпанними руками за скроні, готова рвати на собі волосся і кричати. Рішуче слово вже тремтіло на губах Гордона. У ньому навіть заговорило бажання, вірніше — голод плоті. Жінка помітила це. І селянин теж це відчув (він думав про верблюда). Рука селянина потягнулася до шиї тварини. З криком радості він вхопився за привід.

Гордон схопив палицю і з силою вдарив селянина по голові.

— Геть! — закричав він. — Забирайся від мене! Зараз же забирайся, щоб духу твого тут не було! Ах ти, поганий пес! Скотоложець, опоганювач тварин! Жінка, жінка! Роді

йому верблюдів замість синів, і нехай припиниться проклятий рід арабів!

Вони кинулися навтьоки, рятуючись від ударів.

— Гвалтівник! Каффа! — огризався селянин на бігу.

Жінка сміялася, повна презирства, і розповідала мешканцям халуп, які виходили на шум, про побої, які дісталися їй і її чоловікові.

Гордон кинувся навтіки.

Не страх гнав його, але свідомість, що спроба самознищення не вдалася. Відлаявшись, він сів на свого верблюда і поїхав геть із села. Дітлахи бігли за ним, жбурляли в нього камінням і кричали: "Каффа! Каффа! "

Він їхав світ за очі.

Три дні він просувався вздовж північної околиці пустелі. Траплялися йому на шляху села, траплялися кочовища місцевих невеликих племен; їв він там, де знаходив "чашу бідних", але завжди гребував розділити милостиню з іншим бідняком. Один, без рушниць, на верблюді, він постійно наражався на небезпеку серед напіврозбійничого населення цих сіл, змученого убогістю, яке звикло до грабежів і сутичок, що живе в постійному страху перед легіонерами Азмі, які регулярно навідувалися сюди і для підтримки порядку били і вішали правого і винуватого. У цьому царстві, насильства він кожную хвилину міг бути пограбований і вбитий. Але його це не лякало: удар, нанесений зрадницькою рукою, принаймні позбавив би його від туги і внутрішньої порожнечі.

Іноді йому хотілося крикнути в тишу древньої арабської ночі: "Та убийте ж мене нарешті!"

Несподіване сталося, коли він потрапив в перше село Приріччя. Це було справжнє бахразське село, а не жалюгідне поселення вчорашніх кочівників. На тучних, зрошуваних землях, що розкинулися півколом, росли фінікові пальми. Все тут було зелено, пишно, все радувало око після суворой наготи пустелі. Гордона, звабленого цими яскравими фарбами, на мить охопила туга за рідним англійським ландшафтом з затуманеними далями, що зливаються з мертвотним небом. Але він тут же висміяв себе за цей спалах англосаксонської сентиментальності і навмисне затримався, щоб продовжити враження і, роз'ятрюючи виникле почуття, перевірити, чи може воно розворушити його або, навпаки, дати йому забуття.

Однак ідилія виявилася нетривалою. Під вечір він був схоплений і звинувачений в крадіжці. Кілька одягнених в дрантя жителів села накинулися на нього, називаючи його злодієм і розбійником з додатком міцної селянської лайки. При цьому вони не скупилися на стусани й удари, так що нарешті він не витримав і закричав, але його тримали міцно. Один старий з розмаху вдарив його по обличчю, вимагаючи розправи.

— Злодій, бродяга! — волав поважний старець. — Ти вкрав мого верблюда і ще з'явився дражнити мене. Чи я не впізнаю свою худобу! Он і клейма навіть видно, які я випалив йому на задніх ногах під колінами. Ах, виплодок пустелі! Пес безрідний!

Його відвели в порожню гончарню і замкнули там, але переполох, піднятий його появою, тривав, і з окремих вигуків, що доносилися до нього він зрозумів, що на це село зробив один зі своїх зухвалих набігів Ва-вул. Поет був майстер на такі витівки — він

з'являвся і зникав, не помічений ніким, а разом з ним зникали верблюди, кошики фініків, навіть одяг, розкладений для просушки на дахах. Гордон усміхнувся, вирішивши, що доля навмисне, на сміх занесла його в це село; ця іронічна думка з'явилася для нього рятівною, вона допомагала не помічати всю принизливу гидоту смердючої і брудної темниці. Та ось гамір голосів зовні посилювався, Гордона вивели на вулицю, і знову на нього посипалися звинувачення і удари. Раптом хтось намацав револьвер в складках його одягу. Це була важкий доказ, бо лише кочівник, що промишляє розбоєм, міг носити при собі револьвер. Гордон тільки мовчки посміхнувся, і ця посмішка виглядала зухвало на брудному, неголеному лиці. Але його недруги виклику не прийняли і знову замкнули його у вівчарню.

Гордон не думав про втечу і не прагнув втекти. Єдине, що йому було потрібно, це якась віддушина в стіні, щоб можна було не дихати смородом нечистот, що покривали підлогу, щоб розтиснути обруч болю, що стиснув голову. Але повертати дірку було нічим, і він притулювся до стіни, ловлячи ті струмки незіпсованого повітря, які просочувалися крізь пористу глину.

Він мріяв про те, щоб у нього запаморочилось свідомість, але марно. Його дух виявився витривалішими тіла. Він без сну простояв на колінах до самого ранку.

Вранці його знову витягли на вулицю, де вже зібралася вся село в очікуванні розправи. Слухаючи гнівні вигуки, Гордон думав, що його заб'ють на смерть, щоб задовольнити мстиве почуття натовпу. Але його лише штовхнули в спину і змусили бігти, підганяючи стусанами і криками:

— Забирайся геть, злодій! Іди від нас! І ось тобі на дорогу.

Знайшлися навіть такі, які намагалися врятувати його від побоїв, але це не допомогло. Гордона гнали крізь стрій до самої околиці села. Селяни розлючено зганяли на ньому власні муки і негаразди, а він, побитий, понівечений, оглушений, відчував, що все це не розтрощило його внутрішньої сили. Свідомість як і раніше залишалася ясною.

Втративши верблюда, він змушений був пішки тягнутися з місця на місце, пробавляючись то милостинею, то дрібними крадіжками, і йому здавалося, що, перетворивши себе в самотнього кочівника, мандрівного по бахразським селах, він прийшов, нарешті, до граничного самоприниження, до повної втрати свого "я". Але і це виявилось помилкою. Тут, в Приріччі, він бачив дуже багато проявів терору і насильства — і не міг залишитися байдужим до того, що бачив. Нікуди було піти від народного горя, від видовища розореної, понівеченої землі. Приріччя — край бавовни і капіталу, але капітал, який зруйнував старі, феодальні зв'язки, був винен у тому, що земля перестала годувати людей і населення рідшало. Навіть корупція, що десятки століть підточує благополуччя країни, знітилася перед гігантськими масштабами економічної розрухи. Села були мертві, і народ вмирав — занурювався в безпросвітне голодне небуття.

Гордона жахнула ця дійсність, частиною якої став він сам в своїх мандрах. Розбійницькі банди нищили по дорогах, і банди жандармів Азмі полювали за ними. Відійшли в минуле часи, коли до бродяг ставилися терпимо, поблажливо або з

бридливою недовірою, — настало царство грубої сили; люті найманці патрулювали дороги поблизу великих маєтків, власники яких платили їм за те, щоб вони били і гнали геть кожного, кого можна було запідозрити в намірі зазіхнути на поміщицькі угіддя.

Але суворий гніт викликав суворий протест, і це Гордон відчував в кожному зустрічному. Над тими, хто вішав селян на опорах мостів і топив їх у каналах, вже згущувалася тінь подій, що підступали. Гордон чув промови, що дихали ненавистю, і здавалося, що навіть мертві вторять цим речам. А живі дивували його своєю безстрашністю: прості, неосвічені люди тлумачили про захоплення землі, про страту пашів. Стіни глинобитних хатин в кожному селі були поцятковані невмілими малюнками, що зображали, як король і товстопузий Азмі бовтаються в петлі або як землекопи живцем засипають якогось пашу на дні каналу, проритого для зрошення його земель.

Про землекопів Гордон думав найбільше — його і самого часто приймали за землекопа, одного з багатьох тисяч місцевих чорноробів, чиїми руками прокладалися зрошувальні канали; їх жебрацька праця, перш найдешевша в країні, стала надто дорогою і непотрібною з тих пір, як з'явилися машини, які могли робити все, що робили вони, і навіть більше. Ці люди представляли зараз найбільшу небезпеку, тому що вони були об'єднані: одні — в розбійницькі банди, що наводили жах на населення сіл, інші — в революційні осередки, які розповсюджували ідеї насильницького перевороту. І це насильство, до якого вони ще тільки закликали, вселяло Гордону страх і ненависть, більш глибокі, ніж будь-коли йому вселяв Азмі. Було в цій селянській люті щось нутряне, нищівне, чого він не міг збагнути, що таїло в собі загрозу давньої темної сили, що лежить за межами розуму.

Однак він був все той же Гордон. Він не втратив себе ні перед насильством, створюваним Азмі, ні перед революційним насильством. Він був все той же Гордон. Чоловік, який прагнув себе втратити, але якому це ніяк не вдавалося. І він поринув ще глибше.

Він став штовхатися серед солдатів Азмі наче шпигун. Він розраховував, що його схоплять. Йому було цікаво, як він буде вести себе, якщо його схоплять. Він діяв зухвало, відкрито нехтуючи небезпекою. Але це лише призвело до того, що в насолоді своєю заповзятістю, в глузливому презирстві до цього дурисвітства, яке дивилося на нього і нічого не бачило, він знову знайшов тверезу свідомість дійсності. І незабаром знущання над солдатами стало займати його більше, ніж пошуки безодні забуття. Але все ж повернутися в ваді він не міг: він ще не розрахувався з самим собою. Минуло багато часу, але весь цей час пропав даремно. І хоча він уявляв собі, який розбрід і безлад панують тепер в ваді, він ще не відчував себе в силах з усім цим впоратися.

Фінал його паломництва на спасіння від самого себе настав тоді, коли йому це вже не було потрібно, коли він вже опанував себе і вирішив повернутися до своїх людей.

За мішечок краденого маїсового борошна сільський цирульник постриг і поголив його. Це був перший крок на шляху до відродження. Але це був необережний крок, за який йому швидко довелося поплатитися: гладке червоне обличчя і блакитні очі в

поєднанні з гнучким, м'язистим тілом зробили його настільки помітним, що в першому же селі у болотистій околиці пустелі він був захоплений бахразським патрулем. Його привели в дерев'яний мисливський будиночок; тепер тут був штаб, і біля входу стояли на варті два легіонера в синіх штанах. Його витягли сходами нагору, заштовхнули в невелику кімнатку, зачинили за ним двері, і він почув, як клацнув замок.

Прямо перед ним був Азмі-паша, одягнений в шовкову піжаму. Він сидів, немов очікуючи, не в кріслі, а на килимі, по-бедуїнських підібгавши під себе ноги. Гордон не відразу впізнав його в тьмяному світлі червоного ліхтаря.

"Чорт, ось це попався!" — промайнуло у Гордона в голові. Йому навіть стало смішно — сила його презирства до цієї людини дозволяла подолати страх.

— Хм-м-м! — промимрив паша. Гордон дивився на нього і бачив тільки огрядного нездоровою тучністю чоловіка, жирні пальці якого були обнизані такою кількістю перснів, що розпухли і нагадували ковбаски.

— Підійди сюди. Ти чистий? Як тебе звати?

Тільки тепер Гордон зрозумів, що йому доведеться. Це так приголомшило його, що він, немов жінка, затиснув рот рукою, щоб придушити готовий вирватися крик.

— Нумо! — нетерпляче прохрипів паша. — Йди сюди.

У Гордона потемніло в очах. Думки плуталися від жаху перед цією тушею, що насувалася — паша підвівся і йшов прямо на нього, босі пухкі ноги шльопали по підлозі, черево коливалося, очі підсліпувато моргали, з губ зривався якісь хтиві марення, руки — його руки! — тяглися до Гордона.

Опинитися у владі цієї гори м'яса, цих рук, готових обхопити, його, не знаючи, хто він! Гордон відчув, що остаточно втрачає розум. Він уже не здатен був іронізувати над тим, що все вирішилося приниженням плоті; не міг усвідомити, що по суті це і було то граничне падіння, якого він домагався. Йому було не до іронії, не до глузувань; жах паралізував всі його почуття, і коли здатність міркувати і реагувати повернулася до нього — було пізно. Чудовисько вже навалилося на нього. Гордон загарчав, як звір, і став несамовито битися, вирываючись з ручищ, що тримали його. Він стогнав від відчаю — до цієї хвилини він навіть не знав, що відчай може бути так глибоко, — і бив чоловіка, який тримав його і не відпускав.

Потім, коли він зомлів від боротьби, від крику, від спроб відштовхнути від себе цю плоть, що жадібно шукає, його повалили на підлогу, побили і змусили знову і знову підкоритися оскверненню, але він пустив в хід зуби і нігті, і тоді на вереск Азмі прибігла стража і Гордона виволокли з дому, жбурнули у вантажівку і відвезли.

Коли вантажівка виїхала на дорогу, Гордон, який лежав майже без пам'яті, прийшов в себе. Він виждав трохи, потім, зібравши всі свої сили, підповз до заднього краю машини, де борт був відкритий, і скотився на дорогу. Він сильно забився, але залишився цілий, і йому вдалося добрести до густих заростей очерету, що оточували болото. Там він сховався, чекаючи, коли вщухне переполох, викликаний його втечею.

Солдати довго нишпорили по дорозі в безуспішних пошуках, але нарешті зневірилися і пішли, лаючи на всі заставки пашу і вголос жаліючи нещасного втікача,

— бідолаха для того і народився на світ, говорили вони, щоб, як всі бідні люди, до кінця днів терпіти побої і образи .

Розділ дев'ятий

Гордон не міг заспокоїтися. Душила ненависть, потреба знищити що-небудь мерзенне, огидне. Тепер йому дуже потрібні були його люди, його волоцюги. Готовий у всьому бачити іронію долі, він був упевнений, що вони за цей час розбіглися — саме тому, що вони потрібні йому.

Але Ваді-Джаммар зустріло його запахом верблюжого гною, змішаним з випаровуванням багатьох людських тіл. Людей і верблюдів за цей час стало мало не вп'ятеро більше. Вся ущелина строкатілась безладними групами, люди кублились на піщаному дні, дерлися по кручах схилів, поралися біля багать — ціла армія, цілком реальна, озброєна, войовничо налаштована, що потребує тільки в сильній руці, яка зуміла б її дисциплінувати.

Він не розумів, як це сталося. Він навіть був уражений тим, що загін виріс і зміцнів у його відсутність. Але, зайнявши своє місце ватажка, він переконався, що він — це як і раніше він, навіть в очах нових прибульців. Ці люди, які ніколи раніше його не бачили і ще не навчилися відчувати перед ним побожний страх, все ж знали його і заздалегідь приймали його владу як щось само собою зрозуміле.

Сміт теж не втрачав часу дарма. Ущелина раптом наповнилася гуркотом моторів, і три броньовика урочисто проїхали перед захопленими глядачами, які скупчилися вздовж схилів і бойовими криками вітали Сміт-пашу, який добув їм ці чудові машини.

Сміт підійшов до Гордона.

— Справляються все-таки с'як-так, — сказав він, ніби виправдовуючись: мова йшла про щойно навчені екіпажі броньовиків. — Але на навчання цих божевільних водійському мистецтва у мене пішов мало не весь наш бензин. Доведеться поповнити запас, інакше машини на далеку відстань йти не можуть.

Слухаючи гул захоплення, що піднявся навколо машин, Гордон дивився на свого англійського побратима і думав про те, що, будь у Сміта вміння опанувати людьми і надихати їх на великі справи, ці три машини завоювали б йому неподільну відданість натовпу, що переповнює ваді. Він і зараз користувався загальною прихильністю і довірою; і хоч довкола і посміювалися над його фізіономією типового англійця, над його брюками, м'якою, що розсипається, шевелюрою і очима, що сльозяться, але будь-який з цих людей готовий був піти за ним усюди, куди підуть його великі механічні звірі.

— Чому ви не пішли, Сміте? — запитав його Гордон. — Чому, скажіть? Пішли б краще і подбали особисто про себе.

Сміт чекав похвали, а почув глузування.. — А з якого дива мені було йти? — запитав він, явно ображений. — Адже нас ще очікує захоплення аеродрому! Хіба не це ваша мета?

— Так, чорт візьми, так! Саме це моя мета, — сказав Гордон, і в його відповіді Сміт відчув не іронію, а щось інше. — Так! Пора вже нам взяти аеродром! Взяти — і покінчити з цим! — Голос Гордона звучав глухо. — Як ваші горе-водії справляються з

пісками пустелі?

— Не знаю. Ми жодного разу не виїжджали з ваді, я боявся, що нас можуть помітити.

— Спробуйте виїхати якось вночі. Треба ж вам випробувати своїх учнів на ділі. До речі, як ви їх відбирали?

Сміт хитнув головою; проявлений Гордоном інтерес миттєво розтопив його образу. — У водії просився весь табір. Я взяв тих, хто мені здавався більш старанним. Мінка так приставав до мене, що довелося і його взяти. Він хоч не перший раз в житті бачить автомашину.

— Але ж техніка вимагає дисципліни, а дисципліна і Мінка — це несумісне.

— Уявіть собі, він з самого початку відмовився від будь-яких пустощів і взявся за справу цілком серйозно. Навіть надто серйозно. Зараз він у мене найкращий учень. І не пропускає нагоди покомандувати іншими. Він уже навчився орудувати гайковим ключем.

— Гайковим ключем! — Гордон озирнувся і побачив Минку, який в цю саму хвилину вилазив з люка башти. Він вилаяв когось, що залишився всередині, потім зіскочив на землю і почав з діловим виглядом ходити навколо броньовика, час від часу тицяючи босими п'ятами в шини і начальницькі покрикуючі на бедуїнів в лахмітті, що оточили машину. Помітивши Гордона, який сидів на скелі, він широко посміхнувся.

— Мінка! Йди сюди!

Умить Мінка видерся нагору, встигнувши обсіпати лайкою тих, хто йому попався на дорозі. — Пане! — кричав він Гордону ще здалеку. — Ах, пане, які чудові штуки ці машини! Не витрачай більше часу, йа Гордон. Сядемо на машини, поїдемо і зламається всіх бахразців. Імса-хум! І-дім-хум! [14] Як на піддамо їм в зад!

Він дзигою крутився навколо Гордона, вигукуючи свій новий бойовий клич.

— А як же верблюди? — запитав його Гордон.

— Ні, ні, Гордоне! Ти мене більше не саджай на цих дурних тварин! Дозволь мені залишатися з машинами і зі Сміт-пашею. Благаю тебе, Гордоне.

— А Нурі?

Виявилося, що маленький Нурі не захотів відстати від свого невгамовного друга. Гордон глянув і побачив хлопчика в люку башти; дивно було, що з залізного ящика раптом вилазить така тендітна, граціозна фігурка.

— Знаєш, я тепер хто, Гордоне? — сказав маленький Нурі, зморщивши своє безтурботне, ясне обличчя. — Мене дражнили верблюжатником, а тепер ось я при машині. Я технік-механік.

— Це він через мене! — закричав Мінка. — Я сам пішов і його потягнув.

— Мінка не хотів йти без маленького Нурі, — сказав Сміт. — Ну, я приставив Нурі до баштової гармати, та показав йому основні прийоми. Нічого, впорається. Він маленький, йому легко вивертатися там в тісноті.

— Значить, з верблюдами покінчено? — запитав Гордон маленького Нурі. — Ти віддаєш перевагу, щоб тебе на смерть розтрясло в цій залізній клітці або щоб дим виїв

тобі очі?

— Ні, Гордоне. Але я хочу бути разом з Мінкою! — Нурі переступав з ноги на ногу, спантеличений цим вибором, який він уже зробив. Волелюбство погонича верблюдів відступило перед більш сильним, більш глибоким почуттям — людською прихильністю.

— А зі мною, значить, вже не поїдеш? — запитав Гордон, знаючи, що цим він зовсім засмутить хлопчика.

— Ні, ні, пане! — скрикнув маленький Нурі. — Я поїду з тобою. Вели Мінке забути про машину, і нехай все буде, як було раніше. Добре? — Голос його звучав благально, але якісь нотки віщували один з тих нападів люті, які з ним іноді траплялися, — і винен був Мінка, що штовхав його в бік, щоб він замовк.

— Не потрібно. Вирушай разом з Мінкою, — сказав Гордон, вирішивши про себе, що раз вже він позбувся одного зі своїх маленьких друзів, ні до чого йому триматися за іншого.

— Я поїду з тобою, — вже норовисто наполягав Нурі.

— Ти ж все одно будеш зі мною.

Але маленький Нурі все ще був на межі спалаху.

— Тобі ж не доведеться весь час сидіти в машині, — ласкаво сказав Гордон. Він тепер знав, що варто йому захотіти, і він поверне собі обох — навіть Мінку.

Нурі засяяв, зраділий таким вирішенням питання. Він навіть засміявся від радості і став просити у Гордона вибачення за свою напівзраду.

— Ідіть обидва, тільки не здумайте балуватися з машиною, — сказав Гордон, жестом відсилаючи їх вниз, до їх нового пана. І знову він пошкодував про те, що Сміту і в голову не приходить, яку він здобув перемогу, ледь не відібравши у нього прихильність цих двох молодиків. Він подивився на Сміта, і таким спантеличено-тужливим був цей погляд, що Сміт вирішив: ну, все в порядку, він пробачений і навіть заслужив схвалення.

Але в холодному, суворому світі Гордона, видно, щось сталося за час його самотніх мандрів. Фрімен і Мустафа користувалися тепер в таборі повною свободою, і Мустафа, потворний податківець, встиг навіть стати загальним улюбленцем; спочатку йому доручали всяку брудну роботу, дошкуляли його причіпками і насмішками, часом навіть били; проте ніщо не могло вивести його з себе, змусити бути грубим і нечемним навіть з дикунами, і цим він врешті-решт здобув собі прихильність відхідливих синів пустелі — тепер вони називали його братом і готові були ділити з ним все, що мали. Гордон, побачивши бранців на свободу, насупився.

— Хто дозволив їм розгулювати по всьому табору? — запитав він.

— Я дозволив, — відповів Сміт. — Фрімен дав мені слово, що вони нікуди не втечуть. А тримати їх під вартою було дуже важко. І потім я був впевнений, що ви б цього самі не захотіли. В розмови я з ними не вступаю, — додав він, немов бажаючи підкреслити свою лояльність.

— Ви дурень, — сказав йому Гордон. Прояви самотійності і лояльності з боку Сміта на цей раз не смішили, а дратували його. Йому було не до сміху. — Виведіть англійця в

пустелю і відпустить на всі чотири сторони. А потім скажіть Бекру, нехай виведе Мустафу і проткне його своєю шаблею!

— Але він же нічого не зробив! — запротестував Сміт.

— Скажіть Бекру, — наполегливо повторив Гордон.

— Самі скажіть, — буркнув Сміт. — Бекр тепер розіграє пана над цим полчищем бродяг, і йому не можна дати ради.. Не бачу іншого способу розмовляти з ним або з Алі, як тільки взявши їх за горло.

Гордон знизав плечима і вже готовий був віддати Бекру наказ розправитися з бахразцем, але тут несподівано наспів Фрімен і врятував свого супутника тим, що порадив Гордону його остерігатися: Мустафа вважає себе кровником Гордона і готовий вбити його при першій слушній нагоді. Після такого застереження Мустафа, зрозуміло, міг нічого не побоюватися з боку Гордона.

Але Фрімен цим не обмежився, а запропонував самому Гордону шлях до порятунку: якщо тільки Гордон схаменеться і перестане плутатися в справи племен, лондонська влада пробачать його, всі його гріхи будуть забуті і йому дозволять виїхати з Аравії.

— Я беру це на себе, — сказав Фрімен. — Все буде залагоджено тихо, без шуму. У мене є необхідні повноваження.

Гордон дивився, як Фрімен старанно ворухить губами, ніби не вимовляє закруглені, правильні фрази, а збиває масло. Він ледве міг пригадати Фрімена серед своїх однокашників; може бути тому, що терпіти не міг життєрадісних рутинерів і завжди поспішав викреслити їх зі свого життя і пам'яті. Але йому згадалася придумана кимось кличка "душа товариства". Так звали Фрімена за те, що він вважав своїм неодмінним обов'язком постійно спілкуватися з іншими студентами — не тільки на заняттях, але і в незліченних університетських клубах: водних, крикетних, дискусійних, політичних. Навчався Фрімен на юридичному факультеті, його спеціальністю була організація управління в колоніях. Британську імперію він неухильно іменував Співдружністю націй і всіх студентів-арабістів, серед яких були і білі і кольорові, кликав, як принциповий прихильник рівності, просто по імені. Передбачалося, що це і є соціалізм. Найбільшими людьми минулого, на його скромне і оптимістичне переконання, були всі покійні генеральні прокурори. Досягти поста генерального прокурора — ось до чого зводилися його цілком добропорядні помірно-честолюбні мрії. Тепер Гордон його добре пригадав.

— Навіщо вас сюди прислали? — запитав його Гордон.

— Як навіщо? Адже це ж моя спеціальність.

— А не виходить, що ви дублюєте генерала Мартіна?

— Ах, Мартін! .. Бачите, у нас вважають, що він надто повільний. Тягне, вичікує. Ось і доводиться втручатися. Самі розумієте.

Так, Гордон розумів. Він розумів, що представляє собою відомство Фрімена, — виводок політичних недоростків, яким уряд дає багато волі і мало вказівок, а тому вони і чинять, як їм заманеться.

— Генерал Мартін знає, що робить, — наполягав Гордон. — А ви? Адже ви,

здається, були християнським соціалістом або чимось на зразок цього. З яких це пір соціалісти займаються підкупом і зривом повстань? Або ваш соціалізм вже скінчився? А, Фрімене?

— Ох, облиште, будь ласка! — Фрімен розумів, що Гордон його подразнює. — Звичайно, я соціаліст. Розумна людина не може не бути соціалістом. Але це не знімає з нас відповідальності. Краще діяти підкупом, ніж допускати братовбивчу різанину. Ціною золота ми забезпечуємо мир і порядок, доброзичливість і розумну поміркованість в політиці. Колись і ви робили те ж саме.

— Вірно. А тепер ось спокутую свої гріхи.

— Тим, що підбурюєте арабів до повстання? — Він засміявся. — Утішно!

— Їхали б ви в Англію! — сказав Гордон. Він злився, відчуваючи, що цей типовий зразок славного малого невразливий для його знущань. — Звідси ви вільні піти, коли вам заманеться. Я вас не тримаю. Навіщо втрачати час даремно? Їдьте в Англію, Фрімене.

— На все свій час, — засміявся Фрімен. — В даний момент я, так би мовити, сиджу у вашого порога і зовсім не збираюся його залишати. До того ж, якщо я звідси піду, хтось із ваших симпатичних друзів приріже мене в перші ж півгодини шляху. Краще вже я почекаю трохи.

Гордон знизав плечима. — Все одно цим скінчиться.

— Тільки ось що, Гордоне. Я тут без вас дав слово, що не втечу. Але якщо вже ви тут, я беру своє слово назад. Так що можете мене взяти під варту, якщо завгодно. І попереджаю ще, що я всіх, кого зможу, буду агітувати проти вас — починаючи від Сміта і закінчуючи цими вашими двома записними душогубами. — Фрімен явно плекав надію на успіх.

Гордон болісно скривився, і очі у нього посвітліли. — агітуйте, кого хочете. Біжіть, якщо можете. — Він подивився на Фрімена колючим поглядом, але Фрімен посміювався наче і не було нічого. — Я втручатися не буду, — сказав Гордон, — тому що за цілість вашої шиї я більше не відповідаю.

Після цього Гордон забув про існування Фрімена або, у всякому разі, вдавав, що не помічає його. Йому потрібно було навести якусь дисципліну і порядок серед свого буйного воїнства, і вирішенню цього завдання він віддався з колишнім запалом. Однак думки його весь час десь витали, і він вже не носився по табору, як бувало раніше. Він рухався неквапливо, немов навіть знехотя, ніби в фізичному зусиллі було щось ганебне. Але його внутрішнє занепокоєння не вляглося і часом проривалося в випадках гніву, що збільшували число скривджених і незадоволених серед його людей.

Він сам на себе злився за це; і не стільки за потребою, скільки через той же внутрішній неспокій повів одного разу невеликий загін в набіг, щоб добути потрібний Сміту бензин.

Нападу зазнав табір меліораторської партії — Бахраз вів на околиці пустелі великі меліоративні та іригаційні роботи. На чималій території розкидані були будови і механізми. Табір охоронявся, але охорону швидко і без шуму перерізали. Гордон

власними руками вбив одного з вартових, і зараз же все в ньому обурилося проти цього вчинку, як ніби, посягнувши на чуже життя, він поглумився над власним! Йому було нестерпно гидко. Навіть жалість завдавала болю. Але напруга волі, думки про помсту, про неминучість того, що сталося, допомогли йому пересилити себе. І поки Сміт вантажив в машину продовольство і бензин, Гордон думав про те, що у нього є ще один неоплачений борг.

— Можна якось швидко розбити ці машини? — запитав він Сміта.

— Ці? — перепитав Сміт, вказуючи на тіні, що маячили неподалік. — Та це звичайні екскаватори.

— Знаю. І вони п'ядь за п'яддю руйнують пустелю.

Сміт похитав головою. — Щоб убити людину, досить встромити їй ніж у серце, — сказав він, — але знищити машину можна, тільки зламавши всі її частини. Всі до єдиної!

— У цьому хвалькуватому ствердженні таїться найскладніша зі світових проблем, — гірко посміхнувся Гордон.

Вони поїхали не чіпаючи машин. Але, повернувшись в ваді, Гордон все ж відчув, що після цього набігу у нього вже не так порожньо всередині. Злобу, що виснажувала його, хоч частиною вдалося вгамувати, і можна було продовжувати розпочату справу. Розв'язка, однак, настала несподівано і швидше, ніж він міг думати, — в ваді щодуху прискакав Фахд, молодий камрський шейх, зі звісткою, що на його батька, бідного Юніса, напав Таліб. Йде жахлива різанина.

Отже, на окраїнні племена більше годі було сподіватися, і завершальний акт повстання ставав тепер необхідністю.

Розділ десятий

Про все це потрібно було попередити Гаміда, щоб він почав діяти; і Гордон помчав до Гаміда, обравши головоломний найкоротший шлях, а тим часом Сміт, Бекр і Алі виводили людей з ваді, де стало небезпечно. Поблизу околиць тепер всюди було небезпечно, тому що Юніс, зазнавши нападу Таліба, звернувся за допомогою до Азмі-паші. Так підкуп і підбурювання зробили свою справу — посіяли розбрат між окрайнними племенами, а це зміцнювало позицію бахразців проти Гаміда.

Гордон кляв Таліба, називаючи його безклепочним мисливцем до чужих горщиків, а Юніса лаяв за боягузтво, за те, що він кинувся шукати захисту у Бахраза. Юний Фахд зі сльозами молив Гордона послати в Камрі броньовики, щоб розчавити Таліба. Але Гордон сердито заперечив, що цього він не може, не хоче і не стане робити.

— Якщо так, то я більше не служу тобі! — в запальності крикнув юний шейх.

І він тут же кинувся до свого верблюда, щоб поспішати на виручку до батька, але Гордон наказав Мінке і Бекру закатати його в ковдру і тримати, поки він не заспокоїться. Однак Фахд так вив і лютував, що врешті-решт Гордон змінив своє рішення; потрібно тільки, щоб всі вийшли з ваді, сказав він Бекру, а там можна відпустити хлопчика, нехай їде до батька. Принаймні у Юніса буде хоч один воїн, здатний підняти його бойовий дух.

Гордон сам не пам'ятав, як дістався до табору Гаміда. Він їхав по таким кряжам, через такі скалисті перевали, куди жоден араб не ризикнув би забратися, як би не поспішав. Те, що він зробив, було близько до неможливого; навіть люди Гаміда здивувалися, дізнавшись, за який короткий термін він пройшов весь шлях і яку дорогу вибрав. Але вісти, привезені ним, здивували їх ще більше.

Гамід не став, подібно Гордону, проклинати дурість Таліба і боягузтво Юніса. Суворі очі презирливо звузилися на мить — і це було все. Думка Гаміда не затримувалася на те, що було несуттєво для важливих рішень, які він мав прийняти, оскільки тепер уже було ясно, що обставини змушують прискорити розв'язку.

Всі його наближені, і царедворці і політики, зійшлися на тому, що раз на окраїнні племена більше розраховувати нема чого, треба якнайшвидше визначити той останній крок, який вирішить результат повстання. Але який же це повинен бути крок, куди направити рішучий удар? Знову виникав все той же вибір: розгромити аеродром і тим обеззброїти Азмі в пустелі або швидким маневром захопити нафтові промисли, щоб англійці перестали втручатися в місцеві справи, перестали надавати підтримку Азмі і королю. А може бути, незважаючи на критичний час, незважаючи на те, що все складніше і небезпечніше стає положення в околиці пустелі, можна все-таки залишатися на місці, нічого не вирішувати, не шукати ніякого заключного кроку, який може привести до блискучої перемоги, а може скінчитися трагічною, непоправною поразкою?

Гордон, стурбований коливаннями Гаміда, наполягав: чекати нічого, потрібно взяти аеродром і розправитися з Азмі. Це зовсім неважко, досить одного стрімкого удару. Захоплення аеродрому — єдиний вихід, єдиний вірний шлях до перемоги.

Гамід слухав мовчки, і вираз його смаглявого худого обличчя ставав все більш і більш замкнутим. Він нічим не видавав своїх почуттів, як і не зронив жодного зауваження, тільки час від часу підкидав на Гордона швидкий погляд. Так само зосереджено і з таким же непроникним обличчям він вислухав свого брата Саада і віровчителя Асада. Обидва вони висловилися за захоплення нафтових промислів.

У промовах Саада звучало вимогливе свавілля молодшого брата — він був честолюбний і ненавидів все англійське. Втім, в даному випадку їм керували не тільки ненависть і бажання наблизити довгоочікуваний кінець повстання, скільки прагнення опанувати цінною здобиччю. Цей чорнобородий молодий чоловік, грубий і жадібний до грошей, зумів відразу побачити всі вигоди, які ця здобич обіцяла надалі. Знайдуться і в інших країнах бажачі придбати нафтові промисли, і до того ж такі, які дадуть достойну ціну, — хоча б американці, в чиїх банках зосереджені зараз незліченні багатства.

Сеїд, оброслий сивою щетиною старий, ненавидів все, що походило з світу невірних, а більш за все — християн і машини. Він був приставлений до Хаміду його батьком в якості наставника в істинній вірі і ревнителя її заповітів, і він вимагав, щоб нафтопромисли були знищені, а виплодок шайтана — машини — віддані вогню за осквернення законів бога і пустелі.

Таким чином, з найближчого оточення Хаміда двоє, його брат і Сеїд, з особливою, фанатичною впертістю намагалися схилити його до вирішення про захоплення нафтових промислів. Уже не перший раз цілі їх збігалися, хоча інтереси були різні, і служитель аллаха в своїй жадобі впливу і влади більше надій покладав на Саада, ніж на Хаміда. Було абсолютно неважливо, що Сеїд хоче опанувати нафтовими промислами, щоб зруйнувати їх на славу релігійної ідеї, а Саад пов'язує з ними корисливі розрахунки. Хаміда не цікавило ні те, ні інше. Але доводилося йти на компроміс з цими двома людьми; така була ціна миру і злагоди, плата за те, щоб уникнути чвари, небезпечної для справи, якій він був відданий. Тому він не міг вступати з ними в суперечку, і вплив їх був великий.

Гордон і того і іншого зневажав, але заради Гаміда повинен був зовні ставитися до них з повагою. У свою чергу він — англієць, невірний, та до того ж близький друг і радник Гаміда — був для обох фанатиків більмом на оці. Особливо тепер, коли він не щадив зусиль, щоб відмовити Гаміда від нападу на нафтопромисли.

Вислизнувши від Саада і старого, Гамід сидів і дивився, як його придворний цирульник трудиться над лицем Гордона. Він не зводив очей зі свого англійського брата, розмірковуючи про труднощі цього останнього завдання, що стояло перед ними обома, — завдання, вирішення якого повинно було завершити їх складний шлях. Але зовні все це виразилося у нього тільки в потиску плечей, це немов говорить про покірність долі; і Гордон раптом зрозумів, що Гамід взагалі не хоче нікуди рухатися, не хоче діяти. Він вгадав думку Гаміда: чи не можна залишитися на місці, не роблячи нічого?

Але тут, немов бажаючи спростувати цю гіпотезу і показати, що якісь наміри у нього все ж є, Гамід завів мову про нафтопромисли і під кінець сказав похмуро і заклопотано:

— А чи не час мені відмовитися від твоєї допомоги, Гордоне? Навіщо звалювати на тебе тягар чужого горя, нашого горя? Ти і так вже багато зробив для нас, брате. Іди в глиб пустелі. Візьми з собою моїх соколів, мою мисливську рушницю. Іди на вільні простори, які ти так любиш, і там чекай, коли я зроблю цю останню справу і завоюю свободу племенам.

Гордон був здивований і ображений, але не в тій мірі, як він намагався показати. Або — що точніше передає тонкощі арабського етикету — не в тій мірі, як він намагався не показати.

— Гаміде, я служив тобі вісім років, так невже тепер, коли настав вирішальний час, ти зі мною розстанешся, тільки щоб позбавити мене від необхідності вибору? Ти хочеш допомогти мені, хочеш, щоб мені не довелося брати участь в захопленні цих промислів, що належать англійцям?

— Може бути...

— Ти настільки невпевнений у моїй відданості справі?

Гамід похитав головою. — Я в ній цілком впевнений, улюблений брате мій. Тому-то я і пропоную тобі відправитися на полювання.

Але Гордон відмовився навідріз і знову став відстоювати свою точку зору: навіть якщо захоплення промислів має деякі стратегічні і політичні переваги, нерозумно думати, що англійців вдасться застати зненацька. І в усякому разі, щоб з ними впоратися, потрібно набагато більше часу, ніж на розгром Азмі, який все одно свою пісню відспівав, оскільки в Бахразі не сьогодні-завтра спалахне революція. А коли з Азмі буде покінчено, англійці охоче підуть на угоду з Гамідом. Але Гамід ще вагався, і тоді в розмову вступив Зейн — той бахразець, якому Гордон вказав сюди шлях.

Хоча емір — це все-таки емір, і Зейн для Гаміда був всього лише одним з багатьох революціонерів, яких він звик слухати терпляче і з невпинною увагою, маленький бахразець своєю схожістю з Гордоном мимоволі викликав у нього симпатію і навіть повагу. Але важко було уявити двох людей більш різних. Гамід під покровом шатра з козячих шкур являв собою досконалий зразок благородного типу людей пустелі; зате Зейн з його буденними звичками городянина, одягнений в робочу куртку і штани кольору хакі, здавалося, тільки по якомусь волаючому непорозумінню міг опинитися в цьому кочовому житлі. І все ж Гордон, спостерігаючи їх з боку, відчував, що навіть ця нескладність Зейна каже про його силу — силу людини, яка усюди, до досади інших, залишається сама собою; тому-то йому і далася так легко ця дружня короткість з вождем племен.

На питання Гаміда, чи згоден Зейн, піднявши повстання робітників, допомогти кочівникам опанувати нафтопромислами, бахразець розтягнув стиснуті губи в посмішку, повну лукавого значення:

— Вождю племен здається, що досить гучним голосом крикнути: "Вставайте!" — і повстання почнеться. А насправді це складне політичне питання. Я зараз не можу закликати робітників нафтопромислів до повстання, Гаміде.

— Але чому?

— Тому що, як я тобі вже казав, час для революції у Бахразі ще не настав.

— Яке нам до цього діло? Ти піднімеш своїх робочих, і ми разом вирвемо нафтопромисли з рук тих, хто ними володіє. Для робочих це буде перемога над їх гнобителями, а для нас — над нашими. Про що ще думати?

Зейн пояснив йому, про що потрібно думати ще. Пояснював він спокійно і терпляче, але саме тому виходило, що Гамід, мабуть, і сліпий і дурний, раз не вмів дивитися на речі в перспективі. Якщо занадто рано підняти повстання в одному місці, говорив Зейн, це може поставити під загрозу бахразську революцію в цілому. Азмі і королю неважко буде придушити повстання на нафтових промислах, стягнувши туди всі свої сили; інша справа, якщо вся країна підніметься одночасно. До цього і зводиться суть спору, говорив Зейн; племена повинні вичікувати, піджидати, коли Бахраз буде готовий до революції. Якщо обидва повстання розгорнуться одночасно, вони переможуть. А неузгодженість або зайвий поспіх можуть призвести до придушення заколоту.

— Ти все ще не віриш в нашу перемогу?

— Не вірю! — коротко відрізав Зейн. — Щоб перемогти, потрібно чекати.

Але Гаміда не могли похитнути повчання Зейна, вони тільки викликали в нього роздратування. — Чекати? А як довго чекати? Скільки ще часу потрібно твоїм селянам і робітникам? Невже вони мало натерпілися? Чому ви не можете виступити зараз? Чого чекаєте?

— Всенародного вибуху, всенародного обурення.

Хоча Гордон і не думав, що Гамід здатний підпасти під вплив Зейна, йому все ж не сподобалося їх несподіване зближення, всі ці розмови про узгоджені дії, про революцію в Бахразі. Видно, Зейн все ж дечого домігся. Гамід міг сперечатися, заперечувати, але все це не пройшло для нього безслідно, і була, безсумнівно, частка провини бахразця в тому, що Гамід так довго вагався і не приймав рішення. Гордона це так здивувало, що він вирішив прийти Гаміду на допомогу і накинувся на Зейна.

— Якщо вже твоїм землекопам ще не пора повстати проти тих, хто сидить у них на шиї, так вони ніколи не повстануть! — заявив він бахразцю. — загрузли з головою в своєму болоті. Вся ваша революція — це борсання в болоті і нічого більше. А якщо ви навіть і виберетеся звідти, так навіщо? На що сподіватися людині, яка все життя копається в землі? Народна революція! Вам би тільки щоб у всіх було сите черево, черевики на ногах і шапка на голові — і значить, можна кричати, що ми вільні люди. Ні вже! Нам цього мало. Це для вас вся свобода полягає в ситому череві. Народна революція! ..

— Даремно ти так зневажливо говориш про народні революції, брате, — лагідно заперечив бахразець; він здавався тим більш незворушний, чим більше розпалювався Гордон. — Якщо ти не розумієш їх значення, тобі не зрозуміти того шляху, яким половина людства вибирається тепер з болота історії.

— Історії? — простягнув Гордон. — Що спільного у землекопів з історією?

— Не про академічну історію мова, звичайно, — відгукнувся Зейн з несподіваною запальністю. — Народні злидні, продажність чиновників, жорстокість і гніт — ось про що говорить наша історія. Але скоро всьому цьому настане кінець. Великий бог! Нам ні до чого абстрактні ідеали, про які марили вільні люди Заходу, поки ми тут тонули в безпросвітній нужді. Їх час пройшов, інглізі! Нехай ваші філософи розводять дискусії про християнську мораль і всіляких своїх свободах. А для нас майбутнє — це новий світ, де ми самі будемо господарями свого життя, своєї землі, своїх верстатів і знарядь. Зрозумій це, Гордоне, а не зрозумієш — геть з дороги!

— Це що — загроза? — запитав Гордон і стукнув Зейна кулаком по коліну, як роблять араби, приймаючи виклик. — Ось тому я і зневажаю ваше вчення! У вас черево хоче поглинути розум. Ви так само небезпечні, як те, що ви прагнете зруйнувати.

— Небезпечні? Для кого?

— Хоча б для мене.

Зейн в свою чергу з неабиякою силою стукнув по коліну Гордона. — Не в небезпеці справа, Гордоне, — сказав він. — Вся справа в виборі. Твій розум може сприймати цей вибір як правильний або як помилковий, але якщо ти станеш кидатися від одного світу до іншого, — дивись, як би обидва тебе не відштовхнули.

У розпалі суперечки вони не помітили, як Гамід вийшов з шатра. Тільки коли спір досяг такого напруження, що стало ясно: без втручання з боку його не кінчити, — вони озирнулися і побачили, що залишилися одні. Дві маленькі людини з запалими очима, над якими нависли густі брови, сиділи один проти одного в наметі з козячих шкур, серед відірваної від світу пустелі, і вели суперечку, яка втратила будь-яку реальність.

А Гамід, поглинений думками про реальний світ, неспокійно крокував в ночі по рідних пісках, як і раніше не знаючи, на що зважитися. Сперечальники не захотіли порушити його роздуми і сиділи примовкнувши, і тільки коли він гукнув до них, вони вийшли на простір ночі, пронизаної вогнями табірних багать, дзвінками відгомонами розмов і сміху.

— Людині завжди легше, коли вона чує голоси інших людей, — рвучко сказав Гамід. — У темну ніч кочівник любить засиджуватися біля багаття за бесідою (аллах, про що тільки він ні пересуджує!). А коли замерехтить світанок, він встає і кричить про те, що навколо нього бог, як ніби бог — це вся світобудова, а центр світобудови — нікчемний араб.

Десь здригнулася струна, заплескав у долоні невидимий хор і пристрасний голос співака став волати до ночі, без кінця повторюючи одні і ті ж слова. Гамід відновив перервану дискусію, і знову посипалися докази і заперечення, що не змовкали всю ніч. Тільки коли сутінки стали рідшати і якась побожна рання пташка затягла вже заклик до ранкової молитви, Гамід раптом заявив, що йому набридли політичні розрахунки і хитросплетіння.

— Нехай буде так, як велить доля! — вигукнув він. — Азмі — наш найлютіший ворог, і ми будемо битися проти Азмі. Саме так. Залишимо ці клятві промисли англійцям. Знищимо краще бахразську п'явку, яка стільки часу смоче нашу кров. Таке рішення підказує нам доля.

Доля або — відчай.

Але так чи інакше, всі суперечки на цьому скінчилися, і Гордон зібрався в дорогу, після того як вони змовилися про зустріч і намітили простий і чіткий план. Вирішено було вдарити на аеродром відразу з двох сторін.

Тут знову згадали про Зейна і запитали, чи не може він допомогти в цій справі — адже серед солдатів на аеродромі є його однодумці.

Бахразец знизав плечима: — Я зроблю, що зможу, але тільки для того, щоб врятувати наших солдат від кинджалів кочівників. Не роби там звичайної різанини, Гаміде. Цього зовсім не потрібно ...

Гордон зі сміхом зауважив, що міркування етики і людяності дуже ускладнюють вчення Зейна. Але він ласкаво попросився з бахразцем і з легким серцем пустився назустріч своєму обов'язку. Йому не потрібні були ніякі союзники — бахразці для звершення цієї місії, навіть Зейн.

Розділ одинадцятий

Гордон не став чекати в умовленому місці обумовленої години, а захопив аеродром вночі, коли тихі зірки сріблилися в борошнисто-блідому аравійському небі над

пустелею, стомленою їх мерехтінням.

— Сміт, — сказав Гордон, — одного разу в таку ж весняну ніч в декількох сотнях миль звідси Чингісхан подивився на небо і, осяяний пророчим натхненням, вигукнув: "Так!" Через годину п'ятитисячне військо сельджуків було перебите все до останньої людини. Не залишилося в живих нікого. Жодного хлопчика-джури. Ось і на мене сьогодні зійшло натхнення. Я впевнений, що ми не зустрінемо серйозних перешкод. І можна зробити цю справу без Гаміда, так навіть краще — швидше і вірніше. Вперед! Вперед! Тільки б наші дикуни не влаштували кривавого побоїща. Якщо діяти розумно, можна обійтися і без цього ...

Останні слова мимоволі видали його таємні побоювання: він знав, що без кривавого побоїща йому не здобути перемоги. Яких розумних дій можна чекати від орди дикунів і бродяг після того, як проллється перша кров?

Сум'яття почалося тоді, коли броньовики Сміта несподівано врізалися в табір військової охорони. Солдати чули шум моторів, але вирішили, що це повертається один з патрулів. План Гордона полягав в тому, щоб підпалити табір, відрізати бахразців від їх машин і потім переловити їх, коли вони в паніці будуть кидатися серед вогню, неначе розполохані кролики. Адже для Гордона це були просто жалюгідні селяни, яких навіть солдатчина не вишколила і нічому не навчила. Таким людям завжди страшний вигляд і рев полум'я, тоді як для кочівників це бажана забава. Гордону майже не довелося давати заgonу вказівок; як тільки перший бак з бензином був перекинутий серед палаючих наметів, табір перетворився на справжнє пекло. Це видовище — образ світу, охопленого вогнем, — грізним докором тривожило сумління Гордона, але все ж він за допомогою свого невеликого авангарду подбав про те, щоб полум'я перекинулося на склади і ангари, і незабаром навколо вирувало вогняне кільце, з якого солдатам вже було не вирватися.

Слідом за машинами в це пекельне коло увірвалися вершники, трощачи палаючі залишки табору і розганяючи охоплених панікою солдатів. І вся армія бродяг на чолі з Бекром і Алі включалася в вогненний хаос, переслідувала і наздоганяла втікачів, сповнюючи повітря лютими криками: "О аллах, омочи у крові мій клинок!"

Сталося те, що передбачав Гордон, — орда вийшла з підпорядкування його волі. Коли розвиднилося і можна було переконатися в здобутті перемоги, Гордон ще довго носився по всьому полю, намагаючись приборкати своїх людей, але це було неможливо. І тепер він сидів у бронемашини Сміта і дивився на темніючі в холодному світлі ранку купи закривавлених тіл. Упереміж з убитими і вмираючими бахразцями лежали і бедуїни. Багатьох скошили бахразські кулемети, які вели вогонь, не розбираючи чужих і своїх. Багато з них були вбиті власними товаришами, тому що в нестямі, яка заволоділа людьми, вбивство сталося самоціллю, привабливою і все підкоряючою, і дуже солодко було наносити смертельний удар, щоб при цьому ще думати, кому він дістанеться.

Жага винищування ще не випаровувалася. Люди Гордона нищпорили по всьому аеродрому, раз у раз затіваючи бійки між собою, хапали здобич, палили, кололи. Гордон дивився на них з відразою, але не рухався з місця. Сміт один у нестямі метався

серед триваючого розгрому, намагаючись приборкати цих людей, щоб пристрасть грабежу і вбивств, що прокинулася в них, не втопила у крові перемогу, що дорого коштувала.

Лице Сміта потемніло від обурення і гніву.

— І цих людей ви вважаєте мало не богами на землі, — сердито сказав він Гордону. — Адже, за вашим переконанням, араб-кочівник — вища істота, на яку всі ми повинні дивитися з побожним захватом. Ви просто божевільний, Гордоне! Підіть погляньте на них, адже їх навіть не можна назвати людьми. Вони знають тільки одне — вбивати. Все одно кого, аби вбивати. А це справа, якій ви служите ...

Сміт махнув рукою, не доказавши.

Неподалік від них протяжно застогнав поранений. Це був стогін вмираючого, в якому вже не чулося болю, тільки передсмертна туга. Гордон подивився на нього з жалістю, потім з ще більшою жалістю глянув на Сміта.

— Бідний Сміт, — сказав він, гірко посміхнувшись, і ясно було, що він підбирає доводи не тільки в пояснення Сміту, але і для себе, для того щоб полегшити власну біль. — Невже ви думаєте, що двадцять років жорстокого гноблення можуть відвалитися легко і непомітно, як зів'яла пелюстка якої-небудь англійської троянди? Подивіться навкруги ...

— Я дивлюся. І не знаю, як на це можна дивитися без огиди.

Гордон нетерпляче знизав плечима. — Як ви не можете зрозуміти, Сміте, що смерть ще не найогидніше у всьому цьому? Адже набагато страшніше те, що людина змушена ставати звіром, сіяти смерть, щоб відстояти для себе хоча б елементарну свободу? Хіба свідомість цієї необхідності не огидніше, ніж вид крові?

— Не було зовсім необхідності влаштовувати таку бійню. Це дико, безглуздо. Ви самі цього не хотіли, ви самі говорили, що можна обійтися без цього.

— Я не хотів! Я говорив! Я тільки дав їм привід до насильства, все інше зробив інстинкт, що вирвався на волю. Не в мені тут справа. Погляньте на себе. Ви весь в крові, в кіптяви, одяг на вас висить клаптями, ви схожі на дикуна; адже і ви теж вбивали, та ще в ім'я чужої справи. Вони кровожерні, по-вашому? Але ж і від вас тхне кров'ю.

Сміт не хотів погодитися з цим. Він розгублено мотав головою, потім раптом закричав знову; "Подивіться! Ось сюди подивіться! " Його осудливий погляд вказав на араба, який лежав за два кроки від них, випускаючи глухі стогони. Ця людина постраждала в самому початку, коли спалахнули перші намети, облиті бензином. Він обгорів до повного невпізнання, не можна було навіть визначити, бахразець це або один з бедуїнів. Тільки почувши стогін, вони зрозуміли, що він живий і, мабуть, нестерпно страждає. Лежав він на боці, зіщулюючись, ніби прибита дитина.

— Якщо вам просто важко бачити смерть і біль, — сказав Гордон, вставши і прямуючи до нещасного, — значить, ви ще не знаєте справжніх мук.

Гордон вийняв револьвер і прикінчив вмираючого по-арабськи, пострілом в упор в голову. Стріляв він не дивлячись і негайно ж повернувся до Сміта, тримаючи револьвер

у далеко відставленою руці, як ніби це була якась гадина.

— Смерть не страшна, — сказав він глухим голосом. — Страшно те, що потрібно вбивати. Необхідність смерті — ось головне зло!

Сміт пішов геть, здригаючись від беззвучних ридань, а Гордон думав про головне зло, і такі важкі були його думки, що докори гіпертрофованої совісті Сміта не розгнівали його, а скоріше засмутили. Чомусь йому зараз дуже хотілося, щоб Сміт зрозумів все; він і сам не знав чому, хіба тільки, що йому було не по собі від протестів Сміта. Але коли і маленький Нурі підійшов до нього зі скаргою, Гордон втратив самовладання.

Маленький Нурі схвилювано заговорив про те, що кругом безліч поранених і всі вони стогнуть і волають про допомогу. Він судорожно вчепився в руку Гордона. — Підемо, ти повинен допомогти їм. Потрібно допомогти. Дивись ... — Там і сям серед уламків і сміття ворушилися жалюгідні, напівживі тіла. — Дивись, Гордоне! Дивись, що ми наробили!

Гордон зі сказом повернувся до маленького сина пустелі, але таке горе було в лагідних очах Нурі, що гнів Гордона відразу затих і він тільки стомлено промовив: — І ти туди ж, дурнику? Тепер ти будеш дошкуляти мене докорами?

— Ні, ні, пане. Але дивись! Дивись!

— Я бачу все! — закричав Гордон. — А ти, якщо тобі хочеться плакати, пошукай собі для цього затишний куточок. В пустелю іди, до своїх верблюдів.

Маленький Нурі поцілував його руку і став просити вибачення, але Гордон тільки велів йому знайти Минку і зігнати в одне місце верблюдів, що порозбігалися, поки не сталося нового лиха.

Гордон вже відправив людей назустріч Гаміду — попередити його і поквипити; було ясно, що рано чи пізно звістка про те, що трапилося дійде до Бахраза і звідти вишлють літаки (якщо тільки це можливо) або навіть стануть підтягувати війська з околиці. Потрібно було зібрати людей, що залишилися, перенести поранених в безпечне місце, потрібно було взятися за наведення порядку. Поки ж тупа гіркота, що накопичувалася всередині, практично паралізувала його енергію. Тут він згадав про Фрімена, якого взяли з собою, щоб не залишати без нагляду, і вирішив, що Фрімен йому знадобиться для надання допомоги пораненим: від нього, в усякому разі, буде більше користі, ніж від збожеволілих арабів.

Виявилося, що Фрімен вже взявся за справу і з гарячковою поспішністю влаштовував пост першої допомоги в верхньому кінці аеродрому, де стояли бараки. Йому допомагав Мустафа, збирач податків, — удвох вони перетягували поранених і клали їх акуратними рядами на слизький від крові підлозі веранди перед офіцерською їдальнею. Фрімен діяв вправно і швидко, а чемний Мустафа виявляв солідну дбайливість, що зустрічала відгук у поранених; вони разом з ним зітхали і разом з ним апелювали до долі. Мустафа заспокоював їх розтривожені душі, а Фрімен намагався дати спокій понівеченим тілам, і це видовище так заспокоїливо подіяло на Гордона, що він навіть знайшов в собі сили посміхнутися.

— А, це ви! — побачивши Гордона, сказав Фрімен, і в його тоні звучала чисто англійська відраза до того, що сталося. — Слухайте, надішліть мені на підмогу кого-небудь з ваших головорізів. Який жах все, що тут діється! Це так виглядає ваша ідея в дії?

Жодного разу до сих пір з Гордоном не бувало, щоб йому захотілося вбити людину з особистих мотивів, з нестримної ненависті до цієї людини. Навіть Азмі не викликав до нього такого бажання; але ж Азмі не намагався ятрити його совість. Одна справа була, коли закиди виходили від своїх же людей, і зовсім інша — стерпіти щось подібне від Фрімена. Це виявилось понад його сил.

— Англійське чистоплюйство заговорило! — сказав він Фрімену і додав міцну лайку. — Занадто багато тут, в Аравії, англійців, які ведуть себе так само, як ви, Фрімене: втручаються в політичні справи арабів, затівають змови і контрзмови і влаштовують собі романтичну забаву з чужого життя. Так, так, так, саме забаву! — закричав він. — Ви ніколи не вимовляєте різких слів. Ніколи не берете револьвера в руки. Але десь ллється кров, і в загальному підсумку вона ллється з вашої вини. Все це ваша робота, Фрімене. Ви винні в тому, що тут розігралася. І нехай саме я — я! — дав пролитися всієї цієї крові: це все ж краще, ніж, як ви, бути винним у вбивстві, не забруднивши рук. — Його раптом самого до того жахнуло сказане їм, що він закричав на Фрімена, щоб той не чіпав бахразських поранених. — Нехай краще вмирають, але ви не торкайтеся до них, — сказав він. — Ідіть геть, Фрімене, або тут відбудеться ще одне вбивство, в якому вже напевно будете винні ви.

Гордон все ще тримав у руці свій англійський револьвер, і ця рука тремтіла.

— Дуже радий, що у вас є револьвер, Гордоне, — сказав Фрімен без будь-яких ознак переляку. — Він добре символізує ваші переконання, і я вважатиму за краще отримати зараз кулю в голову, ніж хоч на крок відступити перед ним. — І він знову зайнявся пораненими, презирливо повернувши Гордону спину.

З хвилину Гордон зважував револьвер на долоні, немов обмірковуючи, чи здійснювати свою загрозу, потім він похитав головою і сказав: — Ні, Фрімене, вбивати вас мені гидко. Я думаю, вас чекає інша доля.

Він засміявся уривчастим нервовим сміхом і пішов, надавши Фрімену можливість виконувати борг милосердя. Схопившись в сідло, він виїхав за огорожу аеродрому; там Бекр, Алі і ще двадцять-тридцять бедуїнів гнали по пустелі розрізнені жменьки людей — все, що залишилося від військової охорони аеродрому та авіаційної частини, що на ньому базувалася. Гордон відразу зрозумів, що тут уже побоюватися нічого. При найменшій спробі розгублених беззбройних бахразців зібратися разом на них одразу ж налітали Бекр і Алі зі своїми поплічниками і розганяли їх, неначе стадо овець. Це було воістину чудова розвага для людей, які звикли грати, зі смертю і цінували гру дорожче видобутку, що, втім, не завадило кожному з вершників оснаститись принаймні десятком гвинтівок і цілою купою плащів, кашкетів, черевиків. Побоюючись, як би ця люта гра не захопила їх надміру, Гордон скомандував припинити погоню. Вони вже зробили все, що можна було зробити в боротьбі з противником, які не приймали бою;

далі це загрожувало перейти в оргію.

На поклик Гордона майже всі беззаперечно повернули назад: позначилися втома і настало пересичення. Тільки Бекр продовжував гасати, як одержимий, розмахуючи своєю шаблею (вогнепальну зброю він вважав негідним таких подвигів) і вихваляючись, що вже зарубав нею сто чоловік. "Тисячу!" — вигукував він через хвилину, боячись, що його заслуги ще недостатньо великі. Алі діяв більш практично. Він вибрав собі найкращу гвинтівку з сотень, що валялися на піску пустелі. Для цього він перепробував і відкинув штук двадцять, стріляючи по живих мішенях з різних відстаней. Але тепер він був задоволений і відразу ж послухався наказу. Зате, щоб впоратися з Бекром, Гордону довелося схопити його верблюда за повід і, не слухаючи обурених криків вершника, силою привести його на територію аеродрому.

Коли йому вдалося таким чином відновити порядок і знову затвердити свою владу, на аеродромі з'явився бахразець Зейн в супроводі шести воїнів з почту Гаміда. Він поспішав сюди, вірний даному слову, щоб запобігти кривавому побоїщу, але ще до зустрічі з Гордоном він досить побачив. Вони зустрілися мовчки; Зейн не вимовив звичайних вітань і ні словом не обмовився про криваву розправу з його братами. І з цього зловісного мовчання, по важкому запитальному погляду Зейна Гордон зрозумів, що скоїв найбільший злочин у своєму житті. Він це розумів особливо чітко і ясно тому, що особливим чуттям вгадував всі думки цієї маленької людини, яка була так схожа на нього самого. Він бачив, як нарастають в Зейні біль і гнів, як він похмурніє, думаючи про всю проливу тут кров, і страждав за нього, розуміючи, що смерть так само непоправна і болісна для революціонерів Зейна, як і для кочівників Гордона.

— Хіба син пустелі неодмінно повинен бути вбивцею? — з гіркотою вимовив нарешті Зейн, вражений страшним видовищем. В його словах була скорбота, було навіть обурення проти Гордона, але докору в них не було. — Чому ти не дочекався? — запитав він з тугою.

— А чого було чекати? Хіба Гамід міг твердо розраховувати на твою допомогу?

Зейн похитав головою. — Я б не допустив цієї бойні.

— А ти думаєш, я допустив би, якщо б це залежало від мене? — запитав Гордон.

Велика голова Зейна залишалася нерухомою, але очі вп'ялися в очі Гордона, як би випитуючи, чи можна йому вірити. У погляді самого Зейна читалося одне — навіщо, навіщо, навіщо; і все ж несподіваний, відчайдушний крик душі Гордона зустрів в ньому відгук. І тут Гордону стало ясно, що маленький бахразець може пробачити йому майже все завдяки тому внутрішньому зв'язку, який допомагає їм розуміти один одного. У цьому позначилося переплетення їхніх доль. Докір Зейна розчинився в їх загальному горі.

— Ти дієш стрімголов, Гордоне, — тихо сказав Зейн. — Без міркувань, без думки, як простий кочівник. Все — зопалу. Тобі це не пристало, брате.

Гордон зробив ще одну спробу виправдатися: — Я повинен був діяти так, тому що тільки відчайдушною рішучістю можуть племена домогтися свого. Ти сам знаєш це. Сам знаєш, що нам ніколи замислюватися над трагедією твоїх бахразських братів.

Але всі доводи звучали непереконаливо, і Гордон відчував, що на цей раз його двійник здобув над ним верх. Справедливість була безперечно на стороні Зейна; можна було відмахнутися від неї уїдливою насмішкою, але це не повернуло б Гордону втраченого почуття переваги. Те, що бахразець тепер замкнувся в собі, було непоправно, було назавжди. І тим ясніше відчував Гордон свою помилку чи невдачу.

Взявши Минку і маленького Нурі, Зейн відправився в пустелю, щоб зібрати вцілілих бахразських солдатів і привести їх на аеродром, де тепер було для них безпечніше. Гордон чекав Гаміда і подумки підганяв його, розуміючи, що Азмі не стане зволікати з каральними заходами. Гамід був уже недалеко, але все ж, коли заклубочилася в пустелі хмара пилу і з'явилися перші ряди вершників, він полегшено зітхнув і подякував небу з запалом неосвіченого фанатика. Настав довгоочікуваний час.

Дві тисячі вершників змішалися з людьми Гордона, підхоплені вихором тріумфу. Стяги майоріли на вітрі. Голоси охрипли від привітальних вигуків і пилу, який забивався в горло, і нарешті навіть Гордон не витримав і закричав:

— Ох ти, боже мій! Зевс-громовержець! Так це Ахілл і його мірмідоняни!

Шум, пил, крики, обійми; стрілянина і тупіт; загострення пристрастей, кипіння, вибух — і, нарешті, поступовий спад і умиротворення. Владним кивком голови і коротким окриком: "Досить!" — Гамід установив порядок. Все стихло; Гамід, пославши вивідувачів до околиць, став слухати докладну розповідь про те, що сталося, а серед війська тим часом почався квапливий і жадібний поділ здобичі.

Гамід слухав і дивувався тому, що збулось. — Кінець світу, — задумливо промовив він, немов всякий менш величний образ був безсилий передати значущість події і нечуванність вчиненого Гордоном подвигу. — Але що ж далі? — додав він з тією ж напругою почуттів і думок. Як і раніше над ним витали сумніви, і він не міг відігнати їх.

Але для роздумів не було часу, занадто багато треба було зважити і вирішити і багато до чого приготуватися. І знову Гамід став весь насторожена увага і, міцно стуливши тонкі губи, вислухав усіх по черзі. Спочатку поета Ва-Ула, який побував у Таліба, але так і не домігся від нього обіцянки відвести воїнів племені або приборкати їх запал. Потім своїх радників, свого брата, свого віровчителя, своїх розвідників, Гордона, Зейна і, нарешті, Сміта — єдиного, хто знав, у якому стані бронемашини (і у них і у Азмі).

Але перш ніж Гамід встиг висловити, що думає він сам про становище і про перспективи, на сцені з'явилася нова особа — генерал Мартін. Генерал зробив ризиковану подорож до Ваді-Джаммар в надії знайти там Гордона, але потрапив в руки залишених Гордоном патрульних, і ті вже кілька днів тягали його за собою по пустелі. Тепер замість одного Гордона він знайшов і Гаміда — і в руках Гаміда був бахразський аеродром.

Вражений несподіванкою, генерал проте сердечно привітав Гаміда. — Дуже радий бачити вас, мій вельмишановний молодий друже, — сказав він, поспішаючи потиснути йому руку. — Слава Богу! Ви саме той, хто мені потрібен.

Гамід, чий гострий погляд так добре помічав іронію життя, завжди і з усіма

залишався еміром; він відповів на енергійне рукостискання генерала і наказав подати холодної, освіжаючої води, кави і подушку (знак уваги до віку гостя, хоча генерал, присадкуватий, сухий і неголений, зберігав свій звичайний підтягнутий вид). Генерал в свою чергу точно знав належну міру обміну тривіальними люб'язностями, включаючи взаємні побажання здоров'я і благополуччя. Він все це витримав не моргнувши й тільки потім натякнув, що хотів би поговорити наодинці. Коли Гамід всіх відпустив, крім Гордона, генерал зауважив Гаміду, що захоплення аеродрому був серйозною помилкою з його боку. Не слід було заходити так далеко.

Гамід мовчки кивнув і цим обмежився.

Але генерал продовжував, не намагаючись приховати хвилювання: — Ви повинні залишити аеродром і піти, Гаміде. Ви повинні розпустити своє військо, повернутися в пустелю і припинити це повстання з усією його жорстокістю. — Генерал думав передати свої пропозиції через Гордона, але тепер він скористався нагодою безпосередньо висловити все Гаміду. — Якщо ви на це підете, Гаміде, бахразський уряд не стане застосовувати до вас ніяких репресій, моє слово вам в тім порука. Але якщо ви будете наполягати, — мені достеменно відомо, що легіон Азмі вже готується виступити з Приріччя, щоб наздогнати і розгромити вас. Можливо, що він вже на марші.

Генерал подивився на Гаміда, потім перевів погляд на Гордона. Вони сиділи втрьох під покровом шатра, де густішав в сутінки пастельний серпанок призахідного часу. Гайбат-аш-Шамс. Захід в пустелі. Вечір був близький, в повітрі приємно віяло прохолодою після спекотного дня. Генерал зітхнув і на короткий час змінив свою офіційну стурбованість на м'який батьківський тон.

— Я прагну запобігти не тільки можливості нових кривавих трагедій, — сказав він переконливо, — а й неминучу катастрофу, яка очікує двох прекрасних молодих людей. Я не хочу бути свідком вашої поразки і загибелі.

Як би Гордону ні хотілося сказати тут своє слово, він знав: відповідати повинен Гамід, і відповідати не на виявлення почуттів, а на пред'явлений ультиматум. Однак Гамід віддав перевагу мати справу з почуттями і сказав, що глибоко вірить в щирість і дружбу великого генерала Мартіна.

— Ми бажаємо один одному тільки добра. Яка користь для вас, генерале, якщо легіонери Азмі переб'ють благородних синів пустелі? — Довгі пальці Гаміда розтиснулися і застигли в жесті трагічного здивування. — Рівне ніякої, — продовжував він. — І ось ваша благородна совість обурилася проти такого лиходійства! І ось ви з'явилися сюди для того, щоб врятувати нас!

— Для того щоб постаратися переконати вас, Гаміде.

Гордон відчув, що вишукано легка іронія Гаміда не дійшла до генерала; тільки араб міг вловити цю найтоншу суміш глузливої погордливості і щирої поваги до ворога.

— Мене вам, може бути, і вдалося б переконати, — сказав Гамід, кивнувши головою. — Так. Мене ви, скажімо, переконаєте. Але як переконати наших людей, змучених і на все готових з відчаю, як переконати їх відмовитися від своєї боротьби зараз, коли вже близька перемога?

— Ви можете переконати їх, Гаміде, — м'яко, але переконливо сказав генерал.

— Я не смію! — сказав Гамід. З хвилину він мовчав, і тому здавалося, що над всією пустелею зависла зловісна, невблаганна тиша. Потім він по-юнацькому струснув головою. — Вся справа в тому, генерал, що навіть кривава трагедія їм здається краще, ніж несправедливий гніт Бахразу. Чи можете ви їх засудити за це?

Генерал повільно похитав головою. — Ні, — відповів він. Потім повторив Гаміду свої застереження, але Гамід не захотів продовжувати суперечку. Це взяв на себе Гордон, а Гамід мовчки слухав, і тільки коли справа дійшла до того, що, здавалося, ось-ось цим двом чужинцям зрадить їх англійська витримка, він втрутився і досить рішуче заявив, що питання вичерпане. Якщо у генерала немає інших пропозицій ...

— Інших пропозицій немає, — сказав генерал.

— Тоді перестанемо сперечатися і як і раніше будемо бажати один одному тільки добра, — сказав Гамід і на тому закінчив розмову — так круто, що це виглядало б нечемним, якби справа стосувалася людей подрібніше, ніж вождь племен пустелі і англійський офіцер.

Гордон поїхав проводити генерала: так з обережності розпорядився Гамід. Занадто розбушувалися пристрасті, щоб можна було довірити якомусь арабу особисту безпеку заїжджого англійця з Бахразу.

— Я готовий зрозуміти Гаміда і його кочівників, — почав генерал, перериваючи похмуре мовчання цього виснажливого нічного переїзду. — Але вас, Гордоне, я не розумію. Мені відомо, що аеродром захопили ви. І я не можу не віддати вам за це належне. Операція виконана блискуче. Але, не торкаючись питання про ті погляди або переконання, які вас вже досить далеко завели, я хочу попередити, що наступний крок може бути надто небезпечним. Рано чи пізно справа дійде до нафтових промислів. Це неминуче! І пам'ятайте, Гордоне: тут вже вам доведеться мати справу не з Азмі-пашею і не з людьми, якими ви нехтуєте, але з вашими ж співвітчизниками. А ми не будемо панькатися з Гамідом, як церемониться Азмі-паша. У нас достатньо авіабаз поблизу і досить гарячих голів в Лондоні, які тільки і чекають зручного приводу для втручання. Що ж стосується особисто вас ...

Закутавшись в свій жорсткий плащ, насунувши на лоба складки куфії, Гордон поглядом вбирав в себе холодну аравійську ніч і думав: як шкода, що це ненадовго. Так бувало завжди; лише ненадовго було в ньому це всеохоплююче відчуття пустелі, коли на мить він і справді ставав тим, ким хотів здаватися, — кочівником в дорозі, арабом, який підняв прапор повстання. І чим би не погрожував йому зовнішній світ, в цю мить він був недосяжний для погроз, вільний тією внутрішньою свободою, в якій народжена людина і яку ніщо і ніхто не може знищити.

На цей раз все зіпсував генерал.

— Скільки старань, щоб залякати мене, — сказав Гордон і скинув куфію з голови, підставляючи обличчя і шию нічний прохолоді. Потім він засміявся. — Невже немає у вас аргументів більш вагомих, ніж зобов'язання, накладені походженням, генерале?

Є, звичайно, але я не хочу змішувати все в одну купу. Ось ви, Гордоне, схильні

змішувати ідеал і обов'язок, а це небезпечно. Між ними може виникнути конфлікт, і чому ви тоді віддасте перевагу? Своїм арабським ідеалам або ж тому факту, що ви — англієць за народженням і вихованням?

До Гордона вже повернувся гарний настрій, і він відповів з солдатською ширістю: — Якщо переді мною повинна встати така дилема, генерале, то чому це більше турбує вас, ніж мене? А може бути — як це ні мало ймовірно, — після двадцятирічного перебування в Аравії у вас виникла своя дилема, пов'язана якщо не з ідеалом, то з суперечливими почуттями по відношенню до арабів. Ви любите арабів — і в той же час ви їх зневажаєте ...

— Це не правда.

— Це чиста правда, і тут нема чого соромитися. Адже і Байрон (якщо вам від цього легше) ставився з презирством до тих самих греків, яких він так любив. А Трелоні [15] ...

— Я не Байрон і не Трелоні, — перебив генерал, — і моя симпатія до арабів нічим не зачіпає того, що ви називаєте зобов'язаннями, що накладаються походженням. Це абсолютно різні речі! Крім того, Байрон і Трелоні навряд чи можуть служити прикладом. Людині, яка продалася чужому народові, ніколи не вдавалося ...

— Продалася? Байрон, по-вашому, продався?

— Добре, скажімо так: віддався служінню чужим інтересам. Справжні борці за ідею свободи, Гордоне, всі були простими і скромними людьми. Фінлей [16], наприклад, зробив для грецької боротьби за звільнення більше, ніж Байрон. Але якщо Фінлі коли-небудь і віддавали належне, то лише як історику.

— Помилуй бог, генерале! — вигукнув Гордон. — Так у вашій блідій англійській душі, виявляється, іноді миготять тіні. Що ви знаєте про Фінлі?

— Хоча б одне: він зумів зрозуміти, що ідея сама по собі не всесильна. Всі мрії наших філеллінів про повернення еллінського величі і слави були безглузді. Як показала дійсність, сучасні греки — зовсім не те, що греки часів Перикла; бо це покоління греків зовсім не знало пори величі і слави. І те ж саме можна сказати про кочових арабів, Гордоне, як би захоплено до них не ставитися.

— А ви думаєте, я мрію про велич і славу арабів? — лагідно запитав Гордон. — Втім, в грецькій війні за незалежність було на ті часи досить величі, а на теперішній час його чимало в повстанні арабів — якщо для вас це так важливо. Для мене важливо інше: врятувати їх від розбещення і загибелі, від жахливої деградації.

— Мета гідна, Гордоне, але чи вдасться вам досягти успіху там, де навіть Лоуренс зазнав поразки?

— А чому б і ні? Ви не Трелоні, а я не Лоуренс. Лоуренс зазнав поразки тому, що він зрадив арабів в інтересах англійців. А я вірю в те, заради чого я тут, — в вільного араба, в його благородну, правдиву натуру. Я вірю, що його можна врятувати, і до кінця своїх днів буду боротися за його порятунок.

— Так дай вам бог до кінця ваших днів триматися подалі від наших нафтопромислів, Гордоне. Інакше ви не уникнете звинувачення в державній зраді.

Гордон не витримав: — Невже у вас немає інших думок, окрім як про нафту?

— У наше негероїчне століття це цілком природно.

— Ви просто опаскудили цю прекрасну ніч, генерале. Ви отруїли її запахом нафти.

Вони знову замовкли і довго їхали мовчки. Але ось генерал (немов раптом пригадавши) став розповідати Гордону про те, що молодий шейх Фахд потрапив в руки до легіонерів і, якщо б не його, генерала, втручання, був би негайно по-звірячому вбитий. Він відправив юнака до Азмі, під його охорону.

Гордон оскаженів і став лаяти і Азмі і генерала, називаючи їх катами і дітовбивцями. — Якщо з Фахдом що-небудь трапиться, — гнівно пригрозив він, — я не ручаюся за життя Фрімена і його бахразського ад'ютанта. З цієї хвилини вони вважаються заручниками.

— Навіщо нам принижуватися до такої постановки питання, Гордоне?

Але Фахда вже не було в живих. Один з розвідників Гаміда доніс, що Азмі, замість того щоб надати бідному Юнісу допомогу проти Таліба, захопив старого в полон, а сина його вбив.

— Азмі! Хай буде прокляте його ім'я, хай буде прокляте його ім'я! — в розпачі повторював Гамід Гордону. — Азмі знав, що хлопчик служить тобі, служить повстанню, і ось він убив його, вирізав у нього серце, відрубав праву руку і послав батькові спотворений труп. Що нам робити, брат, як відповісти на це лиходійство?

Гордон задихнувся від люті. — Заручники! — скрикнув він. — Боже мій, Гаміде. Зі звіром потрібно бути звірами. Раз ми не можемо зараз вбити Азмі, залишається тільки один шлях помсти. І зробити це повинен я.

Гамід подивився в обличчя Гордона — це типове обличчя англійця зараз було спотворене гнівом — і відразу зрозумів, про яке помсту він говорить. Недарма він оголосив Фрімена і Мустафу заручниками. Гамід похитав головою і сказав: — Зараз не до звірств, Гордоне. — Він думав про повстання, більше ні про що, і зажадав, щоб Гордон припинив безрозсудні розмови про помсту і зайнявся б своєю справою: Сміту і Гордону доручено було зруйнувати аеродром, вірніше те, що ще залишалося від аеродрому, — з тим, щоб його більше ніколи не можна було використовувати за призначенням.

Гордон був неначе одержимий. Він виконував свою руйнівну роботу: підривав, ламав, розбивав (і робив це з насолодою, тоді як для Сміта це було безглуздом, тяжким обов'язком), — але думка про Фахда і про обов'язковість помсти не покидала його ні на хвилину; та й важко було забути про це, коли Мінка, маленький Нурі і навіть сам Сміт раз у раз нагадували йому.

— Навіщо Азмі знадобилося вбивати цього бідного дурника? — скрушно зітхав Мінка.

— Подумати тільки — вирвав серце з грудей! — зі сльозами вторив йому маленький Нурі.

Сміт був блідий, і його нудило, проте смерть Фахда він сприйняв абстрактно, як черговий прояв властивої арабам жорстокості, яка його особисто не торкнулася.

Правда, він щиро вважав, що за це у самого Азмі варто було б вирізати серце, але набагато більше обурення викликали в ньому розмови Гордона про страту заручників.

— Бути може, такий звичай племен, — сказав Сміт, закладаючи вибухівку в стіну залізобетонного ангара, в якому стояв літак, — але ви так вчинити не можете. Не можете, — повторив він наполегливо.

— Недоречна вибагливість! — У високому, різкому голосі Гордона прозвучало нетерпіння. — Якщо я служу справі арабів, Сміте, я повинен служити їй за законами арабської етики. Інакше я — просто дрібний авантюрист, який сьогодні служить, а завтра ні, дивлячись, як йому заманеться. Тут є своя мораль, жорстока мораль, але я зобов'язаний підкоритися їй. Це мій обов'язок.

— І все-таки ви не маєте рації, — хоробро сперечався Сміт. — Нехай, вбиваючи араба, ви служите справі. Але якщо ви вб'єте Фрімена — це буде означати тільки, що англієць вбив англієця. — Сміт сперечався, але в глибині душі він не уявляв собі, що Гордон дійсно здатний вчинити відповідно до вимог своєї збоченої етики. — Надайте Гаміду вирішити це питання, — благав він. — Нехай Гамід вирішує.

— А навіщо? Щоб не обтяжувати свою християнську совість вбивством? Щоб залишитися англієм, поступившись заради цього всім, чим я жив і живу?

— Ви створюєте собі нерозв'язні труднощі, Гордоне. Не вступайте на цей шлях. Ви самі не знаєте, куди він вас заведе.

Гордон відповів сухим, невеселим сміхом; від цього сміху і від неспокійного і втомленого погляду Гордона Сміту стало не по собі, і він припинив розмову.

Але ввечері в наметі Гаміда, коли сам Гамід з тривогою завів мову про Азмі і про його явний намір розгромити племена околиці і вторгнутися в пустелю, внутрішні терзання Гордона дійшли до межі.

— Нічого не вийде, Гаміде, — сказав він, важко переводячи дух. — Я повинен покінчити з цим. Мені не знайти знову мужності і віри в себе, поки я не зроблю цей акт справедливої помсти. Господи, Гаміде, хіба мені мало доводилося вбивати в ім'я нашої справи? Чому ж тепер, коли на карту поставлено моральний обов'язок, я не можу переступити через самого себе? Не можна мені зараз пам'ятати про те, що я англієць. Не можна відступати. Не можна піти проти того, що становить весь сенс мого життя тут ...

Гамід слухав терпляче і по-дружньому співчутливо. — Інші могли б взяти це на себе, — коротко сказав він. — Тобі це занадто важко. Так, до речі, Фрімена вже і немає тут.

Гордон відчув себе приголомшеним і обдуреним. — Як немає? А де ж він?

— Я його послав до Азмі, — сказав Гамід і тут же пояснив: — Фрімен повинен особисто попередити Азмі про те, що при першій спробі атакувати або бомбардувати племена англійський нафтопровід буде розбитий вщент. — Це був добре розрахований хід, і Гордон відчув у ньому направляючу руку Зейна — мудреця і політика. Але по тому, як здригнулися брови Гаміда, він зрозумів, що емір навмисно позбавив його від важкого випробування.

— Так що я тобі зіпсував справу, — відверто заявив Гамід і посміхнувся розгубленому виду Гордона. — Залишився один Мустафа, а його і вбивати не варто.

Але Гордону важлива була суть справи, його моральна сторона. — Це не вирішення питання. Зрозумій, Гаміде, я не можу відступити. Хлопчик служив мені, і, по арабським поняттям, якщо я не помщуся за його смерть, це буде означати, що я ухилився від обов'язку.

Гамід спробував напоумити його. — Араб мстить, тому що в ньому кров кипить помстою, — сказав він. — А ти хочеш зробити це з холодним розрахунком, — Він доторкнувся пальцями до своїх повік і лоба (знак споглядання і роздуму), потім додав: — Будь же милосердний!

— Милосердя повинно замовкнути перед справедливістю, Гаміде. Обов'язок понад усе!

Гамід знизав плечима. Він міг би заборонити Гордону чіпати бахразця, але не побажав, хоч йому і не подобалися абстрактні міркування Гордона про помсту. Він вирішив більше не втручатися, а почекаати і подивитися, вб'є справді Гордон тупуватого бахразця, що взяв на себе роль доглядальниці поранених кочівників.

Виявилося, однак, що і Мустафи немає в таборі: Сміт посадив його на верблюда і відвіз подалі в пустелю, де він вже міг не боятися Гордона, хоча там його підстерігали інші небезпеки. Повернувшись, Сміт сам розповів про це Гордону. Це був сміливий вчинок, але ніяких пояснень Сміт привести не міг; просто у нього теж була своя етика.

— Не можна холоднокрівно взяти і вбити людину, Гордоне! — наполягав він в своєму обуренні. — Ви не можете так вчинити!

Він зробив легке наголос на слові "ви"; при цьому їх очі зустрілися, і в очах Сміта з'явилася дивне, напружене вираження, як ніби він хотів і не наважувався сказати, що знає про якусь глибоку драму, пережиту Гордоном, і розуміє його. Гордон вловив цей вираз і побачив в ньому проблиск співчуття до гострої душевної муки, зазнаної їм під час різанини на аеродромі і коли він дізнався про вбивство Фахда, — муки, з якої народилася ця раптова нездоланна потреба помсти. Як йому потрібно було, щоб хтось зрозумів все це! Хоч хто-небудь! Але чи здатний Сміт справді намацати хворе місце і перейнятися співчуттям? Або ниточка, що простягнулася між ними, занадто тонка і марно виникло у нього це почуття раптового полегшення, відчуття допомоги, яка надійшла ззовні, від іншої людини, яка відчула його біль?

— Мстить можуть араби ... — сказав Сміт і запнувся.

І проблиск погас, загубився в англійських словах, сказаних Смітом, в схованому за ними заклик до іншої моралі, і знову Гордон відчув свою поразку. — Обидва ви з Гамідом хороші, — поскаржився він, навмисне зводячи все до чисто моральної проблеми, щоб не видати своєї туги по співчуттю. — Ви не даєте людині бути людиною. Заважаєте їй навіть домагатися правди. Як же мені тепер розібратися в самому собі?

Генерал Мартін був теж приголомшений смертю Фахда і не міг пробачити Азмі цього незрозумілого вбивства.

— Будь ласка, не запевняйте мене, що такі арабські звичаї. Я доручив хлопчика

вашому захисту, і мені абсолютно все одно, араб ви або англієць. Є моральні закони, обов'язкові для всіх людей, незалежно від раси і релігії. Вбивство нелюдяно по своїй природі і не може бути виправдана ні в якому суспільстві.

Азмі недовірливо знизав плечима, нітрохи не присоромлений, а, навпаки, щиросердно переконаний у своїй правоті. — Вбити ворога, хоча б і полоненого, — в порядку речей, генерале. Точно так же Гамід вчинив би з моїм сином, якби у мене був син (почулося зажурене зітхання з приводу відсутності у нього потомства) і якби він потрапив в полон до Гаміду.

Але генерал не схильний був теоретизувати на цю тему і не намагався приховати ворожість, навіть огиду, яку в ньому викликав Азмі. Він охоче дав би волю своєму гніву, але стримувався в силу необхідності: йому вдалося переконати Азмі рушити війська в пустелю, але потрібно було домогтися від нього більш енергійних дій, щоб покінчити з Гамідом. Інакше, наполягав генерал, наступним кроком Гаміда буде напад на англійські нафтопромисли.

Азмі з цим не погодився: — Гаміду потрібна пустеля. Упевнений, він і не збирається нападати на нафтопромисли.

Генерал роздратовано засовався в кріслі. — Він, може бути, не збирається, але хід подій змусить його, — сказав він. — У таких справах не зупиняються на півдорозі.

Азмі знову знизав плечима, потім зітхнув, невизначено махнув своєю пухкою рукою сластолюбця і запропонував розбомбити аеродром і тим завдати Гаміду остаточний удар.

— Нерозумно бомбити об'єкт, який ще знадобиться вам самим, — заперечив генерал. — Крім того, навряд чи Гамід буде сидіти і чекати ваших бомбардувальників. Ні, тут потрібні якісь рішучіші і круті заходи. І більш оперативні, якщо вже на те пішло.

Як справжній фахівець у справах колоній, генерал добре пам'ятав уроки протекторату Аден і північно-західного кордону [17] і тому порадив Азмі послати кілька літаків дальньої дії в район Істабал Антара, столиці Гаміда, — нехай це послужить попередженням, що, якщо Гамід не розпустить своє військо і не відійде від околиць, місто буде піддане бомбардуванню. А в разі необхідності, якщо попередження не допоможе, доведеться направити туди каральну експедицію.

Азмі занепокоївся. — Істабал Антар — наше п'яте священне місто, генерал. Тут потрібна обережність. — У нього сперло дух від хвилювання, і, щоб віддихатися, він висунув голову з просторого шатра, який служив йому тепер штаб-квартирою. Шатер був розбитий там, де кінчалися мисливські угіддя Азмі, майже на краю пустелі, і йому було дуже самотньо і незатишно в цій болотистій глухомані. — Може вийти більше шкоди для справи, ніж користі, — сказав він. — Саме тому ми до сих пір завжди обходили Істабал стороною.

— Все це мені відомо. Тим більше у нас шансів впливати на Гаміда. Зі стратегічних міркувань або з релігійних, — але він не захоче, щоб його місто було обернене на сміття.

Азмі приклаує язиком і хита головою: його лякав стратегічний реалізм генерала.

Але генерал поставив на цьому крапку і, втупившись у карту, став показувати Азмі, куди він повинен рушити свої бронесили і свої патрулі, щоб напевно перерізати Гаміду шлях, куди б той не подався.

— Відкритий бій Гаміду буде не під силу, — сказав він, — а якщо ми будемо діяти досить швидко, ми поставимо його перед необхідністю прийняти такий бій, хоча я ще сподіваюся, що можна буде закінчити справу без великих жертв. Бідний Гаміде! Дай бог, щоб цей благородний юнак отямився.

Але якщо такі були стратегічні розрахунки генерала, то у Азмі була своя стратегія: він дав таємний наказ в порядку карального заходу обстріляти з форту Уинслоу селище старого Ашіка. Стратегія стратегією, нафтопромисли нафтопромислами, а поки що вірніше було раз назавжди очистити район околиці і звільнитися від цього постійного джерела хвилювань, голодної загрози достатку Приріччя, над яким тепер нависла подвійна небезпека — ззовні, від пустелі, і від наростаючих заворушень всередині.

Розділ дванадцятий

Що розв'язка близька, стало ясно, коли Гамід дізнався про загрозу, що нависла над Істабалом, і про те, що місто старого Ашіка знесене з лиця землі. Божевілья опанувало світом — так вирішив Гамід, почувши, що Азмі збирається бомбити Істабал.

— Бомбити наш п'яте священне місто! Мусульманину перед лицем всього арабського світу зазіхнути на святе місце, де сам Магомет переховував від небезпеки своїх близьких! — Йому не вірилося, що справа тут тільки в дурості і безбожництві Азмі, він хотів дошукатися інших причин.

Нові вісті про події на околиці допомогли йому в цьому. Незабаром після того, як місто Ашіка з його білим палацом, мечеттю і базаром був обернено в купу руїн, розвідники донесли, що війська Азмі вступили в пустелю; колони броньовиків і легіонери, а з ними звичайна піхота рухаються з півночі і зі сходу і вже майже досягли Джаммара. Отже, товстопузого пашу виштовхнули нарешті в пустелю, і Гаміду вже не уникнути зіткнення з ним.

Гамід взявся діяти: розіслав нових вивідувачів, свого брата Саада одягнув у військову форму і відрядив на підмогу Сміту, який готував до походу броньовики, свого наставника-Сеїда відправив у Істабал надихати населення, своїм наближеним велів стати в ряди воїнів. Він думав не про те, як би втекти від Азмі, але про те, щоб підготуватися до зустрічі і нанести йому швидкий, стрімкий удар.

Такий удар в саме серце супротивника був для них єдиним шансом на успіх, а так як Гордон був непохитно переконаний в тому, що це серце, або, краще сказати, серцевина, наскрізь прогнила, то у нього і виник відчайдушно зухвалий задум — знищити цю гнилу серцевину негайно. Розгром Азмі і його штабу міг дати силам Гаміда перевагу, в який він так потребує.

Непомітно проникнути в болотисту смугу, де зараз міститься штаб-квартира Азмі, застати зненацька пашу і весь його штаб і перебити їх перш, ніж вони встигнуть отямитись, — такою був план Гордона, самогубний для нього самого і для чотирьох десятків сміливців, відібраних ним серед його бродяг. Він взявся за справу з лютим

запалом людини, яку одного разу незаслужено засудили за звершений їм кривавий подвиг, — це немов давало йому право на якусь криваву відплату, хоч він і усвідомлював, що так міркувати безглуздо, а може бути, і згубно. Убий або загинь! Розправою з Азмі він хотів відплатити не так ворогам, скільки друзям за образу.

План був воістину самогубний. Потрібно було цілий день і цілу ніч рухатися по відкритій місцевості, потім, досягнувши болотистої смуги, пробиратися крізь лабіринт очеретяних заростей, що перемежуються з острівцями суходолу. І якщо в пустелі навіть перехід по відкритих місцях не надто лякав Гордона, то все стало значно складніше з тієї хвилини, як він і його люди, стриноживши верблюдів на порослому травою клаптику землі біля краю пустелі, рушили пішки через болота.

Наосліп, навмання пробираючись вперед, важко було тримати в шорах чотири десятки анархістів пустелі, і скоро їх примхи, відставання і скарги привели Гордона в стан сліпого гніву, що заважало зберігати ясність думки. Він без вагань кидав тих, які відставали, огризався на тих, хто продовжував йти за ним. У поспіху вони раз у раз втрачали один одного, і до кінця дня їх поріділий ланцюжок розтягнувся непомірно далеко. Коли зовсім стемніло, з Гордоном залишалися тільки найвідданіші або самі дисципліновані з його людей. Решта блукали десь позаду серед очеретяних заростей і болотних купин. Гордон і сам здебільшого блукав навмання; він точно знав, що штаб-квартира Азмі поміщається на вершині невеликого пагорба, єдиною найвищою точкою серед заболоченої долини, проте з трудом знаходив напрямок по зірках і старенькому компасу, петляючи серед непроникних завіс очерету.

А час не ждав; запас їжі у них був невеликий: лише те, що кожен міг взяти собі; і хоча болота буяли дичиною, для них вона була недоступна, тому що, стріляючи, вони ризикували виявити себе. І все-таки, коли вони вже виходили з заростей і з пагорба, на якому стояли намети Азмі, їх легко могли помітити в світлі наступаючого ранку, — до слуху Гордона долинули постріли: це дехто з відсталих у дорозі, від голоду забувши про небезпеку, намагався підбити лисуку або качку.

З першого погляду Гордон зрозумів, що все марно: занадто широка смуга відкритого простору оточувала табір Азмі, занадто сильна була охорона. І, може бути, виразне відчуття безнадійності і невдачі змусило б його повернути назад, якщо б не сталося так, що в цю хвилину він побачив Азмі.

Товстому паші заманулося постріляти качок туманною ранковою порою; і один підстрелений їм птах впав в болото в двох кроках від Гордона. Це був немов дарунок долі. Мінка швидко підхопив качку, вже передчуваючи майбутній бенкет, але Гордон наказав йому негайно її кинути. — Вона нечиста! — сказав він. — Нечиста!

Однак убита птиця допомогла йому прийняти рішення: він вирішив чекати вечора, коли Азмі сяде обжиратися своєю мисливською здобиччю. А поки, залишаючись в засідці, він ретельно обдумував план дій, посильний для десятка людей, на яких він міг ще розраховувати.

Так, здавалося, сама доля прирекла його на вичікувальну бездіяльність; однак цієї пасивності незабаром було покладено край — і не легіонерами, а його ж, Гордона,

людьми, які, зіткнувшись в заростях з кимось із своїх і не визнавши їх в напівтемряві, зі страху затіяли суперечку. Постріли і крики підняли на ноги всю охорону Азмі, і негайно ж на Гордона і його супутників обрушився нищівний вогонь з усіх боків, не тільки з табору, а й з незліченних сторожових постів і вишок, прихованих в заростях, — невидимих джерел небезпеки, від якої до сих пір вони вислизали воістину якимось дивом.

Гордон більше не вагався.

Неначе квочка курчат, він зібрав своїх людей, що залишилися і разом з ними вирушив назад, через болото — як йому здавалося, самим прямим і коротким шляхом. Він не став витрачати часу на те, щоб упевнитися, чи почалася погоня. Двох людей він послав вперед, щоб привести верблюдів до того місця, де він розраховував вийти із заростей. Але з першої ж хвилини він знав, що надій на порятунок мало; і справді, не минуло й години, як йому довелося вести ар'єргардний бій. Тепер на нього чекала або загибель, або, в кращому випадку, рятівна втеча, але це вже не мало для нього значення.

Пройшла одна доба з тих пір, як виїхав Гордон, і ось уже пустеля зловісно зарясніла вершниками — це насувалися з околиць передові загони легіонерів Азмі, поступово обходячи Гаміда з флангів, нічим не захищених. Гамід, який спершу лише з безмовним гнівом спостерігав їх наближення, вирішив зробити ще одну спробу і звернувся за допомогою до бахразця Зейна.

— Все скінчено, — сказав Гамід просто. — Положення безнадійне, Зейне. Я думаю тільки про те, як би запобігти останній біді. Сам диявол підкрадається до мене ззаду.

Дияволом, що підкрадається ззаду, були частини Бахразського легіону, які рухалися в пустелю з нафтопромислів, тримаючи напрямок на Істабал, столицю Гаміда. Це загрожувало великої бідою, і Гамід, незламний навіть в горі, просив Зейна влаштувати так, щоб на нафтопромислах виникли заворушення: це змусить Легіон перервати наступ і повернутися на свою базу.

— Твоя політика не забороняє співчувати нам? — запитав Гамід.

Зейн спалахнув. — Якщо б ти не вірив в наше співчуття, ти, мабуть, не став би просити у нас допомоги.

— Так, так, прости мене! — квапливо вигукнув Гамід. — Нехай мені чужа твоя політика, але в твоєму співчутті я не сумніваюся. Мабуть, я навіть політику твою розумію — наполовину. Я розумію в ній те, що диктується простою людяністю, співучастю до жалюгідної долі араба, до нашого вікового горя і злиднів. Але твоє вчення мені незрозуміло, я не можу повірити, що бахразські селяни і робітники в силах створити свій, новий світ.

— Рано чи пізно ти в це повіриш, Гаміде, — сказав бахразець. — Всім доведеться визнати цю істину, а хто не захоче, повинен буде рахуватися з дійсністю. Навіть Гордон! І все ви зрозумієте, що це справедливо і розумно ...

— О, в тому, що воно розумно, ти здатний переконати, Зейне. Я бачу перед собою ту Азію, про яку ти завжди говориш. Весь Схід, від Аравії до Китаю, що стоїть на порозі

нової історії, який скинув ярмо безцеремонних чужоземних правителів. Я це бачу, Зейне, я відчуваю, що це збудеться. Але до дійсності тут ще дуже далеко. Раніше я розбирався в політиці — коли мені доводилося слухати іноземне радіо. У той час мій батько сподівався на своїх добрих західних друзів, на те, що вони допоможуть повстанню племен. Але його надії не виправдалися, і він помер з гірким почуттям образи проти цих друзів. Я тоді зрозумів, що тільки своїми силами можуть племена довершити справу повстання і домогтися перемоги. І я замкнувся в світі пустелі. Може бути, в тому моя помилка, моя душевна вузькість. Може бути, саме тому я зараз терплю поразку.

Але Зейн, як і Гордон, не міг допустити Гаміда до думок про поразку. — Служіння будь-якої справи веде до деякої душевної вузькості, — сказав він. — Чи не на цьому ґрунтується віра?

— Так Так звичайно. В тобі, принаймні, мені це зрозуміло. Ти віриш в своїх скромних братів. Кожному бахразцю слава! На це я і розраховував, звертаючись до тебе за допомогою.

Нехитрі лестощі Гаміда на Зейна не подіяли, хоч все ж це було краще, ніж звичайна горда замкнутість молодого вождя. Зейн не став замислюватися над його словами і тут же забув їх. Він досить добре знав молодого еміра, знав, наскільки повно і безроздільно віддається він справі племен, спостерігав не раз, як він вміє весь свій авторитет людини і вождя вжити задля користі справи, але аж ніяк не заради своєї особистої вигоди або слави. Знав Зейн і те, що саме ця безкорисливість Гаміда, це прагнення все і вся підпорядкувати інтересам племен зробили Гордона таким гарячим його прихильником. І ці ж риси Гаміда розвіяли останні залишки недовіри у самого Зейна і поклали початок його щирому захопленню. Класова філософія його непохитна, сказав Зейн, але вона не заважає йому визнати факт існування одного безкорисливого монарха, який просто за своєю природою є чесною людиною. Так серце Зейна привело його нарешті туди, куди вказувала шлях його політика.

— Можу обіцяти тобі лише невелику політичну демонстрацію на промислах, — сказав Зейн Гаміду. — Сподіваюся, цього буде достатньо, щоб утримати сили Легіону і не дати їм вдарити на Істабал.

Гамід схвильовано обняв його. — Більше я ні про що і не прошу — хіба тільки, щоб ти поквапився. Не можна втрачати ні хвилини.

Він не сказав, що допомога Зейна врятує повстання, але його обійми говорили без слів, і Зейна це радувало, як радувало і почуття скріпленої таким чином братської близькості.

— А як же Гордон? — запитав Зейн.

— Боюся, що Гордону не можна допомогти, — сказав Гамід; навколо них вже лунали пронизливі свистки бахразських моторизованих патрулів. — Мій брат Саад теж там, з ним; він загнав одну з машин Сміта до знемоги, як коня. Їх оточили на болотах, але поки вони ще тримаються. Двоє його людей дісталися сюди і принесли мені цю сумну звістку. Але я не можу прийти їм на допомогу, мені навіть нема кого спорядити,

щоб дізнатися, як вони там.

Думка про Гордона так тривожила і мучила Зейна, що його розпитування стали занадто наполегливими і різкими, і це відразу ж викликало протест Гаміда.

— Якщо мої брати Саад і Гордон загинуть, для мене це буде більш глибоким горем, ніж для кого б то не було, — сказав Гамід. — Але зараз я не можу оплакувати їх, бахразець. Мені потрібно думати про іншу, ще більшу біду.

Зейн знизав плечима; це нагадувало звичний рух Гордона, коли його ловили на прояві невластивою йому м'якості. — Треба думати, англійці все-таки пощадять його, — сказав Зейн і відправився на англійські нафтопромисли виконувати дану обіцянку.

Але совість Гаміда все ж була зачеплена, і — в останній спробі виручити Гордона — він запропонував Сміту перерізати нафтопровід у північно-західній околиці, біля смуги боліт.

— Чи підете ви на це, Сміте? Зважтеся ви перерізати англійський нафтопровід, щоб врятувати Гордона?

Питання було поставлене круто, але без недоброзичливості. Гамід до сих пір не знав, як йому розмовляти зі Смітом: короткості не виходило, тому що заважало почуття жалості, а зневажати його він не міг, тому що ставився до нього з симпатією. Вся біда була в тому, що вони не могли знайти спільної мови. Гамід завжди залишався поблажливим государем — інакше він не міг, хоч щиро шкодував про це. А Сміт тримався як рівний, з трохи манірною гідністю, але в той же час не міг подолати побожного почуття. За останній час це благоговіння перейшло в тупу покірність, властиву англійському солдату перед лицем катастрофи. Гаміду це подобалося; він навіть спробував зіграти на цьому, додавши: — Може бути, я від вас занадто багато чого вимагаю?

Сміт, неголений, з червоними очима, карався докорами сумління. Здавалося, він був більше засмучений мінливістю боротьби, ніж Гамід, немов він, Сміт, вклав в цю боротьбу всю свою душу, а Гамід — нічого.

— А якщо перерізати нафтопровід, що це дасть? Ви думаєте, це відверне стільки людей, що Азмі повинен буде випустити Гордона? — з сумнівом запитав Сміт.

— Це залежить від того, наскільки рішуче ви станете діяти, — відповів Гамід. — Переріжте нафтопровід в декількох місцях — і Гордон буде врятований. А якщо ви тільки так, полякаєте про людське око, Азмі напевно схопить його, і його чекає жорстока розправа.

Гамід очікував, що Сміт почне говорити про свою вірнопідданість і про зіткнення цього почуття з його глибокою відданістю справі арабів. Але в ньому раптом надзвичайно посилилася ця солдатська тупість, як ніби він вперше відчув себе солдатом у цій війні, в якій до сих пір брав участь тільки як механік. Треба сказати, Сміт зі своїми машинами надав таку велику допомогу справі, що зрештою Гамід забрав його разом з його панцерником в своє особисте розпорядження і навіть відчував деяку провину перед ним, так як егоїстично позбавив його цим можливістю розгорнутися на повну силу. Але тепер, коли для Сміта настав час діяти самотійно за прикладом свого

англійського героя, Гамід бачив, що його серце англійця опирається цьому, і йому згадалися слова, одного разу сказані Гордоном: "Сміт — природжений острівний житель, Гаміде, у нього душа прокопчена лондонським димом. Відірвати його від рідних коренів неможливо. Тобі ніколи не вдасться підбити його на таку справу, яке означало б зраду інтересам його англійських господарів".

— Якби мені прорватися туди з однією машиною, — Сміт як би розмірковував уголос, — я б його, мабуть, витягнув. Його і Саада. Але це означало б залишити всіх інших напризволяще.

— Ви б пішли на це?

— Ні, — сказав Сміт. — І сам Гордон б на це ніколи не погодився. — А по-англійськи він пробурмотів: — Та я б йому і пропонувати не став: можу собі уявити, що я почув би у відповідь. — Сміт зітхнув і договорив вже по-арабськи: — Добре. Я поїду до нафтопроводу. Якщо тільки проб'юся через цю горлату ораву бахразців, яка взяла нас в кільце.

У тому, що Сміт прорветься через бахразське оточення, Гамід не сумнівався. Але перерізати нафтопровід в порушення вірнопідданського обов'язку? "Що ж, все може бути, — сказав собі Гамід: все-таки краще похмурий гумор, ніж трагічні сумніви. — По-моєму, він ще сам себе не знає як слід. Його душа вірнопідданого англійця вперше зіткнулася з таким протиріччям. Виходить, і серед англійців є бентежні душі".

Застрягши серед боліт, Гордон не захотів закріпитись на одній позиції, як не обмежені були його можливості пересування. Азмі, не раз полював тут, знав ці місця вздовж і поперек, і він дуже швидко зумів відтіснити Гордона туди, де ховатися в заростях було важче, а весь маневрений простір становила крихтна смужка твердої землі. Але і цієї смужки було досить, щоб зробити Гордона невразливим.

— Азмі уявляє, що він полює на дикого кабана, а старий Мартін — що він веде війну за всіма правилами, — сказав Гордон своїм людям в роз'яснення тактики противника. — І прав Азмі — мисливець на кабанів, хоч він і сам про це не здогадується. Військовому фахівцю з нами тут не впоратися.

Порятунок прийшов несподівано в особі Фрімена. На щастя, коли Бекр побачив вершника з білим прапором, що наближався до їх болотному притулку, він був так здивований, що його стомлена рука не піднялася сама собою.

— Від цієї людини не дочекаєшся поваги, — поскаржився Бекр, доставивши Фрімена до Гордону. — Він думає, що я не наважився б убити його.

Кровожерливий Бекр втомився, втомився і Гордон; це відчувалося в його відповіді: — Залиш, не чіпай його. Він з'явився, щоб виручити нас, і зараз розповість, які золоті гори обіцяє нам Азмі. — Фрімену ж він сказав: — Ваше щастя, що зустрів вас Бекр. Інші вже здичавіли до того, що їх не зупинив би якийсь дурний білий прапор. — А про себе додав: "Вони настільки здичавіли, що їх не зупинив би і сам Гордон, але про це Фрімену знати нема чого". Зараз, коли вичерпався їх порив відданості і коли, по суті, була вже програна битва, Гордон майже не сумнівався, що його бродяги розбіжаться при першому ж зручному випадку. Програні битви і втрачені надії навряд чи здатні

надихати їх.

— Мене, власне кажучи, надіслав Гамід, — весело сказав Фрімен.

— Ха!

— І він сам благословив мене на успіх! — Фрімен перейшов на англійську мову, і легкий відтінок смутку з'явився в його голосі і позі. — Ваша зірка закотилася, Гордоне. На жаль, треба визнати, що ми захопили Гаміда без особливих зусиль. Але ми не хотіли йти на повний розгром його сил, навпаки, ми запропонували йому почесні умови. І як мені не важко про це говорити, старина, але одна з умов — ви. Це була ідея генерала, не моя. Гамід погодився на все, крім того пункту, який стосується вас. Ви — остання перешкода врегулювання питання. Ваша фанатична підтримка повстання племен. Ваші шалені душевні метання за рахунок благополуччя Англії. Ваше перебування в Аравії, Гордоне!

Його перебування в Аравії! У будь-якому куточку Аравії, навіть в цих болотних заростях, в курені з очерету та глини, складеному колись для Азмі, щоб йому зручніше було сидіти тут, підстерігаючи качок. Всього якусь годину назад Гордон тупнув тут ногою і сказав обтяженому Алі: — Ось з цього почалася цивілізація, цим, мабуть, вона і закінчиться. По суті кажучи, весь наш світ — тільки зручне місце для полювання різних товстопузих.

Фрімен тим часом продовжував співчутливим тоном: — По суті, умови запропоновані Гаміду дуже легкі. Я б діяв більш круто.

— Умови Гаміду! — повторив Гордон, як ніби тільки зараз він зрозумів суть катастрофи. — Боже правий!

— Ну повинно ж було це колись скінчитися, Гордоне, — сказав Фрімен. — Ось воно і скінчилася і дуже просто. Зовсім просто!

Зовсім просто! Гамід повинен припинити повстання, відійти від околиць, розпустити своє військо і піти в глиб пустелі. За це Азмі гарантує йому особисту безпеку, залишає все плоскогір'я в його владі і зобов'язується не застосовувати ніяких репресій до його людей. Але перш за все повинен бути зданий аеродром. Потім сам Гордон повинен здатися і дати обіцянку, честю своєї поручитися, що він одразу ж покине Аравію, з тим щоб ніколи не повертатися. Ніколи! Якщо він таку обіцянку дасть, генерал Мартін подбає про те, щоб в Англії у нього не було ніяких неприємностей. Мало того, всім бедуїнам, взятим у полон, в тому числі бідному Юнісу і Талібу (якщо він теж захоплений), буде повернута свобода.

— Генерал, видно, вважає, що мир в Аравії може бути куплений тільки ціною вашого вигнання, — засміявся Фрімен. — У вас він бачить якщо не єдину, то, у всякому разі, основну силу повстання. Ви призвідник, вашому поганому впливу скоряється Гамід. А найгірше те, що ви англійський ренегат, і одна ваша присутність тут створює у племен хибне уявлення, нібито англійці схильні поставитися до їхнього повстання терпимо.

Гордон міряв кроками свій притулок і вперто мовчав.

— Звичайно, це важко, я розумію. — Фрімен відчув палке співчуття до цього

невисокого жовтого чоловіка, у великій голові якого юрмиться занадто величезний і складний для однієї людини внутрішній світ. Відчувалося, що і страждання його непомірне. ("Дивовижна особистість, — подумав Фрімен, мимоволі дивлячись на нього в усі очі. — Старий Мартін правий. І все-таки це вже повержений герой".)

Гордон сів на колишнє місце і відіслав усіх своїх арабів, включаючи і маленького Нурі, який сунувся було з чашкою кави для гостя, немов в останній спробі якось скрасити непривабливість їх положення.

— На що Гамід погодився?

— На все.

— Якого ж чорта вам тоді від мене потрібно?

— Просто почути, що ви згодні.

Гордон саркастично посміхнувся: — Адже питання вже вирішене Гамідом.

— Припустимо. Але хіба ви повинні сліпо коритися його рішенням? Хіба вам самому нічого сказати?

— Якщо Гамід вирішив покінчити з повстанням, значить, повстанню кінець. У тому, за що я боровся тут, немає нічого потрібного мені особисто, нічого такого, що могло б існувати незалежно від Гаміда і від повстання.

— Але Гамід не думав, що ви так легко примиріться з цим. Він сказав генералу, що питання про вашу здачу — питання суто особисте. Тільки по своїй волі можете ви піти у вигнання. Це він надав вирішувати вам.

— А що якщо я відмовлюся поїхати?

Фрімен стримано і застережливо похитав головою. — Це буде коштувати багатьох жертв і багатьох лих. Почати з того, що вам не вдасться вибратися з цих боліт. Ні вам, ні вашій божевільній банді. Крім того, я не ручуся за долю бідного Юніса і інших бранців Азмі. Не слід забувати і про нашого друга генерала. Він твердо вирішив вижити вас з Аравії. Особисто мені абсолютно все одно, залишитеся ви або виїдете, але я, не хочу, щоб вас зацькували на смерть в цій глухій дірі. Ви мене вибачте, Гордон, але для мене ви перш за все англієць. І мені не подобається, коли англійця вбивають, особливо якщо це робиться за наказом іншого англійця. Нарешті, генерал змусить Гаміда дуже дорого заплатити за ваш відмову.

Нічого не можна було прочитати на обличчі Гордона, ніяких ознак хвилювання, або образи, або хоча б підозрілої настороженості. Для Фрімена, знову охопленого несвідомим співчуттям до цієї людини, в ньому було більше драматичного, ніж загадкового. І в той же час невизначене мовчання Гордона можна було витлумачити по-різному. Чи означає воно, що Гордон, ніби справжній араб, скорився своїй долі або він просто глушить в собі наростаючий протест, який може в будь-яку хвилину прорватися — і тоді в пристрасному пориві — він пожертвує всім, але не підкориться заочному вироку, що прирікає його на вигнання і поразку? Фрімен відчув небезпеку і заквапився, щоб не дати Гордону прийняти рішення, рівносильне самогубству.

— Якщо ви будете стояти на своєму, найбільше постраждають ваші люди, — сказав він.

Гордон засміявся майже весело. Так його жертву хочуть подати під соусом священного обов'язку командира! — Перетворювати поразку в чесноту! Як це типово для вас, розпроклятий ви інглізі! У мене велика спокуса показати вам, що таке цілісність душі араба: якщо я буду стояти на своєму, як ви говорите, не думаючи про інших, то мої люди залишаться зі мною просто тому, що вміють вірити в чесність того, хто веде їх, і, служачи комусь, готові служити до кінця.

— Ви цим тільки зашкодить собі, Гордоне!

— Ах, Боже, не змушуйте ви мене пожертвувати собою тільки заради того, щоб зробити посміховисько з вас і вашої беззубої моралі. Ідіть! Дайте мені зібратися з думками. Ви мені до того огидні, що у мене вже ворухиться підозра.

Рот Гордона залишився напіввідкритим, і від цього здавався м'якше контур повних, соковитих губ, але в налитих кров'ю очах горіло вперте бажання наполягти на своєму. Недовіра, підозрілість, обурення, навіть ненависть — все до нього повернулося. Він встав і повернувся спиною до Фримену; і навіть тут, серед боліт, цей арабський жест образливого презирства вийшов у нього величним і красномовним.

Його недовіра розсіялася з появою Ва-Ула, який підтвердив (але тільки більш злобно), що Гамід прийняв запропоновані йому умови і тепер все залежить від того, чи погодиться Гордон відправитися у вигнання.

— Так, так, Гордоне, — сказав він. — Все це вірно і справедливо. Але що таке втрати Гаміда в порівнянні з тим, що втрачаєш ти! — Ва-вул немов впускав своє жало в серце Гордона. — Гамід, повертаючись в пустелю, не відривається від справи племен. Але ж тобі, брате, доведеться від усього відірватися, коли ти поїдеш в свою маленьку розсудливу острівну країну! Свою арабську душу ти з собою не забереш. І своїх друзів теж. А головне, головне — віру в те, чого ти тут служив! Що ж арабського, вільного залишиться в Гордоні, коли пустеля буде для нього забороненим краєм? Та чи варто в ім'я вірності справі арабів піти на те, щоб навіки відмовитися від неї?

Краще все-таки цинік, ніж лицемір, вирішив Гордон, і не заважав Ва-улу в туманних і загадкових натяках журитися про його сумну долю. Потім він покликав своїх людей і, не роздумуючи, ознайомив їх з усім, зробивши наголос на тому, що доля його несподівано виявилася переплетеною з їхньою долею. Щоб врятувати їх, він повинен виїхати з Аравії, іншими словами — поховати справу свого життя і змиритися з потворним і безбарвним животінням серед англійців. Щоб врятувати себе, йому довелося б воювати, а це означає приректи їх на загибель і порушити борг вірності Гаміду.

Маленький Нурі затягнув було звичайний свій крик — крик бедуїна в пустелі, але Ва-вул гримнув на нього: — Ганьба! Потрібно вміти стримувати горе! — і велів юному погоничу верблюдів дивитися на свого англійського пана і вчитися страждати мовчки, як страждають герої.

Тоді схопився Мінка; що до нього, заявив він, то він готовий розлучитися з улюбленою Аравією і піти за Гордоном у вигнання. Почувши це, і Нурі поспішно закричав: — Так, так! Ми поїдемо з тобою, Гордоне. Хіба ми можемо тепер тебе

покинути?

Алі зневажливо пирхнув, ніби перед ним був один з його верблюдів. — Чуєш, Гордоне? Мінка, шибеник з істабальського базару, хоче проміняти рідну пустелю на сморід твоїх англійських машин. Він тепер готовий все життя служити машині. Він збожеволів на машинах, і винен в цьому ти. Через ці машин він стане здобиччю шайтана. — Алі огрів хлопчика палицею по спині, але удар вийшов не на жарт сильним; видно було, що і сам Алі не на жарт схвилюваний.

Гордон радів сперечанням, що несподівано виникли між його сподвижниками: це позбавляло романтичної димки вибір, що стояв перед ним. Вони розуміли, що таке смерть, знали, для чого беруть заручників, але почуття Гордона-вигнанця були недоступні їх розуміння. Вони не представляли і навіть не намагалися собі уявити, що для нього означало вигнання з Аравії. Якби він і справді був своїм, арабом за народженням, якщо б існувала між ними кровний, а не тільки ідейний зв'язок, тоді б вони зрозуміли — вигнання одноплемінника було таким нещастям, перед яким всі інші нещастя бліднули.

"Так, значить, я для них все-таки не свій", — подумав Гордон, дивлячись на них критичним, допитливим поглядом; і йому ставало ясно, що кара, відплата, закони честі — все це поняття, які в їх очах до нього незастосовні, тому що він не араб. Бекр прямо висловив це в своїх словах жалю:

— Я б теж з тобою поїхав, Гордоне, але я знаю, що в твоїй країні гострий клинок ні в що не цінується. Як це можна? Як ти будеш жити там? Аллах, аллах! І що ж робити нам, поки не закінчиться термін даного тобою слова?

— Поки не закінчиться термін даного мною слова! — невесело передражнив його Гордон. — Цей термін не має строку дії, жалюгідний ти бовдуре, душогубе нещасний!

Але поет Ва-вул все зрозумів і тут же висміяв все: — Тільки англійці так святенницьки тримають своє слово, Гордоне. Якщо б ти був арабом, ти б знав, що вірність даному слову хороша лише до тих пір, поки це не суперечить здоровому глузду.

Він посміявся над відсутністю здорового глузду у Гордона і став збиратися в дорогу, сказавши, що їде до Гаміда. Він передасть Гаміду (це було сказано з трохи перебільшеним сумом), що Гордон погодився. А якщо Гамід стане оплакувати втрату друга, він на втіху йому нагадає, що тільки останній подвиг в ім'я віри — істинний подвиг.

Але коли настав вирішальний час, Гамід придушив свій душевний біль і Гордон теж. Вони сиділи в смугастому наметі ради, і Гордон уточнював ціну свого вигнання, як ніби мова йшла про найпростішу комерційну угоду. Перш ніж він розлучиться з Гамідом, повинні бути цілими і неушкодженими повернуті полонені — бідний Юніс, Саад і Сміт (Таліба так і не спіймали). Далі: племенам має бути гарантовано, що у разі виходу з аеродрому вони не наткнуться на якусь бахразську пастку.

— Ви занадто багато вимагаєте за свою згоду виїхати звідси, — заперечив генерал. — Ми їй не так вже дуже цінуємо.

— Знаю, — відповів Гордон. — Але я маю право вимагати, генерале, тому що мова, по суті, йде про ціну вашої честі. Занадто великий простір для зради. Фахд! Фахд! Фахд!

— Ви хочете, щоб я своєю честю відповідав за дії бахразців? Це неправильно і несправедливо.

— І тим не менше, я вважаю, що ви за них відповідаєте. Коротше, всі ваші обіцянки повинні бути виконані, перш ніж я виконаю свої.

Генерал не образився, але коли переговори прийшли до кінця, у нього залишився неприємний осад від свідомості, що Гордон і переможений зумів залишитися паном положення. Втім, він нічим не виявив своєї досади і навіть вступив в суперечку з Фріменом, який як і раніше наполягав, що з повстанням потрібно покінчити рішуче і швидко, крутими заходами ввести закон і порядок.

— Крутими заходами ми можемо тільки підірвати свій авторитет, — сердито відповів генерал: його злила розв'язність Фрімена. — Ми тут прагнемо тільки до миру і не хочемо нікого обмежувати або принижувати — ні їх, ні себе. Нехай Гордон веде свою гру до кінця.

— Ви занадто серйозно приймаєте Гордона, генерале. Адже це вже чоловік кінчений. Можна його жаліти, але навіщо залишати йому ореол героя?

Хоча генерал відчував велику втому і хоча він був гостем в наметі Фрімена, він все ж докладно висловив свої міркування: — В Аравії цінують великодушність, Фрімене. Ймовірно, її цінують всюди, але тільки тут вона ще збереглася в повсякденному побуті. Крім того, як не дивно, але герой Гордон — це все-таки герой-англієць. Чим погано, якщо у племен пустелі залишиться про нього хороша пам'ять? Скільки б він не грав з себе араба, в їхніх очах він завжди залишиться англійцем. Навіщо ж псувати те, що служить нам на користь!

Фрімену це не сподобалося. — Значить, тепер він наш і ми можемо ім'ям Гордона вимагати від племен доброзичливості до всього англійського? — У довготелесим Фрімені раптом заговорило почуття порядності. — Користуватися заслугами ворога — в цьому є щось аморальне, генерале. — Він знизав плечима. — А втім, Гордон сам не задумався б вчинити так само, а тому — хай веде гру до кінця. Так йому й треба, якщо його своєкорислива авантюра завершиться якимось двозначним анекдотичним фіналом.

Так всі суперечки були улагоджені; і коли знялися і пішли племена, зникли з очей воїни, намети, верблюди і розсіялася навіть весела хмара пилу, на сцені залишилися тільки головні дійові особи: Гамід, англійці, Гордон і ті кілька людей, які були зобов'язані Гордону своїм порятунком. Кожен барився покинути цей потоптаний клапчик землі пустелі, немов відтягуючи небажаний для всіх кінець. Бідний Юніс, жалюгідний і немічний, був, здавалося, вражений більше всіх. — Утіште мене, правовірні! Заспокойте мене! — гірко вигукував він і скаржився, що з відходом Гордона втрачає останню живу пам'ять про свого сина, відважного Фахда.

— Та що там казати про наші втрати тут! — стогнав він, утримуючи руки Гордона в своїх руках. — Адже нічого доброго не було в тому, що ми втратили. Нічого доброго! —

Голос його перервався на високій ноті. Страшно і гірко було дивитися на нього. Старечий відчай його був безсилий, він міг тільки плакати від гніву і горя і, потрясаючи слабкою, тремтячою рукою, клястися, що майбутнє може народитися для них лише з великих страждань і лих. — Чого тільки не доводилося нам терпіти! А ми так покійно мирилися зі своєю жалюгідною долею! Хай вибачить мені аллах, що я намагався перешкодити тобі, Гордоне, і навіть замишляв проти тебе лихе. — Скорботні сльози падали на землю пустелі, і старий не соромився цього. — Серце моє болить про сина. Я тепер розумію, що він підхопив ту дорогоцінну ношу, яку впустив його нещасний батько. Але для мене вже все загинуло, а йому судилося жити так мало. Так мало!

Гордон мовчав, і мовчання його було непроникне.

Один Саад не здавався засмученим. Він скинув плащ, щоб видно було його військову форму, і явно запобігав перед бахразським полковником, який супроводжував генерала Мартіна, хоча в той же час намагався виказати свою зневагу до нього. Гордона він просто не помічав і відняв чимало дорогоцінного часу розповіддю про власні подвиги в смузі боліт: про те, як сорок бахразських солдатів оточили пагорб, де він стояв один, зневажаючи небезпеку, не маючи іншої зброї, крім срібного кинджала, подарованого йому батьком. Тільки так бахразцям і вдалося захопити його. Втім, за словами Ва-Ула, який не випустив випадок тут же розповісти про це стиха, справа йшла трохи інакше: просто якийсь бахразський солдат з робітників ударом здорового кулака збив Саада з ніг і швидко припинив його героїчний опір.

На тому все і скінчилося, якщо не брати до уваги оповідань про епопею Сміта. Гордон вже чув раніше, що Сміт був посланий перерізати нафтопровід, щоб відвернути легіонерів від Гордона, але що його дуже швидко схопили, — такий, наскільки він знав, був прозаїчний кінець цієї сумнівної затії. Але тепер генерал, в прославляння англійського благородства, розповів йому всю правду: як Сміт сам запропонував здатися в полон і не чіпати нафтопроводу, якщо Гордону і його загону дадуть спокійно вибратися зі смуги боліт. Хоча генерал на це не погодився, Сміт (сповнений рішучості врятувати Гордона) все-таки здався в полон, але це вже були подробиці, які, правда, теж свідчили про благородство англійців. Тільки Гамід посміювався над вірнопідданськими почуттями, які Сміту вселяв нафтопровід.

— Так ось, давайте розійдемося так само гідно і благородно, — сказав генерал, який бажав, щоб останнє слово залишилося за ним. — Не треба більше ненависті, недовіри або нових проявів жорстокості. Серед присутніх немає жодної людини, до якого я не ставився б з довірою і повагою. Сподіваюся, що це взаємно і що мир, який настав, волею Божою триватиме.

Все це було опосередковано адресовано Гордону, але до Гордона не доходила зараз те, що говорилося кругом. Решта дивилися на нього з цікавістю. Навіть Гамід крадькома кидав короткі, стримані погляди в бік свого друга. Але Гордон на них не відповідав. Він ковзав очима по цим людям, немов бачив в них підсумок всієї своєї недавньої боротьби — все, чого йому вдалося досягти ціною стількох зусиль. Гамід, Сміт, насмішник Ва-вул, Мінка і маленький Нурі, Саад, бідний Юніс, генерал, Фрімен, а

за ними Алі і Бекр в нетерплячому очікуванні. Навіть ті, кого не було тут, — старий Ашик, Таліб і бахразець Зейн, — включалися в це коло. Таліб відвоював свої котли і горщики і повернувся в пустелю, зберігши таким чином якісь крихти незалежності. Старий Ашик залишився на руїнах — його місто було зруйноване вщент, але він знайде порятунок в релігії предків.

Більше всіх, проте, досяг успіху бахразець Зейн: йому вдалося заволодіти прихильністю Гаміда, а це був безцінний дар для будь-якої людини. І Гордон знав, що цим даром Зейн насамперед зобов'язаний йому, Гордону, самій природі їх дивної схожості; інтерес Гаміда до полум'яних ідей Зейна прийшов уже після. А зараз стало відомо, що Зейн не тільки підняв заворушення на нафтових промислах, чим змусив повернути назад бахразських легіонерів, але таємно відправився потім в Істабал, столицю Гаміда, щоб дочекатися там його повернення.

Гордон відгукнувся на цю звістку різким, невеселим жартом, як справжній араб. — Сонце сідає, і настає ніч, — сказав він, — герой йде, і залишається лише його тінь.

Більш поверхневий і більш далекий йому чоловік міг не вловити сенсу цих слів, але Гамід відразу відчув прихований в них докір: Гордон немов скаржився, що Гамід покинув його, зрадив його заради Зейна. Найменше Гамід міг очікувати такого від Гордона, але тепер уже пізно було щось виправити або змінити: Гордон їхав.

Всі разом вони рушили назустріч машинам, які викликав генерал. Їхали довго, весь ранок, і поступово кавалькада рідшала: спочатку відстав бідний Юніс, який просто не в силах був встигати за іншими, потім Саад — з підкресленою байдужістю і, нарешті, Алі і Бекр (хоча їх верблюди були стомлені). Вони спочатку намагалися триматися ближче до Гордону, але потім відхилилися в сторону, і незабаром їх прощальні постріли і тужливі напутні молитви потроху затихли вдалині.

Під кінець проводжаючих залишилося тільки троє: Нурі, Мінка і Гамід. (Поет Вавул теж відстав по дорозі, немов вичерпавши весь свій запас уїдливих жартів.) Гордон обійняв Гаміда на прощання, поцілував його руку. Потім підкликав обох замурзаних хлопчаків і розділив між ними все своє надбання: збірник англійських віршів і печатку, яку колись дав йому Гамід, щоб скріплювати нею листи — єдиний знак високого становища і влади, яким він коли-небудь користувався. Зайва сентиментальність цієї прощальної церемонії була чужа йому, але він її виконав до кінця.

— Гамід бере вас обох до себе на службу, — сказав, він хлопчикам, — так будьте ж йому відданими слугами. Не зловживайте його добротою. І служите тільки йому. Нікому більше. Ні людині, ні вже, звичайно, тварині, або машині. Тільки йому одному!

Він сів у вілліс разом зі Смітом, генералом і Фріменом. Коли машина рушила, хлопчики побігли за нею, вхопившись за кузов. Але вона відразу набрала дуже велику швидкість; їх протягло ще трохи, потім вони відірвалися і впали на пісок.

Залишився один Гамід. Він їхав поруч на своєму верблюді, неквапливо, але впевнено скеровуючи його біг, поки машина не вирвалася вперед. Він проїхав ще трохи слідом. Потім його верблюд плавно описав півколо і все тим же рівним, розміреним бігом поніс його в глиб пустелі.

Книга друга

АНГЛІЯ

Розділ тринадцятий

Якщо пустелі в її наготі не торкалася рука людини, то Лондон увібрав в себе дві тисячі років копіткої людської праці; покоління за поколінням будувало, будувало, будувало з мурашиною завзятістю; знаряддя, які випадали з одних рук, тут же без роздуму підхоплювалися іншими, і робота йшла далі — рили землю, зводили стіни, тепер уже більше підкоряючись інстинкту, ніж ідучи до наміченої мети. І те, що було створено всією цією працею, здавалося Гордону в'язницею не тільки для живих, але і для мертвих. Навіть ті, хто ще не народився, були в'язнями цієї темниці. Самотній маленькій людині (задихається в чотирьох стінах), самотній душі (жадібно тягнеться до інших з такими же непокірними душами) важко зберегти тут свободу.

Крім цих смутних думок, гризло дрібне, але прикре відчуття своєї безвісності, загубленості в людській гущі. Генерал і Фрімен подбали, щоб Гордон приїхав до Англії один і щоб чутка про його приїзд не проникла в газети; Сміта поки затримали в Бахразі, і він повинен був приїхати пізніше. Бути вилученим в розпал подій з краю, де він творив історію, і тихо, без шуму зачиненим в тісній кімнатці на Фулхем-род — виявилося занадто великим випробуванням і для філософії Гордона і для його самолюбства. То був кінець всьому — не тільки боротьбі в ім'я Ідеї, але і всяким прагненням, всяким почуттям, усякому осмисленому існуванню.

А тим часом життєва енергія в ньому не підупала, їй треба було кудись подіти — і ось він без мети, без потреби никав вулицями годинами, іноді цілими днями. Він просто йшов туди, куди несли його втомлені ноги, доводячи себе до повної знемоги. Насамкінець він захворів і лежав у своїй кімнаті розбитий, пригнічений, з схудлим лицем, весь наче зсохнувся від занепаду життєвих сил, похмуро чекаючи скорботного, але майже бажаного фіналу.

Врятувало його те, що його все-таки виявили.

Спершу газети, потім політичні діячі, потім, нарешті, знайомі і родичі, від яких він ховався. Його участь у повстанні племен зробилася політичною проблемою, національною проблемою (англійський герой), і проблема вирішувалася по-різному, бо з одних газетних небилиць виходило, що він очолював повстання і довів його до переможного кінця ("Брехня!" — у нестямі від гніву закричав він вголос, прочитавши про це в автобусі), а з інших — що він очолював повстання і зазнав ганебної невдачі ("Брехня! Брехня! Брехня!" — застогнав він, прочитавши про це у себе в кімнаті). Але що повстання очолював він — це вважалось безперечним у всіх випадках. Так само як і те, що він своїм авторитетом англійця врятував англійські нафтові промисли, які бедуїни збиралися зруйнувати.

Одного цього було досить, щоб привернути до нього симпатії одних і розпалити ненависть інших. Лорд Ревенсбрук, невтомний мисливець за видатними англійцями, в своїй газеті оголосив Гордона другим Лоуренсом. "Він схожий на маленький метеор", — писав цей лорд. Далі говорилося, що він, як і Лоуренс, був чоловік дії і свято зберігав

вірність своїм арабським друзям — аж до зради самому собі. (Саме це і викликало — на жаль! — необхідність його вигнання.) Але в той же час Гордон зумів краще Лоуренса забезпечити життєво важливі інтереси своєї батьківщини, завдяки чому нафтові промисли залишилися цілі і нафтопровід неушкоджений. Так ще один англієць здивував світ своїми високими моральними якостями ("М-да", — сказав він, дивлячись на знімки в газеті, що зображували його з скуповдженим, що стирчить в різні боки волоссям, чому він був більше схожий на Горгону Медузу, ніж на людину), очоливши визвольну боротьбу іншого народу і при цьому не поступившись своїм патріотичним почуттям заради чужої ідеї.

Отже, герой повернувся на батьківщину.

Як цьому англійському герою існувати в Англії, до чого застосувати свій героїзм, щоб від цього була користь, — лорд Ревенсбрук не пояснював. Це вже була турбота самого героя.

Але ця турбота могла почекати. Більш нагальною була для самого Гордона необхідність внутрішньо пристосуватися до нової обстановки, а для цього було потрібно довше побути в тіні. Гордону було неприємним те, що про нього писали; факти були перекручені, істину спотворили, і все віддавало дешевою сенсацією. Ні проблиску розуміння, ні справедливого судження про нього або про справу, якій він себе присвятив. Одного разу до нього з'явився фотограф, який неодмінно хотів зняти його в арабському одязі, але Гордон сказав, що весь свій арабський одяг він спалив (це була неправда), і зачинив двері перед носом настирливого гостя. Все це було до того нестерпно, що він ще глибше зарився в свою нору на Фулхем-род, що стала для нього єдиним притулком в лондонських джунглях, і намагався загубитися в безвісності, що не так уже й важко в Лондоні для пересічної людини, якщо у нього є друзі і достатньо грошей, щоб ні в чому собі не відмовляти.

Тут-то його і розшукав один старий знайомий, який побажав врятувати його і допомогти йому знову знайти своє героїчне "я" на рідному ґрунті.

— Ви перший англієць після Лоуренса, у якого вистачило розуму і тверезості погляду, щоб по-справжньому підійти до цієї справи, — сказав цей знайомий Гордону. — Але якщо ви не хочете, подібно Лоуренсу, відчувати себе в Англії, як риба без води, ви повинні взяти участь в нашому суспільному житті.

Порада ця була надана на завершення годинної гарячої суперечки, в якій знайомий Гордона встиг проявити і роздратування, і повчальність, і захват, і раз навіть пристукнув кулаком по столу. Вони сиділи в бруднуватою маленькому ресторанчику біля лікарні св. Стефана, і кулак відразу став липким від холодного, солодкого чаю, розлитого на вкритому клейонкою столі. Знайомий поспішив витерти руку інстинктивним рухом охайної людини — рухом, який говорив і про інтелігентність, і про достаток, і про імпульсивну натуру, — наскільки могли передати все це бліді кінчики пальців. У всякому разі, англієць, про якого йде мова, мав і те, і інше, і третє. Це був чоловік середніх років в добротному сірому костюмі, сніжно-білій сорочці з м'яким комірцем і краватці неяскравого забарвлення; його обличчя являло собою суміш самих

різних виразів. Пухнаста сива шевелюра мала, здавалося, безпосереднє відношення до суспільного життя цього джентльмена: він був відомий письменник і політичний діяч, а досить солідна спадщина, отримана ним вже в зрілі роки, дозволила йому розгорнути широку діяльність по виданню книг, брошур і навіть двотижневого журналу, в якому він не без дотепності і з професійним умінням розвивав свої політичні погляди, і до його голосу прислухалися.

Як і Фрімен, він своїм посиленням на старе знайомство в першу хвилину здивував Гордона. Навіть його ім'я — Везубі — не викликавши ніяких асоціацій, поки мова не зайшла про коротку і єдину спробу Гордона взяти участь в університетському політичному диспуті. Одним з його опонентів і був цей Везубі, який виступав в Кембриджі від імені Фабіанського товариства, за ідеями якого соціалістичне майбутнє країни залежить від освіченого керівництва. Гордон тоді стверджував, що ні освіта, ні інші набуті розумові якості не можуть створити натхненного керівника. У будь-якому співтоваристві людей, незалежно від їх соціальних устремлінь (у фабіанців, як і у торі), на чолі неминуче виявиться той, хто від природи наділений талантом керівника і достатньою хваткою, щоб утвердити себе в цій якості.

— З тих пір ваші погляди дещо змінилися, — говорив Везубі, який запам'ятав всі подробиці цього давнього спору. — Неважко бачити, що тепер ви вважаєте головною якістю вождя не природний дар, а інтелект, хоча метод залишається той же: нещадний надприродний натиск сильної особистості в утвердженні себе над іншими. У вас навіть з'явилося вже щось нещадне і майже надприродне. — Везубі засміявся. — Я тут не зовсім згоден з вами, Гордоне, але, взагалі кажучи, не це головне. Головне — це та ідея, яка визначає мету. Що це за ідея? Яка ця мета? Ось, Гордон, тут-то і починається політика.

Везубі весь ранок намагався втягнути його в політичну дискусію, а Гордон наполегливо противився. У Гордона взагалі не було ніякого бажання розмовляти з Везубі. Але той розшукав його на Фулхем-род, і, хоча Гордон досить безцеремонно запропонував йому забиратися до біса, Везубі не втік, заявивши: — Я не допущу, щоб ви собі зламали шию, Гордоне. Ніхто краще за мене не знає вам ціну, і я не хочу стати свідком вашої безглуздої загибелі. Я звідси не піду, поки мені не вдасться переконати вас прислухатися до моїх порад.

Гордон знизав плечима і не став сперечатися; але сидіти в тісній кімнатці удвох з іншою людською істотою було для нього нестерпно (він відчував це майже як чийсь задущливі обійми), і вже через дві хвилини він не витримав і зірвався з місця. Везубі відчув його стан і тактовно промовчав — тільки запропонував прогулятися до Беттерсі-парку і там посидіти на свіжому повітрі. Однак Гордон вирішив, що це надасть розмові надто інтимний, довірливий тон, і вважав за краще відправитися в ресторанчик, сподіваючись, що чаювання і убога обстановка подіють на нього заспокійливо.

Везубі дуже схвалив цю пропозицію. — Ніде так добре не йде бесіда, як в такому ось простому, непоказному робочому кафе, — сказав він. — Якщо, звичайно, на тебе там не дивляться, як на чужого. На щастя, серед англійських робочих я відомий як їх

вірний, хоч і суворий друг. Точно так же, як торі вважають мене своїм завзятим, але культурним ворогом. Я роблю все, щоб вправити мізки і тим і іншим.

— А чи не виходить це так, немов ви — тінь тіні? — стримано посміхнувся Гордон. — Щось на зразок ні те ні се.

Везубі це несподівано сподобалося. — Так мене ще ніхто не називав. Зазвичай, причому в самих різних колах, мене звать "адвокатом адвокатів", тому що я більше вірю в тих, хто фактично править країною, ніж в тих, хто нею формально править. Я безмежно вірю в розумну адміністрацію, і політика для мене має сенс лише як засіб просвіщати адміністраторів, впливати на них і навіть спрямовувати їх. Ось чому я займаюся політикою ...

Гордон невдоволено засопів: йому не хотілося продовжувати цю розмову — тут, у всякому разі, тому що і це кафе вже стало для нього місцем, де міг відбуватися процес його внутрішнього пристосування до життя. Це було важливіше за політику. Місце було химерне, і будь-яке дивне самопочуття тут було виправдано.

Потрібно сказати: все, що він відчував або робив після повернення на батьківщину, погано в'язалося з природним і загальноприйнятим. На всьому лежав відбиток примхливої і глибоко особистої своєрідності, навіть на такій простій речі, як одяг. Замість арабського бурнуса він тепер носив штани і куртку військового зразка. Штани були з щільної матерії кольору хакі, прямі, вузькі і добре відпрасовані; куртка м'яка вовняна, теж хакі, проста і ладна. Костюм цей дуже зграбно сидів на його невеликий фігурі, хоч і був, мабуть, трохи важкуватий для неї, точно так же, як і чорні черевики були трохи грубуваті для його невеликих і чутливих ніг. На перший погляд він міг зійти за чистенького, ще необстріляного солдата, але обличчя видавало його. Це було не обличчя простого солдата, але обличчя чоловіка неабиякого, цілеспрямованого і в той же час зосередженого в собі. При такому обличчі такий костюм виглядав навмисним, а саме цього він і домагався.

— Даремно ви намагаєтеся вичавити з мене моє політичне кредо, Везубі, — сказав Гордон, дивлячись в свою чашку з чаєм. — У мене його немає. — Гордон говорив по-англійськи так само, як і по-арабськи, завжди зі шпилькою; його репліки були надто заїдливі для дружньої бесіди і занадто повні глузування над самим собою, щоб можна було приймати їх всерйоз. Але Везубі це, мабуть, не бентежило: в його гострому, допитливому погляді читалася готовність пробачити Гордону ці нервові кривляння з уваги до того, що перед ним — другий Лоуренс, який все ж таки не зовсім Лоуренс: людина, що вибрала собі певну роль і яка розробила її у всіх деталях — від складки на брюках до дошкульного тону.

Гордон примружився, наче вітер гнав йому в очі пісок пустелі. — А чому вам так хочеться заштовхнути мене в політику?

— Тому що я в вас бачу чоловіка неабиякого, Гордоне. Подобається вам це чи ні, але ви з тих, хто перебудовує світ. Ви це довели в Аравії. Однак повторюю: ви закінчите так само, як скінчив Лоуренс, якщо не знайдете своєму героїчному розмаху застосування в рідній країні.

— Я не Лоуренс! І не для того я повернувся на батьківщину, щоб, як Лоуренс, карати своє тіло за недосконалість розуму.

— А що у вас на думці? Яка ваша мета?

Гордон знав, що чим простіше буде його відповідь, тим сильніше він приголомшить Везубі, а тому він відповів зовсім просто: — Особиста свобода для кожного.

Везубі розсміявся. — Ні, ви дивовижна людина. Свобода! — повторив він. — Тільки свобода, без всякої політики! Послухайте, зійдіть на землю! Людині дії не пристало займатися абстракціями.

— А тут нічого абстрактного немає, — заперечив Гордон. — Якщо спуститися на землю, як ви висловлюєтеся, ідея розкривається цілком конкретно. Перш за все це заперечення держави, тому що держава прагне до придушення особистості, вона несумісна зі свободою, вона ворог свободи. Я ніколи не стану підтримувати те, що повністю пригнічує людину. У застосуванні до релігії це значить — ні Люцифер, ні Іегова; в застосуванні до політики — ні капіталізм, ні комунізм. Я проти всіх жорстоких крайнощів.

— Ніхто з нас за них не тримається, Гордоне. Але яка альтернатива?

— А це зовсім неважливо. Адже свобода — це і означає, що кожен сам по собі шукає, що краще, і сам по собі намагається чинити, як краще. Потрібно боротися з усім, що вихолощує і глушить життя. А головне, нехай розум вибере шлях, а потім вже потрібно йти туди, куди цей шлях веде.

Везубі охоче піддавався враженням — якщо вже щось справляло на нього враження; його політичним друзям рідко щастило домогтися цього, як вони не старалися. Зараз він прийшов в невідомий захват. Він сьорбнув чаю. — І в Аравії ви діяли, керуючись цими ж принципами?

— Інших принципів у мене немає ...

— Так, чорт візьми, приятелю, зумійте застосувати ці принципи тут, в Англії, і ви станете справжнім нашим героєм. Адже ще трохи — і ми втратимо будь-яку свободу, навіть в самих прихованих її формах. Два голіафа тіснять нас кожен зі свого боку, Гордоне; все йде до того, що світ буде належати або росіянам або американцям. Всім же іншим залишиться тільки загинути — іншого виходу не буде.

— Вихід завжди є ...

— Ви маєте рацію, ось в цьому-то й річ. Деякі з нас намагаються лавірувати посередині між тією і іншою стороною, знайти як би третій політичний курс і врівноважити сили так, щоб жодна зі сторін не наважилася почати наступ. Правда, поки що це нам не дуже-то вдається. Економічно ми занадто тісно пов'язали себе з американцями, і ось виявляється, що ми цілком залежимо від долара — з ним і танцюємо, з ним і плачем. Звичайно, американці — ті ж англосакси; в цьому сенсі воно не так уже й погано, і з історичної точки зору теж вони для нас більш природні союзники, ніж росіяни зі своїм залізним комунізмом. Але надто вже багато в американцях авантюризму і кровожерливості. І це ще одна причина, чому Англія повинна шукати свій особливий, незалежний шлях, шлях гуманності і самозбереження.

Нам потрібні люди, здатні це зрозуміти, Гордоне; більш того — люди, у яких вистачить сили, самостійності, відваги і запалу на те, щоб надихнутися нашими надіями і здійснити їх ...

Гордон витріщив очі. — Що таке? Чи не хочете ви зробити з мене месію?

— Та тут зовсім не потрібен Христос, — з деякою досадою заперечив Везубі. — Потрібна просто людина великої внутрішньої цілісності. Один з багатьох поборників ідеї, але який краще за інших вміє втілити її в життя. Англійський герой в Англії!

— Мова йде про вашу ідею, Везубі, а не про мою; розкажіть, як ви їй служите.

Знову Везубі пропустив повз вуха легке глузування Гордона. — Я — вчитель, наставник. До цієї справи я найкраще пристосований, їм я і займаюся. Для мене ідеї розуму і свободи втілені в соціалізмі ...

— Так ви, значить, закликаєте мене вступити в соціалістичну партію? — Гордон навіть засміявся від задоволення, але судорожний рух його пальців, які весь час то стискалися, то розтискалися, змушував засумніватися в його щирості.

Старовинний опонент Гордона був ображений подібною легковажністю. Його рум'яне обличчя витягнулося, і він відповів підкреслено серйозним тоном: — У сучасному світі, Гордон, діючими силами є тільки політичні партії. Якщо ви вступите в одну з таких партій, вона, безсумнівно, дуже виграє від цього. Погано тільки, що при тої міднолобої упертості, з якою ви відгороджуєтеся від політики, ви дуже легко можете вступити не в ту, в яку потрібно. А тоді ви опинитеся небезпечним. Рано чи пізно всі партії почнуть облягати вас — так що дивіться, вибирайте саме ту, чия політика відображає в собі справжню сутність ваших ідей. Від цього буде залежати, станете ви творцем або руйнівником.

Гордон усміхнувся, підкликав офіціантку і замовив ще чаю.

— Не гнівайтесь на мене, Везубі, — сказав він. — Я зовсім не думав сміятися над вашою святинею. — І в вигляді компенсації він зголосився розкрити йому власні заповітні думки. — Так, я справді шукаю, до чого б себе прикласти. Ах, як це здавалося просто в Аравії, де можна було не тільки сподіватися, але і діяти для здійснення своїх надій! — Вся гіркота і туга вигнання раптом вилилися у нього в почуття безмежної втоми від Аравії. Здавалося, навіть слово "Аравія" втомило його, коли він вимовив це слово невиразною скоромовкою. — І нехай я цього позбувся, нудна політична метушня теж мене не приваблює. Я не політик і ніколи політиком не стану. Мене тягне до іншого ...

— До чого ж?

— Сам не знаю, — роздратовано буркнув Гордон і раптом вибухнув: — Зрозумійте, Везубі! Коли я дію, мені потрібно, щоб переді мною була велика мета, зміст і устремління цілого життя.

— Тобто вам потрібен розмах!

— Так Так. Розмах! Я не бажаю грати в політичні цяцьки на задвірках життя. І діяти просто заради того, щоб діяти, теж не бажаю.

— Але ...

— Я хочу відчувати весь світ під лезом моєї сокири, щоб я міг розколоти його до самої серцевини і розкрити перед усіма справжню і заповітну суть моїх дій. Діяти, вирішуючи долю світу, — ось що мені потрібно. Заради меншого я діяти не стану, і менше не дасть мені задоволення. А якщо я не знайду того, що шукаю, тоді я готовий розтрити собі голову за цю подвійну невдачу — мою і всього світу.

— Що ж, хай допоможе вам Бог! — урочисто відгукнувся Везубі. І ласкаво проспівав: — Міс, будьте люб'язні, принесіть нам ще по чашці вашого чудесного чаю.

Розділ чотирнадцятий

Везубі і зробив з Гордона інтелектуального героя — щось більше схоже на безтілесну тінь, ніж на людину дії. Тільки прочитавши статтю Везубі про себе і про повстання племен, Гордон зрозумів, як багато наговорив зайвого. Тепер його найпотаємніші думки, його щирі і пристрасні мрії стали загальним надбанням, тому що Везубі постарався розписати їх якомога ефектніше, лише завбачливо згладивши дещо в розрахунку на англійського читача. Сенса статті зводився до того, що він, Гордон, є зразковим, типовим втіленням англійського інтелекту. "Я звертаюся до всіх мислячих людей сьогоденної Англії, — писав Везубі, — щоб сказати їм: якщо ви бажаєте уявити собі, які були б ви самі в дії, — придивіться до цієї людини і до його поведінки, від першого свідомого акту до останнього. У ньому дивовижним чином відображені всі наші проблеми і, можливо, все ще майбутні для нас рішення. Він — це і є мислитель в дії. Придивіться ж до нього!" Загалом виходило, ніби Гордон близький з Везубі і охоче веде з ним відверті бесіди; і Гордон, читаючи статтю, готовий був сам в це повірити.

Так Гордона було розтлумачено і піднесено його рідним: закоренілої кальвіністки матері, сестрі, яку він пам'ятав поривчастою і нетерпимою дівчиною, і старшому братові Джеку, якого він майже не знав. Джек приїхав за ним на машині і тут же став виправдовуватися:

— Зазвичай я користуюся автомобілем, тільки коли їжджу по справах, але мама вирішила, що пора вже тобі, Неде, повернутися додому, і веліла мені привезти тебе.

— А ти їдиш по справах? — Гордон хотів тільки добродушно подражнити брата, але прозвучало це інакше.

— Не кожен може втекти в Аравію, Неде, — сказав брат лагідно, але з відтінком стриманої образи.

— Так, так, Джеку, ти маєш рацію.

Брат посміхнувся. — Не турбуйся. Ділок я, як легко здогадатися, нікудишній. — Він похитав головою і з невеселою усмішкою зауважив: — Нерозумно, по суті, що ми всі троє по натурі зовсім не придатні бути крамарями. Англія давно вже стала нацією промисловців і торговців — навіщо ж саме нам відмовлятися від цієї спадщини предків?

Гордон випустив з уваги, що брату невідома його особливість: про все говорити лише наполовину всерйоз. — Звичайно нема чого, Джеку, якщо не брати до уваги того, що промисловість і торгівля донезмоги опоганили наше життя і що Англія зобов'язана їм загибеллю своїх кращих людей і своїх кращих ландшафтів.

Брат злякався гарячості цієї відповіді. — Ах ти, боже мій, Неде, я не розраховував,

що ти приймеш мої слова так близько до серця.

Гордон засміявся; цей статечний брат рішуче подобався йому.

У Джека була химерна зовнішність, і, тому що Гордон зберіг про нього лише смутний спогад, це тепер особливо кинулося йому в очі і відразу підкупило його. Джек був вище молодшого брата зростом, значно повніше його і ширше в плечах. Найбільш примітним в ньому була голова, досить масивна, навіть, мабуть, занадто масивна, особливо у шиї; при такій голові здавалися несподіваними гострі риси обличчя. Ніс від глибоко втиснутого перенісся спочатку йшов прямо, потім раптом витягувався вперед і одразу ж загинався донизу, на зразок якогось стенографічного значка. Несуттєві губи завжди здавалися щільно стиснутими. Підборіддя було зрізано під прямим кутом. Очі були блакитні, як і у Гордона, але маленькі і блискучі, як намистинки. Густе каштанове волосся сторчма стояли на голові, збившись на одну сторону, неначе з'їхав парик. При першому погляді він справляв враження людини неабиякої; так подумав було і Гордон, але дуже скоро прийшов до висновку, що лице Джека набагато цікавіше, ніж він сам. Природа призначила його для неабияких справ, але він або обдурив природу, або збився зі шляху.

Коли в сирії хемпшірської садиби Гордон побачив мати, що чекала на нього, його першою думкою було: "Як вона схожа на Джека, таке ж дивне обличчя, але вона-то ні з чого не збилася, ні в чому не здалася".

На нього війнуло давно забутою атмосферою сім'ї, і він раптом захвилювався, немов передчуваючи небезпеку. Він не був внутрішньо підготовлений до зустрічі з матір'ю, вона поцілувала його десь біля губ, трохи розгублено посміхнулася і шумно зітхнула, пригнічуючи в собі і давню тугу і радість зустрічі. Потім сказала ласкаво, але твердо:

— Недобре, Неде! Ти надто довго змусив нас чекати.

Гордон зволікав з відповіддю, знаючи, що перші слова, які він скаже матері, повинні дати тон їх майбутнім відносинам, а він ще не вирішив, який тон взяти — ніжний, стриманий, добродушно-покірний, жартівливо-шанобливий або з відтінком м'якої, але наполегливій владності. Хоча він давно вже думав про те, як йому поставити себе з матір'ю, але до останньої хвилини так і не вирішив нічого. Врешті-решт він вибрав м'який, але не позбавлений владних ноток тон норовливого сина.

— Я не був упевнений, що ви готові до зустрічі зі мною, мамо. Але тепер я бачу, що все в порядку. — Він посміхнувся і взяв її під руку. — Все гаразд!

І він тут же пошкодував про обраний тон: тепер вже треба було його підтримувати, а це, по суті, зовсім не було потрібно, тому що між ним і матір'ю, ніколи не було боротьби за владу в родині. Вона відчула самотверджувану владність в його голосі, і сльози заструмували по її виразному обличчю, приносячи довгоочікуване полегшення; він почув глибокий подих, як ніби вона з готовністю передавала йому роль глави сім'ї — тільки б він захотів взяти на себе цю роль.

Вона швидко оговталася від хвилювання, знайшовши опору в звичній і впевненій материнській дбайливості. — Джек внесе твої речі, — сказала вона.

— Я все залишив в Лондоні, мамо. Так у мене і немає нічого, крім книг.

— В Лондоні?

— Я зняв кімнату на Фулхем-род.

— А-а! Ну, бібліотека твоя вся тут, все книги до єдиної; але, звичайно, ти повинен мати свій кут. Заходь же, Неде!

Все в ньому було для неї гідним уваги — його переконання і його здоров'я, навмисна простота в одязі, коротко стрижені волосся, злегка стиснуті губи, невеселий погляд, який так живо нагадував їй покійного чоловіка з його крутою, шаленою вдачею. А він в свою чергу зазначав, що вона не змінилася: та ж непохитна гідність переконаної кальвіністки, та ж прямота, цілісність, м'яка наполегливість і вміння щадити найбільш вразливі почуття кожного з дітей. Вона нікого не здатна була свідомо образити, але часом в ній брала верх стихійна основа її натури, і тоді всі навколишні почували невитрачену силу її характеру.

Одного разу йому довелося випробувати це на собі.

— Неде, перестань снувати з кута в кут, неначе замкнений в клітку лев, — владно сказала вона Гордону, якому скоро не під силу стало сидіти на оббитих кретоном диванчиках і попивати чай. — Звикай до того, що ти живеш в цивілізованому домі. — Але коли у відповідь пролунав його несподіваний різкий сміх і він навіть плечима знизав від задоволення, вона посміхнулася і сказала: — Ну, добре вже. Але крокуй хоча б перед моїм кріслом, щоб я тебе бачила.

У хемпшірську садибу сім'я переселилася вже після від'їзду Гордона, і його повернення спричинило нескінченні розповіді про сімейні справи, про те, як була придбана садиба. Все це вимагало пояснення, бо хоча матір писала йому і листи від неї приходили навіть досить часто, але він все-таки не знав до пуття, звідки прийшло в сім'ю раптове благополуччя і що за несподівана зміна відбулася з його братом. Щоб пояснити це, знадобилося докладно розповісти йому історію життя сім'ї за роки його відсутності, і головним чином історію його брата. А те, про що не говорилося, Гордон вгадував чуттям.

Після виходу батька у відставку сім'ї довелося жити на його офіцерську пенсію; шістсот фунтів на рік — сума досить скромна і вже, в усякому разі, недостатня для того, щоб дати освіту двом синам і дочці. Щоб поправити справи, батько надумав зайнятися розведенням свиней, благо на фермі, що належала його єдиному братові, знайшовся вільний куточок. Але джентльменові і кадровому військовому було не під силу справлятися зі свинями, істотами безмозкими і нездатними слухати команду (так схильний був зображати справу Гордон). Сімейство переїхало в Кембридж, оселилося в передмісті, в похмурому, що покосився, будиночку, і молоде покоління все ж дотягнуло до дипломів за допомогою стипендій, домагатися яких їх спонукала нудна воркотня батька і вимоглива цілеспрямованість матері. Овдовівши, мати стала отримувати лише двісті п'ятдесят фунтів, і убогість цього доходу привела до того, що життя сім'ї виявилось тісно пов'язаним з наукою, яка тепер не тільки живила уми молодих Гордонів, але і давала їм засоби для існування. Джек спочатку отримав штатне місце в Единбурзькому університеті, а потім був запрошений лектором з античної літератури в

Кембридж; і та ж доля чекала молодшого брата, але тут вибухнула війна і благополучно припинила на самому початку його академічну кар'єру.

Джек, в душі як і раніше вірний античності, запитав його: — Що тобі дала пустеля, Неде? Тобі, як фахівцю з арабської історії?

— Нічого, — відповів Гордон. — З тих пір як я відчув живе дихання пустелі, я перестав бути фахівцем, Джеку. Історія заради історії для мене більше не існує, я переконався в тому, що вона безглузда і марна. Тепер я звертаюся до неї лише коли мені це потрібно. А в іншому — бог з нею!

Спокійний, врівноважений Джек був під час війни офіцером танкових військ. На перший погляд нічого в ньому від цього не змінилося, тільки перервалася на час його наукова діяльність. Але, мабуть, якась зміна відбулася, тому що після закінчення війни Джек в компанії зі своїм однополчанином, інженером на прізвище Мур, пустився в бізнес; і ось неподалік від садиби, по ту сторону вузької долини, за нерозкопаним римським курганом, з'явився непоказний завод "фірми Мур і Гордон, виробництво шестерень високої точності". Звідси — будинок (і борг за цей будинок), забезпечене існування (хоч все ще скромне) і сімейне благополуччя (хоч і затьмарене деякими тінями).

Ось такими були основні події сімейної епопеї, розказаної Гордону. Але як ці події сприймалися членами сім'ї, поки залишалося таємницею; занадто багато суперечливих почуттів і думок мало породити все це в кожній складній душі, і він навіть сумнівався, чи вдасться йому коли-небудь проникнути в цю таємницю. В одному тільки він вирішив неодмінно розібратися: що за дивне внутрішнє перетворення дозволило Джеку так легко розлучитися з академічним світом (його природною стихією, де він відчував себе як ластівка в повітрі і де ніщо не поранило його душу) і зануритися в неосвічений і нечистий світ наживи, який йому, одному з Гордонів, повинен був вселяти інстинктивну відразу як осередок всього аморального, низького і ворожого культурній людині.

Але поки що практично невидні губи Джека, ледь рухаючись на почервонілому лиці, сказали тільки: — Сім'я все більше хиріла, Неде. Ось я і вирішив, що хтось із нас повинен взятися за якусь реальну справу. Хоча, звичайно, по-справжньому тільки ти міг би врятувати нас усіх ...

Отже, роль рятівника сім'ї заздалегідь очікувала Гордона, і від нього залежало, прийняти її або не прийняти.

Сестра, Грейс, здалася йому спочатку досить безбарвною.

— Якби тебе не виставили з Аравії, Неде, — сказала вона йому з якимось прісним гумором, дуже натужно, щоб подобатися співрозмовнику, — мама, ймовірно, сама б поїхала і забрала тебе звідти. — У Грейс було похмуре веснянкувате лице з трохи гачкуватим носом, але його прикрашали живі, проникливі очі і пухнасте волосся. — Ти справді приймаєш так близько до серця всі ці арабські справи? — Вона усміхнулася.

— Ні. — Він раптом відчув, що з нею небезпечно мати справу, тому що її ставлення до нього вільно від ілюзій: вона не знала ніякого іншого Гордона, крім невисокого

розумного хлопця, який був її братом. Ні в які легенди про нього вона б не повірила.

Але минуло кілька днів, і вона раптом сказала йому потихеньку, майже благально: — Боже мій, Неде, знав би ти, як мені потрібна допомога. Ти вчасно повернувся додому!

Грейс стала позитивно дошкуляти його спробами до зближення. Він пробував уникати її, але вона була наполеглива і домоглася того, що у нього увійшло в звичку ходити з нею удвох по схилах пагорбів, порослих ріденьким лісом, і під час цих прогулянок він помічав, що все живе в природі збуджує в ній ненависть, навіть те, що харчується соками землі. Вона вказувала йому на високі буки, які старший брат продав на зруб, і кожен раз вимовляла з якимось задоволенням: "Ось і це дерево скоро звалиться". Будь-який сміливий і природний прояв життя сприймався нею як щось вороже і шкідливе. Але мало-помалу Гордон прийшов до думки, що її чужа натяків мова і погляд, напівприкритий веснянкуватими віями, приховують якийсь страх, більш глибокий і похмурий, ніж страх перед стихійною силою життя.

— Поясни мені, Неде, — одного разу зажадала вона, — як тобі вдалося досягти такого успіху? Я не про весь цей галас з Аравією говорю. Я говорю про тебе самого, про ту силу, яка в тебе є. Адже ти підкорив навіть своє сімейство, Неде. Мама ставиться до тебе з повагою і, може бути, побоюється тебе, а у Джека ти користуєшся явною симпатією — і те й інше мені завжди здавалося неможливим.

Гордон з самого свого приїзду намагався триматися осібно; весь свій час він проводив за читанням, ковтаючи незліченну безліч книг, газет, журналів. Але коли три рази в день зустрічаєшся за столом, не рахуючи вечірнього чаю, важко залишатися в стороні від сімейних бесід, спогадів і спроб абстрактних суперечок.

— Що з тобою, Грейсі? — в свою чергу запитав він, піддавшись спонуканню, яке вже не перший раз опановувало його. — Ти тримаєшся так, немов ти тут чужа, всьому чужа, навіть своєї сім'ї.

— А я і є чужа, — сказала вона, підібгавши свої зморщені губи і піднявши ніс. — І ти чужий. В цьому наша біда, Неде. Адже нас так виховували, всьому чужими. Ми завжди були сімейством невинуватих, закорених, законотримувальних снобів, привчених, з одного боку, зверхньо ставитися до людей чорної праці, а з іншого — ненавидітиправлячу кліку. А що це нам дало в житті? До чого ми тепер придатні? Я жодного разу не зустріла людину, гідну (за нашими поняттями) моєї любові або хоча б поваги. У мене ніколи не було друзів — як я у тебе і у Джека. По суті кажучи, у мене не було ніякого життя. А взяти тебе. Ти ріс на рідкість замкнутим, якимось неприкаяним і ось нарешті кинув все і поїхав в пустелю. Ймовірно, там, у відокремленій глушині, тобі набридло копирсатися в собі, і це тебе зцілило. Джек? Він завжди був просто милим диваком. А подивися, у що він перетворився.

— А що сталося з Джеком? — І тут же він розкався, що виявив такий інтерес, і, знизавши плечима, сухо додав: — У чому, власне, справа, Грейсі? Тобі що, неприємна гонитва Джека за грошиками?

— І це теж, але не тільки це. Просто все довкола, а ми заплуталися і не можемо

вибратися.

— Ми просто потрапили на звалище! — сказав він похмуро і знову знизав плечима.

— Нехай так, Неде, але я не можу повірити, що людина створена тільки для того, щоб рано чи пізно потрапити на звалище. Це занадто жахливо, занадто жорстоко! Коли я блукаю по загиджених вулицях наших англійських міст, мені іноді хочеться кричати. Як можна, щоб існували такі клоаки, такі розсадники хвороби, щоб люди погоджувалися жити в умовах, непридатних навіть для худоби? І всі ці жахи, які мені доводиться бачити, немов зачіпають мене особисто. Я страждаю від усього цього, а чому — сама не знаю. Я ненавиділа війну, ненавиділа лютою ненавистю. Мені здавалося — краще все що завгодно, але тільки не ця звіряча, механічна, хвалькувата жорстокість. І ось тепер насувається нова війна, і всі навперебій брешуть, фальшивлять, бундючаться, роздуваючи в собі і інших безглузде мерзенне честолюбство. Навіть тут! І з кожним днем все гірше і гірше. Ах, Неде, якщо б можна було хоч трошки пожити спокійно! Хоч трошки відпочити, не думати про це! Знайти собі якусь опору в житті, щоб легше було все виносити. Я думала, може бути, тобі це вдалося.

Він слухав її з жалем і цікавістю і, зберігаючи свій звичний скептицизм, все ж відчув бажання допомогти їй. — Якби це вдалося мені ...

Вона нетерпляче перебила: — Я знаю, по-справжньому це неможливо. Я знаю. Але ти хоча б говори зі мною, хоч про себе самого говори.

Але він побоювався цих розмов, відчуваючи, що її питання зачіпають його глибше, ніж він хотів би. — Всіх нас мучить одне і те ж, Грейсі, — сказав він їй, бажаючи цим підкреслити, що вона не самотня в своїм смутку, надати їй сили побороти безнадійну зневіру. Вона, однак, засмутилася, не відчувши в ньому відповідного пориву, і відверто пошкодувала про те, що розкрила йому свою душу. І йому стало ясно, що ніколи не вийде у них простої, невимушеної розмови.

Але залишалася можливість розмови з Джеком, і він без зайвої кружності запитав його: — Джеку, що тебе змусило звернути з академічної доріжки?

Джека злегка покорило від цього питання, але маленькі очиці дивилися як і раніше ласкаво, уколи самолюбства не могли замутити їх ясну блакить. — Ніщо мене не змушувало, Неде. Може бути, війна розчахнула переді мною монастирські ворота, але, думаю, я і без цього пішов би з монастиря. — Він струснув своєю густою шевелюрою, немов посилаючи привіт відкинутої їм обителі.

— Я завжди вважав, що наука — твоє покликання, твій визначений шлях.

— Я люблю наукову роботу, і, може бути, дійсно в ній моє покликання. — Джек говорив рівним, ледве чутним голосом. — Але погано, коли наука стає притулком, тихою пристанню для чутливих натур. Половина людей науки відсиджується в академічному маленькому світі тому, що неолік сил заважає їм знаходити сенс і задоволення в реальній діяльності великого світу. Наука стає долею слабких. — Маленькі очі болісно примружилися. — Коли я це зрозумів, я відчув презирство до монастирів і до самого себе. Я повинен був покінчити з монастирським усамітненням, Неде, хоча воно мені було до душі. Я повинен був вийти і зануритися в життя з усією

його грубістю і вузькістю. Не хочу я ховатися в притулок. Краще жити, підкоряючись найсуворішим законам світу машин, ніж замкнутися в собі душевного спокою заради.

— І ти став фабрикантом? Виробником машин?

— Я живу в тверезому і діяльному світі, Неде! Якщо це світ машин, значить, я стою біля витоків життя цього світу. Мій компаньйон Мур робить машини, а я їх продаю. І це два самих конче важливих занять, які можна знайти собі в світі — такому, як він є.

— Якщо сприймати світ таким, як він є!

— А що ж ще накажеш робити, Неде? Нас виховали в презирстві до нищого індустріалізму і всього, що з ним пов'язано, — його політиці, його меншовартим людям, його огидної масовості; нас привчили вважати злом комерційну, гендлярську стихію. А разом з тим передбачалося, що ми будемо робити якусь корисну справу. Такою була суть постійних маминих розмов про відповідальність. Ти зумів залишитися вірним законам нашої доморослого гуманістичного різновиду християнства і навіть жити за цими законами; але для цього тобі довелося бігти на край світу, до далекого, чужого народу. Тільки там, де люди живуть самотніми і роз'єднаними, виправдовує себе християнська філософія, філософія одинаків. У цивілізованому світі — такому, як він є, — вона марна і непридатна. Ми занадто пішли вперед.

— Боже мій, Джеку, але ж тобі ж не може подобатися те, що ти робиш.

— Якщо мені це не подобається, то лише тому, що я це роблю погано. Щоб змагатися з йоркширськими і ланкаширськими ділками, потрібно мати голову міцніше, ніж у мене. — Він товстим пальцем торкнувся свою недостатньо міцну голову. — Я не обізнаний у комерційних хитрощах. Я не здатний розчавити людину, навіть якщо ставлюся до неї з презирством. Ти говориш, що навчився цього. Мабуть, ти навчився в Аравії саме тому, чого мені тут бракує, — вмінню не дорожити душею людини, коли він сам нею не дорожить. Чого б я ні дав за те, щоб зіштовхнути тебе з тими ділками, з якими доводиться стикатися мені! Можливо, ти навіть знайшов би в цьому задоволення — вступати в єдиноборство з цими людьми, долати їх грубу хитрість і чіпку хватку. З твоїм розумом і твердою рукою ти був би їм більш сильним противником, ніж я. І при тобі наші справи пішли б в гору, а я тільки заплутую їх з ризиком розорити і себе і бідного Мура.

Джек, лагідний велетень, зберігав безтурботність навіть у невдачі. Турбувала його тільки доля компаньйона, який виготовляв відмінні шестерні, які він, Джек, не вмів продавати.

Ось якщо б молодший брат, з його живим розумом і твердою рукою, захотів допомогти ...

Гордон збентежився. Це було серйозне благання про допомогу, а не жартівливий виклик. Джек вже не раз намагався затягнути його в гуркітливий цех заводика, обладнаного в старому сільському сараї, але Гордон всіляко ухилявся, і нарешті це вже ставало незручно, тому що Джек не міг зрозуміти, чим викликане таке вперте небажання. Але на якийсь вулканічну мить Гордону здалося привабливим схрестити свій розум з важкодумною кмітливістю ланкаширських ділків — хоча б заради

задоволення бачити (і переконатися), що інтелект може здобути перемогу над ними, навіть ведучи боротьбу за їх правилам і в їх власному світі. Він знав, що здатний на це, і Джек теж знав. Але він поспішив заглушити в собі шкідливе спонукання втрутитися в справи брата, яке могло його завести надто далеко.

Вже потім від матері він дізнався, що труднощі Джека погрожували обернутися чимось набагато більшим, ніж крах ділової кар'єри, тому що все надбання сім'ї — будинок, земля, все рішуче — було найтіснішим чином пов'язано з його підприємством. Мур теж вклав туди все, що мав. І, немов цього було недостатньо, вона ще розповіла йому, що Грейс, змучена своїм внутрішнім розладом, підпала під вплив однієї духовної особи, яка схиляє її до переходу в лоно римсько-католицької церкви. І те й інше — великі нещастя, вона навіть не може сказати, що гірше.

— Все горе в тому, Неде, — скаржилася вона, — що ні Джек, ні Грейс не в силах виплутатися зі скрутного становища. А я нічим не можу їм допомогти, мені просто невияснені їхні думки і вчинки. Я ніколи не зрозумію, чому Джек вирішив стати ділком і навіщо Грейс принижує себе і свій внутрішній світ, працюючи на жалюгідній посаді інститутської бібліотекарки. Війна немов викликала у обох прагнення розтратити себе, свої почуття, свої знання на дрібні і нікому не потрібні справи. Я не розумію, Неде. Хочу зрозуміти, але не розумію. І разом з тим ясно бачу, що вони терплять і заохочують те, що їм до глибини душі противно.

— А ви надайте їх самим собі, мамо, — сказав він.

— Я так і роблю. Доводиться.

— Ні, я хочу сказати — ви про них не переймайтеся. І не підходьте до них зі своєю міркою. Справа не в тому, що ви їх не розумієте. Справа в тому, що в світі діється щось незрозуміле.

— А все-таки я думаю, що для Джека це була дуже важка жертва — виїхати з Кембриджа. І нічого ми від цього не виграли. Садиба належить банку, і якщо Джек потерпить крах, — все пропало. А потім в Кембриджі залишилися всі його друзі і мої теж. Тут у нас нікого немає.

Занепокоєння про Джека і жалість до Грейс, незадоволені пориви і строгі вимоги до себе — все це можна було прочитати на її обличчі; і Гордон зрозумів, як їй самій важко було покинути своє налагоджене життя і тих небагатьох людей, яких вона розуміла і які складали єдине прийнятне для неї товариство. Вона почувалася тут такою ж загубленою і самотньою, як її син і дочка, і, може бути, в ній теж накопичувалася внутрішня гіркота.

— Дайте термін, мамо, все налагодиться. І у Грейс і у Джека.

Вона прийняла це, як обіцянку в потрібну хвилину допомогти і виручити, і ласкаво поплескала його по непіддатливому коліну. Вона принесла йому стопку ще не перечитаних книг і поклала їх на підлогу, поруч з кушеткою, яку він присунув до самого вікна. Перед її приходом він дивився у вікно на високий курган, насипаний римлянами, думав про те, як виглядали ці похмурі хемпшірські долини під час навали римлян і норманів, і дивувався тому, що нормани не зуміли асимілюватися тут або хоча

б проникнути всередину замкнутих сімейних кланів. Він озирнувся на книги, які вона принесла. Монтень, Руссо, Ален, Дефо, Мільтон і Монтеск'є. Вона ковзала поглядом по тих книгах, які були в кімнаті. Вони валялися всюди, розкриті, недочитані, поцятковані позначками; і так красномовна була ця картина важкого книжкового запою, що, вставши, щоб піти з його кімнати, вона сказала: — Послухай, Неде, а чому б тобі не повернутися в Кембридж?

Він не поворухнувся.

— На перших порах це було б нелегко, але, може бути, це саме те життя, яка тобі зараз потрібна.

— Побачимо, — сказав він ухильно. — Побачимо!

Було ясно, що роль рятівника сім'ї вже закріплена за ним, хоче він цього чи ні. Він почекав, коли мати вийде з кімнати, відсунув від себе книги і ліг на спину, підклавши руки під голову.

Його думки були далекі від сім'ї; він думав про лист — справжню заставу довіри, який він отримав сьогодні вранці від Гаміда.

Генерал переслав лист нерозпечатаним; це було благородно, але нерозумно, вирішив Гордон, тому що в листі полягав заклик Гаміда про допомогу.

Видно було, що Гамід близький до розпачу. Вперше він відчув, говорилося в листі, що, хоча в пустелі розпоряджається бахразська влада, насправді все підпорядковано волі якогось міністерства в Англії, а це в сто крат гірше для племен.

"За допомогою аллаха ми врятуємо пустелю від бахразців, — писав Гамід, — але я все більше і більше переконуюся, дорогий мій Гордоне, що без твоєї допомоги нам не врятувати її від англійців. Нам потрібно, щоб в Англії хтось підняв голос на наш захист; потрібен друг, який там, в самих надрах цієї обережної, але сильної країни, виступив би і завадив тому злу, яке відбувається тут. Послужи нашій справі в Англії з тим же запалом, з яким служив йому в пустелі, — про що ми вживаємо до тебе, брате. Ти потрібен нам! З цим новим і більш могутнім злом треба боротися не тільки тут, але і там, його потрібно придушити біля витоків його міцності. І тому я прошу тебе, Гордоне, зробити який-небудь рішучий і сміливий крок — так, щоб силою, переконанням або прикладом вселити англійцям справедливий і розумний спосіб дій в Аравії. Не треба розмінюватися на дрібниці. Йдеться про те, щоб змінити сформовані в століттях відносини між твоїм народом і моїм. Може бути, тобі судилося стати справжнім і єдиним рятівником племен Аравії, дорогий мій друже! Не час тут важити, а суть справи. Про час вже я тут, на місці, буду піклуватися: про час і про смертельні удари. Хай береже тебе аллах; я цілу очі твої і гаряче вірю, що ти зможеш розкрити істину перед твоїм народом ".

Цей лист підняв у Гордоні цілу бурю почуттів: радість, сум'яття, гнів — адже він хотів, щоб Аравія канула в минуле, перестала для нього існувати, а йому знову про неї нагадують. Що ж, може бути, ще раз пожертвувати собою заради особливої місії, високої мети? Не час важливий, а суть справи. Придушити англійців біля витоків їх могутності! Але як? Підірвати міністерство колоній, застрелити прем'єр-міністра? Чим

боротися — політичними виступами, протестами, словами, гласом волаючого в пустелі? Був потрібен час, щоб обміркувати це. Але для суті справи часу у нього було достатньо. І в усякому разі для того, подумав він похмуро, щоб створити нові ускладнення в своєму житті.

Він вирішив відправитися в невелику поїздку, хоч і розумів, з яким напруженим занепокоєнням чекатиме його вся сім'я.

Як засіб пересування Гордон купив мотоцикл. Він зневажав себе за цей вчинок, бачачи в ньому зраду самому собі; але в той же час не міг не оцінити ту свободу дій, яку дала йому машина. Його мучила невгамовна потреба руху; здавалося, тільки в русі він повністю знайде себе. А слухняна машина якнайкраще задовольняла цю потребу — адже він міг по першому спонуканню схопитися і їхати куди заманеться, без обтяжливої залежності від громадського транспорту. І немов на зло всім своїм арабським друзям — як ніби вони були тут і сміялися над ним — він скінчив тим, що подружився з машиною, розмовляв з нею, лаяв її, поводився з нею так, як Алі або маленький Нурі поводитися з самими своїми швидконогими і улюбленими верблюдами.

Для початку йому захотілося згадати принадність рідного краю — помилуватися неяскравою красою англійського літа, тихими сільськими пейзажами, замкнутими горизонтами. Він знав природу цих місць, сувору і м'яку, і після довгої відсутності з любов'ю зустрічав її знову. Але в той же час вона викликала у нього почуття пересичення і протесту, тому що в цьому ландшафті було більше краси і сили, ніж в людях, які тут жили. Він був прекрасний сам по собі, але ця перевага ландшафту над людьми була нестерпною для Гордона.

— І потім, — похмуро сказав він собі, повертаючи на північ, до великих міст, — я хочу проникнути в глибини глибин, в чорну серцевину життя. Звідти я повинен почати свою одісею — Одисей на мотоциклі.

Він відчув, що вступив на вірний шлях пошуків. Прагнучи знайти найшвидший, простий і вірний результат своїм сумнівам і відкидаючи політику з її неминучою обмеженістю, він вирішив, що всі ідеї, всі зусилля інтелекту в кінцевому рахунку стосуються умов, в яких живе людство; а так як людство — це в основному маси, то він повинен зануритися в гущу мас: можливо, там він, Одисей інтелекту, знайде якусь нитку, ідею, стимул до самовідданого подвигу.

Було тут і інше: в чорних далях Ланкашира він сподівався воскресити давно втрачену прихильність. Колись його серця торкалась ще одна ніжна рука, крім материнської.

— Наша Тесс тепер у Вестленді, — сказала йому мати незадовго до того, як він вирушив у дорогу. — Хоча, що їй там робити, в цьому містечку, одному Богу відомо.

Його здивувало, що мати знає, де живе Тесс; і від матері не сховалося його здивування.

— У Тесс завжди було щось, що змушувало мене дорожити нею, — пояснила вона з ледь помітною докірливою посмішкою. — Може бути, справа в тому, що у вас з нею було стільки спільного, стільки схожого в ваших почуттях.

Він ледве стримав посмішку, почувши це далеке від істини судження: його юнацька близькість з Тесс тому й розпалася, що вже дуже несхожі були їхні почуття, дуже по-різному ставилися вони один до одного. Для Гордона тоді було досить витонченої дружби, хвилюючого спілкування двох незайманих молодих душ; у нього це була не любов, або це була любов без любові, без любовної пристрасті. Але в Тесс, чорноволосої блакитноокої Тесс, з її пекучою, поривчастою жадобою радості, жила потреба більшої повноти почуттів, ніж та, яка могла виникнути з інтимності самообмеження або абстрактній спільності переживань.

— Ти мене боїшся, а мені це огидно. Можеш не боятися, я тебе не з'їм! — запально крикнула вона йому якимось, тікаючи після бурхливої сварки, що розгорілася через якусь дрібницю, — він уже давно забув, через що саме.

Її слова до сих пір стояли у нього в вухах. Тепер це здавалося смішним, але тоді вони через це розійшлися — через її образи і незадоволеного прагнення пізнати всю глибину доступних їм почуттів. За розривом пішов короткий обмін листами, в якому все було роз'яснено і мир відновлений, але колишня дружба вже не повернулася, бо не було між ними справжньої, живої близькості, уміння розуміти один одного з півслова; це, по суті, і стало причиною розриву. А потім час, дальність відстані і світова війна завадили будь-яким спробам знайти нову силу в підсвідомих потягах юності, яка ще не перешумувала.

Але тепер він став старше і, може бути, більш здатний до "повноти почуттів", і йому хотілося перевірити, що ще залишилося від колишнього в них обох. Мати немов вгадала його думки. — Тесс все та ж, на рідкість глибока і цілісна натура, — сказала вона, — але при цьому до хворобливості чутлива. Одного я не розумію: для чого їй знадобилося забиватися в якусь огидну Ланкаширську глушину?

Розділ п'ятнадцятий

Що її привело в цю нетрі? Що привабливого знайшла вона в кам'яній чорній суворості Ланкаширської глушини? Навіть зараз, після восьми років розлуки, він цілком чітко усвідомлював, чому це не місце для неї. І в той же час, якщо тільки вона не змінилася в чомусь найголовнішому, самому кращому, раз вона живе тут, — значить, вона захотіла тут жити.

Уестленд, тихе і сумирне фабричне містечко, було затиснуте між містами побільше, які невблаганно тіснили його з усіх боків, — такими, як Болтон, Престон, Блекберн. Воно все складалося з чорних горбатих, мощених бруківкою вулиць, сірих, врослих в землю будинків і сумовитих реформатських церков на перехрестях. Життя тут було загнане вглиб — ховалося в будинках, на фабриках, в шахтах, в темних і похмурих міських закутках. Гордон розшукав вулицю, яка претендувала на Тесс, а потім будинок і похмуру господиню, яка теж володіла частиною її істоти. Господиня тицьнула пальцем кудись вгору і недовіжливо пробурчав: — Другий поверх. Яка двері чистіше, та — її. Тільки чи вдома вона?

Він піднявся по митих дерев'яних сходах і опинився на майданчику, куди виходили троє дверей. Одна була вискоблена майже до білизни; в неї він і постукав. Відповіді не

було, тоді він гукнув:

— Тесс, ти вдома?

Ніхто не відгукнувся, але, згадавши, що вона (як і він сам) завжди ненавиділа замки і засуви, він повернув ручку і увійшов. В кімнаті було темно, виділялося тільки віконце, заклеєне кольоровим папером з візерунком ромбиками. Воно майже не пропускало світла, тому він включив електричну лампочку. Кімната була напівпорожньою: диван і книги, нічого зайвого, як в гуртожитку. Гордон знову погасив світло і, не знаючи, що робити, відчинив вікно. Сіра вулиця внизу йшла під сталевий віадук і далі губилася в димній імлі. Гордон сів біля вікна і більше не озирався на кімнату. Він чекав, коли оживуть в ньому спогади.

Так багато залежало від спогадів! Він не вмовляв себе, ніби всі ці вісім років вони залишалися свіжими і яскравими. На перших порах — так. Але потім він повертався думкою до Тесс тільки під час найгостріших нападів туги і самотності в пустелі; і уява фантастично спотворювала її реальний вигляд на догоду всім пристрастям, що часом долали його. Пам'ять про неї гніздилася в тісному куточку між чуттєвістю і розумом. Не раз потім, вже прийшовши до повної відмови від особистих пристрастей, він подумки зганяв на ній сум'яття придушених почуттів. Але все це було далеко від дійсності.

Його сестра Грейс привела колись Тесс до них в будинок, дбайливо шепнувши рідним, що з нею потрібна особлива чуйність і такт. За поясненнями Грейс, Тесс була дівчиною своєїрідної долі. Вона народилася і виросла в прокопчених провулках околиці Глазго і зуміла закінчити Кембриджський університет, рухома лютим бажанням вирватися з свого середовища. Рідкісна цілеспрямованість розуму і волі допомогла їй домогтися освіти і диплома. І ось тепер, коли вона досягла своєї мети, невибагливість і спартанські звички бідності борються в ній з допитливою прискіпливістю надмірно розвиненого інтелекту. Вона так розгублена, так вибита з колії! Її потрібно направити дружньою рукою, допомогти їй освоїтися в більш високому суспільному колі. Так все це виглядало в зображенні Грейс.

Але Гордон відразу ж чуттям вгадав, як мало правди в цьому зображенні, і легко пішов на дружбу з Тесс, спокушений її живим глузливым розумом, її природною сприйнятливістю, її врівноваженою, трохи навіть грубуватою прямодушністю. Йому вона зовсім не здавалася боязкою або розгубленою, навпаки, він відчував у ній свавілля і внутрішню зібраність. На її матовому з дрібнуватими рисами обличчі виділялися очі, занадто блакитні (як і у нього) і занадто блискучі; чорне, безладно кучеряве волосся, дуже білий ніс, ледь помітна тінь рум'янцю на виступаючих вилицях — все її некрупне характерне обличчя говорило про бурхливий темперамент, приборканий великою внутрішньою дисципліною.

Такий був портрет, який було збережено його пам'яттю. Що стосується оригіналу, який незабаром, захекавшись, вбіг до кімнати, то все в ньому в першу хвилину здалося Гордону різкіше і яскравіше: волосся чорніше, очі блакитніше і погляд більш живий і глибокий.

— Я так і знала, що це ти! — вигукнула вона, ще задихаючись від швидкого бігу і від радості. — Я побачила тебе в вікні. Спочатку здивувалася. Не повірила своїм очам. Думаю, не може бути, звідки тобі тут взятися? Але це справді ти! Справді ти!

Спалахнуло світло, і кімната ожила, наповнена її присутністю. Вона зі сміхом прикрила обличчя рукою і поспішила знову повернути вимикач. Але він встиг розгледіти її і переконалися, що пам'ять не зберегла головного — дихання життя, м'якого світла зсередини, трепетних припливів молоді крові. А вона все сміялася, не забираючи своїх тонких пальців, якими він заволодів, жартувала над його химерним напівсолдатським обличчям, а потім, невизначено вказавши кудись в простір, запитала, чи не його мотоцикл там стоїть.— Мій, — підтвердив він (а про себе відзначив: вона все така ж — маленька, лукава, занадто бліда — і вся сповнена невгамовної жаги чогось).

Вона заявила, що просто не може повірити — невже він справді завів собі мотоцикла; і тут же закидала його питаннями: чи давно він його купив, і де взяв грошей на покупку, і як це його вистачило на те, щоб вивчитися їздити і отримати права і благополучно дістатися до Уестленду? Мотоцикл став сполучною ланкою між ними, і скоро вони понеслися на ньому в аспидно — сірий вечір — вона ззаду, ніжно притискаючись в трясці лицем до його шкіряній куртці. Він мчав, як божевільний, крізь липкий туман, мінаючи автобуси, перехрестя, помаранчеві вогні, фабричні корпуси, які маячили на відкритому узгір'ї. Нарешті десь на околиці вони зупинилися, притулили до церковної огорожі мотоцикл, який огризався і пирхав, і сіли подивитися, як чорніють фабричні селища вдалині і як нічний морок згущується над полями.

Вони розмовляли про те, про се; вона проділа руку під його лікоть і запевняла, що він помер би від сміху, якби знав, яке надумане, фальшиве уявлення про нього склалося у неї за роки його відсутності, а особливо після того, як він героєм повернувся в Англію. Говорячи про це, вона сміялася, і сміх її був безпосередній і простий, як польова квітка. Потім вона сказала, що він зовсім не змінився, ні крапельки, ні ледве-ледве. Ах, як часто він бував потрібен їй, як неодноразово вона готова була летіти куди завгодно, тільки б побачити його хоч на хвилину. Чи не лякають його такі слова?

— Я завжди пам'ятала, що десь в цьому світі існуєш і ти, — сказала вона радісно, і негайно ж, щоб перемогти незручність, що виникла на якусь мить, обрушила на нього цілий град розпитувань, безцеремонно — тому що в церемоніях не було потреби — допитуючись: "Чому ти зробив те-то?" — або: "А як ти вчинив тоді-то?" Питання ці підказувало їй уява, і вона сипала ними так жадібно і нетерпляче, що йому раз у раз доводилося зупиняти її, щоб розповісти якусь подробицю свого життя, яка здавалася особливо цікавою йому самому.

Вперше за вісім років перед ним в коротких, але послідовних спогадах знову проходило все, що він пережив в Аравії. Він розповідав так, немов дивився не своїми, а її, Тесс, очима, тому що бажання дати своїй чуйній слухачці повну картину допомагало йому ясніше бачити все — надихаючу його ідею, його боротьбу, його муки, його невдачу і поразку. Навіть вигнання з Аравії, здавалося, набуло зараз якийсь сенс.

— Розумієш, Тессі, коли англійці викинули мене звідти, в цьому була своя логіка. Я цього не очікував, але, чесне слово, це навіть принесло мені полегшення. Як часто я думав і гадав, з чим я залишуся після того, як повстання переможе або зазнає поразки. І ось залишився ні з чим. Ні з чим! Це було не просто, адже доводилося відірвати від себе і кинути все, чим я жив і у що вірив до тієї хвилини. А від Англії, я був переконаний, мені чекати нічого. Але, як не дивно, в своєму жаху перед поверненням в Англію я забув про Аравію. Забув про Аравію! І так легко забув за своїми роздумами про ту безнадійну перспективу, яка мене тут чекає.

— Але чому неодмінно безнадійну? — запитала вона, і в її тихому голосі вперше почулися нотки тривоги.

— Звичайно, безнадійну — безнадійну і безрадісну, — сказав він. — Уяви собі кочівника, який потрапив в Лондон після восьми років життя в пустелі: він розгублений, все його лякає ...

— Не уявляю! — Вона засміялася намальованої їм картині, але одразу ж здригнулася і тісніше притиснулася до нього. — Ні, правда, Неде! Як же ти себе відчував, скажи?

— Абсолютно знищеним. Наче мені перебили хребет.

— Бідолашний Недді!

— Але коли пройшов перший страх, у мене раптом наче тягар з плечей звалився. Я відчув, що знову живу і знову для мене абсолютно все можливо, навіть в цьому тьмяному пеклі, в який я потрапив. — І тут він згадав про Гаміда. — Господи Боже мій! Аравія тримає мене мертвою хваткою, і мені не звільнитися від неї навіть тут. Те, що відбувається зі мною, ні з ким більше статися не може. Зрозумій, Тессі, це дуже важливо ...

Задзвенів її сміх, і рисочки кельтського гумору раптом проглянули в ній: — Багато ж часу тобі знадобилося, щоб збагнути, що не тільки один Нед Гордон ходить по вулицях Лондона.

— Не будь до мене так строга, Тессі, — сказав він.

— А я зовсім і не строга поки, — сказала вона і стиснула його руки в своїх. — Бідний ти мій дружок!

Він теж засміявся ніяково і навіть почервонів.

— Мені подобається, коли ти смієшся! — сказала вона. — Сміх у тебе зовсім такий, як був. Я пам'ятаю, коли ти радів чогось, мені завжди здавалося, що тобі хочеться танцювати. Тобі зараз не хочеться танцювати, Неде? Ну-ну, не супся. Адже тільки я знаю, що твоя лобата голова мудреця — одна видимість. Насправді в тобі сидить дух пустотливого хлопчиська, ось і не соромся, дай йому волю.

І незручність, що вдруге виникла було між ними, зникла; в їх жартах знову була невимушеність і легка, необтяжлива сердечність.

Тепер уже Гордон весело вигукнув: — Господи, Тессі, та ти як і раніше моє друге "я"! Ти могла б до кінця днів безвихідно просидіти в чотирьох стінах і в той же час прожити бурхливе життя, тільки слухаючи розповіді про моє життя.

Вона посміялася над такою самовпевненістю; тонка тепла цівка її дихання танула в імлистому повітрі. Потім вона запитала, як він думає виконати прохання Гаміда. Але Гордон, вже майже шкодуючи, що розповів їй про лист, відвів це нагадування про обов'язок, що лежав на ньому. Він ухильно відповів, що у Гаміда і у нього одна і та ж мета. І досить про це!

Намагаючись не помічати недовірливого погляду Тесс, він продовжував з жаром говорити про неї саму: — Тобі треба було бути зі мною усюди! Мені б так знадобився твій голос! Твій розум! Навіть твоя нещадна тверезість Афіни ...

Але це вже не йшло цілком від серця. Він поспішав нагадати собі, що її розуміння і чуйність завжди під кінець розчинялися в якомусь невловимому холодку. Ось і зараз на нього повіяло цим холодком, і він зрозумів, що це означає. Як і раніше в їх відношенні до життя була якась глибока відмінність.

— Зовсім я не Афіна, Неде. І ніколи не зрозумію, навіщо тобі потрібна материнська опіка якоїсь цнотливої богині. Ти, я бачу, не позбувся від цієї потреби. — Її репліка прозвучала дуже по-жіночому, немов з відлунням застарілої ревнивої образи, і слово "материнська" якось особливо байдуже злетіло з її губ.

Потім вона, зітхнувши встала і, змушуючи його теж встати, сказала: — Як це все-таки чудово, Неде, що ми з тобою знову разом! — Але в цих радісних словах була тінь смутку. Вони повернулися в місто, і вона повела Гордона до одного з своїх друзів, де хотіла влаштувати його на ніч.

Це був стандартний будинок, зібраний з панельних блоків, і всередині він нагадував чисто вимитий ящик, але Гордону з його новознайденою пристрасстю до чистоти ці голі стіни і недорогий комфорт сучасної техніки були більше до душі, ніж старомодна атмосфера в домі, де жила Тесс. Він не забарився повідомити їй про це.

— Усі жінки вважають за краще такі будинки, — сказала Тесс. — Стіни, які можна мити, гаряча вода, електричні плити, холодильники, маленький садок під вікнами.

Глава сім'ї, кваліфікований тесляр, працював на Королівському гарматному заводі, а його дружина була ткалею на невеликій текстильній фабриці. У них були три дочки; молодша — весела, добродушна, налита, немов яблучко, малявка — з першої хвилини горнулася до Гордона, як до рідного. Він відразу ж вирішив, що потрапив в один з тих будинків, де люблять священнодіяти всім сімейством над миттям посуду, відводити душу в незлобивих балясах робочого люду і гаяти вечори нескінченним сидінням біля каміна. Втім, баляси дуже скоро почали його дратувати. Хоча господарі були родом з Лондона, їх мова встигла набути м'яку тягучість ланкаширської вимови, що до речі й не до речі споряджається місцевими слівцями на кшталт пестливого "дорогенька".

Протягом десяти хвилин Гордон дещо напружено сидів у кріслі, поклавши лікті на підлокітники і сплівши пальці, та ввічливо слухав, як містер Кру, тесля, сипав похвали Тесс, а його дружина діловито підтакувала, пораючись над обідом; Тесс мовчки і без зайвої суєти допомагала їй.

— Що й казати, дівчина славно! — з почуттям стверджував Кру.

Гордон дивився йому в обличчя — звичайне лице здорової людини, з широкими

вилиццями, яке трохи псували окуляри в круглій оправі. "Людина, незадоволена життям, — подумки визначив Гордон. — недоучка, що тягнеться до самоосвіти ". На цю думку наводили акуратні ряди книг на полицях і однакова готовність теслі розмовляти і мовчати. Раптом Гордон схаменувся: "Що ж це я сиджу перед ним струнко, немов боюся". Він вільно розвалився в кріслі, перестав слухати Кру і всю свою увагу переніс на Тесс.

Неважко було бачити, що Тесс і місіс Кру пов'язує тісна дружба, яка не поширюється на господаря будинку, незважаючи на все його захоплення особою Тесс. Втім, Гордон вже не сумнівався, що верховодить в будинку місіс Кру, а сам Кру, при всьому своєму зовнішньому апломбі, знаходиться в підпорядкуванні у обох жінок. Гордону навіть зробилося його трохи шкода, хоча дружина нічим не підкреслювала своєї переваги. Просто в ній дуже вже відчувалася сила. У неї було енергійне обличчя, смілива мова, впевнені рухи, і в усій її звичці відчувалося: "Ніхто мені не указ". До всіх — до своїх дітей, чоловіка, Тесс, Гордона — вона зверталася однаково, все з тими ж звичними "миленька, дороженька". І в той же час вона немов прагнула перелити в кожного з них частинку своєї сили, щоб озброїти їх для нелегкої життєвої боротьби. Навіть Кру як би ставав більш мужнім під її впливом, але все ж він не міг з нею зрівнятися: заважало почуття невдоволення самим собою, яке гризло його.

Гордону здавалося, що Тесс, мабуть, занадто по-свійськи тримається з ними, занадто невимушено опускається до їх рівня. Вона навіть казала "дороженька", в точності як вони, без тіні навмисності або іронії.

Він висловив їй це, проводжаючи її ввечері додому. — Навіщо тобі ця вульгарна фамільярність, Тессі? — дорікнув він. — Світ цих людей — не твій світ, їх мова — не твоя мова.

Але Тесс залишалася стриманою, як ніби в передбаченні іншого, більш важливого спору. Вона тільки м'яко сказала: — Їх життя — моє життя тут.

Він не став заперечувати і, змінивши тему, запитав, чим викликана нерівність у відносинах між містером Кру і його дружиною.

— Який ти спостережливий і чуйний до людей, — зраділо сказала вона. — Ніяк не думала, що ти це підмітиш.

— Одразу видно.

— Невже? А мені здавалося, це невловимо для стороннього ока. Взагалі-то вони дружно живуть, вся справа в політичних розбіжностях.

— Боже правий! У політичних розбіжностях?

— А чому це тебе так дивує? — І вона пояснила, що Кру був комуністом, але вийшов з партії, тоді як його дружина і зараз комуністка.

— Іншими словами, він втратив віру в привид, а вона ні?

— Вважай як хочеш. Але чи не досить нам говорити про них?

— А ти теж причетна до цих справ? — Він міцніше стиснув її лікоть, немов для того, щоб підкреслити все значення свого питання.

— Звичайно, — сказала вона і знову стала маленькою і далекою. Він мовчав, але

вона раптом сама підхопила перервану розмову: — Щоб знайти свою правду, тобі довелося бігти в Аравійську пустелю. — Вона взяла його руки і повела ними в глибину ланкаширської ночі. — Ну, а я знайшла свою тут, в цій пустелі.

Він розсміявся. — Бідна моя Тесс.

— Не потрібно мене жаліти. І не треба боятися.

— Чого ж це я, по-твоєму, боюся? — насмішкувато спитав він.

— Хто знає. Запитай, у чому моя правда, може, тоді тобі самому це стане ясно.

Але він сказав: — Ні, ні.

Якщо вона знайшла свою правду тут, в чорній пустелі робочого Ланкашира, то він знав, у чому вона полягає. Але йому зовсім не потрібно, щоб вона дала цій правді назву. Як би вона не мислила, чим би себе по дурості не вважала, ніяких ярликів він знати не хоче. Якщо потрібно, він готовий сперечатися про цілі, про ідеї, навіть про навчання, але тільки не про ярлики.

Вона знову взяла його під руку. — Давай залишимо цю розмову.

— А чому?

— У мене погане передчуття, що ми посваримося. А я зовсім не хочу, щоб ми посварилися.

— Бачу чисту і безпосередню дочку робітничого класу, що встояла навіть проти розбещуючого впливу Кембриджа!

— Так, так! — зі сміхом вигукнула вона і на ходу поцілувала його в щоку. — А я визнаю свого старого друга! Можеш дражнити мене — у тебе це так славно завжди виходить!

Її губи торкнулися його обличчя близько куточка ока, і він різко замружився, немов хмара пилу злетіла в повітря: тут була небезпека. Але замість неприємного почуття, яке завжди викликав в ньому дотик іншої людини (навіть матері), його раптом проти волі немов обдало гарячою хвилею, що йде звідкись зсередини і не підкоряється контролю розуму. Він розпізнав це дивне відчуття: так бувало часом в пустелі, коли ним раптом опановувала пристрасна туга за Тесс; і відразу ж він засоромився свого пориву, хоча нічим його не виявив. Рятувала справу простота, з якою був даний цей поцілунок. Було ясно, що з її боку це проста сердечність, невинне бажання зробити йому приємне. І все ж її дотик мимоволі ніс в собі щось більше; і, коли вони затрималися у її дверей, щоб побажати один одному на добраніч, він знову відчув ту гарячу хвилю.

Вони стояли мовчки, зовсім близько один від одного, але він не наважувався ні приголубити її, ні викликати на ласку. Цей жар, цей раптовий жагучий порив здавався йому дивним і грубим, щось нездорове було в дзвоні крові в вухах, в затерплих кінчиках пальців, і злети істинного почуття немов губилися в нездоланній потребі фізичного, м'язового зусилля. Все, що жило в уяві, в душі, відсунулося кудись в сторону. Він відчував, як загострені в ньому всі плотські відчуття — смак, дотик, здатність вдихати запах, що йшов від цієї маленької самотньої фігурки. Здавалося, її дихання в'ється навколо нього і в самій її стриманості ввижався заклик. Але він похмуро чекав, коли

вщухне в ньому це несподіване хвилювання.

Воно не вляглося, навпаки, ставало все сильніше. Тоді в розпачі він закликав на допомогу свою волю, свою внутрішню дисципліну. І він переміг і пішов, задоволений здобутою перемогою, кажучи собі: "Я не стану виходжувати цю квітку, і вона відцвіте так само, як і розцвіла".

На ранок вони зустрілися знову, але ніщо в Тесс не нагадувало жінку, яка потерпіла поразку. Навпаки. Вона посміхалася Гордону безтурботно, зосереджено, трохи глузливо, зверхньо і терпляче, як посміхаються дитині.

"Інстинктивне прагнення материнства!" — сказав він собі.

А спокуса і небезпека, що таїлись для нього в її жіночій природі, все зростали. Йому вже треба було весь час бачити це бліде спокійне обличчя, посмішку, яка ледь чіпає губи, блискучі очі, невелике вперте тіло, і він побоювався, що не зможе з цим боротися. Він вирішив виїхати і сказав їй, що для нього нестерпно сидіння на одному місці.

— Ні ні! — з жаром заперечила вона. — Будь ласка, побудь ще хоч трошки! — І додала з лукавим викликом: — Треба ж тобі дізнатися, що являє собою моя пустеля. Та, нарешті, я хочу, щоб ти залишився.

І він вирішив залишитися, тому що не в його характері було бігти від того, що вселяло йому тривогу. Вона весело і не замислюючись схопила його за руки і оголосила, що зараз покаже йому, чим вона живе тут, — хоч, звичайно, все це далеко не так фантастично, як його життя.

— Позбав, Тессі! — благав він. Але вона не почула благання і потягла його в місто.

Вона працювала в похмурому приміщенні, де біля входу була вивіска "Консультація у цивільних справах". Прочитавши ці слова, він став потішатися над нею так само, як вона раніше висміювала його напіввійськовий костюм.

— Цікаво, у яких справах може консультувати чарівна вихованка Кембриджа розлючених нуждою фабричних робітників? Та й взагалі, кому все це потрібно? — нетерпляче чекаючи, коли Тесс відімкне подряпані двері, він скептично оглядав вікно консультації, шар свіжої фарби, накладений поверх багатьох шарів, що облупилися. Всередині було тісно, убого, обшарпане і пахло конторою.

Зневажливий тон Гордона нітрохи не збентежив Тесс; вона пояснила йому, що такі консультації організовані тепер у всіх графствах за підтримки уряду та місцевої влади; проти цього не протестують навіть благодійні установи, які колись виконували ці функції. Громадяни повинні знати свої права, сказала Тесс. Мало того, хтось повинен допомагати їм у здійсненні цих прав. Є й інші питання, за якими потрібна порада і роз'яснення; Тесс так перераховувала ці питання, немов вирішення їх становило її прямий обов'язок. Всі вони були пов'язані з бідністю, з нуждою, з невмінням розібратися у всіх складнощах сучасного життя. Тесс розповідала про це з якимось похмурим макіавеллівським задоволенням, і він не втримався, щоб не покепкувати над нею.

— Виходить, ти тут щось на зразок вівчарки при стаді, Тессі. Боюся, що нашим

добрим старим робочим несила від таких материнських турбот. Навіщо їм потрібна твоя допомога?

— Для того ж, навіщо ділку потрібна допомога юриста.

— Хо! Так то юрист! Він знає закони, а чи багато ти розумієшся в законах?

— Дуже багато! — самовпевнено заявила вона. — Я знаю всі лазівки в житловому законодавстві краще будь-якого судді в графстві. Я знаю всі статті та параграфи, які можуть служити нам захистом ...

— Боже правий! Та ти справжній підпільний адвокат! — скрикнув він. — Дурниці, дурниці, дурниця! Витрачати своє життя на те, щоб воювати з законом!

— Не дури, Неде, — сказала вона. — Я зовсім не воюю з законом. Але я, як усякий хороший адвокат, вчуся застосовувати його проти ...

— Проти чого? — запитав він, бачачи, що вона запнулася.

Вона знизала плечима, як би в знак того, що решта зрозуміла без слів.

— Тоді навіщо ж ти сидиш тут? — Він неприязно обвів очима убогу кімнатку, голу залізну грубку, потерті стільці, скрипучі дошки підлоги, тьмяні вікна, які ледь пропускали ранкове світло. — Якщо твоя правда в боротьбі проти капіталізму, тобі місце не тут, а на барикадах.

— Господь з тобою! На яких барикадах, де?

— Все одно де. Допомогати робочим законним шляхом вичавлювати з капіталізму, що можна, — який в цьому толк? Яка користь від цього? Потрібно, навпаки, прагнути до того, щоб робочим жилося при капіталізмі все гірше, все важче. Хіба це не логічніше, ніж займатися ось такими дрібничками ... — Він вирвав у неї з рук совок для вугілля і підняв над головою, немов емблему її роботи.

— Ну, знаєш, — сказала вона. — З такими дебільними судженнями я навіть сперечатися не можу. — Вона забрала в нього совок і додала тоном старшої: — Є речі важливіші логіки, Недді, і доводи сильніші за розважливість.

Але він не бажав, щоб з ним розмовляли подібним тоном. — Ти непослідовна, — сказав він. — Ти кладеш латки на те, що сама ж хочеш знищити.

Вона акуратно повісила совок на місце, не замазавши пальців. — Дивись, забрудниш сорочку, — зауважила вона йому; потім продовжувала: — Ніякої непослідовності тут немає. Можна класти всі сили на те, щоб зруйнувати ганебну сучасність заради кращого майбутнього; але поки це майбутнє ще не настало, чому не вирвати у сучасного все, що вдасться? — Вона труснула своїми чорними локонами. — Безглуздо ти міркуєш, Неде, — сказала вона. — Адже все це так просто. Гарні б ми були, якби вважали, що можемо допомогти людям, тільки сіючи розруху і нужду.

Він дивився на неї з подивом. — Чесне слово, я завжди вважав, що такий ваш метод боротьби: викликати саботаж, класові зіткнення — хоча б навіть на шкоду своєму народові.

— Але ж дико і нерозумно так вважати! — з обуренням вигукнула вона.

— Тоді наберися терпіння і покажи мені, як ти звідси плануєш соціальну революцію, — сказав він весело і почав складати і перекладати папки з документами,

розігруючи пантоміму чиновницького старанності.

— Ти просто безнадійний анархіст, — сказала вона.

Вона підняла штору на вікні в знак того, що прийом в консультації почався, і зупинилася, дивлячись на вулицю. Хлопчаки в темних вовняних светрах і чорних черевиках підстрибом бігли до школи, сизими тінями виникаючи в ранковому тумані.

— Пам'ятай, Недді, — сказала вона, неуважно шарпаючи порцелянову дверну ручку, — мій гострий язик, і уїдливі склад розуму, і милі спалаху гніву — все це не так безневинно, як тобі здається. Я набула зовнішній лиск, вірно, але в своїх смаках, звички, уподобаннях, та й у поглядах теж я недалеко пішла від тих хлопчаків, що шастають он там, на вулиці. І скажу тобі, Недді: чим більше я від них віддалялася, тим ясніше робилося мені, що якщо я кого-небудь люблю і розумію, якщо я вірю кому-небудь, так тільки їм, людям з моєї вулиці, тим, кого називають людьми дна. І це тому, що я сама — одна з них.

Вона повернулася і побачила його безрадісне обличчя. Засміявшись, вона доторкнулася пальцем до його губ зі словами: — Ну навіщо ж такий засмучений вигляд!

Так як він мовчав, вона вкрадливо продовжувала: — Може бути, викласти тобі філософську та історичну сторону справи?

— Ні, ні, будь ласка! — Він уже був біля дверей. — Всі ваші економічні та історичні обґрунтування мені відомі. Слава Богу! Є і в Аравії такі ж стовпи народної політики; в товаристві одного з них я залишив Гаміда. — Гордон переступив поріг і опинився на тротуарі. — Гей, Тессі! — закричав він, неначе хлопчисько, що викликає, на бійку іншого хлопчиська. — Виходь-но на простір. Виходь, виходь! У цій затхлій норі я з тобою не можу розмовляти!

Тесс поступилася і погодилася залишити консультацію на свого помічника. Але це була єдина її поступка. Цілий день, виконуючи свою обіцянку — показати, чим вона живе, вона водила його по фабрикам, по цехам, змусила навіть зазирнути в тісні і сирі приміщення кустарних майстерень, де вироблялися стільці, — місто славалося цим промислом. Довелося йому, за її наполяганням, побувати і там, де проходила вся інша, але теж, важлива частина життя робітничого класу: в школах, в закусочних, в церквах, в приміщеннях профспілок, на задвірках великих перенаселених житлових будинків. Він пробував пручатися. Говорив, що він не якийсь там безсердечний турист, що розважається скорботним видовищем людської дурості і убогства. Але вона глузливо звинуватила його в тому, що він просто хоче відмахнутися.

— Від чого відмахнутися? — запитав він. — І з якого дива мені від чого-небудь відмахуватися?

— Не прикидайся, — сказала вона. — Було б легше на душі, якби можна було відмахнутися від усього цього.

Те, що він бачив, оселило у ньому гнітюче, безнадійне почуття; все це місто тепер представлялося йому похмурим згустком машинної техніки. Морок розсіювала тільки присутність Тесс, та свобода і впевненість, з якою вона рухалася тут, те відчуття

органічної близькості до всього цього, яким, здавалося, пройнята була її легка, світла істота. Не від чого її не коробило, ніщо не здавалося їй особливим або надто непривабливим. І до чого б вона не торкалася — будь то людина, машина або річ, — в її дотиках не було боязкої обережності. Вона нагадувала суднового механіка, який оглядає надра свого корабля і робить це зі звичною, навіть любовною упевненістю; її свіже чисте обличчя, чорне глянсове волосся і хльосткий, лукавий гумор зігрівали людським теплом цей світ, з якого інакше він втік би прожогом і без оглядки.

— Ти навіть не бачиш тут нічого жахливого, — поскаржився він. — Тебе не нудить від усього цього?

— Мене нудить кожен день, — сказала вона спокійно, — і жахливого я тут теж бачу достатньо. Але не можу ж я сидіти і плакати сама над собою. І як би там не було, в цьому світі можна зустріти більше живих, палких, щирих почуттів, ніж в Кембриджі з його, як ти любив висловлюватися, мервущим затишком. Мені тут дуже добре.

Потім вона повела його на текстильну фабрику, і те, що він зустрів там, виявилось найстрашніше баченого їм досі. Саме так уявляв він собі машинний психоз людства. Уже з порога його оглушив жахливий рев ткацьких верстатів, сюрчання безлічі човників; на нього війнуло задушливим, липким, сирим, нездоровим теплом, він побачив яскраві вогні ламп, немов плаваючі в тумані. Голова у нього пішла обертом від строкатих візерунків бавовняної тканини; весь стискаючись від страху, брів він по вузьких проходах між гуркітливими чудовиськами, які кожним помахом човника норавли розпороти йому живіт. Тесс лавірувала серед машин з котячою спритністю, перемовляючись з робітницями, які звали її "дорогенька". Побачивши його бліде, перекошене переляком лице, вона поспішила до нього на допомогу. Гримаса, застережливо піднятий вгору палець — і вони вже опинилися в іншому приміщенні, де пряжа намотувалася на бобіни. Нескінченні нитки тяглися з рядів веретен; здавалося, працівниці, які сидять тут, зайняті виготовленням реальних, відчутних геометричних ліній. Він здригнувся. Вона знову, сміючись, прийшла йому на виручку і повела його в третій цех. Тут стояли великі старовинні стани, на яких ткали добротні, барвисті килими — звична приналежність домашнього затишку.

— Таке виробництво тепер мало де побачиш, — сказала Тесс. — Тут воно зберігається за традицією.

Але задушевної, радісної атмосфери ремесла не було в цьому закутку, де люди похилого віку робітники, скорчившись і напружуючи зір, орудували якимись незрозумілими важелями.

— Виведіть мене звідси, Тессі! — благав він. — Виведіть мене, і давай на цьому закінчимо.

Коли ворота фабрики закрилися за ними і попереду, тішаючи око, розкинувся тверезий, осмислений світ брудних вулиць, Гордон сказав, що зараз йому ясно як ніколи: людина, одержима машиною, приречена, без надії на порятунок. Якби який-небудь напівбог хоч на мить побачив цей страшний кошмар, мільйон разів повторений у всіх кінцях землі, його знудило б від жалю й огиди.

— Треба знищити цю мерзенність, випалити з коренем — інакше людині кінець. Класова боротьба! — з гірким презирством посміхнувся він. — Не про класи зараз потрібно піклуватися: потрібно рятувати те, що ще залишилося в людині людського серед божевілья, що охопило світ.

Вона відповіла йому спокійно, але вагомо і переконливо: — Лише ті, хто найбільше страждає від цієї мерзоти, досить сильно вірять, ненавидять і сподіваються її знищити. — Для неї це була звичайна, буденна істина, і, висловивши її, вона вважала, що більше розмовляти нема про що.

— Але ти не розумієш, що тут саме зло, — сердито сказав він.

— А ти надто мудрий, Недді! — заперечила вона. — Думай про повсякденне життя ось таких фабричних робітників і поступай відповідно. Це і буде справжня боротьба за свободу.

— Дурниці, дурниці, дурниця! — закричав він, немов бажаючи сказати, що вона з безглуздим завзятістю приносить себе в жертву якийсь дріб'язкової мети. — Господи боже! Так тебе саму треба рятувати, Тессі!

Замість відповіді вона заговорила про те, що йому слід чимось змащувати своє волосся, а то вже вони здаються дуже висушеними і випаленими після пустелі; а коли він спробував продовжити розмову, вона гримнула: — Досить, Недді! Досить! — І на цьому поставила крапку.

Він думав про порятунок Тесс, але в той же час поспішав її покинути, бо чим довше він залишався в цьому місті, тим наполегливіше йому здавалося, ніби він застряг тут назавжди. Він сам не розумів, чому такий сильний в ньому цей страх, створений розгаряченою уявою. "Що б я став робити, якщо б знав, що повинен прожити тут все своє життя, як Тесс?" — запитував він себе. І тут же, не заглиблюючись у роздумах, вирішував: або, збунтувавшись, зробив би якесь нечуване злодіяння, або наклав би на себе руки. Але навіть після того, як була дана відповідь, питання продовжувало лякати викладеним в ньому фантастичним припущенням. І Гордон відчував, що повинен бігти від цієї душевної тортури.

Тесс вгадала його страх і спробувала обернути все в жарт: — Чого ти боїшся? Цей світ — не твій світ, і нема чого тобі рятуватися від нього втечею.

— Не варто нам говорити про це, — заперечив він, щоб не давати їжі новим суперечкам.

Він залишився ще на день, відтягуючи розлуку з нею. Не так легко було їм розлучитися. Вони поїхали автобусом за місто і від кінцевої станції пройшли пішки до ферми, з господарями якої Тесс була знайома. Там вони їли ячмінного калача з ненормованим маслом і пили вершки, сівши на довгі нари, збиті для зайд туристів. Гордон випив чаю, але їв мало. Він дивився, як Тесс тримає хліб, як рухаються її нервові, тонкі пальці, і думав про вроджену грацію її рухів.

Вони як і раніше намагалися обходити в розмові все, що могло викликати у них незгоди, і тільки розповідали один одному випадки зі свого життя. Але замість того, щоб приховати, затушувати внутрішні протиріччя між ними, це лише змушувало їх

мерщій усвідомити те більш глибоке почуття, яке вони глушили в собі зі страху перед суперечкою. Крокуючи поруч з Гордоном по мокрому лузі, Тесс повідала йому багато, чого він не знав раніше, немов раптом її охопила потреба виговоритися перед ним, розкрити себе всю такою, якою вона вийшла з трущоб Глазго.

— Знаєш, у Кембриджі я всіх боялася, всіх, крім тебе, — зізнавалася вона, зажурившись від давнього, але до сих пір не забутого болю. — Я з'їжувалася від кожного дотику, кожного сказаного мені слова. Я відчувала себе винуватою у тому що прийшла в Кембридж прямо з убогства глазгоуського робочого кварталу, і ти навіть не уявляєш, скільки часу і з якими труднощами я витравляла в собі це почуття провини. Те суспільне коло, до якого ти належиш, Недді, вміє дуже боляче бити вискочку, що здумав в нього проникнути, хоча б тільки заради того, щоб здобути освіту; ти цього не відчув і не відчуєш ніколи. Причому образи, які наносяться навмисно, — це ще півбідн. Набагато гірше образи ненавмисні, тисячі несвідомих жорстокостей, які ви робите мимохідь, самі того не помічаючи, тому що це сидить у вас в крові. А цей ваш інтелектуальний апломб! Так, так, Недді, моє почуття провини виникло не дарма. Я вкрала освіту, на яку вони мали право, і відчувала це як злочин ...

— Бідна моя Тесс, — сказав він, на цей раз без тіні іронії.

— Все це справа минула, — продовжувала вона. — Тепер мені соромно згадувати ті компроміси, на які я йшла, щоб полегшити собі повсякденне спілкування з людьми. Твоя сестра Грейс, добра душа, робила з мене (без всякого поганого наміру) отаку нещасну істоту, що потребує християнському співчуття і милосердя. Гірше цього нічого бути не могло. Ось чому я відразу вхопилася за тебе, як тільки ми познайомилися. Ти принаймні удостоював мене глузуванню і показував, що віриш в мої розумові здібності. Чесне слово, Недді, твій різкий, безцеремонний, злий язик просто врятував мене. Я ніжно любила тебе за те, що ти не намагався проявити до мене чуйність.

Вона замовкла — чи то від хвилювання, чи то тому, що відволіклася чимось. Вони зупинилися на гребені пагорба; вона раптом доклала руки до рота у вигляді рупора і голосно закричала:

— Біллі-і-і-і-і!

Потім вичікувально насторожилася, вдивляючись в серпанок туману, який вже навис над темною зеленню лугів і над підстриженими огорожами. За хвилину вона сказала: — Ага, он він! — І вказала в сторону негустого гайку, з узлісся якого хтось махав їй рукою. — Це Біллі, наймит з ферми. Коли покричиш з цього пагорба, він неодмінно звідки-небудь та здасться. Ми з ним завжди бавимось так, коли я тут буваю.

Вони стали спускатися з пагорба, приминаючи жорстку стерню, і він повернувся до розмови про її кембриджські прикросі. — Значить, тебе і справді потрібно було пожаліти! — сказав він розчаровано.

— Це потрібно було тільки Грейс.

— Зате тепер Грейс потребує твоєї жалості, — зауважив він. — З вас двох ти менше постраждала.

— Помиляєшся, — заперечила вона, оспорюючи у Грейс його співчуття. — Все це

далеко не пройшло для мене безслідно. Ось дивна річ, Неде, — продовжувала вона, немов повіряючи йому давно збережену і обтяжливу таємницю. — Уже багато років я не можу змусити себе відвідати батька і братів. Чому — я і сама не знаю. Так, не знаю! Це почалося після смерті матері. З тих пір я жодного разу не їздила додому. Уже й тоді мені це було нелегко. Не можу зрозуміти, в чому тут справа. Були ми завжди сім'я як сім'я. Ніяких поганих почуттів у мене до рідних не було. Жили так само, як жили всі на нашій вулиці: некрасиво, брудно, безрадісно; але між собою завжди жили дружно і в глибині душі любили один одного. Куди ж все це поділося? Та ні, нікуди не поділося, все так і є, нічого не змінилося, але тільки я все відкладала і відкладала поїздку туди, і тепер уже зовсім не можу на це зважитися.

— Та тут і вирішуватися нічого! Що ти, дівчинка ... — Для нього нестерпно було бачити її зажуреною, хоча б через минуле.

— Не знаю, Недді. Я тільки знаю, що їм боляче, і мені самій боляче теж, але нічого не можу з цим вдіяти.

Матеріалістка Тесс плакала; сріблясті краплі повільно котилися з посмутнілих очей, і це були справжні сльози, хоча на обличчі, як завжди спокійному, не можна було прочитати ні страждань, ні болю.

— Я їм пишу, хоч вони мені й не відповідають. Повинно бути, думають, що я соромлюся їх і тому не приїжджаю. А я соромлюся лише самої себе. Тепер, якщо б я і повернулася, це було б для них тільки важко, адже я стала їм зовсім чужою. Після всіх цих років розлуки сумніваюся, щоб ми могли зрозуміти один одного. Самий Час встав між нами. Адже мені нічого не відомо про їхнє життя. Один з братів начебто став малярем, напевне не знаю. Батько завжди працював де доведеться, найчастіше на залізниці. Що ж це таке, що заважає мені поїхати побачити їх? Я знаю, що батько живий: якщо б він помер, мені б все-таки повідомили. Чому ж я не можу поїхати туди, скажи мені, Недді?

Її сльози висохли, і очі більше не затуманює. Він вирішив, що вона плакала скоріше від свідомості, що не може допомогти своєму горю, ніж від самого горя, до якого вже, напевно, притерпілася. Та він перестав засмучуватися за неї і навіть готовий був злегка посміятися над її печалю. Але це звернення до минулого на мить відкрило йому її правду — розповіло про неї більше, ніж її філософські міркування або болісна подорож по темному світу, в якому вона жила.

Однак як тільки вони повернулися в місто, Тесс замкнулася в собі, як якщо б розмова по душах був хорошою в полях і долах, але недоречною на міських вулицях. Здавалося, один факт існування цих вулиць, вузьких і тісних, допоміг їй знову знайти рівновагу і здоровий глузд; і Гордон подумав, що це, можливо, найповчальніше з усього.

Їх зростаюча близькість все більше і більше приходила в зіткнення зі звичною витримкою Гордона, і все ж він не міг виїхати. Під вечір, коли Тесс вирушила кудись у своїх службових справах, Гордон пристав до місіс Кру з розпитуваннями про неї. Йому здавалося, що він робить це дуже тонко, але місіс Кру швидко відчула його нетерплячу

цікавість і перетворила розмову в гучний панегірик Тесс, що перемижовуються презирливими шпильками за адресою самого Гордона. Тесс, говорила вона, — справжня жінка! Мовою місіс Кру це означало щось настільки ж повнокровне, як і вона сама. Якщо Гордон хоче що-небудь дізнатися про Тесс, навіть якщо він просто про неї думає, він ніколи не повинен забувати, що вона жінка.

— Ви феміністка, місіс Кру, — сказав він. — А Тесс — теж?

Вона придушувала його своїми розмірами, особливо коли сміялася. — Занадто я дужа, щоб бути феміністкою, — заперечила вона. — А Тесс занадто миленька для цього.

Але тут же розповіла йому з материнської поблажливою усмішкою, як вона вивела Тесс на справжню дорогу. Виходило, що саме дружба з цією великою, владною жінкою ("Я від свого ніколи не відступлюся!") Плюс її настанови по частині філософії та самосвідомості вперше відкрили Тесс очі на справжню роль народу, з середовища якого вона вийшла, а значить, і допомогли їй почати справжнє життя. Потім в тому ж дусі місіс Кру стала розводитися про подальші успіхи Тесс як громадської діячки. Успіхи ці такі, що саме ім'я Тесс як захисниці прав громадян стало невідоме всім суддям і магістратам графства — і навіть за його межами.

— А це важливо? — запитав він.

Ще б пак, відповіла вона. Консультація у цивільних справах була задумана більше для проформи, для благодійної видимості, ніж для реальної допомоги населенню; але Тесс повела справу так, що до неї тепер йдуть всі, хто повинен боротися за свої насущні потреби. Мало того, кожен випадок боротьби проти несправедливості вона навчилася перетворювати в політичний урок для жертви цієї несправедливості і робить це так успішно, що місцева влада вже не знає, як від неї позбутися. Намагалися було закрити консультацію, але з цього нічого не вийшло, тому що друзі Тесс виступили з організованим протестом. Тепер влада хоче зірвати її роботу за допомогою орендного трюку. Скоро закінчується термін оренди на приміщення, де знаходиться консультація, але відновити договір домогосподар відмовився; і в усьому районі на милі кругом не знайшлося приміщення, яке господарі погодилися б здати під консультацію, а вдатися до реквізиції муніципалітет не бажає, хоча кожному зрозуміло, яка важлива та справа, яку робить Тесс. І ось знайдений офіційний вихід: уестлендська консультація по цивільних справах, на жаль, має бути закрыта за відсутністю приміщення.

— Ви перебільшуєте, — сказав Гордон, бажаючи відокремити Тесс від місіс Кру. — І ви цінуєте в ній не те, що потрібно цінувати.

— Дорогуша! — спокійно заперечила вона. — Ви просто не знаєте, що найцінніше в людях.

Вона в цей час гладила чоловікові сорочку і так пристукнула праскою в підкріплення своїх слів, ніби вганяли цвях в дошку; у неї і ремесло прачки здавалося не жіночою справою. Потім вона прочитала йому цілу лекцію про те, які якості в Тесс слід цінувати особливо високо, і ця лекція непомітно перетворилася в іспит. Вона виходила з припущення, що він збирається відвезти Тесс. І вона до тих пір висміювала його і шпигала, розвінчуючи в його власних очах, поки він і справді не відчув себе негідним

того образу Тесс, який йому малювали. Тесс — жінка, наполегливо нагадувала схильна до сентиментальності місіс Кру. Чи гідний він її хоча б в цьому відношенні?

У цей вечір йому було не по собі від присутності Тесс, від того, що вона була зовсім поруч, невелика, складна, у в'язаній кофтині, що підкреслювала бездоганні пропорції її фігури. Щоб звільнитися від неспокійного почуття, він став дратувати обох жінок, придумав для місіс Кру прізвисько "Марксистська Боадицея", а її дім назвав "Обитель мрій", прекрасно знаючи, що і те і інше не сподобається Тесс. Втім, сама місіс Кру прийшла в галасливе захоплення, знову і знову повторювала обидва прізвиська і з нехитрим гумором оголосила, що неодмінно напише їх на дощечці біля своїх дверей. Тесс почервоніла від досади, а Гордон переможно розсміявся.

— Відмінна думка! — крикнув він місіс Кру і додав у вигляді пояснення, спеціально для Тесс: — Боадицея одна вартувала двох чоловіків, тому що вона була жінка!

Місіс Кру в знак згоди енергійно загриміла чайником.

Гордон вирішив, що це прізвисько, що несподівано прийшло йому в голову і справді вдале. На відміну від Жанни д'Арк, яка просто стала рупором стандартного фанатизму, Боадицея захопила владу завдяки тому, що голова у неї добре працювала, а рука вміла міцно тримати меч. Вона здолала всіх суперників-чоловіків, в тому числі і власного чоловіка, перевершивши їх мужністю, винахідливістю і спритністю розуму. У місіс Кру безумовно знову відродилася королева древніх бриттів. Вона була створена для барикад, ця жінка.

Після обіду за прасування взялася Тесс, і Гордону чомусь приємно було дивитися, як вона водить праскою по білизні — у неї це виходило більш жіночно, хоч і з меншою вправністю. Місіс Кру між тим зайнялася рахунковими книгами якогось громадського комітету: ляскала палітурками, розграфляла сторінки, щось підраховувала і записувала. Кру читав, із задоволенням димів смердючою трубкою і час від часу передавав Гордону якусь книгу, безмовно пропонуючи його увазі то вірш Вільяма Моріса, то абзац з Коббета, Уїтмена або Філдінга, то статтю допотопного американського еволюціоніста. І Гордон, читаючи, відчував духоту цієї маленької кімнати, заставленої корисними, але незграбними речами. Він вдихав різноманітні домашні запахи — від вологих випарів, що піднімалися з-під праски Тесс, до слабого аромату підсмажених грінок, який постійно стояв в будинку. Від вугілля в каміні йшов чад, від трубки містера Кру теж. Ну і нехай, думав Гордон, піддаючись заколисуючій дії домашнього затишку, блаженному відчуттю, ще не зазнав ніколи жодного разу в житті.

Молодші дівчатка вже лягли спати, всмак навозившись з Гордоном. До нього завжди охоче йшли небоязкі діти, і він сам любив бавитися з ними, хоч його і дратував той ледь вловимий кислуватий запах, який завжди виходить від дітей, навіть самих чистеньких і охайних. Джоанна, старша дочка, тільки-но повернулася з вечірніх курсів при політехнікумі, де вона вивчала якусь складну технічну спеціальність, яку прийнято вважати невідповідною для жінок. Це була невеликого зросту дівчина, зовнішністю схожа на батька, але в її голосі чулися материнські владні нотки. Втім, говорила вона

мало. До Гордону не зверталася зовсім — чи то від сором'язливості, чи то від неприхильності. Але нічого оригінального або дивного в ній не було, якщо не брати до уваги того, що в якості факультативної дисципліни вона вибрала собі курс з бальзамування трупів. Навіть її мати не могла з цим змиритися.

— Фу, яка гидота! — сказала місіс Кру, коли Джоанна повідомила, що була сьогодні на черговому занятті в анатомічному театрі. — Не знаю, навіщо тобі це потрібно. Якщо ти цікавишся фізіологією, поступай в університет, як Тесс, і пройди весь курс систематично. Балуватися такою справою нічого.

— А якщо мені подобається, — незворушно сказала Джоанна. — Ось сьогодні нам показували, як витягувати мозок через ніс.

— Джоанна! — пролунав дружний крик огиди і протесту.

Тільки Гордон зі сміхом заступився за дівчину. Що тут особливого? Наше тіло — всього лише нікчемна матерія, і чому, власне, носу не послужити дренажною трубкою для драглистої маси, іменованої мозком? Сказавши це, він сам злякався своїх слів. Як же так? Представниця механістичного фізіологізму (який заперечує примат духу і розуму) підкреслено зневажливо ставиться до людської плоті. Але ж це — зневага матеріаліста, як же могло статися, що вони з Гордоном раптом виявилися союзниками? Він подивився через стіл на цю несподівану союзницю. Очі у Джоани були холодні, байдужі і, зустрівшись з очима Гордона, не виявили рівно нічого.

У нього промайнула думка: "Боже мій! Ще одна войовниця! Ще одна Боадицея!"

Він раптом з надзвичайною ясністю подумав про те, що вона смертна, і йому захотілося швидше піти, вибратися з цього матеріалістичного пекла. Але Тесс, яка помітила його жах, поспішила до нього на виручку. — Вставай, Недді! — сказала вона, схопившись на ноги. — Ми зараз з тобою вирушимо в одне місце, яке тобі сподобається.

Місце це виявилось приміщенням масонської ложі, де раз на тиждень влаштовувалися танці, але дізнався він про це тільки коли вони опинилися біля дверей, обидві половинки яких вільно розгойдувалися на петлях (пропускаючи народ туди і назад), неначе їх приводила в рух музика, яку було чути зсередини. З дверей лилося яскраве світло.

— Навіщо це? — запитав він.

— Мені хочеться потанцювати, — сказала вона. — Ти ж теж любиш танці. А тут можна танцювати скільки душі завгодно. — Вона міцно тримала його під руку, задалегідь смакуючи задоволення. Але він сказав, що те, що відбувається тут не схоже на танок, навіть не на вальс: просто люди труться одна об одну з незрозумілими вихляннями, пихкаючи і обливаючись потом.

— Ось це ти називаєш танцювати? Тобі це подобається? — запитав він.

— Звичайно! Ковзати під музику — що може бути краще? — сказала вона. До неї озивались з усіх боків, а один з музикантів, повернувши до неї розтруб свого інструменту, вітав її фанфарними звуками. — Ну, підемо.

— Ні за що на світі! — з жаром відповів він і рішуче повернув її до виходу, не дивлячись на її протести: адже вони вже заплатили за квитки.

Мотоцикл помчав їх вдалину, і коли вони виїхали на горбистий простір, Гордон сказав їй:

— Ти говориш про танці, про радість руху? Ну так дивись! — І, скинувши куртку, він закружляв під нічним небом в якомусь дивному танці: то крутився дзиг'ю, то завмирав на місці, дрібно перебираючи ногами, то мчав підстрибом, допомагаючи собі широкими помахами рук, і раптом зупинився в химерної позі із занесеною як для кроку ногою. Під кінець він високо підстрибнув, розкинувши крилами руки і підібгавши ноги, так що здавалося, ніби він по повітрю дереться вгору.

Тесс захоплено заплескала в долоні: — Що це, Неде, яке диво! Кого ти зображував — птицю, газель, блоху або гірського козла? Чий це танець? Що він повинен означати?

Гордон був весь мокрий від поту, туману, роси. — Сам не знаю, — видихнув він. — Я навчився цього, коли жив серед одного племені, яке займалося розведенням білих ослів і мисливських соколів. Ритуальний танець, древній, як релігія, древніше музики.

— Ти і інші такі танці знаєш?

— Знаю, звичайно, але для них потрібні удари бубна, і ритмічне хлопання в долоні, і вигуки "О ніч!" Тут нічого не вийде, Тессі. Давай повернемося туди і потанцюємо потвоєму.

— Ну гаразд, Неде, — сказала вона. — Визнаю свою поразку. А тепер покажи мені ще якусь танець.

Але він не захотів, і вони поїхали далі, на повний голос співаючи відому пісню про дівчину з півночі. Від самого серця летіла ця пісня в туманну імлу: "Зеленіють дуб та ясен, плющ густий по стінах в'ється, там, де дитинство проминало, там, де батьківщина моя".

І все ж, коли він віз Тесс додому, вона вже знала, що завтра він поїде, і немов чекала від нього якогось слова або руху, яким так чи інакше вирішилося б їх ненабуте майбутнє. Він теж відчував потребу якогось рішення і намагався розібратися в цьому відчутті. Але одна лише думка про вибір, що стояв перед ним, змусила його внутрішньо зіщулитися від страху. Варто йому сказати Тесс хоч слово — будь-яке слово! — і він буде пов'язаний назавжди. І в той же час нічого не сказати і розлучитися з нею тут — це все одно, що розлучитися з самим собою. Тесс встигла знову стати для нього єдиною рідною душею, єдиною людиною, яку він не міг, чи не мав втратити.

— Я завтра їду, — сказав він, понуро стоячи на вищербленій кам'яної сходинці її ганку.

Вона нічого не відповіла.

— Ах ти господи, Тессі! — вигукнув він майже в розпачі і стиснув її пальці — єдина звична для нього ласка.

Вона шумно, енергійно зітхнула, потім вивільнила свої пальці і, взявши його за руку, рішуче повернулася до сходів. — Підемо!

Це був не чуттєвий заклик, а просте, по-дитячому безпосереднє звернення; і воно нагадало йому те добре знайоме радісне почуття, яке відчуваєш в пустелі, відчуваючи підтримку дружньої руки.

Але нагорі, в своїй кімнаті, наповненій книгами, вона відпустила його руку і не намагалася торкнутися його або привернути до себе. Вона сіла біля вікна, а він опустився на диван і став розглядати корінці книг.

— Полиці мені зробив Том Кру, — пояснила вона. Збиті з чистих соснових дощок полки висіли над узголів'ям і в ногах ліжка, тяглися вздовж вільної стіни. Вони були суцільно заставлені книгами.

— Порядок зразковий, Тессі, — сказав він, — але підбір, мені здається, не дуже продуманий. — Йому не сподобалося переважання історичної та економічної літератури, хоча він знав, що в університеті вона займалася саме цими дисциплінами, і, пам'ятаючи її жадібність до знання, міг припустити, що вона і зараз продовжує вчитися.

Він відкинувся назад, поклавши собі на живіт два знятих з полиці томика Теннісона, і сказав, немов відповідаючи своїм думкам про поета: — Природу Англії я люблю; але до чого я ненавиджу її села і міста — ці десятки тисяч в'язниць! Крім Лондона, я б ніде не міг жити в Англії. Лондон — це все-таки як би мозок країни. Як ти можеш жити тут, не розумію.

Він знав, що в глибині душі вона ненавидить це містечко, хоча і пристосувалася до його життя і навіть примудряється знаходити в ньому якісь радості. Однак вона сказала: — А що ще міг би мені дати Лондон?

Його раптом злякала ця розмова про Лондон, і він поспішно змінив тему: заговорив про Теннісона, про те, що ніколи не міг зрозуміти захоплення Лоуренса з приводу "Смерті Артура". Пояснити це можна тільки сентиментально-романтичною уявою або ж тією обставиною, що історія Ескалібуру трохи нагадує найвитонченіші з арабських героїчних легенд. Він розповів Тесс про те, як одного разу спробував слово за слово перевести поему арабам-кочівникам, серед яких був Хамід, були обидва юних поплічника Гордона і обидва його кровожерливих охоронця, Алі і Бакр. Тим з них, хто зберіг дитячу безпосередність сприйняття, сподобалося. Бакр жалів меч, хлопчики — короля, як і слід було в загальному очікувати. Але Хамід заявив, що все це безглузда вигадка, складена, мабуть, якимось казкарем з сирійської кав'ярні, який мріє про надлюдину і гадки не має про справжній героїзм королів і про те, як помирають справжні лицарі.

Тесс слухала, як зачарована: в цьому короткому, уривчастому оповіданні їй трохи більше відкрився арабський Гордон — стихійна, безладна натура, мужня людина, якій ніяк не вдається знайти себе в реальному світі робочих кварталів і диму фабричних труб.

Вона пересіла до нього на диван, щоб ближче зазирнути в його обличчя, яке не було лицем англійця. — Тобі справді нічого робити тут, Недді, — сказала вона, як ніби вона знала, що таке пустеля, як ніби героїзм брудних, обірваних бедуїнів був їй так зрозумілий і дорогий, як він був цінний і зрозумілий йому. — Чому ти не повертаєшся в Аравію? — запитала вона і взяла у нього з рук книги, мов вони заважали їй бачити його в тому безкрайньому просторі, який він так любив.

Він стиснув руки. — Я дав чесне слово, — сказав він. — Я не можу.

— Але ж повстання ось-ось спалахне знову?

— Так.

— Що ж ти тоді будеш робити?

— Не знаю. Не знаю, — сказав він, і видно було, що застарілий біль ожив і мучить його з новою силою. — Знайду собі тут якусь справу.

— Може бути, як писав Хамід, будеш намагатися врятувати Аравію, діючи тут, в Англії. — Вона хвилювалася за нього. — Ти можеш зробити дуже багато. Але з чого ти почнеш?

— Почну — що?

— Ну, боже мій, те, про що тебе просить Хамід і чого так хочеться тобі самому. Невже тебе не надихає ця думка?

— Ні ні!

— Але ...

— Ти що, хочеш, щоб я носився по всій Англії і з барабанним боєм закликав підтримати повстання племен?

— Ні звичайно.

— Невже ти не розумієш, що так, як я вирішу, як я вважатиму правильним для самого себе, буде найкраще і для Хаміда з його народом?

— Розумію, Неде. Але це довгий шлях, довгий і складний, і трохи, як би це сказати, абстрактний. А Хаміду потрібні рішучі, швидкі дії — голос, який пролунав би скоро, зараз же. Інакше він би не написав тобі такого листа.

— Знову ти не про те, — сказав він з раптовим роздратуванням, так що навіть шия у нього напружилася і почервоніла. — Зрозумій, яке б життя я для себе тут не обрав, все одно це піде на користь Хаміду і Аравії, буде прямим, реальним і найважливішим і найкращим внеском у справу повстання.

— Неправда!

Він пропустив її вигук повз вуха і став терпляче пояснювати: — Послухай, дівчинко! Мова йде не про окремий тактичний хід, а про всю суті відносин між Англією і Аравією, про те, що змушує Англію укорінюватися в Аравію, сіючи там корупцію і розорення. Чи потрібно це нам, нашому народові? Чому ми мовчки потураємо злу, яке на наших очах завдають іншому народові? Ось що я повинен зрозуміти і вирішити для себе, а тоді вже я буду діяти. Тільки так я зможу здійснити головне — те, що врятує мене і врятує племена пустелі.

— Так, так, я знаю. Але ж поки що, ти сам кажеш, твою улюблену пустелю душать. Чому ти хоча б не піднімеш голос, не скажеш про це? Скажи, скажи голосно! Тебе почують. Адже щось можна зробити ...

— Еге!

— Можна, можливо! Організуй який-небудь комітет, підними шум, взагалі завари кашу.

— Навіщо? Що це дасть?

— Для початку — хоча б викличе невдоволення англійців, обурення тими методами, якими ми діємо в Аравії.

— Народне невдоволення? А на що мені це потрібно? Коли це рятувало кого-небудь?

Вона хотіла було сперечатися, але передумала і тільки заперечила з насмішкою: — А що ти ще можеш зробити? Включитися в політичну гру? Волати до розсудливості нікчем з міністерства колоній?

— Тобі вузький практицизм застилає очі, Тессі. Адже я сказав: мені потрібна вся істина, вся суть питання, на менше я не згоден. Я хочу знати, в чому корінь зла і помилок, а не вивчати окремі подробиці. До біса політиків, до біса комітети! Йдеться для мене про щось набагато важливіше і складніше. Племена почекають! Щоб діяти, я повинен опанувати істиною, маю твердо знати, що мені робити, від початку і до кінця; тоді я буду діяти рішуче і прямо.

— Безглузді фантазії! — вигукнула вона, не витримавши. — Якщо так міркувати, тоді ти повинен повернутися в Аравію. Ось це було б рішуче і прямо. А тут ти тільки зазнаєш жорстокої, страшної поразки. Не можна тобі залишатися в Англії, Недді! — завершила вона, і ці слова прозвучали тривожним застереженням, немов її лякав трагічний результат, який чекає Гордона, якщо він не повернеться до того життя, яке було зрозуміле на всіх рівнях і дозволяло діяти з бажаною прямою.

Він здригнувся. — Не треба! — крикнув він. — Ніколи більше не кажи мені про Аравію, Тессі. Не ятри мої думки про неї. — Він випростався. — І чому ти вважаєш, що я повинен повернутися туди? Хіба моє перебування в Англії так вже безглуздо, так марно?

— Не в тому річ. Для мене краще, коли ти тут. І я знаю, що ти повинен залишатися в Англії. Просто мені боляче за тебе. Ти мені дуже близький. Я знаю, як тобі.

— Нічого ти не знаєш! — сказав він і схопився на ноги. — Я залишусь в Англії. І я налагоджу своє життя тут. — Він почав ходити з кутка в куток. — Даремно ми затіяли цю розмову.

— Вибач.

— Я піду, — коротко кинув він і, перейнявшись цим несподіваним рішенням, повернув до дверей.

— Ні ні! Не йди!

— Піду. Не варто мені залишатися, Тессі. Всі ці серцеві хвилювання — в них є щось недостойне і гидке. Ні до чого це ні тобі, ні мені. Найкраще буде, якщо я піду.

Вона відгукнулася не відразу. — Ти думаєш? — сказала вона. Потім вони обидва ще помовчали, і нарешті вона вимовила чужим, приглушеним голосом: — Добре. Тоді йди: Тільки заради бога йди швидше. — Вона стала штовхати його, люто намагаючись відкрити двері, які тримала його огрубіла рука. Вона штовхала все сильніше, задихаючись, мало не плачучи від злості. — Так йди ж, іди!

Його і здивувала і засмутила цей шалений і незрозумілий для нього спалах. Він нерішуче відчинив двері.

— Що це ти? — пробурмотів він.

Він вийшов на майданчик, але зволікав зачинити за собою двері, немов це означало поставити крапку на чимось.

— Може бути, поїдеш зі мною в Лондон? — почав він, з зусиллям вимовляючи слова.

— Ні, ні, — роздратовано перебила вона. І тут же знову надвинулась на нього, наполегливо повторюючи напівпошепки: — Навіщо тільки ти приїхав? Іди. Я більше не хочу тебе бачити.

І він зачекав ще трохи, але стільки виклику і в той же час грізного презирства було в ній в цю хвилину, що він втік, убоївсь її гніву, її образи, її пристрасної туги.

Розділ шістнадцятий

Гордон вирішив довіритися Везубі, і це поклато край його відокремленому існуванню. Але, віддаючи себе в руки Везубі, він виявив неабияку частку вимогливості.

— Забудьте поки про свій соціалізм, Везубі, — сказав він йому нетерпляче. — Ви хотіли зайнятися моїм політичним вихованням — ось і займіться.

— Дуже добре. Але що у вас на думці, Гордоне? Ви взяли на себе якусь місію? Хочете домогтися чого-небудь певного? Може бути, розплутати цей жахливий аравійський клубок, який зараз заплутався ще більше: адже ми нещодавно послали кілька бомбардувальників, щоб розігнати скопище якихось волоцюг біля нашого нафтопроводу. Коли тільки ми порозумнішаємо! Ви, мабуть, хочете вправити нам трохи мізки щодо кочової Аравії?

— Ні ні! Справа стосується тільки мене. Аравію залиште в спокої. Це питання я буду вирішувати для себе сам.

— Але як?

— Поки ще не знаю. А ви робіть те, про що я вас прошу. І якщо я побачу, що ви маєте рацію, — значить, я з вами. А якщо побачу, що мають рацію не ви, а ваші супротивники — хто б вони не були, — значить я з ними проти вас.

— Ну, ну, навіщо відразу так різко ставити питання, — добродушно докорив його Везубі. — Насамперед у нас є тільки двоє супротивників, про яких можна говорити всерйоз: консерватори і комуністи. Ми, соціал-демократи, займаємо розумну середину між ними. Ось вам перший урок.

— Жорстокий досвід навчив мене, що тільки крайності бувають розумні, — похмуро заперечив Гордон. — Я не любитель аристотелевої середини. Віддаю перевагу крайностям! Але зараз у мене немає ніяких упереджених думок. Все буде залежати від вас ...

Везубі, потішений і задоволений, не став втрачати часу. Перш за все він повів Гордона на Грейс-Інн-род, де містилася редакція його газети, затерта серед незліченних адвокатських контор. Його покійний дядько був юристом і колись займав тут цілий поверх. У трьох запорошених, завалених папками і картотеками кімнатах цього поверху Везубі вершив політичні справи; звідси він поширював свій вплив, звідси звучав його значний голос, і новоявлений учень його повинен був відтепер дивитися на

ці кімнати як на свою штаб-квартиру. Тим самим Гордон як би прилучався до цього світу, де, здавалося, ще панував в повній мірі нетлінний дух законників вікторіанської пори.

— Перш за все, — повчав його Везубі, — потрібно зустрічатися з людьми. Країною правлять не теорії, а люди. Я знайомий з усіма людьми, хто править Англією, і з друзями і з ворогами, адже я в силу свого положення — як би стрижень, що знаходиться в центрі всього. На мене зважають люди всіх відтінків політичних і соціальних поглядів, а тому, куди б я не привів вас, ви всюди справите сенсацію. За вас стануть битися, Гордоне, а я буду стояти осторонь і дивитися. Дуже цікаво буде спостерігати ваш дебют і бачити, що станеться, коли ви розправити крила.

Для його дебюту було обрано роль ексцентричного героя, нового Лоуренса, який, ухиляючись від заслуженої слави, об'їздив всю країну на мотоциклі. Тут не було обману. Гордон зберіг непорушними свої "примхи" і на політичну сцену вийшов з усім презирством і зухвалою холонокровністю людини, яка не вірить в те, що робить, і в будь-яку хвилину буде рада знову зникнути в темряві невідомості. Везубі вважав, що краще не придумаш, і свою нову статтю про Гордона назвав: "Натхненний індивідуалізм". Це той вид індивідуалізму, писав Везубі, який під силу лише людині з незвичайною душею і з незвичайним інтелектом, простому в своїй величі героя. Геній Гордона, за його словами, знайшов собі нарешті гідне поприще.

Везубі вирішив почати з офіційних правителів — міністрів — і домовився з одним з них, що він прийме Гордона в своєму кабінеті в палаті громад. У призначений час Гордон на своєму мотоциклі підкотив до будівлі палати так хвацьке, що черговий полісмен, загородивши йому дорогу, гнівно запитав у нього, куди, власне, він прямує.

— Сюди, — відповів Гордон, тицьнувши в бік парламенту пальцем.

— Ви що ж, гадаєте, що сюди можна так запросто влетіти на мотоциклі? — накинувся полісмен на свою передбачувану жертву.

Світ Сміта ожив навколо Гордона, і з ним ожили колишні пустощі. — Не бійтеся, констебль, — сказав він, — я розумію, вас бентежить моє розумне обличчя, але все ж я сюди по справі.

Полісмен невпевнено зиркнув на його солдатські штани (Цей вид? Цей голос?). — А до кого? — запитав він, вже відчуваючи якусь незручність від погляду яскраво-блакитних очей.

Гордон назвав прізвище.

— Будь ласка, сер. Але все ж так в'їжджати не можна.

— А як накажете в'їхати?

— По-перше, попрошу вас зменшити швидкість, сер, по-друге, будьте ласкаві відвести машину он туди, за кут. Строго кажучи, приватним особам взагалі не дозволяється під'їжджати сюди на машинах. Але вже так і бути, на цей раз зроблю для вас виняток. Поставте свій мотоцикл онде, тільки тихенько ...

Незвичайність Гордона була визнана, але він вже втратив до цього інтерес.

— Дякую, — ввічливо сказав він полісмену. — Зараз все зроблю.

Мотоцикл з тріском і гуркотом зірвався з місця, промчав навколо автомобілів, що вишикувалися на стоянці, і з вереском загальмував в зазначеному місці. На цьому самоствердження Гордона скінчилося. Він зняв шкіряну куртку, недбало кинув її на сидінні мотоцикла та вступив під склепіння парламенту в своєму солдатському строї.

Везубі вже чекав в залі засідань одного з комітетів. З ним був і міністр — сивуватий брюнет невизначеного віку, колишній шахтар, шотландець, на прізвище Мак-Квін; він відразу став вибачатися перед Гордоном, що змушений прийняти його в цій великій кімнаті з готичними склепіннями, що не схиляє, за його словами, до душевної розмови.

— Адже тут живий голос мертвим стає, — сказав він.

Це було вірно. Високі холодні стіни немов сплющували людський голос, перетворюючи кожне слово в глухе, похмуре ухання. Втім, гучний негнучкий голос Мак-Куїна витримував це випробування. Міністр був невисокого зросту, щільний, кремезний, як пень; Гордон подумав, що ось, мабуть, людина, яку не переб'єш (в прямому, фізичному сенсі). Мова його рясніла яскравими, образними простонародними оборотами.

Саме голос був тим засобом, за допомогою якого він кидав виклик світу. Вже через хвилину стало помітно, що між ним і Везубі йде щось на зразок змагання в особистих достоїнствах. У цій грі Везубі служили козирами гнучкі модуляції його голосу і свіже випещене лице. У Мак-Куїна були свої козири: живий погляд, невтомна енергія, наполегливість, знання і природний розум, що не потребував муштрі. Він, не соромлячись, пускав всі ці козири в хід, а Везубі, щоб зрівняти шанси, раз у раз називав міністра його ходячим фамільярним прізвиськом "Куїні". Гордон вирішив, що вони, ймовірно, приятелі і зближує їх саме ця суперечка між культурою оплаченою і культурою, безкоштовно придбаною.

— Так ось, — почав Мак-Квін, з явним задоволенням опускаючись в шкіряне крісло і звертаючись до Гордона тоном, яким він розмовляв в парламенті або міністерському кабінеті. — З усіх міністерств моє, власне, далі всіх від іноземних і колоніальних справ. Ці справи у нас захопили в своє відання інтелігенти; виняток становить один Бевин. — Він зморщив обличчя в посмішку і підморгнув Везубі.

Слухаючи, Гордон продовжував робити висновки про свого співрозмовника. Він знав, що змолоду Мак-Квін штовхав вагонетки у вугільній шахті, але згодом зайнявся не те партійною, не те профспілковою діяльністю і на цьому зробив кар'єру. У той же час він самоуком ухитрився отримати освіту, якою міг похвалитися не кожен з паплюжених їм інтелігентів.

Як тільки Гордону стало ясно, що за людина перед ним, він вирішив покласти край прелімінаріям і відразу почати свою політичну освіту. Він почав ставити запитання практичні, конкретні політичні питання. Вперше в житті йому довелося вести таку розмову, але він не намагався нічого обійти і випалював одне питання за іншим, як ніби політична теорія повинна містити в собі відповіді на все і, щоб отримати відповідь, потрібно тільки правильно поставити питання.

— Що таке, на вашу думку, соціалізм? — було перше, що він запитав.

— Громадська власність, — була відповідь.

— Ви вважаєте неминучою класову війну?

— Класовий антагонізм — мабуть, але класову війну — ні!

Мак-Квін з люб'язності не заперечував проти цього лабораторного методу, і вони продовжували перекидатися питаннями і відповідями, неначе гарячими вугликами, поки, нарешті, Гордон не закричав: — Але в цьому ж немає ніякої логіки!

— Господи боже! — Мак-Квін посміхнувся з видимим задоволенням. — Якщо ви шукаєте логіку в людській поведінці, ви прийшли не за адресою: вам не політичний діяч потрібен, а священик.

— Я не шукаю логіки в людській поведінці. Я шукаю логіку, на основі якої я міг би діяти.

— Соціалізм — єдине логічне підґрунтя для людських дій.

— Для війни, наприклад?

— Соціалізм покінчить з війнами.

— Тіто і Росія вже готові напасти один на одного.

— Росія не соціалістична держава.

— А яке ж? Капіталістична?

— Ні ні. Там існує державна власність — вона існувала і у нацистів, — але це країна суворої й неосвіченої диктатури, яка прагне експортувати свою, азіатську марку комунізму.

— Як ви можете стати цьому на заваді?

— Соціал-демократія завадить поширенню комунізму.

— Ви божевільний! — сказав Гордон, знизуючи плечима в знак того, що відмовляється від продовження розмови.

— Не більше, ніж ви, приятелю.

Мак-Квін дивився на Гордона і посміхався — добродушно, але без всякого гумору. Вони сиділи в кутку великої кімнати, і четвертим в їхньому товаристві був досить брудний і не занадто утішний для оригіналу бюст Пітта. — Так то! — сказав Мак-Квін. — Ми з вами обидва доїхали, видно, в житті до такої точки, де роздум невіддільний від дії. Я почав з дії і до роздумів прийшов потім. Ви почали з роздуму, а потім пустилися в героїчні справи по своєму смаку. Так що ми з повним правом можемо один одного величати божевільними.

— Браво! — скрикнув Везубі.

— Ось Віз — інша справа, — продовжував Мак-Квін. — Він взагалі не знає, що значить діяти. Він не досвідчений ні в вуличних боях, як я, ні в збройних сутичках, як ви.

— А я і не соромлюся зізнатися, що не співчуваю насильству, — сказав Везубі, явно не бажаючи піддаватися на провокацію. — Продовжуйте, продовжуйте! Я так і знав, що ви відмінно порозумієтесь. Тому я і привів його сюди. Але забудьте про мене, Куїні. Не в мені справа. Гордон не знає, до чого себе пристосувати на батьківщині, і чекає від вас ради.

Мак-Квін встав і почав задумливо крокувати по кімнаті, повторюючи: "До чого пристосувати. До чого пристосувати ". При кожному повороті він сильно вдавлював в килим свої потворні черевики. Гордон зрозумів, що Мак-Квіну фізично приємно відчувати всі ці предмети парламентської обстановки, ступати по ним, сидіти на них, торкатися їх своїми квадратними пальцями.

— Віз прав, Гордоне. Вам потрібно себе до чогось пристосувати. І саме тут! — У пояснення того, що він має на увазі палату громад, Мак-Квін з силою тупнув ногою по килиму, і Гордон уявив собі, як у нього від задоволення пальці ворухнуться в черевіку. — Для таких людей, як ми з вами, Гордоне, палата громад — найкраще місце. Тут і тільки тут думка переходить в дію. Це мозок країни. І в той же час це — поле битви. Тут є де розвернутися людині. Чого ж вам ще треба? Ось вам і поле діяльності, кращого не придумаєш.

"Ні, йому не просто приємно відчувати цю підлогу під ногами, — подумав Гордон. — Він відчуває справжню насолоду, тупаючи ногами по цій підлозі, він відчуває себе так, як який-небудь полководець, який любить землю тому, що на землі воюють. Сама будівля палати вселяє йому ніжні почуття ".

— Це все добре для вас, для політиків, — вголос почав Гордон.

— Я не політик! — з жаром перервав його Мак-Квін. — Я був робочим і залишився робочим. Мене послав сюди робітничий клас Англії захищати його інтереси.

— І все-таки ви політик. Для вас це все просто. А я — так перш за все, як я можу потрапити сюди?

Мак-Квін і Везубі засміялися, наче Гордон сказав щось дуже смішне. — Як всі сюди потрапляють, — сказав Везубі, і вони обидва знову засміялися.

— А, я розумію, про що ви! — сказав Мак-Квін, переходячи на діловий тон. — Але це ж дуже просто. Серед членів палати є достатня кількість плутаників і дурнів, — визнав він з гримасою огиди. — У ряді випадків просто необхідно зробити заміну. Дайте мені два-три місяці терміну, Гордоне, і я проведу вас в палату в порядку додаткових виборів. Дайте мені півроку, і я посаджу вас на міністерську лаву.

Гордон усміхнувся багатству перспективи, що розкривається перед ним.

— Що, не вірите? — з викликом перепитав Мак-Квін.

Гордон виразно знизав плечима. — Немає чому. Я знаю, що політика заснована на махінаціях ...

— Ось і помиляєтеся. Ніяких махінацій я проводити не збираюся. Наша лейбористська партія розпадається на два табори. З одного боку — віджиле покоління, сухостій, з іншого — молода поросль, яка ще тільки набирає сили. Ці вас візьмуть з розпростертими обіймами.

— Просто так?

— Ви занадто все ускладнюєте. Та просто так! Правий я, Везубі?

— Абсолютно праві, старина.

— А взагалі кажучи, — продовжував, Мак-Квін, — в вас є те щасливе поєднання респектабельності і бунтарства, яке робить вас прийнятним для будь-якого боку. Ви

природжений фаворит, Гордоне. Перемога вам забезпечена заздалегідь.

— Гордоне, не ловіть гав! Ловіть його на слові, — скрикнув Везубі. — Це не жарт. Він і справді може зробити те, що говорить.

Гордон піднявся. Він потиснув Мак-Квін руку (намагаючись, щоб жорстка від вугільного пилу долоня шотландця відчула силу його натертих верблужим поводом пальців) і сказав: — Не сумніваюся, що ви все можете, Мак-Квіне, все, крім одного: вберегти мою особисту свободу, яку я неминуче повинен буду тут втратити. Адже ви і самі — раб; ви тільки цього не усвідомлюєте. Втім, тут немає нічого ганебного. Я теж був рабом своєї ідеї. Ось якщо знову настане для мене пора компромісу (а я все ясніше і ясніше передбачаю це), що ж, може, я і прийду до вас, а до того я хочу скористатися обіцянкою Везубі дати мені повну і всебічну політичну освіту. Це перш за все. Так що поки до побачення, — і він пішов до виходу, не давши Мак-Квіну часу відповісти.

Везубі поспішив за ним і запропонував негайно ж звести його ще з одним членом парламенту, консерватором, чий вплив міг виявитися дуже цінним для врегулювання арабського конфлікту. Але Гордон йшов не зупиняючись, кроки його гулко віддавалися в коридорі, мощеним жовтими потрісканими плитами, і на всі вмовляння Везубі він твердив одне:

— Ні. Ні. Ні. Не будемо повертатися до цього.

Везубі наполягав: — Але якщо ви хочете допомогти вашим друзям, Гордоне, потрібно неодмінно заручитися для початку чиеюсь підтримкою. У цього консерватора великі зв'язки і серед військового командування, і в середньосхідному відділі Інтеллидженс сервіс. Чоловік він чесний і цілком порядний. А крім того, він знає Фрімена і терпіти його не може. З цього і можна почати.

— А я нічого не хочу починати, — сказав Гордон, затримавшись в дверях і немов вбираючи в себе ясне світло дня. — Я хочу все скінчити! — Він став спускатися зі сходів. — Можу підвезти вас, сідайте на багажник.

— Ні, дякую, — відповів Везубі. — Їдьте один, тільки будьте обережні ...

Мак-Квін підійшов і зупинився за спиною Везубі. Дивлячись услід Гордону, він посміхнувся і сказав: — Калений горішок, а Віз? Розумний, хоч і з заскоком. Ви його не спускайте з очей. Він схаменеться трохи згодом.

Але трохи згодом Гордон став скаржитися Везубі, що все занадто затягується. — Чи не можна зібрати ваших політиків в одне місце — так, щоб я міг поговорити з усіма відразу? І по суті справи.

— А в чому, на вашу думку, суть справи? — запитав Везубі.

— У всякому разі не в цьому, — сказав Гордон, вказавши на купу газет, книг, журналів і брошур, якими був завалений відведений йому стіл в кабінеті Везубі.

— Можна подумати, що вас хтось жене, Гордоне, — сказав Везубі. — Що вам не терпиться? Навіщо такий поспіх?

— Ви говорили — два тижні ...

— Два тижні — це для загального ознайомлення. Я не очікував, що ви станете так заглиблюватися, так докопуватися до того, що ви називаєте суттю справи. Не квапте

мене. Ви перезнайомилися з безліччю людей. Спостерігали на безлічі прикладів партійну політику. Людина тільки що почала регулярно читати газети, а хоче, щоб їй на все була дана відповідь у двох словах. Це неможливо.

— Просто я увійшов у смак.

— Я хотів би знати, що вам вже стало ясно, Гордоне. До чого ви встигли прийти?

— Мені ясно, що поки там капіталізм, соціалізм, комунізм чи ця ваша соціал-демократія вийде переможцем у боротьбі, ви всі поб'ється на смерть. Хотів би я знати перш за все, як ви зумієте вирішити для себе ту світову дилему, перед якою всі ваші місцеві парламентські суперечки шеляга ламаного не варті?

— Еврика! — скрикнув Везубі і вдарив по столу крихким кулаком інтелігента.

— Ну, ось що, — сказав Гордон. — Якщо ви не можете зібрати разом всіх ваших політиків, тоді влаштуйте мені зустріч з одним американцем і з одним росіянином. Це мені необхідно.

— Отримаєте все, що вам потрібно, — пообіцяв Везубі жартівливо, але з відтінком торжества. — Тільки дайте мені ще трохи терміну.

— Гаразд. Я з'їжджу додому на тиждень-другий, — сказав Гордон і встав, щоб без зволікання пуститися в дорогу.

Розділ сімнадцятий

Він пошкодував про те, що приїхав, як тільки переступив поріг і навколо нього зімкнулася тиша, притаманна цьому будинку. Манірно цокав годинник, за вікнами побрязкувала крапель, шльопаючи на доріжки, на черепицю дахів, на кожную підставлену долоню.

— Де побував? — запитала його мати, сідаючи в ногах ліжка; вона принесла йому ранкову чашку чаю і не проти була поговорити, поки він буде пити.

— Всюди, — відповів він.

Весь вчорашній день, день приїзду, його щадили, не задавали ніяких питань. Але тепер потрібно було відповідати, як не чужа йому задушевна інтимність цього прояву материнської турботи. Не треба їй було самої приносити йому ранковий чай. Це їй зовсім не личить. І потім він любив включатися вранці в життя один, без сторонніх очей — струсити з себе сон, міцно розтерти тіло під час миття, поголитися, енергійно помахати руками, розминаючи задерев'янілі м'язи. Але він покійно сів на ліжку і розповів їй те, що вона хотіла знати.

— Я бачив Тесс, — сказав він.

— Справді? Чудово. Ну як вона — все така ж розумна, мила, проста?

— Я б не назвав її простою ...

— Вона все ще працює в цій безглуздій консультації?

Він кивнув і зіскочив з ліжка. Навіть заради матері він більше не міг залишатися в цьому мертвошумному сонному заціпенінні. — Так. Вона як і раніше там працює.

— Не розумію, навіщо такі дівчата, як Грейс і Тесс, витрачають свої здібності на подібну нісенітницю. Невже їм здається, що, перетворюючи себе в найманих рабинець, вони служать людству? Втім, Грейс вже кинула свою дурну бібліотеку. Вона тепер

вдома, Неде. Мені здається, вона переживає якусь глибоку внутрішню кризу. Спробував би ти поговорити з нею.

Він засміявся і знизав плечима. — Ви занадто серйозно до цього ставитеся, мамо, — сказав він.

Вона не наполягала. — Ми снідаємо о восьмій, — сказала вона з підбадьорюючою посмішкою, в якій, проте, була тінь докору. — І не дозволяй мені дуже тобі докучати, — додала вона вже біля дверей.

Йому не хотілося бродити одному, але Джек, як зазвичай, поневірявся десь в пошуках грошей або вигідних угод (вірніше, будь-яких видів на те й інше). Гордону зустрівся Мур, компаньйон Джека. Це була людина, в зовнішності і в усій звичці якої відразу відчувалася його технічна професія, чим він і сподобався Гордону.

Він був сором'язливий, постійно смикав кронціркулі і мікрометри, що стирчали у нього з кишень скромного, але охайного синього костюма, і в розмові кивав головою на кожне третє чи четверте слово співрозмовника. Як і у Джека, у нього був вигляд сільського жителя. Але сила і спритність коротких товстих пальців і спостережливий погляд видавали в ньому людину, яка звикла мати справу з машинами. Мур підійшов до Гордона і, долаючи збентеження, сказав, що хотів би поговорити з ним про справи підприємства. — Повинен вам зізнатися, що наше становище набагато гірше, ніж думає Джек, — сказав він.

— А в чому, власне, причина? — запитав Гордон; його незмінно дратувала будь-яка розмова, пов'язана з цим підприємством.

Мур сумно похитав головою. — Застій у справах, містер Гордон. Замовлень немає.

— А чому Джек не може роздобути їх? Він що, не справляється?

— Навіть якщо б я так думав, я б вам цього не сказав, — відповів Мур.

— Я знаю, що Джек не кидає завод, тому що не хоче нікого підвести — ні своїх близьких, ні мене. Але не про це зараз мова. Тут інше ...

Мур вичікувально подивився на Гордона, і Гордон насторожився, відчуваючи, що зараз почує щось важливе.

— Що — інше? — стурбовано запитав він.

— По-перше, — сказав інженер, — одна фірма в Ковентрі пропонує купити наше підприємство.

Гордон нетямуще втупився на нього. — Це добре чи погано?

Мур невесело посміхнувся. — Сам не знаю.

— А Джеку відомо про цю пропозицію?

— Ні. Вони звернулися до мене.

— І ви за те, щоб продати?

— Це єдине, що може врятувати нас від краху. Мабуть, нам навіть вдалося б повернути свої гроші.

— Так що ж вас бентежить? Ви боїтеся, що Джек не погодиться? Хочете, щоб я поговорив з ним?

— Ні ні. Я думаю, він погодиться.

— Тоді я нічого не розумію. Говоріть толком.

— Бачте, якщо ми продамо підприємство цій фірмі, я особисто нічого не втрачу, бо я інженер і можу працювати для нових власників, роблячи те ж, що робив раніше. Вони завантажать підприємство замовленнями, а я буду їх виконувати. Але Джека вони тримати не стануть! Звичайно, на перших порах він їм знадобиться. Але я знаю, як ці великі фірми ведуть свої справи, містере Гордон; навіть якщо Джек укладе з ними контракт, це буде ненадовго. Він дуже скоро виявиться непотрібним. Ось я і не знаю, що робити. Джек завжди був дуже порядний по відношенню до мене — не можу ж я опинитися непорядним стосовно нього! Я не наважуюся навіть сказати йому про цю пропозицію, тому що твердо впевнений: він захоче продати, щоб врятувати мене. А так тривати теж не може; чим довше ми будемо тягнути, тим жахливіше буде катастрофа, що насувається. Що б ви зробили на моєму місці, містере Гордон? Що б ви зробили?

Гордон і Мур сиділи на лавці біля стіни перехнябленого сараю, підставивши обличчя неясковому зимовому сонцю, що проглядало крізь гнані вітром хмари. У сараї містився генератор, і стіна гула та тремтіла, пестячи їх спини крихітними частинками даремно розтраченої енергії.

— Джек, ймовірно, намагається роздобути грошей, щоб врятувати становище, — сказав Гордон.

— Так. Але гроші вже положення не врятовують.

— А чому?

— Щоб виробництво окупалося, містер Гордон, потрібно вкладати гроші в машини, які потім відшкодовують вам ці гроші з надлишком. Чим більше ви отримуєте грошей, тим більше повинні витратити на обладнання; тільки тоді вам від цих грошей буде користь. А ті гроші, які Джеку вдасться зайняти, підуть на оплату платні робітникам, оренди, електроенергії і поточних витрат. Це мертві гроші, від них тільки ростуть наші борги, а можливості виплутатися з боргів вони не дають, як не дають і можливості повернути витрачене. Чим більше він займає, тим сильніше ми заплутуємося.

— І ви все ж допускаєте, щоб він продовжував займати!

— У нас немає іншого виходу — якщо ми не продамо.

— О Боже! І ви ще питаєте мене, що вам робити.

— Я звернувся до вас як до людини, яку Джек цінує більше всіх.

— Але чи мені вирішувати таке питання?

— Ви мені порадьте тільки, чи розповідати Джеку про цю пропозицію. Тільки це скажіть мені, і я вже буду знати, що мені робити. Адже щось робити треба!

— Скільки часу ви ще можете протриматися?

— Анітрохи!

— Чи не можна почекати з рішенням тиждень або два?

— А що? Ви сподіваєтеся знайти якийсь вихід?

— Не знаю. Який тут може бути вихід! Якщо б підвернулася нові замовлення, ви б викрутилися?

— Так. Так! Але їх немає звідки взяти.

— Так що ж я-то можу? — розсердився Гордон.

Мур, зітхнувши подивився на годинник, встав і протягнув Гордону руку. — Ймовірно, нічого. Вибачте за цю розмову, — сказав він, — але Джек ...

— Розумію, все розумію! — нетерпляче перервав його Гордон. І Мур поспішно пішов, але не ображений, а скоріше з почуттям полегшення, немов відбувши якусь неминучу, хоч і неприємну повинність. Гордон все більш байдуже ставився до навколишнього життя ("Я зовсім зашкаруб", — писав він Тесс). Знемагав від непереборної, гарячкової, болісної туги за теплом, за пустелею. Так сильна була ця туга, що він цілими днями міг перебирати в думках уривки спогадів, живі образи втраченого минулого. І чим далі і безповоротно віддалялась від нього пустеля, тим більш примарним здавалося йому все те життя, яке він вів до і після пустелі. Ця майже фізична туга не давала йому спокою; прагнучи заглушити її, він щоранку робив пробіжки по мокрих, посипаних гравієм алеях. І ось одного разу, немов спогад, що ожив, ніби поганий відгомін минулого, до нього з'явився Фрімен. По праву давнього знайомого він приїхав запросто, без жодного попередження.

— Привіт, друже! — пролунало у вітальні, і Гордон побачив знайому сухорляву, суто англійську фігуру.

Його рукостискання було щирим і дружнім, його усмішка — чарівно доброзичливою. Пішли розпитування: як Гордон себе почуває в мерзенному англійському кліматі, як йому живеться далеко від пустелі, без довгих голодовок і скажених скачок на верблюді, без кривавих зіткнень?

— Шкода, що ми повинні були все це відняти у вас, — зітхнув він.

— Сідайте, Фрімене, — сказав Гордон, вказуючи на кретоновий диванчик біля каміна. Обмін банальностями був між ними ні до чого, а тому Гордон сухо зауважив: — Оскільки ви все це у мене забрали, тепер, треба думати, в пустелі мир і порядок. Ніяких приводів для занепокоєння.

— Ну, свої складності є завжди і у всьому; але погодьтеся, Гордоне, що ми в загальному впоралися непогано. Заслуга генерала, зрозуміло! — Посмішка розпливлася ще ширше, натякаючи на істину, яку Гордон знав і яку сам Фрімен знав теж.

— Не мине й півроку, Фрімене, як в пустелі спалахне нове повстання, ще більш бурхливе.

Гордон сам здивувався своїм словам, здивувався тій упевненості, з якою він визначив термін цього нового повстання.

Але Фрімен і бровою не повів. — Ми, значить, підтримуємо зв'язок зі старими друзями?

— Нічого подібного.

— Тоді що ж це — здогад? Або, може бути, інтуїція?

Гордон знизав плечима. — Я здогадками не займаюся.

— На жаль, Гордоне, повинен вам зауважити, що ви помиляєтеся. За останні кілька місяців ми з генералом чимало потрудилися для зміцнення миру. Вироблений новий

план розселення племен, підтримання порядку в окраїнних районах, полегшення податкового преса; передбачений новий договір про нафтопровід і проведена телефонна лінія в Істабал, до Гаміда. (Ось це був хід!) З племенами — з їх вождями у всякому разі — у нас тепер повний контакт, а Гамід активно з нами співпрацює. Правда, втручання бахразької влади ми тепер намагаємося звести до мінімуму; так що тут ви частково досягли успіху, Гордоне. Але після всього племена і Бахраз поступово прийдуть до співпраці на найвищому рівні, а поліцейський контроль з його застарілими і жорстокими методами буде ліквідовано.

Адже тепер все контролюється з повітря. Так що якщо б навіть Гаміду заманулося повстати, йому не з ким буде битися. Хіба тільки з літаками. А це, ви самі розумієте, досить безнадійно. З вашого повстання ми отримали для себе певний урок щодо використання повітряних сил.

— Цей урок вам дав Лоуренс, а не я. І нового тут нічого немає.

— Є — в самій системі, яку ми прийняли. Два рази на тиждень в Істабал будуть направлятися літаки з продовольством і паливом, а на зворотний рейс ми надамо їх в якості транспортних засобів для потреб міста. Ми намагаємося привчити кочове населення пустелі до думки про те, що в небі над ними постійно щось літає. Крім того, ми організовуємо Бахразський парашутний корпус. І вчення парашутистів проводимо в пустелі, на очах у бедуїнів.

Гордон презирливо пирхнув. — Ви ніколи не порозумнішаєте, Фрімене. Кілька подачок і кілька бомбардувальників лише змусять Гаміда бути вдвічі чемним і вдвічі обачнішим. Невже ви гадаєте, що ваші фокуси можуть в чомусь похитнути рішучість такої людини, як Гамід?

Фрімен не став сперечатися. — Припустимо, що Гамід не піддається впливу. Зате наш гуманний підхід забезпечує нам дружбу багатьох інших. До речі, саме тому я до вас і приїхав. Ви знаєте, хто зараз в Англії? Бідний Юніс, вождь Камра.

Якщо Фрімен розраховував почути здивований вигук, побачити підняті брови або широко розкриті очі, його надії не виправдалися. А між тим воркуючий голос Фрімена підніс новину так, як ніби це був приємний сюрприз, спеціально підготовлений ним для доброго старого друга Гордона.

— Ви не раді? — запитав Фрімен, продовжуючи посміхатися, але на цей раз посмішка вийшла дещо кривою.

— Дуже радий!

— Тоді, значить, ви добре володієте своїми почуттями. Одним словом, бідний. Юніс зараз гостює у мене — неподалік звідси. — Він назвав село, поруч з яким була розташована його родова садиба. — Ми привезли його сюди на доказ того, що не таїмо проти нього зла, а заодно щоб він переконався в розумності і благодійності наших порядків. І, звичайно, ми хочемо дати вам можливість побачити старого друга. Ми не сумнівалися, що ви захочете його побачити. Так що я, власне, уповноважений передати вам на суботу запрошення до сніданку. Приїжджайте неодмінно. Старий зараз бадьорий і веселий. Його горе після смерті цього злощасного юнака досить швидко

вляглося. Він буде дуже радий зустрічі з вами.

— Промовляючи це "з вами", Фрімен немов сфотографував Гордона в його напіввоєнному костюмі, який робив його підтягнутим і настороженим, тоді як в арабському одязі він весь був немов нарозхрист.

Увійшли місіс Гордон і Грейс — вони ходили в село за покупками.

Фрімен, церемонно представлений Гордоном, справив саме той ефект, якого Гордон і домагався: приємний невимушений співрозмовник, він відразу кинувся в романтичні описи Аравії, жартівливо розповів про те, як Гордон захопив його в полон, з тактовною стриманістю згадавши про невдалі результати арабської епопеї Гордона.

Гордон сказав: — Ми тут ніколи не розмовляємо про Аравію, Фрімене.

— Ну, зрозуміло, — сказав Фрімен як ні в чому не бувало. — Неприємне краще не згадувати.

— Ви військовий, містере Фрімене? — запитала місіс Гордон, і гострий погляд її маленьких блискучих очей надав питанню відтінок приховано ворожості.

— Ні, місіс Гордон. Я всього лише жалюгідний чиновник. І, мушу зізнатися, по натурі я глибоко цивільна людина.

Грейс підняла голову. — Тим краще для вас! — сказала вона. — Ненавиджу військових, хоч, може бути, вони і не винні.

— Ви, я бачу, затята пацифістка, міс Гордон.

— Не заперечую. А ви?

— Ні, але...

— Я переконана пацифістка, містере Фрімене, і я пристрасно, палко молюся про те, щоб в разі нової війни (нової кривавої бійні!) всіх нас розірвало на шматки. Принаймні буде назавжди покладено край цьому жахливому винищення одних людей іншими.

— Згоден, до глибини душі згоден! — відгукнувся Фрімен проникливим тоном. — Я не пацифіст; за родом моєї діяльності мені навіть часом доводиться заохочувати застосування насильства. Але в принципі я проти насильства; я давно вже прийшов до висновку, що якщо для того, щоб люди жили в мирі, необхідно так багато насильства, то краще дійсно одним ударом покінчити все.

— Браво, Фрімене! — сказав Гордон. — Ось і рішення всіх проблем!

— Я, звичайно, трохи перегнув ...

— Анітрохи! — сказала Грейс, і це було сказано з таким запалом, що Фрімен здивовано озирнувся. — Ви абсолютно праві.

— Те, що ви говорите, суперечить духу християнства, — зауважила місіс Гордон. — Це нелюдяно і не дуже переконливо. Та я і не вірю, що будь-хто з вас справді бажає такої непоправної катастрофи. Ви, молодь, так палко ненавидите насильство, що ваші власні речі дихають насильством. Так іноді добра людина ні з того ні з сього виходить з себе через дрібниці. Вчіться приборкувати свої пристрасті і намагайтеся знайти більш розумне, людяне і християнське рішення. — Вона встала, спокійна і облагороджена вірою в непогрішність своїх переконань. — А тепер, якщо дозволите, я піду подбаю щодо чаю.

Фрімен схопився і став запевняти, що він заїхав просто так, ненадовго, побачити свого старого друга Гордона. Вже скоро час обіду, йому пора. Заради бога, нехай вони не турбуються. Нехай вибачать старого холостяка. Він неодмінно побуває у них ще, хоча б навіть без запрошення.

Погляд місіс Гордон крадькома ковзнув з Грейс на Фрімена, і можна було не сумніватися, що запрошення піде. Гордон помітив цей погляд і прочитав в ньому цілий рій ожилих материнських надій. Він раптом зі сміхом відкинув голову назад.

— Так, так Фрімене! Приїжджайте обов'язково, — підхопив він.

— Як ви добралися? — запитала Грейс.

— Автобусом до села, а звідти йшов пішки. Я люблю ходити.

— Шкода, немає вдома старшого брата з машиною, — сказала Грейс.

Вони стояли біля дверей. Фрімен вже надів своє елегантне синє пальто, коричневий м'який капелюх. Гордон мляво потиснув простягнуту руку, але раптом стрепенувся, побачивши мотоцикл, що стояв на доріжці.

— Я вас відвезу на цій штуці, — сказав він і зраділо потягнувся за своєю курткою, готовий скочити в сідло.

— Ох ні, ні, Гордоне, вибачте, — з посмішкою поспішив відмовитися Фрімен. — Револьвери і мотоцикли — це ваша спеціальність, а я для них не створений. Ні! Вже краще попрощаємося тут, старина! І, пам'ятайте, в суботу ми вас чекаємо. Може бути, ви побачите і ще декого з ваших старих знайомих ...

Поява Фрімена спонукала Гордона шукати допомоги у матері.

— Чому б вам не запросити Тесс погостювати у нас? — сказав він їй клопітким суботнім ранком. — Вам було б веселіше з нею. Всім нам було б веселіше. І ви б перепочили від опівнічних істерик Грейс.

— Недобре говорити так про сестру, Неде, — сказала мати, злегка шокована.

— Я не хотів її образити!

— Ти надто байдужий до того, що хвилює Грейс.

Гордон знизав плечима. — Мені просто шкода її, — сказав він співчутливим тоном. — Душевні гойдалки гірше недоумства.

— Ти маєш рацію, Неде. Але Грейс — жінка, а в нашому світі у жінок свої особливі труднощі. З цим треба рахуватися. Їй не пощастило знайти свою дорогу в житті, як знаходить більшість чоловіків. З іншого боку, над нею вже нависає перспектива залишитися старою дівою — або, у всякому разі, їй так здається, а це іноді лякає жінку.

Гордон усміхнувся. — Чому б їй тоді не присвятити себе релігії? Це, мабуть, було б для неї найкраще, — Він уважно стежив за тим, як сприймає мати його слова. — Врешті-решт це правильний вихід, єдиний вихід у подібних випадках. Я навіть заздрю їй; адже смиренність, покірність, забуття зла, принесення свого "я" в жертву встановленої моралі — кращий спосіб заспокоїти хвору совість, мамо. Я цілком можу оцінити його дієвість і цілющу силу. Якби колись мій розум здав і я внутрішньо втратив себе або втратив здатність до самосвідомості (що мало ймовірно), я теж міг би шукати порятунку в догмі. Я теж! Я теж! І не тільки я, але і будь-який, хто не в силах

перенести думку про свою моральну відповідальність за зло, що панує в сучасному світі. Правда, якби дійшло до цього, у мене залишався б ще один вихід — пустити собі кулю в лоб. Теж непоганий вихід.

— І перш ніж мати встигла заперечити або дорікнути йому за недоречний жарт, він змінив тему, запитавши: — Як це вийшло, мамо, що ніхто з ваших дітей не обзавівся сім'єю?

Вона розсміялася, і Гордон раптом відчув себе так само, як в дитинстві, коли його питання викликали у матері сміх.

— Та ще не пізно! — з материнською усмішкою сказала вона. Але тут же, зрозумівши, що питання було поставлене серйозно, похитала головою і додала в непідробному здивуванні: — Сама не знаю, Неде. Може бути, це війна на вас всіх так подіяла. — Не думаю.

Тут мати згадала його слова щодо Тесс, з яких почалася розмова, і подивилася на нього відверто здивованим поглядом. Вона чекала якогось пояснення, якогось натяку, який дозволив би їй зв'язати це з останнім його питанням; але він залишався непроникний.

— Дивак ти, Неде, — сказала вона і раптом розсміялася добродушно і навіть весело. Потім ще раз пильно на нього подивилася і потягнулася за своїм пальто, готуючись йти в село за покупками.

Гордон допоміг їй одягтися. — Так ви напишете Тесс? — До чого тоскно прозвучали його слова, навіть він сам почув це.

— Неодмінно напишу! Ти ж знаєш, як я її ціную і люблю. Але ти думаєш, вона зможе приїхати? А її робота?

— Місцеві отці міста вже намагаються вижити її з цієї роботи, — сказав він весело. — Ви у всякому разі напишіть. Мені хочеться, щоб вона приїхала.

— Сьогодні ж напишу, — пообіцяла вона. — Так, до речі, Неде: ти хіба не поїдеш до містера Фрімена побачити своїх арабських друзів? Адже, здається, він запрошував тебе на сьогодні?

— Так, на сьогодні. І я поїду. Авжеж, я поїду.

Вони розійшлися, і кожен нишком посміхався, здогадуючись, які надії пов'язує з приїздом Тесс інший.

Розділ вісімнадцятий

Коли попереду відкрилася романтична тіниста алея, що вела до будинку Фрімена, Гордон приглушив мотор. Він загальмував перед білосніжним фасадом будинку і, милуючись величною стрункістю його георгіанських колон, подумав: "Все на доходи від бекону! І як тільки Фрімен терпить цю справжню і досконалу красу? " Він залишив мотоцикл в сторонці серед кущів, щоб не псувати прекрасного виду, і ніким не помічений піднявся сходами ганку. Старовинний дзвіночок залився веселим дзвоном, коли він смикнув ручку. Покоївка відчинила важкі поліровані двері, і Гордон вступив в будинок — невелика складна фігура, картинно закутана в жовтий арабський плащ.

Фрімен, який вийшов назустріч, в першу мить не впізнав гостя. Але відразу ж

вигукнув з здивованою усмішкою:

— Ба, ба! Так це ж араб Гордон!

Так, це був араб, а не англійський солдатик. Так Гордон відповів на витівку Фрімена. Гордон відразу розгадав сенс цієї затії. Він не забув того багатозначного погляду, яким Фрімен окинув його солдатську форму. Безперечно, він тоді вже плів в розумі чергову ідіотську інтригу. Розрахунок був на те, щоб показати Гордона бідному Юнісу звичайним маленьким англійцем і тим розвіяти його легендарний ореол. З'явився Гордон у своєму буденному вигляді, в звичайному одязі, ця мета була б досягнута. Але Фрімен прорахувався. Навіть типовий для англійця замкнуто-зосереджений вираз обличчя Гордона поступився місцем зухвалої зарозумілості бродячого сина пустелі.

Тепер Юніс принаймні побачить його у всій величі пана. Втім, не так уже це важливо було — справити враження на старого: Гордон чітко розумів, що Юніс знову став жалюгідним пішаком в руках у бахразців і англійців і живе в постійному страху перед погрозами одних і невдоволенням інших. Його присутність тут доводила це.

Але поява Гордона на порозі бібліотеки щиро і глибоко схвилювала старого. Скрикнувши, він схопився з шкіряного дивана, на якому сидів поруч з генералом Мартіном, старечі сльози заструмували по його щоках. Він ступив Гордону назустріч і з істинно арабським запалом схопив його в обійми.

— Брате мій! — простогнав він. — О мій доблесний брат!

Гордон презирливо потягнув носом повітря; але як не мало був він схильний до сентиментальності, серце його раптом боляче стислося при згадці про юного Фахда. Жорстокі подробиці цього вбивства, скоєного нечистими руками Азмі, постійно турбували його уяву, і він від душі оплакував хлопчика.

Генерал Мартін був розчулений цими обіймами. — Славна зустріч! — сказав він по-арабськи. — Славна зустріч!

Гордон перевів дух, розвеселився і став підначувати генерала, мимоволі поступаючись бісу уїдливісті, який завжди переборював його при вигляді такої поважної бойової сивини. Він тішився власною негідною поведінкою, вважаючи її виправданою. Сівши на триніжок ("Дуже люб'язно було з боку Фрімена припасти для мене це химерне стільце"), він терзав старого вояку картинами Аравії, цілком охопленої повстанням — від Суецу до Мосула, — тим самим зводячи до нуля всі геніальні компроміси, за допомогою яких Фрімен і генерал намагалися віддати племена в кабалу Бахразу.

Все це було розраховане не тільки на генерала, але і на бідного Юніса. Він повинен був зрозуміти свою жалюгідну, зрадницьку роль, зрозуміти, що вже ніколи і нічим не послужить справі боротьби за свободу племен. Боягузливе угодовство занадто далеко завело його шляхом компромісів, і тепер йому немає місця серед доблесного братства арабів, яке все одно переможе, незважаючи на зрадницьку роль старого. Бідний Юніс сидів і мовчав. Одна його рука судорожно смикала тканину бурнуса, інша то жалібно простягалася вперед, то знову падала на коліна. Він весь пішов в пружну глиб англійського шкіряного дивана, і його ноги в м'якому арабському взутті здавалися

непрошеними чужаками біля цього аристократичного камелька.

Зате генерал не здавався; навпаки, він звинуватив Гордона в тому, що той змінив свої погляди. — Свого часу для вас існувало тільки одне повстання — повстання племен. А тепер ви заговорили про всю Аравію, включаючи і Бахраз; значить, у вас з'явився новий союзник. Очевидно — революціонери міста і села.

— Це не мій союзник, а ваш ворог, генерале. Я і зараз ні в що не ставлю міські та селянські революції. Я можу дозволити собі ставитися до них трохи іронічно. А ось ви не можете. Для вас всі ці дрібні бунти проти англійського впливу і поганих арабських урядів — реальна загроза. Коли спалахне нове повстання племен, хто знає, які у них знайдуться союзники!

Фрімен вибив в камін свою трубку. — Ви хочете сказати, що племенам нададуть підтримку бахразьки революціонери? Але, до вашого відома, Гордоне, так зване повстання міста і села більше не існує. Воно видихнулось після поразки племен. Майже всіх його керівників переловили і перевішали як злочинців. Що ж стосується вашого приятеля Зейна-аль-Бахразі, то ми знаємо, що він ховається в Істабалі у Гаміда, але він тепер уже не є небезпечним ...

— Невже безпечний? — Гордон потер свої сильні руки. — Ви просто незрівнянні в своєму недоумстві, Фрімене! Ще й як небезпечний! — Він зловтішно засміявся. — Якщо ви хочете обезголовити революційний рух на нафтопромислах, дістатися до його справжнього натхненника — того, хто є його душею і мозком, — намагайтеся захопити мого брата Зейна. Поки він живий, ваші бахразьки друзі жодної хвилини не можуть відчувати себе в безпеці. Поки він живий, він думає тільки про одне — про їх смерті.

— Боюся, що ви введені в оману, — посміхнувся Фрімен. — Нам все про нього відомо. Він зовсім не керівник. Просто агітатор, що діє на нафтопромислах, тільки і всього. А зараз, ховаючись в Істабалі, він і зовсім не корисний для своєї революції.

— Що ж, поживемо — побачимо! — весело вигукнув Гордон, радіючи за Зейна.

— Ви мені якось говорили, що не маєте нічого спільного з міськими революціонерами, — сказав генерал. — А тепер виявляється, цей Зейн все-таки був вашим союзником.

— Нічого подібного, генерале! Він був моїм другом. Навіть братом. Але тільки не союзником. Ось що стосується його зв'язків з Гамідом, тут я, звичайно, нічого сказати не можу.

— Гамід в таких союзниках не потребує, — роздратовано сказав генерал.

— Гамід здатний вступити в змову з ким завгодно, — заперечив йому Фрімен. — Не будемо сентиментальні, генерале! — Він глянув на Гордона і додав з хитрою усмішкою: — Але ж вам, мабуть, неприємно, що Гамід підпав під вплив Зейна ...

— Так, неприємно, — знехотя визнав Гордон. — Але тим не менше я люблю Зейна, як рідного брата. І якби ви не були таким обмеженим інтриганом, Фрімене, ви б зрозуміли, що він набагато небезпечніше мене.

— Я ніколи не вважав вас особливо небезпечним, — відповів Фрімен. — Це для генерала ви — жупел, а для мене ні. — Сказавши це, Фрімен досить безцеремонно

розреготався. — Я особисто хоч завтра відпустив би вас назад в Аравію. Так. Так! Із задоволенням влаштував би вам це, чесне слово.

Такого Гордон не очікував і розгубився. Йому раптом стало ніяково і навіть соромно за його арабський маскарад, за всю його гру в героя. Він спробував зрозуміти — чому, і відразу ж знайшов відповідь:

"Чорт забирай! Фрімен зрозумів, як потрібно говорити зі мною! Зрозумів, як можна наді мною посміятися! " Так, Фрімен зумів розкусити його і від цього відразу став іншою, бути може, більш небезпечною людиною. "Ні! — поквавпився він себе втішити. — Це все той же добрий малий Фрімен, і небезпечного в ньому нічого немає. Поки що ні".

І тут тільки до нього дійшов сенс жарту Фрімена. — Ви сказали, що я можу повернутися в Аравію? — перепитав він. — Ви, значить, звільняєте мене від даного слова?

Генерал поспішно втрутився. — Ні, ні, Гордоне! І не думайте про повернення. Слово ви давали мені, і я ніколи вас від нього не звільню. А порушити його ви не захочете.

— У цьому я далеко не переконаний, — сказав Гордон, не те щоб всерйоз, а просто з бажання полякати.

— Що за дурниці! — розсердився генерал. — Якщо кожна розмова про Аравію перетворюється у нас в якісь сперечання по дрібницях, то краще зовсім не говорити на цю тему.

Гордон мовчки знизав плечима. Дуже добре, що йому вдалося викликати ці суперечки по дрібницях. Генерал визнав його віроломним, а Фрімен — неввічливим. Але всі забули про бідного Юніса (на якого головним чином була розрахована його гра).

Старий дрімав, байдужий до розмови, і на в'ялому обличчі застиг сонний спокій.

Гордон злякав його сон, крикнувши: — Гей, брате мій, прокинься і поговори про нафтопромисли в піднесеному тоні. Генералу набридли наші вульгарні суперечки про повстання.

Але Юнісу був недоступний сарказм, і стріла в ціль не потрапила, тим більше що Фрімен ввів нового гостя.

Цей гість був Азмі-паша.

Гордон ніколи не дозволяв собі надовго піддаватися душевному сум'яттю. Він звик володіти своїми почуттями і вчинками в будь-яких обставинах. Але коли на порозі бібліотеки з'явився Азмі, самовладання на мить змінило йому. Відразу ж виникло знайоме відчуття хворобливої нудоти, від якої, як йому здавалося, він відбувся назавжди. Це не був спазм або раптова слабкість, просто він раптом з граничною ясністю згадав дотик цих м'ясистих шукаючих рук. Його подорож в Бахраз, що відняла стільки душевних сил, лише зробила його здобиччю Азмі. Осквернення плоті завершило все. І тепер, коли він побачив короткі товсті пальці, простягнуті до нього для чорно-шанобливого рукостискання на англійський лад, жах обгорнув його. Він позадкував назад, боячись, що Азмі його розпізнає і тоді він вже не зможе мовчки придушити свою відразу.

Але Азмі — і в цьому полягала іронія ситуації — ні хвилини не підозрював, що людина, до якої в той далекий день тяглися його тремтячі руки, був Гордон. Лютий маленький араб у лахмітті ніяк не зв'язувався в його уявленні з прославленим новим англо-арабським героєм. Азмі вклонився і пройшов далі. Генерал встав йому назустріч, привітався і поступився новому гостю своїм місцем. Таким чином Азмі і бідний Юніс виявилися сусідами на дивані.

— Я вирішив звести разом лева та ягняти, — незворушно шепнув Фрімен Гордону, поглядаючи на Азмі і Юніса.

— Вбивця! — так само незворушно відповів йому Гордон.

Як не велике було потрясіння Гордона, він все забув, коли глянув на бідного Юніса — зрадника Юніса. Непримиренна ненависть горіла в його глибоко запалих очах. Гнів, презирство до Азмі, ворожнеча до решти — все відбивалося в погляді тих очей. Слізливий, жалюгідний старий зник безслідно, і перед Гордоном був безстрашний старий араб, який зумів відновити себе після пережитого горя, щоб вже ніколи більше себе не втратити. Його присутність тут була військовою хитрістю, блискучим ходом, зробленим задля Гаміда і справи свободи племен. Гордон подумки схилився перед мужністю старого. Стерпіти всі приниження і образи, мовчки проковтнути образу, яку сам Гордон щойно завдав йому; а тепер ще ця нова мука — сидіти поруч з убивцею свого сина. Так вміти жертвувати собою в ім'я служіння справі: мовчки зносити огуду, ганьбу і безчестя від своїх же братів, заради яких приносилися всі жертви! Гордон відчув, що Юніс — єдиний тут справжній герой духу, що моральна перемога за ним.

— Даремно я дав вам живим вибратися з пустелі! — стиха зауважив Фрімену Гордон.

— Вірно. Що ж, ходімо снідати, — сказав Фрімен, Потім посмішка. — Я запросив ще одного вашого старого друга, Гордон, але він, видно, спасував в останню хвилину.

Мабуть, це зауваження додало рішучості відсутньому гостю: під вікном почувся металевий скрегіт автомобільних гальм, і за хвилину до кімнати зайшов старий друг, про який йшла мова, — шукач пригод Сміт.

— А ось і він! — вигукнув Фрімен. — Як раз вчасно!

До цієї хвилини Гордону було досить байдуже, зустрінеться він ще коли-небудь зі Смітом або не зустрінеться. Але зараз нічия поява не обрадувала б його більше. Він відчув, що прийшов вірний друг, що у нього тепер є підтримка. Почуття це було обопільним. Сміт (судячи з його вигляду) не знав, чого тут чекати. У нерішучих рухах його високої постаті відчувалася приховане побоювання: а чи не є вся ця георгіанська пишність, разом з привітним і люб'язним Фріменом, з Юнісом, генералом і до всього ще Азмі, просто розставленою йому пасткою? Зате якщо до Гордона він зберігав ще колишнє ставлення, побожне, але з холодком відчуженості, то зараз воно змінилося відчуттям міцної, дружньої близькості, незвичної для обох — Сміт відразу відчув, що і Гордон відчуває те саме. Гордон взяв його під руку і процідив крізь зуби:

— Фрімен (сволота!) займається тут хитромудрими сценічними трюками, так що дивіться, Смітіку, будьте наготові!

— А чого він хоче? — з глухим роздратуванням запитав Сміт.

— Він хоче, щоб ми розіграли дурня йому на потіху. Дивіться, не піддавайтесь. Адже ви не дарма Сміт-паша! Ах, чорт, і чому я не вбив його тоді на аеродромі!

Підбадьорений присутністю Сміта і надихаючим прикладом Юніса, Гордон відразу ожив і в цнотливому срібно-білому с'яйві англійського обіднього столу почав турбувати пам'ять Азмі-паші чуттєвими натяками — то виявляючи близьке знайомство з обстановкою мисливського будиночка, то побіжно згадуючи про запеклу боротьбу, що відбувалася там одного разу. Але Азмі, людина тупа і забудькувата, на ці спроби не відгукувався. Він взагалі не звертав особливої уваги на свого колишнього противника, чия голову він колись так дорого оцінив. По суті Гордон, герой повстання, означав для нього не більше, ніж той обірваний бедуїн, спогад про якого в ньому так посилено намагалися пробудити.

Однак Гордон твердо вирішив, що змусить Азмі пізнати його. Їм опанувало болісне, невідворотне бажання зазнати весь жах цієї хвилини. Він обплутував його найтоншими нитками асоціацій, точними, наполегливими натяками, згадками часу і місця вів його до усвідомлення того факту, що скажений молодий араб в мисливському будиночку був не хто інший, як Гордон, англієць Гордон, який сидить навпроти нього за столом, рідний брат Фрімена і генерала. Всіх дивувала люб'язність і посилена увага Гордона до Азмі, але ніхто не підозрював, в чому справа. І все ж, коли вся сукупність його натяків привела нарешті до миттєвого спалаху пам'яті, який відкрив Азмі істину, навколо столу немов іскра пробігла.

Хоча це мало статися, сталося воно раптово.

В ту страшну зустріч в мисливському будиночку перша хвиля страху захлиснула Гордона тоді, коли він побачив зовсім близько жирні, унізані перснями пальці Азмі. І зараз, знову бачачи перед собою на скатертині з камки ці товсті пальці, він втупився на них пильним поглядом, напруженість якого не сховалася навіть від самого Азмі.

Паша тільки що підніс до рота велику ягоду вирощеного в теплиці винограду, як раптом його погляд схрестився з повним гніву і огиди поглядом Гордона. Мить — і Азмі згадав все.

Рука, що тримала ягоду великим і вказівним пальцями, опустилася. Товсті мокрі губи залишилися розкритими. Ніздрі злякано затремтіли, а в очах з'явився жалібний вираз, який відразу видав правду. Минуле оживало в німій розмові поглядів. Азмі зблід. На обличчі Гордона були огида, сором, лють; він весь підібрався, наче готуючись кинути на Азмі з тим же несамовитим сказом. Але в цей час виноградина випала з ослаблих пальців Азмі і через стіл покотилася до Гордона. Неохоче, з гидливістю, він взяв цю соковиту, повну ягоду, яку доля прирікала йому в жертву, і одним рухом пальців розчавив її. Сік разом з розтерзаною м'якоттю потік на скатертину. Гордон подивився на свої мокрі пальці, потім з безмежним презирством глянув на Азмі-пашу. Інші помітили цей погляд і відчули приховану в ньому загрозу. Але Гордон витер руки об край одягу, як роблять кочівники, і судомне зітхання Азмі послужило сигналом до закінчення сніданку.

У бібліотеці Сміта теж очікував підступ, хоч і не настільки великий.

Фрімен виманив у нього визнання, що він знову працює в підприємстві батька, процвітаючого підрядника будівельних робіт. Фрімен витлумачив це так, що Сміт виконує при батькові обов'язки конторника. Ось чим скінчив Сміт-паша! Але торжество Фрімена було лише короточасним і незначним. Його затія безнадійно провалилася. Азмі нервував і при першій нагоді постарався зникнути; бідний Юніс впав у тугу і ні на що не звертав уваги; навіть генерал понуро замовк. Втім, у Фрімена був ще один номер в запасі.

— Попросіть, будь ласка, сюди нашого молодого гостя, — сказав він економці, і через кілька хвилин молодий гість (одягнений в білу бавовняну джалабію, які носять хлопчики-слуги в Єгипті) нерішуче переступив поріг кімнати і, нікого не впізнаючи, ніким не впізнаний, вчепився в збентеженні за двері смуглявими руками погонича верблюдів. Але в наступну мить у нього вирвався крик радості.

— Пане! — вигукнув він і кинувся до Гордона. Це був маленький Нурі.

Англієць був би нездатний на таке глибоке почуття: здавалося, вся душа хлопчика вирвалася назовні в цьому крику. Гордон немов забув — від несподіванки арабську мову і тільки розгублено повторював англійською: — Як ти потрапив сюди? Господи помилуй, як ти потрапив сюди?

— Ти тепер до нас повернешся, так? — не розуміючи його, питав арабською маленький Нурі. — Ти до нас повернешся, Гордоне?

Гордон притиснув хлопчика до себе. Але тут маленький Нурі побачив Сміта і з захопленням обхопив негнучкі коліна сконфуженого конторника.

— І ти тут! — Маленький Нурі був у нестямі від радості, сміявся, смикав Сміта за штани. — Який щасливий день! — повторював він захоплено. — Який щасливий день!

Нурі міцно вхопився за них обох; все минуло — горе, страх, туга за втраченими радощами пустелі. А Гордон, не випускаючи його руки, болісно намагався зрозуміти витівку Фрімена.

— Навіщо ви привезли хлопчика в Англію? — запитав він.

Фрімен дивився на нього безневинним сяючим поглядом. — Йому так хотілося побачити вас, Гордоне, я просто не міг йому відмовити; ось і вирішив: візьму його з собою в якості боя. Він був у захваті від цієї ідеї.

— Як боя? — Повторені рівним, неживим голосом, ці слова різали слух. — Відправте його назад, Фрімене! — з розстановкою вимовив Гордон. — негайно відправте його назад!

— Але чому, старина? Йому тут дуже добре. Через місяць я повертаюся в Аравію, тоді і відвезу його ...

Довгасте обличчя Гордона було непроникне, але в голосі звучала глуха погроза. — Відішліть його назад! — повторив він.

— Ну що за дурниця, справді!

Гордон нахилився до Нурі. — Є у тебе пальто? Дав він тобі що-небудь тепле, щоб ти не застудився?

— Так, пане, так! У мене є все, що мені потрібно. Ах, але до чого ж тут холодно! І холодно і темно. Тож не дивно, що ти поїхав звідси в Аравію. Але мені все дають в цьому будинку. А яка тут їжа ...

— Іди і візьми своє пальто. Поїдеш зі мною.

— Ні, ні, Гордоне! — Фрімен поклав руку на плече маленького Нурі.

Знову втрутився генерал. — Хлопчику добре тут, Гордоне. Моя хата скраю, але не потрібно влаштовувати сцен.

— Іди, візьми своє пальто.

Маленький Нурі дивився то на Фрімена, то на Гордона, як ніби не знаючи, кого віддати перевагу; але через хвилину він, зігнувшись, вислизнув з кімнати, і всі почули, як зашльопали по сходах його гостроносі туфлі.

— Я відправлю його назад, в Істабал Антар, — сказав Гордон і додав для заокруглення: — Буду розраховувати на вашу допомогу, генерале.

— Ви навмисно перекручуєте стан речей, — сказав Фрімен. — Навіщо, на вашу думку, я привіз хлопчика сюди?

Гордон не розсердився. Сердитися можна на людину, що не виправдала твоїх очікувань. Але до Фрімена Гордон вже не відчував ніяких простих, безпосередніх почуттів. Він вважав Фрімена здатним на будь-який аморальний вчинок; значить, не було чого очікувати від нього дотримання етичних норм — того, чого зазвичай очікуєш від порядних людей. До того ж Фрімен був тепер його заклятим ворогом, і Гордон не міг дозволити собі розкіш гнівного спалаху проти нього. Спокій, непохитна витримка — ось що тут потрібно.

Він сказав, зважуючи кожне слово: — Ви привезли його для того, щоб мене розвінчати, Фрімене. Щоб позбавити моє ім'я доброї слави в його очах і щоб він з цим повернувся потім назад, до своїх друзів. А може бути, і інше: може бути, ви розгледіли чистоту і природну досконалість натури хлопчика і привезли його сюди, в цю клоаку, щоб внутрішньо розхитати його, отруїти почуттям страху і, якщо вдасться, погубити ...

Фрімен посміхнувся: — Ви сильно перебільшуєте, Гордоне. Ваша добра слава тут ні при чому; мова може йти хіба тільки про ваш егоїзм. — Він пересмикнув плечима. — А що до хлопчика — запитаєте його самого, чи добре йому тут. Запитайте, чи любить він мене, чи поважає. — Фрімен засміявся. — Шкода мені вас, Гордоне. Ви все ще живете своїм коротким минулим, яке не повернути. Хочете взяти хлопчика — беріть. Але не раджу загрожувати мені тут, в Англії. Тут я буду реагувати на це по-своєму. На все добре, старина. Дивіться, не давайте хлопчикові занадто багато молока. Його шлунок погано перетравлює це.

Гордон озирнувся на Сміта і зробив йому знак головою. — Пішли, Смітік, — сказав він.

Сміт, соромлячись, рушив слідом за Гордоном. Маленький Нурі вже чекав біля дверей, одягнений в солдатську шинель поверх своєї джалабії. Він підстрибом помчав вниз і шумно став прощатися з Фріменом, який, лагідно всміхаючись у відповідь, велів йому скоріше повернутися, щоб вони всі разом могли виїхати в Істабал.

— Так. Так. Так. Я сюди скоро знову приїду, — відповідав маленький Нурі.

Машина Сміта, старомодний зелений бентлі з витягнутим кузовом, стояла перед будинком. Нурі, побачивши її, прийшов в екстаз.

— Ні, ти поїдеш зі мною, — сказав йому Гордон. — Сміт, їдьте вперед, я наздожену вас біля повороту на шосе.

Коли Сміт — в широкому пальто, кепці і рукавичках — сів за кермо і зелена машина, здригнувшись, понеслася по алеї, Нурі застрибав від захвату і навіть у бідного Юніса мимоволі засвітилися очі.

Гордон вивів з-за кущів мотоцикл, і захват Нурі ще посилювався. Від хвилювання він не міг піднятися на багажник, так що Фрімен підняв його і посадив.

— Обхопи Гордона і тримайся за нього, — сказав Фрімен. — Міцніше тримайся! Гордон вдихнув життя в мотоцикл і, ледь окинувши поглядом тріо на сходинах — зажуреного генерала, гордо і лукаво усміхненого Юніса, незворушно-самовдоволеного Фрімена, — рвонув і понісся в гуркоті і торохтінні. Жодного разу на верблюді він не відбував настільки ефектно.

Розділ дев'ятнадцятий

"В останні дні, — писав він Тесс своїм нерозбірливим почерком, — в будинку у нас панують незвичайні веселощі. Природну життєрадісність маленького Нурі не утрудняють ніякі умовні правила. Для нього все добре, все мило. А моя мати тішить їм свою пуританську душу, бачачи в ньому підтвердження всіх основ її плутаної віри. Якщо б я погодився, вона б охоче назавжди залишила хлопчика тут.

Сестричка Грейс теж підкорена. Часом її вицвілі очі дивляться на нього з якоюсь особливою, хворобливою ласкою і заздрістю, і я готовий заприсягти, що якби її справжні почуття могли прорватися крізь перешкоду внутрішніх заборон, вона схопила б хлопчика в обійми і лила над ним сльози, заздрячи його щиросердності, ширості і нехитрому вмінню радіти.

Що стосується братика Джека, то вони з маленьким Нурі відразу відчули один до одного інстинктивний потяг. Це глибоко споріднені душі, однаково чесні і ніжні. Джек розбурхує в хлопчику бісеня, і обидва настільки невичерпні на різні вигадки (навіть дивно, як вони змовляються без спільної мови), настільки безпосередньо граються, наповнюючи весь будинок веселим сміхом, що мені доводиться часом вгамовувати Нурі, нагадуючи йому про вірного Мінку, який чекає і нудьгує в Істабалі. Тоді веселощі відразу змінюються тугою і сльозами, і всі докола звинувачують мене, що я мучу хлопчика, зловживаючи його прихильністю в корисливих цілях (яких саме — невідомо).

Насправді ж, Тессі, я мучу самого себе, тому що це ятрить мої спогади про все, у що я вірив, чим жив, і коли маленький Нурі плаче, я в душі плачу разом з ним: мене гризе туга за моїми братами, за пустелею, за справою, якій я віддав всі сили, — так гризе, що я не можу ні про що думати, нездатен нічого робити, не можу зосередитися на тих завданнях, які я собі поставив тут, в Англії.

Поки цей верблюжий пастушок тут, ніщо для мене не існує, крім моєї колишньої справи і моєї туги по Аравії, Навіть Сміт — частина цієї туги, дарма тепер мені його

бракує, коли він не зі мною.

Хочу сподіватися, що все це пройде з від'їздом Нурі, але, хто знає, мабуть, нелегко мені буде знову забути Аравію, після того як вона так яскраво і відчутно ожила переді мною. Я буду радий, коли хлопчик поїде. Цей наплив почуттів — лише прояв слабкості. І якщо мені не вдасться швидко придушити його, я ризикую збожеволіти; хіба що ти приїдеш і врятуєш мене ... "

Тесс не приїхала. Та він і не сподівався на її приїзд — вона вже писала місіс Гордон, що не зможе скористатися її запрошенням. Гордон теж отримав від неї листа, в якому вона нарікала на обставини, які утримують її в Вестленді, і обіцяла приїхати, як тільки з'явиться можливість.

"Зараз я дуже зайнята, Неде, — писала вона. — За останній час було три випадки виселення з будинків компанії, і тепер ми, так би мовити, займаємо оборону на вулиці, де це сталося, щоб закрити доступ судовим виконавцям. Але англійські закони — закони землевласників, а тому нам особливо сподіватися нема на що; в кращому випадку вдасться відтягнути термін на кілька днів. Сусіди тримаються дружно: кожен день на голови судових виконавців і поліцейських ллються потоки помиїв з верхніх поверхів. Знаєш, Недді, якщо англійські робочі коли-небудь дійдуть до відкритого повстання, вони перш за все постараються виставити своїх супротивників дурнями, і це їм дуже легко вдасться.

Тепер про мої особисті справи. Я по суду домоглася пільгового періоду тривалістю один місяць. Але після цього приміщення повинне бути звільнене, і що тоді — не знаю. Там буде видно. У мене дуже багато турбот сьогодні, щоб ще заглядати вперед. І потім всяка спроба заглянути вперед діє на мене гнітюче, особливо тепер, після твого повернення, Недді, коли я знаю, що ти так близько і в той же час так далеко. Через тебе я вже не можу жити тільки сьогоднішнім днем. І це живий жаль. Краще б ти зовсім не повертався".

Тесс не було, і він вхопився за Сміта, сам дивуючись з того, що знайшов раптом зі Смітом такий простий, природний тон. Але ще більше його здивувало, що Сміт з такою гідністю зумів цей тон підтримати.

— Дуже мила людина, скромна, щира, — сказала місіс Гордон синові на третій день перебування в будинку цього рослого і сором'язливого гостя. — Він мені справді подобається, Недді. Чому ти не зустрічався з ним після повернення в Англію?

— Тому що не хотів згадувати минуле, — збрехав Гордон. Йому не хотілося говорити про те, що Сміт, чудовий товариш на війні в пустелі, нудний і нецікавий в світі замських садиб. Мати дорікнула б його інтелектуальним снобізмом, тоді як насправді тут була тільки інтелектуальна нетерпимість.

Хоча всі в будинку зайняті зараз були тільки маленьким бедуїном, Сміт теж виявився бажаним гостем; особливо він припав до душі Джеку і Муру. Гордон охарактеризував їм Сміта людиною, яка не може байдуже бачити колесо, що обертається, а сам Сміт зізнався, що з відчайдушною заздрістю дивиться на їх чудово обладнаний заводик, де сталеві болванки перетворюються в складні, точно вивірені

деталі.

— Вам справді так подобається цей завод? — запитав Гордон.

— Безумовно! — з жаром відповів Сміт. — Безумовно, адже тут роблять річ від початку і до кінця. Це не те, що конвеєрне виробництво, де зайняті сотні робітників. Вони роблять річ самі. Вона вся тут, у них в руках!

— І це краще, ніж бухгалтерія? — з добродушним єхидством запитав Гордон.

Сміт знизав плечима, вираз обличчя у нього зробилося похмурим. — Для мене — краще! Після пустелі мені не під силу скрипіти пером в конторі. Та я і раніше не дуже любив це заняття. Мабуть, саме тому я і залишився свого часу в Аравії.

Гордон раптом відчув до нього майже батьківське співчуття; але тут напрошувався ризикований висновок. Якщо за іронією долі у будівельного підрядника Сміта справи йдуть краще, ніж у землевласників Гордонів, чи не логічно запропонувати Сміту зробитися компаньоном Гордонів, вкласти в їх підприємство свої гроші і свій ентузіазм і домогтися успіху там, де Джек зазнавав невдачі? Може бути, у Сміті їх порятунок?

Гордон в повній мірі оцінив заховану в цьому іронію долі і навіть насолоджувався нею, прийшовши до висновку, що таке природне рішення історичної загадки гордонів. Нехай сміти володіють світом!

"Назвіть Сміта робочим — він вам голову відірве, — думав він. — Назвіть його дрібним буржуа — він навіть не збагне, що ви під цим розумієте. Але ви можете зробити його учасником підприємства, дати йому спадкоємицю імені в дружини і право носити це ім'я — і Сміт займе перше місце в домі. А через п'ять років він буде мільйонером, і всі ми разом з ним. Важко встояти проти такої спокуси, та я й не бачу іншого виходу з сімейних труднощів".

Однак прямо, без натяків поставити так питання він не міг. Він звернувся до Сміта з проханням допомогти, але при цьому лише в загальних рисах змалював ділові труднощі Джека, не кажучи про пов'язаним з цим важким становищем сім'ї. Він також не згадав про свої особисті переговори з банкірами Джека ("Ми і так вже зробили дуже багато"), з Везубі ("Ні, Гордон, я не стану звертатися до своїх друзів в уряді з проханням про замовлення для вашого брата. У таких випадках використовувати політичний вплив просто небезпечно! "); не сказав він нічого і про те, що вже готовий був з відчаю сам разом з Джеком атакувати ланкаширських ділків в надії хоч чогось домогтися. Він просто запитав Сміта, чи немає у нього якихось знайомих в діловому світі, які могли б дати Джеку замовлення.

— Напевно навіть є! — вигукнув Сміт з захопленням.

— Так ви спробуйте взяти їх за зябра, Смітік, ладно?

— Обов'язково, — не роздумуючи, пообіцяв Сміт.

— Тільки не кажіть Джеку, що це я вас просив, — промовив Гордон. — Просто зробіть йому від себе ділову пропозицію. Та я ж нічого і не розумію в таких питаннях.

Сміт так щиро радів, що у Гордона не виникло відчуття, ніби він просив у цієї людини дуже багато чого або чим-небудь йому зобов'язався. Але у нього відразу

відлягло від серця. Він знав, що на Сміта можна покластися.

Везубі вже не раз кликав його відновити свою перервану політичну освіту, але Гордон під всякими приводами ухилявся. Тепер, згадавши, що у Везубі є в міністерстві колоній друзі-фабіанці, він сам подзвонив йому по телефону і просив влаштувати через цих друзів відправку маленького Нурі на батьківщину. Однак Везубі, почувши його розповідь про Фрімена і маленького Нурі, несподівано захвилювався.

— Боже мій, Гордоне, але ж це саме те, що вам потрібно. Скандальна історія або, у всякому разі, з цього можна зробити скандальну історію. Сама доля дає вам зброю проти Фрімена і його впливу. Дійте! Викривайте його! Необхідно знищити його остаточно. Досить одного запиту в парламенті щодо того, як і для якої мети Фрімен привіз хлопчика в Англію. Цим ви підведете під нього таку міну, що вам вже неважко буде викрити все, що вимагає викриття! Не бійтеся зайти надто далеко, до вашого голосу прислухаються. Яке щастя! У вас в руках козир, від якого залежить результат всієї гри. А я вже подбаю про те, щоб ви могли розіграти його найкращим чином.

— Ні; ні; ні! — закричав Гордон в трубку.

— Тобто як це ні? Та вам інший такий випадок ніколи не трапиться. Що може бути...

— Кажу вам — ні! Ніяких скандалів.

— Що за недоречна педантичність!

— Не в цьому справа. Я не бажаю вигравати гру таким способом. Перш за все тому, що для мене це взагалі не гра. І запам'ятайте, що я не збираюся спекулювати на складнощі арабського конфлікту. Мені потрібно вирішення питання по суті, а не злостиві плітки. Так що залишимо цю розмову.

— Ви втрачаєте шанс започаткувати серйозні зрушення.

— Ну і нехай. Я собі ніколи такого завдання не ставив.

— Зізнайтеся, Гордоне, що ви задумали? Навіщо сюди приїхав Юніс? Що у вас на думці?

— Нічогісінько! Я просто хочу відправити додому маленького Нурі.

— Киньте, я впевнений, що справа не тільки в цьому. У вашій пустелі знову щось відбувається. Чую по запаху тут в міністерствах.

— У пустелі завжди що-небудь трапляється.

— Так, але зараз це щось серйозне.

— В такому разі вам відомо більше, ніж мені. Я не знаю, як зараз йдуть справи в Аравії, і не хочу знати. Коли можна буде відправити хлопчика додому? Йому шкідливо тут залишатися.

— Постараюся в кілька днів все залагодити. А ви, Гордоне, скоріше приїжджайте в Лондон. Тут з вами жадає зустрітися половина палати громад, не кажучи вже про американця і росіянина, з якими ви самі просили вас звести.

Гордон встиг уже забути про це своє прохання, але пообіцяв бути в Лондоні через тиждень.

— А що все-таки, на вашу думку, робиться в Аравії? — не втримавшись, запитав

Гордон.

— Толком не знаю. Чи то Гамід знову заворушився, чи то бахразські революціонери, а може бути, на промислах неспокійно. Але щось носить в повітрі. Я особисто думаю, що назріває якесь загострення між Гамідом і нашими людьми в Істабалі. Ось чому мене дивує ваша відмова скористатися цією фріменівською історією. Було б дуже до речі. Якщо розумно нанести цей удар, від нього захиталася б вся наша політика в Аравії.

— Ні!

— Як хочете. Але мене дивує, що ви не в курсі подій.

Гордон тепер і сам шкодував про це. Він чув дещо тільки від маленького Нурі, який розповідав йому про Гаміда, про Зейна, про життя в Істабалі. Нурі знав, що готується нове повстання — про це знав кожен араб пустелі, — але його відомості були самого загального характеру, можна було лише здогадуватися, ґрунтуючись на його оповіданнях про деяких відвідувачів, що таємно вчащали у істабальський палац Гаміда.

У Істабалі все йшло як і раніше, говорив Нурі; нове тільки те, що Гамід, виконуючи дану обіцянку, взяв його і Минку до себе на службу. У місті життя неспокійне, трапляються бійки і злочини, і Гаміду раз у раз доводиться наводити порядок, судити і карати.

Було два випадки, коли злодіям відрубували руки (покарання, передбачене за крадіжку гвинтівки); Про це стало відомо Фрімену, і він сказав Гаміду, що подібних жорстокостей більше не повинно бути; він дуже розсердився — маленький Нурі ніколи не бачив його в такому гніві — і навіть кричав на Гаміда. А що за клопіт у цьому йому, англійцю? Тепер Гамід творить суд і розправу потихеньку: якщо потрібно відрубати злочинцеві руки, це робиться на даху палацу, так, щоб Фрімен не бачив; і обидва — кат і жертва — за мовчазною домовленістю зберігають всю справу в таємниці від англійців.

Сам Гамід все той же: істинний володар, суворий і енергійний; тільки язик у нього, мабуть, став гостріше та рука більш важкою. (Це Нурі і Мінка кілька разів відчули на собі, розпустувавшись.) Так, він нетерплячий і грізний, але як і раніше відданий своїм побратимам.

Ще маленький Нурі розповів Гордону, що англійці прислали в Істабал своїх людей, і ті постійно стирчать тепер у Гаміда перед носом. Гамід з ними чемний і люб'язний, але ночами, коли бахразські літаки піднімаються в небо, Гамід виходить на білий палацовий балкон і на повний голос кляне їх — з серцем, але спокійно і впевнено, наче знає, що рано чи пізно настане день ... — Ах, пане, всі ми молимо бога, щоб цей день настав, — сказав Нурі. — Всі ми цього чекаємо.

— Ну, а бахразець Зейн?

Він то з'являється, то зникає, доповідав Нурі. Всі вже знають його в Істабалі, не знають тільки англійці, які його посилено шукають. Іноді він діє в образі кочівника, верхи на верблюді, на якому сидить, згорбившись по-старечому. Іноді приходить переодягнений муллою, або купцем, або дровішем, нібито приніс Гаміду цілюще зілля.

— А хіба Гамід хворий?

— Гамід час від часу прикидається хворим, щоб обдурити англійців.

Він цілими тижнями нікуди не виходить, і ніхто його не бачить — тобто бачить мало не все місто, вся пустеля, весь світ, але тільки не англійці. Англійців в палаці живе троє. Крім того, часто приїжджає Фрімен і той маленький сивий генерал. Але ми їх і не помічаємо. Ось бахразських літаків не можна не помічати, тому що вони своїм гуркотом порушують наш спокій і заважають творити вечірню і ранкову молитву, а іноді не дають навіть людям поспати в саму спекотну, полуденну пору. Налітають невідомо звідки, але Гамід шле їм прокляття, і вони знову відлітають.

— Ну, а бахразець Зейн? Розмовляє він з Гамідом? ..

— Так вони тільки і роблять, що розмовляють між собою, пане. Спершу цей говорить, а той слухає, потім навпаки. Чи сперечаються? О, суперечки в палаці ніколи не вщухають. Інший раз Зейн буває не один, а приводить потайки кого-небудь зі своїх побратимів, і тоді розмова у них йде мало не до ранку; вони і посперечаються, і покличуть, і навіть посміються в мирній тиші ночі. Вже цей Зейн! Спершу все мовчить. А потім як почне дошкуляти Гаміда погрозами! А Гамід розсердиться і жене його геть.

— Значить, вони сперечаються?

— Ще б! Адже цей бахразець — він невгамовний. Мінка все погрожує вирізати йому язика. Але ми пригощаємо його шербетом і ніколи не забуваємо, що він твій брат, волею аллаха, пане, — тільки обличчя в нього темне і ніколи не буде таким червоним, як твоє. І ми його любимо, тому що любимо тебе! Зейн каже, що скоро для всіх арабів засяє день. Він мені велів передати це тобі, говорячи, що ти радий будеш це почути.

— А Гамід що велів передати мені?

— Нічого, пане.

— Зовсім нічого?

— Зовсім. Після того як ти поїхав від нас, я кожен день потихеньку плакав, а Гамід на втіху давав мені винні ягоди і говорив, що ти завжди з ним, в саду його душі. А потім цей англієць, Фрімен, запитав, чи хочу я з тобою побачитися. Я знову заплакав, на цей раз від радості, і запитав Гаміда, чи дозволить він мені їхати. Ох, Гордоне, мені навіть зараз боляче, коли я згадую це. "Їдь, — сказав Гамід. — Їдь в ім'я аллаха! " Але, я готовий заприсягтися, при цих словах в очах у нього блиснули сльози. І він сказав: "Може бути, ти уловиш його до нас повернутися! А якщо ні, то хоча б нагадаєш йому про нас ". І це все, Гордоне. Більше нічого не було сказано. А ти повернешся до нас, Гордоне? Закінчився вже термін твоєму слову?

— Ні! — сказав Гордон. — Ще не закінчився. — І обом стало сумно від цієї відповіді.

Приїхав за Нурі сам генерал. Він знову запевнив Гордона в тому, що хлопча був привезений в Англію без його відома і згоди.

— Це не в моєму дусі вчинок, Гордоне, — сказав він з істинно солдатською прямодушністю.

— А хіба Фрімен — начальник над вами, генерале? Хіба тепер він господарює в Аравії?

Порушуючи чинний спокій материнської кретоновій вітальні, Гордон грубив генералу, хоча зовсім не збирався це робити. Він щиро жалів старого солдата, у якого

був такий вигляд, ніби його обдурили в чомусь.

— Відомство Фрімена не знає упину в таких речах, — відповів генерал. — Вам це повинно бути відомо, Гордоне. Хитрощі, змови, всякі хитромудрі політичні інтриги — їх стихія. Але все це не відображає наших справжніх намірів.

— Мені немає діла до справжніх намірів, генерале. Я хочу одного: скоріше відправити хлопчика додому.

— Все вже влаштовано. Але мені хотілося б сказати вам, Гордоне, що на основі цього інциденту я поставив питання про розмежування функцій між нашими двома відомствами. Фримену дані вказівки дотримуватися рамок своєї безпосередньої роботи. Адже він розвідник.

— Розвідник! Як прикро повинно бути багатьом відважним, мужнім людям, що ми присвоїли цю назву збіговиську інтриганів, розбещувачів, лицемірів, грубих, неотесаних, безсовісних скотів.

— Як би там не було, останнє слово залишилося за моїм відомством. Мені зрозумілі ваші почуття по відношенню до цього хлопчика, Гордоне. Ось чому я так енергійно взявся за справу.

— Радий чути, генерале. Але якщо ви хочете зберегти своє становище, раджу вам озброїтися адміністративною бритвою і перерізати горло Фримену, не зволікаючи і не розмірковуючи. Інакше він перереже горло вам.

— Ні, ні! Адже мова йде не про особисте суперництво. У нього вистачить розуму поставитися до справи по-джентльменські.

— Х-ха!

— Це суперечка про методи в політиці, — наполягав генерал. — Я готовий визнати, що між мною і Фріменом чимало розбіжностей в питаннях, що стосуються Аравії. Знаєте, Гордоне, я впевнений, що якби ми з вами сіли спокійно поруч і поговорили про ці питання, виявилось б, що наші погляди, надії і побажання, пов'язані з Аравією, значною мірою збігаються. Нам неважко було б багато про що домовитися.

— Наприклад, про панування Бахраза над пустелею?

— А! Так, тут, мабуть, наші точки зору розходяться.

— Розходяться, генерал? Вони діаметрально протилежні.

— Не переконаний. Не упевнений, що так вже неможливо знайти якесь рішення, прийнятне для обох сторін — не тільки для нас з вами, а й для племен і Бахраза.

— Я вам хоч зараз підкажу рішення, генерал. Дайте племенам свободу.

— Стривайте хвилинку, Гордоне, — почав генерал Мартін тоном дружнього напучення.

Але цю хвилинку перервав Нурі, що з'явився з мідним підносом, на якому стояв турецький кавовий прилад; його пустотлива пика висловлювала розчулено-смиренне очікування похвали за відмінно виконану послугу.

— Пане, — сказав він, церемонно вклоняючись генералу, — нехай буде ця чаша благословенна для тих, хто буде куштувати з неї.

Якби при цьому полоснула завіса шатра і потягнуло в повітрі запахом верблюда,

якби під'їхав вершник та вигукнув своє ім'я і звук самотнього пострілу розкотився по пустелі, — поява Нурі виявилася би до речі. Але тут, в чотирьох стінах сирого і холодного англійського будинку, вона здалася Гордону образливо недоречною.

— Що це ти робиш? — різко запитав він.

Нурі підняв голову. — Пане, я прислужував твоєму гостю ...

— Даремно! — крикнув Гордон. — Прислужувати в будинку — обов'язок, в якому немає нічого почесного. Ти не повинен був брати його на себе. Ніколи більше не роби цього.

— Але ж, пане, це знак гостинності; твоя мати...

Очі Нурі наповнилися сльозами; ще трохи — і його переляк і образа прорвалися б в бурхливому спалаху, але тут в кімнату швидким кроком увійшла місіс Гордон. Похапцем привітавшись з генералом, вона взяла хлопчика за руку і запитала у Гордона, що сталося.

— Не його справа — підносити частування гостям, — сказав Гордон. — Тут йому нічого цим займатися.

— Це я його попросила, Неде, — сказала місіс Гордон. Чи чуттям, чи по швидкому погляду, кинутого на сина, але вона здогадалася, що Гордон стурбований головним чином з-за генерала, — як би той не подумав, що Нурі знаходиться в будинку Гордона на становищі прислужника, так само як і в будинку Фрімена. Її здивувала ця однобока і егоцентрична педантичність.

— Я його попросила, Неде, — квапливо повторила вона. — Я думала, вам з генералом Мартіном приємно буде таке гостинність в душі старих звичаїв пустелі.

Генерал співчутливо посміхнувся і процитував по-арабськи: — "Якщо небо зволило послати нам блоху, то її укуси лише облагороджує нас". — І тут же переказав по-англійськи сенс цього вислову: — Не важливо що - важливо як, Гордоне!

Але це вже не могло втішити Нурі, який бачив одне: Гордон розгніваний і не на жарт. Він став боляче плескати себе по вухах, щоб вбити слова, що ввійшли туди. Задихаючись від сліз, він тупотів ногами і бив у двері в припадку дитячої люті і нарешті вибіг з кімнати, щосили грюкнувши дверима для більшої впевненості, що його відчай зрозумілий всім.

— Мені, далєбі, дуже шкода, Неде, — сказала місіс Гордон тоном, в якому явно відчувалися докір і невдоволення. — Я просто не подумала.

Але Гордон вже сміявся, нечутливий до докорів. — Ура! — вигукнув він неголосно. — Хай живе справжня пристрасть, справжній, неприборканий темперамент! Я вже навіть забув, що на світі існує щось подібне. Будь проклята англійське холонокровність! Здається, я і сам ним заразився. Прошу вас, генерале, пийте каву і забудьте мої причіпки. Це все Фрімен винен, він мені діє на нерви. Мамо! Налийте нам по чашечці і посидьте з нами, послушайте нашу делікатну розмову про жорстокості пустелі.

Місіс Гордон розлила каву, але слухати про жорстокості пустелі не захотіла і, посміхнувшись генералу, який явно був їй симпатичний, вийшла з кімнати, не схильна

прощати синові його безрозсудний спалах.

— Жорстокості пустелі! — повторив генерал з деяким смутком і слабо посміхнувся своїм спогадам. — Сподіваюся, Гордоне, ви не затаїли злоби проти мене за те, що я розлучив вас з вашої пустелею?

— Я вам цього, здається, ніколи не пробачу, генерале, але ніякої злості я не таю. Для мене це означало б визнати свою поразку.

— Тим краще, якщо так. Зрештою це була лише сумна необхідність. А тепер у мене до вас є одна пропозиція, Гордоне, і, зізнаюся, після ваших слів мені значно легше буде її висловити ...

Гордон відчув важливість цих нерішуче вимовлених слів. — Пропозиція? Мені? — перепитав він.

— Так! — Генерал одразу виявив твердість і діловитість політика. — Ви грали чималу роль у повстанні племен, Гордоне; чому б вам не послужити миру, як ви служили війні?

— Ближче до справи! — сказав Гордон. — Про що мова?

— Я хочу, щоб ви разом зі мною повернулися в Істабал.

Гордон встав.

— Тільки не поспішайте з вашими уїдливими зауваженнями, дайте мені закінчити. Я вам пропоную разом зі мною повернутися в Аравію, де я познайомлю вас з нашими новими планами щодо племен, з тим компромісом, який ми маємо намір їм запропонувати. Я хочу, щоб ви своїм впливом допомогли нам здійснити його.

— Марні сподівання, генерале. Я вже чув від Фрімена, до чого зводиться цей компроміс. Літаки над Істабалом.

— Це тимчасовий захід. Я задумав повну зміну політики, Гордоне, і відразу ж після повернення почну проводити це в життя. Ніяких літаків над Істабалом. Більш того, якщо Гамід погодиться на наш план, всі бахразські військові сили будуть виведені з пустелі — і авіація, і наземні війська — все; залишиться тільки кілька експертів у Гаміда в Істабалі.

— Ви просто лякаєте мене, генерале. Який же диявольський підступ криється за всім цим?

— Ви ніяк не хочете повірити в нашу чесність і наші добрі наміри.

— Чому ж, вірю! Будь-яка хитрість завжди заснована на чесності та добрих намірах.

— Ні, ні. Ніякої хитрощі тут немає. Проста, шаноблива пропозиція. Компроміс. Причому повністю в інтересах племен. Переконалий, що ви його схвалите і не відмовитеся сприяти нам.

— Мені страшно, генерале. Викладайте вже скоріше.

Гордону неважко було уявити собі, що може бути запропоновано племенам в якості альтернативи бахразському пануванню, але, вислухавши генерала, він подумки сказав собі: "Якщо Фрімен — аморальний негідник, то цей старий цілком щирий у своїх пошуках виходу. Однак з них двох він небезпечніше, саме тому, що він не лицемір".

— Значить, суть справи зводиться ось до чого, — сказав він уголос, бажаючи

уточнити план, викладений генералом Мартіном. — Перше: бахразські літаки йдуть, а на їх місце оселяється наш вельмишановний Королівський повітряний флот. Друге: бахразські війська виводяться з пустелі за умови, що Гамід розпускає всі бойові сили кочівників. Третє: Гамід зберігає автономію, тільки поки племена залишаються частиною Бахразської держави. Четверте: Гаміда терплять як правителя пустелі, але за це він повинен збирати з племен податки на користь Бахраза і гарантувати їх надходження. І, нарешті, п'яте: якщо я вас правильно зрозумів, ви плануєте досить складне переміщення племен у околиці пустелі і біля нафтових промислів, а землі в районі нафтопроводу хочете оголосити забороненою зоною.

— Приблизно так, але ви не повинні забувати, що закони племен залишаються непорушними.

— Закони племен завжди непорушні. Хіба Бахразу коли-небудь вдавалося заводити свої порядки в пустелі, хоча б навіть за допомогою бомбардувань і політичних вбивств?

— Ну, з усім цим тепер буде покінчено, Гордоне. Так що ж ви скажете? Чи згодні їхати зі мною і допомогти мені здійснити мій план, вірніше допомогти Гаміду здійснити його? Я знаю, Гамід буде радий вашому приїзду і вашому сприянню. А для вас це можливість послужити йому ще раз, може бути навіть врятувати його.

— Це Гамід так сказав? Це його слова?

— Ні, — зітхнувши, зізнався генерал. — Він мені цього не казав. Але я переконаний, що він прийме мій план, якщо ви захочете допомогти. Отже, я чекаю відповіді.

— Ось вам моя відповідь, генерал, — неголосно сказав Гордон. — Якщо Гамід прийме вашу пропозицію, я теж згоден ...

— Чудово, Гордоне! Але я саме для того і прошу вас поїхати зі мною в Істабал, щоб ви допомогли Гаміду розібратися в моїй пропозиції.

Гордон усміхнувся з удаваною недбалістю. — Гамід і без моєї допомоги в ньому розбереться.

— Правда? І ви думаєте, він погодиться?

— Якщо ви протягнете його за вуха від Істабала до Бахраза і всю дорогу будете стукати головою об нафтопровід, — може бути, і погодиться.

— Перестаньте дуріти, Гордон. Чому? Чому б йому не погодитися? Те, що я пропоную, — цілком гідний компроміс, що забезпечує автономію племен, хоча номінально вони залишаються частиною Бахраза.

— Номінально! Це — сплачуючи податки Бахразу, підкоряючись його законам, його системі управління! І чи не все одно Гаміду, які бомбардувальники літають в небі пустелі — англійські або бахразські? З якого дива він повинен більше довіряти вам, ніж Азмі? Чи йому стане легше від того, що меч над його головою буде підвішений на нитці, пряденої з британської національної честі та вашого слова солдата, — тим більше, що саме ми вічно підбурюємо Бахраз вести політику, спрямовану проти інтересів племен. Господи Боже мій!

Коли ж ви, нарешті, зрозумієте, що свобода і незалежність — це щось абсолютне, самодостатнє, жагуча потреба людської душі! Що в свободу вірять, не розмірковуючи, і

ця сліпа, стихійна віра у сто разів сильніше вашої уявної віри в етику компромісу, який виправданий лише тим, що його придумали англійці! Так будьте ж нарешті дорослою людиною, генерале!

Але генерал вже теж навчився розмовляти з Гордоном. Його колючій ворожості він протиставив свою незмінну дружелюбність. — Що за скажений темперамент у вас! — сказав він посміхаючись. — Ви навіть не вникли в суть моїх намірів.

— До біса наміри! Ми маємо справу не з намірами, а з фактами.

— Тоді дозвольте поставити вам питання: що буде, якщо племена відмовляться від цієї пропозиції? Як по-вашому, Гордоне?

— Не знаю, що буде. Швидше я вас повинен запитати про це.

Генерал зітхнув. — Боюся, що тоді влада Бахраза надовго утвердиться в пустелі.

— Ха! Племена повстануть знову!

— Після такої поразки, яке вони нещодавно зазнали?

Гордон неспокійно засовався на місці. — Я вам скажу одну річ, генерале. Мені самому чимало часу знадобилося, щоб зрозуміти це, але тепер мене осінила істина і я готовий кричати про неї вголос: Гамід не зазнав поразки!

— Але ж він був переможений без бою і змушений піти на всі умови! Як же ви це назвете?

Гордон похитав головою і, на сором генералу, звернувся за аргументами до військової історії. — Наполеон виграв Бородінську битву. Він захопив редут і змусив Кутузова відступати, поки не була здана навіть Москва. Але хіба перемога залишилася за Наполеоном? Зовсім ні! Кутузов зберіг всю свою армію і заманив Наполеона в пастку російської зими. Давши розбити себе під Бородіним і спонукати до втечі, Кутузов вийшов переможцем з уже програної битви. Толстой і хід історії незаперечно довели це.

— Так, але Гамід ...

— Теж саме. Абсолютно те ж саме! Погодившись на ваші умови там, на аеродромі, зумівши домовитися з вами, перш ніж ви встигли нанести племенам нищівного удару, Гамід здобув над вами перемогу, генерале. Я спочатку не зрозумів цього. Я не оцінив всієї глибокої прозорливості Гаміда. Але тепер мені це настільки ясно, що я міг би спокійно померти з цим свідомістю.

— Сили Гаміда розпорошені. Вже це одне означає поразку.

— Тільки не в пустелі. Племенам навіть легше оборонятися порізно. Гамід нічого не програв. І справа свободи племен не постраждала, тому що сила його — в тій вірі, що живе в серцях людей. Вас перехитрили, генерале. Перемудрили мудреця, так би мовити.

Генерал був настільки захоплений цією діалектикою війни, що не став звертати уваги на звичні випадки Гордона. — Ви переоцінюєте значення особистих якостей Гаміда, Гордоне, — сказав він. — Невже ви думаєте, він наважиться знову підняти повстання, коли в повітрі над пустелею панують бахразські літаки? Це неможливо! Ви самі прекрасно розумієте.

— Неможливо? Ну, а припустимо, ваші літаки перестануть панувати в повітрі над пустелею — тоді як?

— Але цього не станеться. Навіть якби Гаміду вдалося знову захопити аеродроми в пустелі (чого він зробити не міг!), Все одно, ми тепер можемо літати над пустелею і з бахразських аеродромів.

— Якщо ці аеродроми будуть у вашому розпорядженні! І якщо у вас будуть літаки!

Генерал не зрозумів, що означають ці слова, і вичікувально промовчав.

Гордон підійшов до вікна і став дивитися на повалення буків, що росли на далекому схилі пагорба. Він розумів, що генерал чекає від нього пояснень. На мокрій вершині пагорба лісоруби підпилювали дерево, і воно ось-ось повинно було впасти. Це ясно вгадувалося по ритму і звуку пили. Раптом ніби щось застогнало, стовбур здригнувся, став хилитися, зі страшним тріском відокремився від пня і тяжко звалився, заскрипів гілками. Здавалося, земля здригнулася, коли на неї лягла ця громада, яка ще хвилину тому дивилася в небо і була повна життя. Але навіть в поваленому дереві було вже укладено початок чогось нового, передвістя майбутнього існування.

— І ще я зрозумів дещо, — сказав Гордон генералу, який терпляче чекав, стоячи біля традиційного англійського каміна. — Повстання племен може бути успішним лише тоді, коли воно поєднується з революцією в Бахразі. Ви маєте рацію! Не може Гамід знову захопити аеродроми, і проти бомбардувальників він безсилий. Але якщо аеродроми і бомбардувальники перестануть загрожувати йому (або навіть стануть його союзниками після бахразської революції), тоді повстання вже не буде приречене на невдачу.

— Так ви вважаєте, що Гамід повинен діяти в контакті з революціонерами міста і села?

— Так. Але це я зрозумів тільки тепер. Тепер!

— І ви, такий затятий противник цієї ідеї, зараз готові прийняти і навіть відстоювати її?

Гордон дивився на запітнілі скла — крізь знебарвлювання вологи йому бачилася пустеля. — Може бути, внутрішньо я і не сприймаю її, генерале. Може бути. Але, так чи інакше, це — реальність ...

На обличчі генерала написано було розчарування. — Якщо ви стали прихильником революції міста і села, тоді наші шляхи розходяться ще далі, ніж раніше.

Гордон знизав плечима і криво посміхнувся. — Ви зробили помилку, генерале, виславши з Аравії мене. Щоб покласти край повстанню племен, вам потрібно було вигнати бахразця Зейна. Потрібно було перешкодити йому зв'язатися з Гамідом. Гамід у своїй поразці зрозумів те, до чого я прийшов тільки тепер: що успіх справи племен залежить від Зейна і його революціонерів. Не я, а Зейн — козирний туз в цій грі.

— Ви марите, Гордон. По-перше, заворушення в Бахразі давно вже скінчилися і тепер там абсолютно спокійно. Ніяких ознак революції. По-друге, ми добре знаємо, що Зейн знаходиться у Гаміда. Але вони займаються тільки розмовами.

— А їм більше нічого і не потрібно. Розмова — початок змови, генерале! І ви нічим

уже їм не заважає.

— Можна подумати, що ви шкодуєте про це, — сказав генерал, але його зауваження стосувалося лише до тону Гордона. У теорію Гордона щодо Зейна генерал не повірив. — Ви не маєте рації в своїх припущеннях, — переконливо сказав він, наче цього було достатньо, щоб вважати питання вирішеним. — Так чи інакше, — додав він з усмішкою, в якій була тінь смутку, ніби йому шкода було розлучатися з тільки що знайденим союзником, — яку б роль не грав цей бахразець, ваша обіцянка залишається в силі, Гордон. В Аравію вам повертатися не можна.

— Я хіба казав, що збираюся повернутися, генерале?

— Не говорили, але я відчуваю в вас якийсь неспокій.

Гордон, ступаючи по кімнаті, раптом круто зупинився, немов цей нудний солдат занадто близько заглянув в його думки. — А якщо я повернуся?

— Ви зважитесь порушити дане слово?

Гордон подивився на нього з самовикривальною щирістю. — Не знаю. Може бути.

Генерал похитав головою. — Ні, ви цього не зробіте. Навіть якщо б ви знехтували своїм словом, є тут ще й інші зобов'язання, з якими не можна не рахуватися. Хоча б принцип вірності.

— Вірності! Кому?

— Ось це ви і повинні вирішити, Гордоне. Не стану відновлювати нашу стару суперечку щодо вибору між абстрактною вірністю ідеї і конкретної вірності тому, з чим пов'язаний за народженням. На цей раз мова йде про речі більш прості. І більш реальні.

— Ось як?

— Те, що відбувається на території племен, тепер безпосередньо цікавить Англію. Адже на цій же території знаходяться нафтові промисли. Зараз, як ніколи, будь-яке зіткнення в пустелі означатиме пряме зіткнення з Англією. Тому що при першій же ознаці смуту ми введемо на нафтопромисли свої війська. Англійські війська. Не бахразські. І якщо ви побажаєте взяти участь ще в одному повстанні, Гордоне, вам доведеться діяти прямо і безпосередньо проти вашої батьківщини. А цього, незалежно від своїх почуттів і настроїв, я допускати не хочу. Я хочу врятувати вас від самого себе, від необхідності вибору. Ось чому я нагадую вам про дану обіцянку. В Аравію вам повертатися не можна.

Гордон зіпнув руки за спиною, немов там, позаду, його завжди чатував відчай. — Я не повернуся, генерале. Але справа не в обіцянці. — Він знизав плечима. — Ні. У мене тепер є невідкладне завдання тут, в Англії. Я повинен відшукати тут те, що шукав (і знайшов!) в Аравії. Як-небудь, у чому-небудь я це знайду.

— Ну і слава Богу! — відгукнувся генерал з невдаваною радістю, немов від свідомості, що вдалося зберегти стару дружбу. — Запам'ятайте мої слова, Гордон: час покаже, що ми з вами прагнемо в Аравії до одного і того ж. Я в цьому глибоко переконаний. А до тих пір не будемо створювати Гаміду зайвих труднощів. — Він простягнув Гордону руку — в знак прощання, в знак дружби, в знак незвичного для

нього напливу почуттів. — Ну, де хлопчик? Ми з ним сьогодні ж вирушимо в дорогу.

Розділ двадцятий

Грейс оголосила про своє остаточне рішення вступити в лоно католицької церкви, і тільки присутність Сміта в будинку запобігла бурхливій сімейній сварці. Місіс Гордон не могла впоратися з собою; вперше в житті діти побачили її в сум'ятті. Більш того, з невластивим їй запалом вона пригрозила, що відмовиться від дочки, якщо та дійсно принесе свободу думок і почуттів в жертву папізму.

Гордон обережно зауважив, що вона і раніше знала про підвищений інтерес Грейс до католицизму, але на це надійшла палка і не цілком логічна відповідь: — Мені в голову не приходило, що це всерйоз, що вона задумала змінити релігію. І потім я сподівалася, що хтось із вас може її урезонити. Я ж тебе просила поговорити з нею, Неде. А ти відбувався сміхом і жартами ...

— Але що ж я тут можу?

— Від тебе вона вислухає те, чого не захоче слухати від Джека і мене. Ще не пізно, Неде. Поговори з нею, благаю тебе.

Гордон був тепер на все готовий — не заради Грейс, але заради матері. Надміру багато видало в ній це несподіване сум'яття. Занадто багато оголилося глибоко захованих страхів. Якщо так буде продовжуватися, їм стане важко один з одним.

Він викликав Грейс на розмову і постарався вкласти в нього всю можливу силу переконання, з батьківською, пастирської м'якістю намагаючи шлях до її душі. Його питання, гострі в своїй суті, звучали лагідно, ненав'язливо.

— Звідки виникла у тебе ця потреба сліпого підпорядкування, Грейсі?

— А хіба ти, коли був в Аравії, не підкорявся цілком справі, якій служив? — заперечила вона. — Хіба не говорив з гордістю, що віддаєшся їй, як араб, не як англієць? — Вона не сердилась і не хвилювалася. Вона була напрочуд спокійна, зібрана і сповнена рішучості.

— Так, але якій справі покликане служити католицьке вчення? — запитав він. — Чи може папізм вивести людство з хаосу? Або покінчити з війнами і насильством? Або повернути нам справжню свободу духу, без якої не існує незалежної особистості?

— А що мені до свободи думки, до служіння якійсь справі! — вигукнула вона. — Я раніше вірила — як ти, як мама, — що людина може знайти порятунк у правдивості, в чистоті духу. Але ж ні того, ні іншого не існує, Неде. І ніколи не існувало і не буде існувати. Всі ми живемо в полоні тваринного себелюбства, а для кожного окремо це означає безпросвітну, мертвоу владу утроби, яка вже нічого не залишає для думки. Але я тепер з цим покінчила, Неде. Так, я підкоряюся! Підкоряюся своїй совісті, своєму почуттю порядності і відмовляюся від будь-яких подальших пошуків добра в людях. Відтепер я душею і тілом довіряюсь релігії, яка все це бере на себе, і її тверде і безкорисливе керівництво допоможе мені протистояти всієї жорстокості нашого існування.

Тим часом Гордон навмисне привів Грейс на вершину того зеленого, напоеного життям схилу, який завжди викликав їй страх. У сухому прозорому повітрі, під

увігнутою синявою неба лежала перед ними Англія неповторним розливом живої, яскравої зелені — газонів, огорож, галявин, гайків, клумб; лежала так близько, що, здавалося, можна було зігріти її цівкою теплого людського дихання.

— Ось дивись! — сказав він Грейс. — Ніде на світі ти не побачиш природи такої одомашненої, так тісно переплетеної з людським існуванням. — Він помовчав, задумливо вдивляючись в сутінкові дали, але одразу ж повернувся до перерваної розмови. — Я не хочу сперечатися проти твого рішення, Грейсі; якщо ти сподіваєшся знайти в цьому вихід — тобі видніше.

Дай бог, щоб ти не помилилася. Але тільки — що далі? У чому твоя мета? — А у мене немає ніякої мети, Неде. Я ні до чого не прагну. Спокій духу — ось все, що мені потрібно. Спокій духу.

Він похитав головою: — Не стану доводити тобі, що дух ніколи не може перебувати в спокої, Грейсі. Але якщо тобі здається, що ти знайдеш цей спокій в католицтві, — нехай буде так.

— Я знала, що ти мене зрозумієш, Неде.

— Так, я розумію тебе. (Це могло бути і зі мною! І зі мною!) Але, бач, Грейсі, адже ти живеш в суспільстві, серед людей. Зокрема, тобі потрібно якось рахуватися з рідними. Якщо ти віддаєшся папізму душею і тілом, то мама не задумається викреслити тебе зі свого життя, в непохитній впевненості, що ти зробила найтяжчий злочин.

Її сльози загубилися в величезності навколишнього світу. Величезність ця була пройнята скорботою, і обидва вони миттєво промайнули в ній, ніби дві малі комети. Так здавалося.

— Я знаю, як ставиться до цього мама, — крізь сльози сказала Грейс. — Мені вже довелося відчувати її ставлення. Поговорив би ти з нею. Я намагалася їй пояснити, але вона не розуміє, Неде.

— Добре, поговорю, тільки ти почекай з цією справою, тоді, може бути, мені вдасться хоча б трохи пом'якшити удар. Звичайно, її не переконати, але все ж гнів її мало-помалу вщухне.

— Мені дуже важко, Неде. Я більше не в силах виносити ці коливання, цю невизначеність. Але, звичайно, якщо мама так важко це переживає ...

— Дуже важко.

— Добре, Недді, я почекаю трохи. Я найменше хочу засмучувати маму, мені страшно навіть подумати про розрив з родиною. Я б не могла жити без вас усіх. Так, так, я почекаю.

Передаючи матері цю розмову, Гордон сказав, що, на його думку, дещо досягнуто.

— Постарайтеся побачити в цьому чисто інтелектуальну проблему, мамо, — сказав він, натякаючи на те, що вона приймає рішення Грейс надто близько до серця. — Запевняю вас, справа тут, по суті, не в релігії і не в вірі. Просто Грейс шукає спосіб приборкати в собі сумніви духу і їй здається, що вона знайшла цей спосіб в католицизмі. Ну і нехай собі. Вважайте це просто її філософською помилкою. Не поглиблюйте питання.

— Як же можна не заглиблювати, Неде? — вигукнула мати. — Будь католицизм справді, як ти кажеш, філософською помилкою, я могла б поставитися до цього легше. Але ж це не так, Неде, і ти сам знаєш, що це не так. Я не кажу про тих, хто виріс у католицькій вірі. Вони мене не займають. Але щоб завербувати мислячу особистість, що склалася, католицизм повинен перш за все вбити в цій особистості почуття самоповаги, сміливість думки, незалежність моральних уявлень. Ти ж сам це говорив! Головний ворог католицизму — розум, тому що розум ламає всі його основи. А католицька ідея відпущення гріхів — будь-яких гріхів, аж до самих жахливих — просто виправдовує і навіть заохочує жорстокість, тобто те саме, від чого Грейс хоче піти.

— Це вже не нове, мамо, — м'яко зауважив він.

— Ось як, Неде? І ти вважаєш, що мова йде тільки про філософську проблему? Так? Ти, з твоєї вірою в справедливість і в її дієвий вираз — боротьбу за свободу! Неправда, ти так не вважаєш! І я не вважаю! Я не можу допустити, щоб моя дочка перейшла на сторону тих, хто є ворогом наших переконань, нашої релігії, заповітів наших предків.

— На жаль, мамо, Грейс потрібен душевний спокій, а не заповіді предків.

— Душевний спокій? А навіщо він їй?

— Щоб легше було існувати в світі, де все ґрунтується на насильстві, виносити тяготи повсякденного життя, що спустошує, та надто жорстокого і болісного. Ставши доброю католичкою, вона знайде моральну силу, опору існування. І справді, католики анітрохи не гірші за інших. Більшість з них — люди високоморальні, навіть в тому випадку, якщо вони неосвічені або надто залякані. Зате для них все в світі ясно. А це саме те, чого шукає Грейс. Вона хоче покінчити з невиразностями! Та постарайтеся ж зрозуміти її. Адже це могло бути і з вами! І зі мною!

Але мати не поступалася ні в чому. — Так, вірно, життя жорстоке і болісне, — сказала вона, — але мріяти про душевний спокій небезпечно і егоїстично. Тільки тварини, попи і закоренілі злочинці можуть похвалитися ним. Хорошим, чесним людям турбота про ближніх не дозволяє насолоджуватися повним внутрішнім спокоєм. Світ потрібно приймати таким, як він є, Неде, з усім горем і злиднями, які в ньому існують.

— Значить, по-вашому, правий був Джек, коли проміняв поважний академічний світ на більш реальний і грубий світ машин? — Це був обдуманий випад, але мати нетерпляче від нього відмахнулася.

— То інша справа. Але якщо хочеш, Неде, краще так! Краще кинутися в суворий і нещадний світ машин, ніж, підібгавши хвіст, забитися в кут за попівської спиною. З цим я не можу примиритися.

— Доведеться, мабуть.

— Неде! — вигукнула мати; тепер вже ні засмучення, ні страх сімейного розладу не могли приборкати її запал. Настав критичний момент для її віри, для всього її буття, і вона говорила так, ніби кожне слово гострим шипом встромляється їй в мозок. — Я всіх вас любила, віддавала вашому вихованню більше сил, ніж ви, можливо, думаєте, але в нашій сім'ї не прийнято виявляти свої почуття, і в цьому, мабуть, причина того, що відбувається тепер. Однак ви самі знаєте, що кожним з вас я особливо пишалася тоді,

коли він боровся за справжню свободу, за вільну християнську думку. В тобі, Неде, я завжди бачила виправдання моїх зусиль, доказ справедливості всього, у що я вірила і чому вчила вас. Ти мені так багато дав в житті, Недді, так багато! І ти не можеш не зрозуміти, скільки у мене зараз відняла своїм безглуздим рішенням Грейс. Я не можу байдуже дивитися на те, що вважаю неправильним або поганим. І ти не можеш. Коли ти з апатичним виглядом стаєш в сторону, це удаване, це неправда. А я, я піду на все, Неде! Піду на все, тільки щоб утримати Грейс від цього кроку.

Гордон знизав плечима. — Що ж, все в ваших руках, мамо. Все залежить від вас.

— Так, ти маєш рацію, — сказала вона. — І я знайду вихід — той чи інший. Краще мені бачити її дружиною твого ворога Фрімена або твого друга Сміта, ніж вірною служницею католицької церкви ...

Бачачи, що справа приймає такий оборот, він пішов розповісти про все Джеку.

— Я, здається, втратив будь-яке почуття гумору через цю безглузду історію, — поскаржився він. — І мама теж. — Він сам здивувався тому, як втомлено і спустошено звучав його голос.

Але м'які губи Джека склалися все ж в слабку посмішку. — Бідна матуся, — сказав він задумливо. — Всі ми однаково жадаємо воскресіння з мертвих; але один марно шукає його серед машин, інша — в католицтві, а третій ... — Він подивився на Гордона ясним поглядом того, хто запитує.

Гордон знизав плечима. — Не знаю, Джеку. Зараз я повертаюся до Лондона. Не можу більше.

Але в Лондон він не повернувся. Він поїхав до Тесс. Рішення прийшло відразу. Він покинув будинок, залишив Сміта, який міцно застряг там (блаженствує в атмосфері заводу), вирвався з в'язкої твані невирішених людських проблем і помчав на своєму мотоциклі, обурюючись на відстань, що розділяла їх, і в той же час задоволений цим, тому що швидка їзда притупляла його млість. День тягнувся без кінця, ніч впала загрозою, але він міцно сидів в сідлі, мов вріс в нього тілом, що здригається від тряски; щось в ньому нарешті перемогло. Задихаючись, він загальмував біля під'їзду Тесс; тут чекав його вирішальний вибір.

Насилу розправивши онімілі від втоми руки-плечі, він стояв під дощем і, закинувши голову вгору, кликав Тесс; але вона не показувалася. Цівки води стікали йому за комір, повзли по спині; він наскрізь промок, і все його тіло було напружене болем і очікуванням.

Він помчав до дому Кру і, долаючи болісне небажання, постукав у двері, щоб запитати, чи не там Тесс. Двері відчинила Еліно́р Кру і відразу розреготалася. — Господи, ну і вигляд! У вас обличчя перемазане, як у сажотруса. Що з вами?

— Де Тесс?

— Тесс? На якомусь зібранні, ймовірно.

— А де? Де?

— Бог її знає. Загляньте в молитовний будинок на пагорбі. Там сьогодні збираються шофери автобусів. А може бути, вона пішла в кіно ...

Але Гордон вже помчав.

Будинок на пагорбі був висвітлений; він штовхнув двері і увійшов. Але замість невиразного гулу чоловічих голосів його зустрів спів. Зо два десятки жінок, оточивши пастора, який сидів за фісгармонією, співали щось піднесено-зворушливе про Христа, про спасіння душі і воскресіння з мертвих.

— Ласкаво просимо! — крикнув йому пастор. — Нехай вас не бентежить жіноче товариство. Ми всім тут раді.

— А де ж шофери? — запитав Гордон, не зрушуючи з місця.

— Шофери? — перепитав пастор. — Ймовірно, при своїх машинах.

Жінки захихикали, як по команді повернувшись до Гордону лицем. Гордон сердито пирхнув крізь зціплені зуби. — Невже заради оцього Христос прийняв смерть на Голгофі?! — крикнув він, вказуючи на них жестом, повним образливої зневаги, і його замурзана фізіономія спотворилася від злості. Потім він повернувся і вийшов, з силою зачинивши за собою двері.

Він вирішив повернутися до Тесс і чекати її там, але втома давалася взнаки, і очікування перетворилося в нестерпну муку. Він відчував, що, якщо вона не прийде, — ще трохи, і сили йому відкажуть. На мить у нього раптом майнула думка, що всі чудеса фізичної витривалості зовсім не означають торжества волі, а як раз навпаки. Навмисно виснажуючи своє тіло довгими і обтяжливими зусиллями, він відчував, по суті кажучи, фізичне задоволення. Фізичні страждання глушать думки і звільняють від необхідності розмірковувати. Ось зараз його розум і витримка мабуть готові спасувати перед голодом і болем?

Прихід Тесс позбавив його від подальших сумнівів в своєму стоїцизмі.

— Де ти була? — зустрів він її.

— Неде! Чому ти не попередив мене, що приїдеш? Я ходила в кіно...

— Боже правий!

— Що трапилося? На кого ти схожий! Подивися на себе, в дзеркало.

— Тессі! Не треба про дрібниці. Сьогодні не треба. Я сюди примчав як божевільний. Мені набридли ці почуття на відстані. Давай вирішувати що-небудь — або так, або так. Я хочу, щоб ми прийшли нарешті до чогось конкретного. Тесс сунула йому в руки рушник. — На, обітри лице, — сказала вона. Її явно смішила його ряба фізіономія, вся в розводах і плямах від дорожнього бруду. — А тепер сідай, я зараз приготую чай.

— Чай!

Два погляди схрестилися — гнівний і веселий, дві натури прийшли в зіткнення. І перемога залишилася за Тесс, тому що її добродушна жартівливість перемогла натиск його збентежених і похмурих почуттів.

— Господи, Тессі! Маю ж я право коли-небудь розсердитися!

Вона сіла віддалік від нього. — А через що ти сердишся?

— Через тебе!

— Та ну?

— Ти що, хочеш, щоб я пустився перед тобою в любовну лірику?

— Якщо є така потреба — чому ж.

— Гаразд! Здаюся! Кип'яти чай. На догоду життєвої прозі я готовий навіть з'їсти свинячу відбивну. Але так як це, мабуть, неможливо, дай мені хліба з маслом і джемом. І чим більше буде цієї життєвої прози, тим краще. Ти перемогла!

Але перемога була не такою вже повною, тому що його щира капітуляція сколихнула її власні почуття. Не поступаючись своєї переваги, вона поволі пом'якшала і стала тією Тесс, яку він найбільше любив, — ласкавою і в той же час настільки стриманою, наскільки цього вимагала її гордість. (Що за гордість — жіноча, загальнолюдська або ще якась, особлива, — він ніколи не міг вирішити.) Він зустрічав її сміливий погляд, завжди ним немов упокорюється щось — здебільшого в неї самій, — і почуття його загострювалися під цим поглядом. Тесс, як і його мати, була втіленням торжества внутрішньої сили над дріб'язковою рутиною повсякденності. Він дивився на її матово-біде обличчя, відзначав невимушеність, з якою вона поралася біля чайного столу. Рухи здавалися навіть занадто невимушеними для такої маленької жінки, але притаманна їй грація покращувала кожен її дрібний жест, кожний швидкоплинний вираз обличчя. Прямий короткий носик був кращою прикрасою цього лиця.

— Тессі! — раптом зважився він. — Хіба я неодмінно повинен розділяти твої погляди, для того щоб ... — він запнувся, підшукуючи слово, — щоб бажати тебе?

— Ні! — невимушено відповіла вона. — Але що може у нас вийти хорошого при відмінності поглядів на те, що кожен з нас вважає для себе найважливішим?

— Все одно, навіщо тягнути? Який у цьому сенс? Чому не спробувати побудувати щось на тому, що в нас є? Слухай, Тессі, поїдемо зі мною, — сказав він. — Поїдемо зі мною в Лондон, зараз же, сьогодні ж. Я тебе дуже прошу.

Вона відвернулася, немов щоб не чути його заклик, але в її словах прозвучав у відповідь заклик, ще більш відчайдушний. — Крім усього іншого, невже ти не розумієш, що для мене небезпечно з тобою їхати? — почала вона.

— Чому? Я не буду докучати тобі, не буду нічого домагатися. Я просто хочу, щоб ти була зі мною, дивилася б і чекала. Чекала, коли я нарешті виплутатися з цього клубка.

— Чекала? Чекала? — повторила вона. В голосі її чулася тривога, вся вона немов підібралася. — Ти, мабуть, не розумієш, що це для мене значить — все тут кинути і поїхати з тобою. Я щось впала духом, Неде, зовсім занепала духом. Мене, здається, доконали всі ці труднощі, всі жахливі перешкоди, які постають на кожному кроці. Я відчуваю, що готова здатися, а я не хочу здаватися.

— І не треба...

— Але доведеться. Я знаю! Знаю, що трапиться, якщо я відірвуся від того життя, яким живу тут, і поступлюся бажанням повернутися в твоє життя, дозволю собі трошки ослабнути і різніжитися. Страшно подумати, але ж це може затягнути мене так, що я більше не виберуся. Досить важко було і минулого разу. — Вона боязко похитала головою. — Я з тобою пропаду, Неде. Я це відчуваю. Я відчуваю це вже зараз, коли просто дивлюся на тебе. Але тут же вона закрила очі, щоб не бачити його, і з закритими очима сказала: — Не слухай мене, Неде! Не слухай мене! — Якусь мить

вона забарилася, потім відвернулася. — Я поїду! — сказала вона з викликом. — Я давно хотіла цього. Я поїду. — Але зараз же, немов хапаючись за рятівну соломинку, поспішила виправдатися: — Все одно, тут мені більше робити нічого. Моя робота закінчена.

— А як же спокій, що розніжує? — сказав він, уже впевнений в своєму торжестві і прагнучи насолодитися їм повною мірою.

Вона зітхнула. — Нехай це буде випробуванням для мене ...

— Тоді поїхали! — радісно вигукнув він, немов кваплячись знищити відстань, яка ще розділяла їх.

— Зараз? — запитала вона з переляком. — Так відразу?

— А чому б і ні? Адже я на мотоциклі.

Тесс розреготалася, і відстань зникла. Її усміхнені губи і гнучкі руки знищили її. Це було так добре, що він не захотів зіпсувати її пориву спробою піти далі. Він намагався не помічати її кличного рум'янцю, але десь зовсім близько билось її серце, шелестіло дихання, і від цього нікуди було подітися.

— Ти просто неповторний! — весело вигукнула вона. — Ах, Недді, Недді, якщо коли-небудь ти подивишся на світ моїми очима, — вдарить буря, засвище вітер і з гір побіжать струмки!

І раптом йому стало ясно, що саме цей сумнів і ця надія штовхають її до нього. "Якщо коли-небудь ти подивишся на світ моїми очима ..." Ось чого вона хоче і в чому сумнівається. Готова скоритися і в той же час терпляче чекати. Його перемога — лише напівперемоги.

— Не треба про це, — поспішно зупинив він її. — Скажи краще, коли ти приїдеш в Лондон?

— Не квап мене! Будь ласка, не квап! Ось закінчу всі свої справи і приїду. Тижнів через два.

— І ти приїдеш тільки для того, щоб бути зі мною? Так? Обіцяєш?

— Невже ж все на світі має завмерти заради нас з тобою, Неде! Ти серйозно хотів би цього?

— Ні, не всерйоз. — Він провів рукою по губах. — Дай-но мені он того печива, — сказав він. — Їсти хочеться. І я зараз же їду.

— Бог з тобою, Недді! Ти і так добу не злавив з мотоцикла! Тобі потрібно гарненько відпочити.

— Відпочити? Ні, відпочивати мені ніколи.

— Ти заснеш в сідлі і зламаєш собі шию!

— Ну що ж, це, мабуть, буде самий розумний і гідний кінець. У мене завжди було передчуття, що який-небудь щиголь долі зіб'є мене з ніг у самій меті. Раніше я уявляв собі, що мене приріже Бекр або Алі. А тепер схильний думати, що це буде щось менш витончене і більш безглузде.

— Ти зовсім божевільний. Не їдь, Неде. Мені так важко, коли ти їдеш. Будь хоч обережніше.

— Перед смертю я стану обережним, — пообіцяв він.

Він підтягнув свої парусинові штани, застібнув доверху шкіряну куртку. Засміявся. Обняв її за плечі, але одразу ж прибрав руки, як ніби відчуваючи, що у нього може вистачити бажання і сміливості піти незмірно далі. А вона на прощання тільки притулилася на мить щокою до його щоки.

— Ось що значить доля, — сказала вона раптом, коли він уже був біля дверей.

— Не заявись ти, я, напевно, поїхала б додому, до батька. Я вже твердо вирішила їхати, як тільки закінчу свої справи тут. А тепер всі мої благі наміри не збулися. Сподіваюся, ми один одного не підведемо, Неде!

— Сподіваюся, — з усмішкою відповів він. — Адже і я, було, твердо вирішив бігти назад в Аравію. Дійсно — доля.

В один стрибок він був уже вниз, на вулиці.

Розділ двадцять перший

Настала хвилина, коли Гордону здалося, що він виліз на досить високу точку, щоб знову окинути поглядом світ і вникнути в те, що в ньому відбувається, — як бог з захмарних далей. Сталося це в той день, коли він прочитав в газетах про втечу Чан Кайши з материка на острів. Тепер весь Китай був комуністичною державою.

Подумки уявляючи собі цю частину земної тверді, він бачив Китай абсолютно новою країною. Справа була не в перевазі того чи іншого суспільного устрою. Інша ідеологія — ось що він в першу чергу бачив в новому Китаї, і з цієї точки зору події набували особливого сенсу.

— Неймовірно! — крикнув він Везубі, вражений зробленим відкриттям. — Адже це факт — марксисти завойовують світ. Погляньте! В їхньому таборі вже половина Азії, а інша йде слідом. І половина Європи теж, і невідомо, що ще на черзі. Господи, Везубі, та невже ви самі не бачите, що це тепер єдина дієва сила в світі? Але чому, чому? Чи знайдеться на сто тисяч англійців хоча б один (дурень або розумниця), який що-небудь про це знає, який дав би собі роботу вдуматися і усвідомити суть справи? Чому?

Везубі питання Гордона не поставило в глухий кут: для нього все це не було новиною. — Тому що весь інший світ переконаний, що комуністи не мають рації.

— А чи не все одно, праві вони чи неправі? — заперечив Гордон. — Вони — сила, і ми повинні знати, що ця сила собою являє. Чому це сила? Я знаю одне: щоб зробити зрушення в такій країні, як Китай, потрібна була ідея. Тільки ідея могла принести цим марксистам перемогу. Так що ж це за ідея? Яке таке слово зумів сказати Мао своїм чотирьомстам мільйонам селян? Адже дуже може бути, що слово це стане тим важелем, який відтепер буде рухати історію. Правий чи неправий марксизм, але він зараз завойовує світ, і я хочу знати, в чому секрет його успіху.

Він був настільки захоплений цією думкою, що Везубі висловив побоювання: чи не має наміру він шугонати в Китай. Але Гордон відповів, що зовсім не прагне побачити брудну наготу голодуючого Китаю. Його цікавить ідея, слово. Логос! І в той час, як Везубі утягував його в глибини одного світу, він напружено шукав розгадку іншого. Навіть в розмовах з людьми, з якими його знайомив Везубі (обраними з обраних серед

правителів країни), Гордон ставив це питання, перевіряючи на ньому значення того, що його співрозмовники говорили, що вони пропонували для порятунку світу.

— Як ви пояснюєте той факт, що половина Європи і велика частина Азії стали на комуністичний шлях?

Відповіді слідували негайно, проте він сприймав їх лише як безплідні розумування людей, у яких слово не може стати справою. Але ось Везубі привів його до чергового екс-міністра, старому з числа тих, кого Везубі називав ультрасволотою.

— Для більшості цієї публіки, — говорив Везубі, — бог — щось на зразок сикофанта, а Христос — всього лише один з членів правлячої партії. Той, до кого ми йдемо, є сином роду англосаксонських феодалів, який благополучно пережив навіть грабіжницьку навалу норманів. Угодовці! Вони йшли на компроміс з усіма: з міською буржуазією, що піднімалась з Кромвелем, з реставрацією. Йшли на компроміс і залишалися цілі. У них це називається традицією. І за традицією дворяни типу Моркар однією ногою (в величезному закривавленому чоботі) стояли твердо на землі, а іншою намацували висхідні рівні промислового розвитку — від шерсті до вугілля, від пара до стали. Зараз ви побачите, яке чудовисько вони насамкінець породили. Але це чудовисько — істота незвичайна, воістину диявольськи чудова. Старий Моркар — єдиний гідний супротивник Мак-Куїна у всій палаті.

Самим диявольськи чудовим в Моркарі було, безсумнівно, почуття значущості власної персони, яке відчувалося в усьому — в вигині повних, м'ясистих губ, в модуляціях голосу, в дивацькій оригінальності костюма. Однак Гордону він здався занадто рихлим, надто самовдоволенням, щоб можна було приймати його всерйоз.

— Він схожий на Азмі-пашу! — буркнув Гордон своєму супутнику, коли вони підходили.

З точки зору стоїка, високоповажний Моркар не витримав випробування, але тим не менше Гордон дуже шанобливо вступив з ним в інтелектуальну сутичку.

— Як шкода, що ви прийшли до мене з цим ... е-е ... з цим соціалістом, — сказав Гордону Моркар, кашляючи і спльовуючи деревну тирсу.

Везубі реготав самим миролюбним чином. Гордон навіть не посміхнувся.

— Так це ви, значить, побажали зі мною зустрітися, — продовжував Моркар. — Але ж ви граєте роль бунтівного героя, а я просто стара лисиця, яка звикла викручуватись в політиці, що не залишає місця ні для чого героїчного. Ось я і дивуюся, який інтерес вам, людині молодій і до того ж видатній, розмовляти зі мною?

Відверте пояснення було з боку Везубі: — Я сказав Гордону, що ви більше ніж будь-хто причетні до справи управління країною — незалежно від того, перебуваєте ви при владі чи ні.

— В даний момент, Везубі, я не маю ніякого відношення до управління країною. Про це подбав вдячний народ.

— А ви не засмучуйтеся, не варто, — благодушно зауважив йому Везубі.

Розмова відбувалася в теплиці, перетвореної в майстерню. Моркар трудився над виготовленням ніжки для стільця. Перед ним в лещатах був затиснутий довгастий

дерев'яний брусок, і Моркар усередині скоблив його уламком скла, час від часу відступаючи назад, щоб оглянути свою роботу критичним поглядом.

— А ви чого, власне, домагаєтеся, Гордоне? — запитав він упівголоса.

Везубі знову виступив вперед. — Гордон — золотошукач. Хоче знайти універсальну політичну ідею і застосувати її в якості керівництва до дії ...

— Дайте ви йому самому говорити, — розсердився Моркар. — Ви соціаліст, Гордоне?

— Ні.

— Консерватор, ліберал, анархіст, комуніст?

— Ні те, ні інше, ні третє, ні четверте.

— Взагалі зневажаєте політику?

— Не більше, ніж ви.

— Значить, Везубі ще не завербував вас в свої прихильники. — Моркар з досадою надув щоки. — Що ж ви хочете, щоб я вас завербував в свої?

— Якщо це вам цікаво, спробуйте, я готовий.

— Чому ж не цікаво. От якби ви намагалися нацькувати ці арабські племена на наші нафтопромисли — тоді інша справа. Але в вас, як видно, є справжня закваска, Гордоне. А тому ви заслуговуєте на увагу. — Старий знову взявся шкребти з шумом, який різав вуха. — Ось що, Везубі! — скомандував він. — Ідіть-но прогуляйтеся по саду. А ще краще сходіть помилуватися на моїх поросят. Якщо вас стануть гнати з свинарника, покричить мені, тільки голосніше.

— Ви старий грубіян! — сказав йому Везубі, проте покірно вийшов з теплиці.

Моркар задоволено потягнув носом. — Нема чого йому бовтатися тут. Ця розмова стосується тільки нас двох. Ну, кажіть! Я слухаю.

Він знову почав скоблити. Будь на його місці будь-який інший чоловік, Гордон повернувся б і пішов. Але ця стареча безцеремонність і підкреслення своєї переваги подобалися йому. Він їх оцінив по достоїнству.

— Я б вас багато про що міг запитати, — сказав Гордон, — просто в розрахунку на ваші особисті якості, знання, досвід. Але зараз мене цікавить одне питання ...

— А чому ви звертаєтеся з цим питанням до мене?

— Тому що ви — фігура в Англії. Хіба не так?

Старий засміявся задоволеним смішком. — Мабуть, що так, — буркнув він. — Везубі бовдур. Я сам знаю, що до мого голосу в цій країні прислухаються, навіть при соціалістичному уряді. Х-ха! Можна сказати, справа йде так: я припускаю, а вони мають у своєму розпорядженні.

Гордон не захотів ухилятися в бік. Він чекав.

— У вас вигляд людини, який поспішає, надто поспішає! — сказав Моркар, подивившись на нього. — Ну що ж, і я поспішав свого часу. У нашому світі не можна не поспішати. Для людей повільних в ньому місця немає. Так про що ж ви хотіли мене запитати?

Він знову заскоблив. Гордон терпляче чекав. Коли скобління припинилося, він

поставив своє запитання.

— Зрозуміло, — сказав Моркар, стираючи тирсу, яка пристала до його червоних губ. — Ви хочете знати, яку, на мій погляд, слід зайняти позицію по відношенню до комунізму в Азії і Європі?

— Так. Якщо, тут можлива певна позиція.

— Зрозуміло, можлива. Зрозуміло! Ви в будь-якій мірі стежите за політикою?

— Тепер стежу систематично.

— Виступи Черчіля читаєте?

— Звичайно.

— А я ні. Вірніше сказати, не завжди. Ми з ним однодумці в тому сенсі, що належимо до однієї партії, але не приховую від вас, що у мене є деякі сумніви на його рахунок. Не особистого порядку, зрозуміло; просто мені не вселяють довіри великі мужі, у яких такі рум'яні щоки. Проте я вважаю, що в своїх двох американських виступах він сформулював саму суть відносини нашого, західного, світу до комунізму. Тут я з ним повністю згоден. Його промова в Фултоні була першим кроком в тому напрямку, який в подальшому став основним для всієї нашої післявоєнної політики — і англійської, і американської.

— Я читав цю промову.

— Так чого ж вам ще? У ній все сказано. Боріться проти комунізму там, де він є, і душите його там, де його ще немає. Зволікати не можна. Час не чекає. Їх потрібно знищувати. Силою !!!

Скло, яким він орудував, затупилося. Він виламав інший шматок з рами, що лежала поруч розбитою і знову накинувся на майбутню ніжку.

— Силою? — повторив Гордон. — Ви говорите про військово-стратегічний наступ на комунізм або ж про ідеологічну боротьбу? Наша ідея проти їхніх ідей?

— Наша ідея — це демократія: великі принципи свободи і непорушних прав людини. Хартія вольностей, суд присяжних, англійське звичайне право — ось основні підвалини свободи. Наша ідея — демократія, і те, чого ми досягли в цьому плані, ми повинні утримувати силою.

— Все це так для нас, — сказав Гордон. — Але як бути з більшою частиною східного світу, яка ніколи не знала демократії? Що ви можете запропонувати їм натомість комунізму, в якому вони зараз бачать порятунок? Ось це мені і хотілося б дізнатися в першу чергу. Що ви пропонуєте старому, виснаженому Сходу?

— Питання резонне, Гордоне, але поставлене неправильно. Кого ми повинні підтримувати в східних країнах, аби завадити перемозі комунізму, — ось що ви повинні були запитати.

— Згоден. Так кого ж нам підтримувати?

— Людей помірних, розсудливих, врівноважених і ґрунтовних. Всі, хто надає розумний опір екстремістам, можуть розраховувати на нашу підтримку.

— Ну, а якщо повстання виправдано? Адже буває і так. Ви самі знаєте.

— Стривайте, Гордоне! — Старий відкинув скло і став розминати затерплі пальці. —

Останнім часом варто мені попрацювати п'ять хвилин, і у мене абсолютно костеніють руки. Не дай бог, якщо те ж саме почне відбуватися з моїми мізками. Мені, як ви знаєте, аж ніяк не властива окостенілість. Чимало великих змін і в Англії і в інших країнах відбулося у мене на очах і при моїй безпосередній підтримці. Але зараз такий момент, коли не можна ставитися до соціальних переворотів терпимо і об'єктивно. Екстремісти відстоюють крайні рішення, надихаючись часом ідеалом, а часом особистим честолюбством. Але з точки зору більш загальних і значних інтересів зараз не час для того, щоб підривати революціями основи державного існування. Ми повинні всіляко стримувати (а то і пригнічувати) запал наших темношкірих братів, інакше полум'я національних повстань охопить весь світ, що неминуче послабить наш опір комуністичній загрозі. Комунізм треба приборкати! І в Англії і в інших країнах. Навіть на самих рубежах комуністичних держав.

— Приборкувати? Силою?

— Якщо буде потрібно, то і силою.

— Ви прагнете приборкати ідею, де б вона не виявилася.

— Абсолютно вірно.

— Не вийде...

Старий топтався на місці, щоб зігріти ноги, що остинули. — Чому?

— Тому що ви силу протиставляєте оцьому ... — І Гордон вдарив себе рукою по лобі.

— А ніяка сила не може перешкодити поширенню ідеї. Сила не завадила китайським селянам прислухатися до голосу марксистів. Чи не тому ви хочете вдатися до сили, що у вас немає іншої, кращої ідеї, яку ви могли б запропонувати натомість комунізму?

— Але велике поняття ...

— Спробуйте-но прищепити його голодуючим китайцям.

Старий випростався, розгинаючи втомлену спину, і поплескав Гордона по плечу: — Ви трошки пурист, Гордоне. М-м! І ви занадто поспішаєте. Якщо нам бракує ідеї, придатної в якості альтернативи для вирішення аграрного питання та інших в тому ж роді (скажімо, питання про голодуючі мільйони), кому ж, як не вам, молоді, подбати про те, щоб така ідея була.

— Саме так. Тому-то я вас і питаю про альтернативу.

— До біса альтернативу! Важливо зупинити розвиток комунізму. І якщо зробити це можна тільки силою, то ми застосуємо силу. Дивуюся, чому це вас так лякає.

— Мене анітрохи не лякає насильство. Хіба не було воно моєї стихією? Не в тому річ! Просто я впевнений, що це не досягне мети. Нічого не вийде. Ваша спроба застосувати силу тільки зміцнить в Азії вплив комунізму.

— Тоді що ж ви пропонуєте, Гордон? Яка ваша альтернатива?

Гордон очікував цього питання і боявся його, адже він торкався самої суті його особистої проблеми. — Я поки ніякої альтернативи не знайшов ...

— В такому разі який ваш вибір? За комунізм — проти нас або за взаємну безпеку — проти них?

— Якщо іншого вибору немає, — сказав Гордон, повільно просіюючи жменю тирси

крізь свої змерзлі пальці, — тоді горе світу.

Моркар низав плечима. — У наш час всякий вибір грізний. Пора вам звикнути до цієї думки. На легкі рішення не сподівайтесь. Як це у Хаусмана?

Сміливо почав ти бій, —

Борись, мужній, терпи;

Але тільки знай: живий

Не вийдеш з боротьби.

Втім, досить про це. Що ви збираєтесь з собою робити? Чого ви домагаєтесь тут, в Англії? Думаєте зайнятися політикою?

— Особливої охоти не маю.

— У політиці ви знайшли б для себе велике поле діяльності. Провести вас в парламент — справа нескладна.

Гордон похитав головою. — А до чого це?

— Не хочете йти в консерватори?

— Не в тому річ. Я сам ще не знаю толком, чого я хочу і що мені робити.

— Хіба вас більше не цікавлять справи Аравії?

Гордон промовчав.

— Там тепер чорт знає що твориться, — сердито мовив старий і знову виплюнув тирсу. — Нам було б дуже до речі мати на своїх лавах в палаті людину, яка так тонко розбирається в цих справах, як ви. Повірте, Гордоне, якщо ми втрачаємо свої володіння, причина тут не в тому, що наші ідеї неспроможні, а в тому, що застосовуються вони по-дурному. Стань ви членом палати, ви б нам надали неоціненну допомогу.

Гордон дивився на горобців, що стрибали за вікном в пошуках крихт. Здається, вони звикли ситно харчуватися тут, але зараз Моркару, видно, було не до них, і він поквапився злякати їх.

— До того ж ви могли б, не зраджуючи наших державних інтересів, чимось допомогти вашим друзям з Аравійської пустелі, — продовжував Моркар. — Я особисто постарався б створити вам сприятливу обстановку для цього.

— Що ви називаєте сприятливою обставиною?

Моркар підняв на нього очі, посміхнувся і знову низав плечима. — Політика є політика, — сказав він. — Я, звичайно, не можу обіцяти вам те, чого ви хотіли б, — повну свободу дій.

Настала черга Гордона потиснути плечима.

— І, знаючи вас, я б не наважився обіцяти, що положення в Аравії буде врегульовано точно по вашому слову. Але міцну і дружну підтримку в парламентському вирішенні питання я вам гарантую. Якщо ви будете пам'ятати, що тут слід піклуватися не тільки про арабські, а й про англійські інтереси ...

— Мене ніякі "інтереси" не цікавлять, — почав Гордон.

— Даремно. У Аравії і Англії цілком можуть знайтися і загальні інтереси. — Він почав вивільняти свій виріб з лещат, і Гордону довелося притримати лещата, щоб

допомогти йому.

— Якщо б я виявив існування спільних інтересів у Аравії та Англії, я б знав, що мені робити, — сказав Гордон. — Але їх немає! Я так само не бачу рішення англо-арабської проблеми, як і вирішення проблеми комунізму і антикомунізму. Особливо при вашій постановки питання. Сила — це не рішення. Та й компроміс теж. А політика ... — Він відсторонив Моркара і став діяти сам. Обома руками тримаючи майстерно виточену ніжку, він спробував коліном підштовхнути рукоятку затиску.

— Обережно! — пробурмотів Моркар і потім повторив: — А політика?

— Коли я витягну свій Ескалібур, свій меч істини, — похмуро сказав Гордон, продовжуючи тягнути ніжку, що, як видно, і підказало йому цей образ, — я повинен бачити перед собою весь його блискучий клинок. Тільки тоді я буду знати, як мені скористатися ним.

Захоплений думкою про меч, Гордон занадто сильно смикнув ніжку, дерево тріснуло і переломилось. Він з досадою глянув на уламок, що залишився у нього в руці, і відразу ж перевів очі на Моркар, всім своїм упертим і завзятим виглядом ніби викликаючи його на те, щоб він проявив хвилювання з приводу біди, що трапилася.

Моркар взяв уламок, зітхнув і легенько тицьнув Гордона гострим кінцем в бік. — Дивіться, мій хлопчику, як би вам не зламати ваш Ескалібур, перш ніж ви його витягнете зі скелі.

Ні докору, ні засмучення не було в його тоні.

— Ну що ж! Не хочете вступати в нашу політичну гру, тоді повертайтеся в Аравію, будете там допомагати, чим можете.

— Допомогати чому? Новому повстанню?

— Слухайте, Гордоне! — Моркар взяв його під руку і вивів з теплиці в сад. Двоє дідів в чорних фартухах, що працювали там випростались і подивилися їм услід. — Раджу вам не забувати міру у всій цій справі. Нафтові промисли знаходяться під прапором імперії в такій же мірі, як будь-яка поштова контора. Це ворота, які ведуть на дорогу зради. А я вже вам сказав, панькатися і церемонитися ми тут не будемо, так що бережіться і не робіть дурниць ...

— Можете не турбуватися: адже мені довелося дати слово, що я більше не повернуся в Аравію.

— Так, але я знаю вашу божевільну породу! Як тільки зазвучить знайомий бойовий клич, кров відразу вдарить вам у голову. А він того й гляди зазвучить. Сьогодні вранці я отримав відомості про те, що в Бахразі неспокійно. Відбулися демонстрації з вимогою націоналізувати нафтові промисли — чергова спроба влаштувати революцію. Ми цього не потерпимо. Бахразський уряд тримається твердо, проте вчора були вбиті на посту двоє поліцейських, які охороняли будівлю нашого посольства. Сьогодні знову очікуються демонстрації в Бахразі і часткові страйки на нафтових промислах.

— Я ніколи не боровся за Бахраз.

— Знаю. Все знаю. Але вам, мабуть, відомо, що емір Гамід завів шури-мури з бахразськими революціонерами. Ми надали йому послугу, позбавивши його від

бахразського панування, але він, як видно, знову збирається підняти повстання. На цей раз в змові з бахразськими революціонерами.

— Якщо він з ними змовиться, — сумно зауважив Гордон, — ніщо не в силах буде перешкодити їх успіху, хіба тільки англійські бомбардувальники і англійські війська.

— Що ж, і це не виключено ...

— Який же дурень буде посилати англійських солдатів втихомирювати арабське повстання? Є інші шляхи ...

— Я зараз не буду сперечатися з вами на цю тему, — сказав Моркар і знову сплюнув. — Ходімо визволимо Везубі з свинарника. Так прошу вас не забувати, що місце в палаті вам забезпечено ...

Гордон похитав головою. — Я ще не вирішив, — сказав він. — Але в ваших судженнях мені сподобалося одне: вони визначені і рішучі! Ніякої слинявої половинчастості. Все або нічого. Це в усякому разі добре.

Старий засміявся. — Ну, я бачу, ви вже на півдорозі до визнання істини, Гордоне. Коли просунетеся ще трошки, приходьте до мене знову. Тільки не беріть Везубі, нехай сидить в своєму, соціалістичному, свинарнику. А то він вносить заразу в мій.

Розділ двадцять другий

Тесс приїхала в Лондон, коли Гордон щойно зазнав чергового натиску з боку тих, хто штовхав його в політику. Мак-Квін квапив з відповіддю, чи згоден Гордон виставити свою кандидатуру на найближчих партійних виборах; але ще можна було вирішувати — Мак-Квін або Моркар. Втім, він не бачив між ними суттєвої різниці: все одно що грати в герб або число фальшивою монетою, сказав він Тесс.

На це важливе визнання вона відповіла коротко і ясно: — Я нічого не хочу про це знати, Неде. — Природна твердість і природна м'якість боролися в ній, і поєдинок вилився в благання: — Будемо говорити про книжки, про мистецтво, про музику; будемо бродити по Лондону, забираючись в особливо хороші куточки. Хоча б перший час, Неде. Поки ми знайдемо себе.

Вони стояли на мосту Альберта. Під ними хлюпала Темза, каламутними бурими язиками облизуючи мостові опори і кромку берегів. Тесс, не відводячи очей, дивилася вниз на річку, мов заворожена її могутнім неподобством. Накрапав дощик. Волосся Тесс блищало від води; але її це не турбувало: дощ — звична справа.

Гордона захищав чорний клейончастий плащ.

— Як хочеш, — сказав він. — Але тут же побачив у цьому прояв надмірної м'якості і став заперечувати: — Ні, дівчинко. Я так не хочу. Не годиться так. Адже і тобі самій хотілося б, щоб було прийнято якесь рішення, значить, треба вирішувати. Але як вирішувати? Якщо я раптом надумаю витратити все життя на політику і парламентську метушню, чи позначиться це на наших з тобою відносинах? ..

— Звичайно, відіб'ється, — сказала вона, але сказала якось невпевнено, ніби це її по-справжньому не обходило.

— Як же саме? І чому?

— Нічого я тобі не скажу, Неде, — відповіла вона знехотя. — Вирішуй сам, виходячи

з власних думок і переконань. А мене, будь ласка, до уваги не приймай.

Така байдужість виглядала трохи дивно, але Гордон розумів, що вона удавана. Тесс здавалася незворушною, спокійною і стриманою, як завжди, проте він відчував, що її внутрішню рівновагу порушено. Вона раділа тому, що вона в Лондоні, що вона з ним, і в той же час була чимось засмучена і здивована і навмисно віддалялася від нього, немов для того, щоб з боку спостерігати за його рухами, словами, вчинками і тим часом самої щось визначити для себе: чи то зважитися, то чи почекати, чи то зовсім не робити зараз кроку до зближення. Все це вже стало Гордону ясно. Але в образі її була м'якість, в голосі чулася готовність, в очах світився роздум. Вона підкорялася необхідності і вміло, терпеливо чекала. Він це розумів. Але Тесс сама, як видно, себе не досягала, і це допомогло йому зруйнувати останній тонкий прошарок тієї чисто жіночої зверхності, яка завжди служила їй кращою зброєю проти нього. Він стиснув її пальці і, лукаво посміхаючись, сказав:

— Стріндберг мав рацію, Тессі. Відносини між чоловіком і жінкою — це війна. Сексуальна хитрість жінки дає їй переваги в обороні, але у чоловіка переваг більше. Він веде наступ, і рано чи пізно жінка повинна скоритися йому або ж приректи себе на неплідність і незадоволеність.

— Або знайти собі іншого чоловіка, — лагідно заперечила вона і тут же додала: — Не треба ускладнювати іронією прості людські почуття, Неде.

— Ну, це вже вульгарність! — Він засміявся. — Втім, ймовірно, ти права. Любов — дійсно просте почуття, тому що вона пастка. У ній немає місця для справжньої іронії. У кращому випадку вона всього лише біологічний феномен, глина, з якої ліпляться більш високі і благородні прагнення. Взяти хоча б тебе ...

— Ні вже, мені, будь ласка, дай спокій. Тобі не вдасться знайти тут предмет для суперечки зі мною! — Вона взяла його під руку. — Я не збираюся міркувати на тему про стосунки між чоловіком і жінкою, Недді. — Вона відверто ухилялася від розмови, і йому приємно було усвідомлювати це.

Її радість-журба, глибока і дивна, була пов'язана з ним, і він це знав. Таке велике місце він займав тепер в її внутрішньому світі, що від кожного її душевного руху неодмінно тягнулися нитки до нього.

Вона приїхала в Лондон не заради якоїсь простої, ясної мети, але і не в пориві відчайдушної рішучості: її привело сюди складне переплетення думок і почуттів, з яким тепер вона не в силах була впоратися. Все її існування втратило опори, вона немов зовсім відірвалася від рідного ґрунту, від закоптілого фабричного кварталу, де саме повітря, здавалося, вливало в неї цілющу силу.

— Не дратуй мене! — В її голосі зненацька зазвучала туга.

— А мені саме хочеться тебе дражнити, — заперечив він тріумфуючи. — Перший раз в житті бачу тебе боязкою і безпорадною. Ах ти, моя Персефона! Що це з тобою?

— Лондон пригнічує мене, — пробурмотіла вона.

— Тільки це?

— Ні, не тільки це! — Вона пішла вперед, пригнувши голову, щоб захиститися від

вітру. — Ти на мене погано дієш, Неде. Ти у мене вибиває ґрунт з-під ніг!

— Шкодую, що порушив твій спокій, — сказав він, все ще посміхаючись. Вона знизала плечима. — Не так уже це важливо. Скажи, ти хоч радий, що я приїхала? ..

— Радий, звичайно, тільки я не хотів жертв.

— Що ж, принаймні у нас шанси рівні. Я зараз вільна в своїх діях. Ти теж. Починаємо на порожньому місці. Це саме те, чого ти хотів, вірно?

— Ні, не так, — сказав він. — Мушу тобі сказати, що я зробив щодо себе одне відкриття.

— А! Не занадто приємне, мабуть?

Але він не побажав підхопити її млявий жарт. — Справа в тому, дівчинко, що все, що зараз відбувається зі мною: мої сумніви, пошуки, — все це зводиться до вибору, який я повинен зробити, і цей вибір скоро постане перед кожним, навіть самим байдужим від природи англієм. Я це зрозумів непрямым чином з моєї бесіди з Моркаром ...

— Цікаво, що ти міг почерпнути в бесіді з цією старою свинею. — Тесс скорчила зневажливу гримасу.

— Те, що зараз існує один тільки вибір — між тупими, безмовними низами і жорстокою, користолюбною верхівкою. І це стосується не тільки політики. Ні! Ні! Всьому світу доведеться зробити цей вибір. Ніхто з нас від нього не втече. У ньому — наша майбутня доля. Бідні проти багатих, пригноблені проти сильних. Держава проти держави, ось що це означає, Тесс. Китай або Америка, Росія або весь інший світ! Росія! Росія! Америка! Америка! Ось масштаб, в якому вирішується питання. І Англія, країна помірної середини, — просто старий метелик, підхоплений течією. Середнього шляху більше немає. Треба вибирати між крайнощами ...

— Ох, тебе завжди притягують крайності, Неде! — з раптовим роздратуванням вигукнула вона. — До самої смерті будеш споглядати ці крайнощі і милуватися ними. А вибору так і не зробиш. Не хочу більше слухати. Вирішуй — і тоді скажи мені, що ти вирішив. І ось ще що ... — Вона жестом зупинила його спробу заперечити. — Про свою парламентську кар'єру ти зі мною і не заговорюй. Це понад мої сили. Ні слова на цю тему. А тепер йдемо додому. Я вся вимокла і вмираю з голоду.

— Згоден, — сказав він, відчуваючи її повну відчуженість. — Більше ніяких розмов про труднощі вибору. Йдемо додому пити чай. Перш за все чай! А потім я готовий йти, куди ти захочеш.

Тесс зняла кімнату на тій же Фулхем-род — семиметрову мансарду під дахом цегляного будинку, куди потрібно було підніматися по холодних голих сходах повз булочні і м'ясні крамниці, які займали перший поверх.

— Як це ти ухитряєшся не вносити нічого свого в атмосферу кімнати, де живеш? — сказав Гордон. — Я пам'ятаю, те ж саме було і в Кембриджі. — Він дивився, як вона кип'ятить воду в дешевому бляшаному чайнику, і в ньому піднімалося роздратування. — Жінка повинна хоч трошки мати почуття домашнього затишку. У тебе на всьому лежить якийсь відбиток бездомності.

Він схаменувся, коли необдуманий удар був уже завдано. Дві-три скупі сльози пролилися в спогад про будинок в Глазго.

— Тессі, — запропонував він раптом, рухомий каяттям і в той же час невгамовним прагненням дії. — Давай сядемо на мотоцикл і покотимося в Глазго. Ти давно хотіла відвідати батька. Ось чудова нагода.

Вона в цю хвилину заварювала чай і промовчала, тільки злегка похитала своєю короткою чорною шевелюрою, немов бажаючи відмахнутися від його слів.

— А чому б і ні? — запитав він і тут же продовжував, наполегливо вторгаючись в її страхи, в її важкі думки: — Ти ж сама говорила, що треба було б тобі не в Лондон їхати, а додому. Ну ось я і хочу відвезти тебе додому.

— Неде, це жорстоко! Перестань!

— Ти повинна поїхати додому. Нема чого боятися і ховатися.

— Я туди ніколи більше не поїду.

— Але чому?

— Чому? Чому? О Боже! — вона здригнулася, наче від болю, і бліде обличчя враз узялося червоним; здавалося, вона намагається придушити глухі докори сумління. — Адже я зробила свій вибір, — сказала вона. — Я приїхала сюди. Значить, туди я тепер їхати не можу.

— Так чому не можеш? — наполягав він. — Ось зараз і поїдемо.

— Тобі цього не зрозуміти, — з силою сказала вона. — Ти і Глазго — це несумісне. І не будемо більше говорити про це. Питання вичерпане. Я вирішила! Я туди ніколи більше не поїду!

Він відчув, що в ній наростає ворожість, і завагався, побоюючись не так за неї, а за себе. Один спалах справжнього гніву, і вона назавжди перестане бути чуйним, співчутливим доповненням його нестримної натури. Він уже й так багато втратив. Втратити її було б для нього зараз рівнозначно тому, що він відчув, відмовившись від свого другого, аравійського життя. І те, що він сприймав це саме так, показало йому, наскільки він внутрішньо звик покладатися на Тесс, на її вміння відчувати.

Але вона врешті-решт перемогла свій страх і сказала: — Іди, приведи сюди мотоцикл. — У ній начебто ожив з новою силою її потяг до нього; на мить вона обхопила його руками і замерла. Потім рішуче повернула його до дверей. — А то справді ми тут досидимось до чорної меланхолії. Крім того, у мене є трохи грошей, і я хочу їх витратити.

— До чого тут гроші?

— Хочу купити собі берет. Так. Так! Темно-червоний берет. Ось ми з тобою і поїдемо по магазинах. Куплю берет і буду носити його збитим набакир — ось так. — Вона хвацьке наїжачила своє чорне волосся. — Іди. Я залишу чай на вогні, щоб він не охолов до твого приходу.

— Ні, ні. Вилий його геть! — Він схопив чайник і виплеснув чай в раковину. — А цю мерзенну, жебрацьку бляшанку викинь на смітник. Найбільш вдале для неї місце! — Енергійним рухом він засунув чайник в невелике відерце, що замінювало сміттевий

ящик. — І ось що: поки я сходжу за мотоциклом, уклади свої речі. Ми поїдемо до нас в Хемпшир. А берет купиш по дорозі. До біса ці нетрі! — крикнув він і вибіг з кімнати, грюкнувши дверима.

Гордону їх близькість здавалася все менше і менше реальною: вона була неначе хитке, туманне зображення, готове розвіятися, як тільки до нього протягнеш руки. Обидва вони жили, як живуть усі лондонські холостяки, чоловіки і жінки, що знімають кімнати в пансіонах або у квартирних господинь і приречені на нудне ув'язнення в цих незліченних одиночних камерах, стіни яких ніколи не розсунуться, не вибухнуть, не впадуть, відкриваючи мешканцям доступ до живого людського спілкування. І нехай навіть Гордон і Тесс опинилися в цьому світі випадково — все одно вони підпорядковувалися йому і розчинялися в ньому.

Але зараз, вирвавшись з цього світу і потрапивши в материнський будинок разом із самотньою Тесс, що довірилась його турботам, він вперше в житті відчув посправжньому, що повернувся додому. Це було хвилююче відчуття. І його радувало все те, чим його зустріла мати: налагоджений домашній затишок, респектабельний холодок чистих простирадл, проста дружна атмосфера англійської сім'ї.

Та й Тесс немов відразу стала іншою.

У товаристві місіс Кру, дружини теслі, вона залишалася для нього такою, як завжди; тут же, поруч з жінками, з якими його зближувало родинне почуття, він раптом побачив її в новому світлі. Виявилося, що вона прекрасно складена, що в ній багато сердечності і простоти, що вона і смілива, і соромлива, навіть боязка, але при першій тривозі, при першому натяку на зіткнення готова відстоювати свою незалежність.

Джек, посміхаючись як завжди, з братньою фамільярністю поплескав її по шиї, чим викликав у неї рум'янець збентеження.

Забавною була її зустріч зі Смітом. Гордон з боку спостерігав, як взаємна зацікавленість руйнувала ті непевні уявлення один про одного, які у них склалися заздалегідь. Спілкуючись зі Смітом до півночі, Гордон часом відволікався від розмови про машини і техніку і розповідав Сміту про Тесс — цілком достатньо, щоб збити його з пантелику; так Сміт і не міг зрозуміти, чи залишилася Тесс назавжди дівчиною з робочого кварталу Глазго або ж перетворилася на типову мешканку англійської заміської садиби.

У свою чергу Тесс так дивилася на Сміта, немов хотіла охопити поглядом все його життя і розгадати загадку його відносин з Гордоном, хоч це мало для неї непрямий інтерес — лише в тій мірі, в якій висвітлювало особистість самого Гордона.

А Гордона все не покидало радісне відчуття повернення додому; і все, що говорили і робили Тесс, його мати, Джек, незмінно пов'язувалося для нього з упевненістю в тому, що Тесс буде тут завжди і що все життя тепер піде за зразком цих ладних, спокійних днів.

Стасис [18]. Якщо б тільки все залишилося так, як зараз. Але він знав, яка тут криється небезпека. Скільки разів під час свого болісного бахразського паломництва

він доходив до глибин ганьби, які межували з самознищенням. І йому здавалося, що для Тесс, хоча вона завжди весела і привітна, її перебування тут — щось на кшталт такого ж непотрібного паломництва. І хоч і дуже велика її внутрішня сила, все одно вона погубить себе, якщо хоч на мить зіб'ється з шляху, і її затягне порожнеча, в яку вона тільки хотіла заглянути.

Пролетарка Тесс необережно занурилася ще раз у вир буржуазного існування, а це навіть для найсильніших часто не проходить даром. Він сам тепер дивився на неї зовсім по-іншому. Тут, вдома, де поруч з нею була його мати, він став помічати її непідробну свіжість, її маленькі ноги в туфлях на високих підборах, милу не надуману простоту її костюма — вона завжди носила спідниці з кофточками, але це не були дешеві речі. І у нього було жорстоке бажання запитати її: "Де ж тепер твої люди безодні, Тессі?"

Тесс не знала його думок і не хотіла нічого про них знати. Вранці вона пила чай з місіс Гордон, допомагаючи їй господарювати; і якщо Джек або Гордон встигали до чайного столу, зустрічала їх сяйвом своїх чорних очей, блілого обличчя і шовковистого волосся.

Вона легко і швидко притерлася до домашнього укладу життя, мов тітонька, що приїхала погостювати. Тільки її різкуватий сміх нагадував про те, що вона тут чужорідне тіло — Галатея, яка ожила в чужому середовищі. Гордон все це бачив; бачив і те, як пристрасно тягнеться його мати до Тесс, до її м'якої і ніжної сили. Грейс була втрачена для матері, і тому вона потребувала Тесс — Тесс, яка і в жіночих очах була істотою ідеальною.

Вибравши одного разу хвилину, коли Тесс була одна і за всіма ознаками благодушно налаштована, він сказав їй: — Ти, я бачу, зовсім по-родинному прив'язалася до мами, дівчинко.

Вона спалахнула. — Мені дуже подобається твоя мати, — заперечила вона войовничо. — Ми з нею чудово розуміємо один одного.

— Якщо ви і розумієте один одного, то хіба тільки в дрібних жіночих справах. А делікатничати і викручуватись в ввічливості просто нерозумно — і з твоєї і з її боку. Тобі з нею сперечатися треба — ось і сперечайся.

— Я люблю ввічливість!

— А я не люблю, — сказав він. — Так що не старайся бути ввічливою зі мною.

Вона підігнула під себе одну ногу і опустила погляд. — А тобі не завадило б трішки повчитися стриманості, Неде, — скромно зауважила вона.

— Ах, заради Бога, не розігравай паїньку! — сказав він і вийшов з кімнати, де вона сиділа, затишно згорнувшись у великому кріслі біля каміна. Вона засміялася, і йому почувся в цьому сміху відгомін тієї жіночої війни, яку вона вела проти нього.

Якось вранці, намагаючись викликати його на відвертість, мати зніяковіло, але рішуче запитала, чи збирається він одружитися з Тесс.

— Мені, можливо, не варто було ставити таке питання, — поспішила вона додати, бачачи, що він неприязно насупився. — Але справді, Неде, з тих пір як ти привіз сюди Тесс, ти ні з ким з нас не сказав і двох слів. У нас у всіх таке відчуття, ніби ти

придивляєшся до своїх рідних, міркуючи, чи варто взагалі про них думати. Якщо ти маєш намір ввести Тесс в нашу сім'ю ...

Йому раптом захотілося сміятися, але він вчасно втримався, не бажаючи ускладнювати незручність.

— Чи означає це, що ти радиш мені одружитися з Тесс? — запитав він з несподіваною для нього самого ворожою ноткою.

— Як тобі не соромно, Неде! Мене просто цікавить, які у тебе плани. І не тільки по відношенню до Тесс. Адже я все знаю. Я розпитувала Тесс про тебе. І мені неважко було вгадати те, чого вона не сказала. — Ти думаєш увійти в парламент і зайнятися політикою?

На цей раз він не стримав роздратованого сміху. — Чого б вам хотілося, мамо? Щоб я одружився на Тесс, зайнявся політикою і зажив добропорядним, благополучним життям?

— Як недобре ти про це говориш, Неде! — Обурення допомогло їй знову знайти твердість і спокій. — Так, я люблю і поважаю Тесс, я бачу, що вона близька тобі, і я була б дуже рада, якби ви одружилися. Що ж стосується політики і парламенту, то, чесно кажучи, це, по-моєму, єдине гідне поприще в Англії, яке може дати тобі задоволення. Якщо я про це заговорила, то лише тому, що боюся, як би ти не пропустив нагоду — неповторний випадок знайти собі в Англії справу по серцю, а може бути, і послужити своїм старим аравійським друзям. Прошу тебе, Неде, це не пропусти цього випадку.

Промайнула підозра змусила його почервоніти, і він сказав нарочито рівним тоном: — Зрозуміло, якщо б я зайнявся парламентською діяльністю, це б усіх влаштувало: Джека, Грейс, всю сім'ю. Навіть покійний тато був би задоволений.

Але ці слова не образили її і не зачепили. Вона зараз була і холоднокрівніше і впевненіше в собі, ніж він. — Звичайно, це було б добре, для всіх нас. Наше життя теж стало б більш осмислене, цікавіше. Що ж тут поганого? Чому це тебе дратує?

— Мабуть, це повинно вплинути на моє рішення?

— Ні в якій мірі. Але це істина, і тобі нема чого закривати на неї очі.

— Було б краще і для вас і для мене, якби ви не заговорювали зі мною про політику, — сказав він.

— А чому? Хіба я не можу цікавитися твоїми справами?

— Можете, але тільки не як мати. Я не хочу ні материнських турбот, ні політичних розмов з вами, мамо.

Це вже було образливо. Вона стиснула губи (зовсім як Джек) і відвела погляд убік. Він мимоволі подумав, що чинить по-свинськи та що вона внесла в розмову відтінок мелодрами, і цього вже не виправиш: чим більше будеш намагатися, тим більш все буде виглядати мелодраматичніше і дурніше.

— Вибачте, мамо. — Йому вдалося сказати це з повним спокоєм. — Але ж ви знаєте, що, коли мені що-небудь не до душі, я не переношу ніяких спроб вплинути на мене хоча б непрямим чином.

— Знаю, Неде. Але я скажу тобі те, що ти сам одного разу сказав Грейс: вирішуй, як хочеш, тільки вирішуй. А то ми тут всі вибилися з колії.

— Хіба в цьому я винен?

— Навіщо ти чіпляєшся до кожного мого слова, Неде? – дорікнула вона йому. — Адже спонукаючи тебе діяти, я просто хочу допомогти тобі. Не потрібно зволікати занадто довго. Це на тебе не схоже, і це може виявитися небезпечним для тебе. Та й для всіх нас.

Він знизав плечима. — Ймовірно, я справді кругом винен, — сказав він втомлено, і ці слова були лише слабким відлунням глухий тривоги — як би надії сім'ї не виявилися пасткою, що захлопне його.

— Ніхто не винен. Просто з усіма нами коїться щось недобре. Раптом якась порожнеча всередині, якийсь цинізм у відношенні один до одного. І гірше всіх — я сама. Грейс ледь розмовляє зі мною, та й я з нею теж. А Джек! Бідний Джек близький до розпаду. Напевно, якщо б не твій друг Сміт, чия присутність тримає нас усіх в межах, ми давно перестали б щадити одне одного.

— Сміт!

— Так! Він такий милий, такий вихований, що на нього мимоволі зважаєш. На щастя, він охоче проводить багато часу з Джеком і на заводі.

— У Сміта грошей купа. Якщо Джеку потрібно рятівник, Сміт найкраща для цього людина — любить машини і має гроші. Ось нехай і рятує. Я зробив все що міг.

— Ти якось короткозоро дивишся на речі, Неде. Не заперечую, мені спочатку дуже не хотілося, щоб Джек вступав в страшний світ комерції і техніки. Але тепер я зрозуміла, що цей його крок був сповнений великого і глибокого сенсу, і я не хочу, щоб він зазнав невдачі. Так само, як не хочу, щоб зазнали невдачі ти або Грейс. Але я не розумію і ніколи не розумію, що таке лягло між нами. Невже ми всі так погано захищені душевно? — Вона притиснула руки до серця, немов відчуючи біль, — жест, сповнений середньовічної безпосередності. — Я не можу позбутися жахливого почуття, що справа тут не в нас; просто світ дав тріщину, і це болісно відгукується на кожному. Нам нема на що розраховувати. Нема у що вірити. Так хто ж винен?

Він відповів викривальним сміхом: — Ось через ці тріщини в світі Грейс і кинулася до католиків. Вона теж шукала на що покластися і в що вірити.

— Я знаю, що Грейс важко. Але я знаю і те, що зміна релігії не погасить її сумнівів
...

— Вона вже прийняла католицизм?

— Я боюся запитати. Просто не віриться, що це могло статися. – Місіс Гордон зробила зусилля і опанувала себе. — Останнім часом вона стала спокійніше. На неї добре діють розмови твого знайомого, Фрімена.

— Фрімена? Він буває тут?

— Так. Я попереджала тебе! Це я наполягла на тому, щоб він тут бував. Він проявляє великий інтерес до Грейс. Поки тебе не було, він приїжджав майже кожен день. І, до речі, май на увазі, завтра він у нас обідає. Я знаю, що ти його не любиш і

Сміт теж, але дуже прошу тебе не втручатися в його відносини з Грейс.

Тільки тепер Гордон усвідомив, що його поступово звели на роль терплячого слухача, безмовного об'єкта, на якому мати відводила свою потребу вилити душу. Знову, як Іксіон, який порушив обов'язок споріднення, він був прикутий до вогняного колеса і повинен був відмовитися від будь-якої свободи у вирішенні своїх справ, та й сімейних справ теж.

Розмова з Джеком зміцнила його в цій думці.

Джек залишався самим собою навіть під напором нескінченних фінансових труднощів, які взагалі то обеззброюють. У ньому була душевна щедрість, яка властива людям, хворим на невиліковну хворобу, і як ні совісно йому було звертатися до брата, він все ж не втратив свого глибоко захованого почуття гумору.

Джек сидів навпроти Гордона і читав. Решта вже спали.

— Ти коли-небудь розмовляв зі Смітом про техніку, Неде?

— Тільки якщо цього ніяк не можна було уникнути.

— Даремно! Техніка — це справжнє, Неде. Техніка і люди. А все, що існує між технікою і людьми, — помилкове. Я заздрю Сміту і Муру, їх вмінню розбиратися в машинах. Мур хороший інженер, але він прагматик. Сміт цікавіше, тому що здатний пристрасно захоплюватися якимось зубчастим колесом. Його технічна уява могла б, ймовірно, творити чудеса, якщо б дати йому простір.

Гордон, лежачи на дивані, посміювався над ентузіазмом, з яким Джек говорив це. — Зі слів мами я знаю, що поряд з машинами Сміт перейнявся ніжними почуттями до тебе і до всього нашого сімейства.

— Не зовсім так, — сказав Джек, з нещадною прямою відкидаючи в сторону всякі сентименти. — Сміт цілком відданий тобі, Неде. Він просто никне перед тобою. Якщо він добре ставиться до нас, то це, так би мовити, вторинне. Мама, справді, встигла звикнути до нього; та й він до неї теж. Їй навіть здається, що йому не хочеться їхати звідси; у мене у самого таке враження.

— Як, хіба він все ще не поїхав додому?

— Тепер уже поїхав. Він педантичний до хворобливості, і, коли ти привіз сюди Тесс, він себе, ймовірно, відчув зайвим.

Гордон усміхнувся. — Не в педантичності справу, Джек: Сміт страждає від невизначеності свого класового становища.

— Мабуть, одне з іншим пов'язано, Неде. Я завжди помічав, що чим нижче людина за своїм суспільним становищем, тим вона прискіпливіше. — Джек закрив очі і говорив, немов в напівдрімоті.

Його книга зі стуком впала на підлогу.

Гордон здригнувся. — Якщо розвивати цю ідею, — зауважив він, — то зразком педантичності виявиться парія.

— У даному разі так воно і є.

— Це вже гандизм, Джек. Звідси недалеко до твердження, що злидні є чеснота, а слабкість — сила.

— Ну і що ж? У цьому, щонайменше, Ганді мав рацію. Хіба він не довів силу відмови від сили? Хіба не довів безмежну міць справжнього пацифізму?

— Дурниці! Його власна доля його спростувала. Адже він став жертвою насильства. Джек зітхнув. — Нехай так, але його віра і його вчення продовжують жити.

— Помиляєшся, Джек. Через п'ять-десять років Індія, країна кричущий злиднів, зазнає такі потрясіння, яких не відала ще жодна азійська держава, яких не знав навіть Китай. І, як всі східні країни, вона відійде до марксистів. Пацифізм ніколи не міг перешкодити насильству, Джек, і ніколи не зможе. Це суперечило б усім законам історії, дійсності і людської природи.

Тиша сільській ночі, згаслий вогонь в каміні, ледве чутні скрипи і шерехи десь в надрах старого будинку були мирними союзниками Джека в цій розмові.

— А все-таки, — сказав він вперто, — пацифізм — це єдина пристойна моральна опора в тому світі, в якому ми живемо.

— Пацифізм і техніка?

— А що? У розумному поєднанні вони можуть врятувати людство.

— Але вони не поєднуються. Техніка неминуче веде до насильства.

— Не завжди.

— Завжди! — наполягав Гордон. — Але що все-таки для тебе реальніше, Джек, техніка або пацифізм?

— Я тобі вже сказав — і те й інше. Звичайно, в світі діють і різні інші чинники, я це відчуваю на собі. Повинен тобі признатися, Неде, "інші чинники" вже dokonали мене.

— Немає грошей?

— Немає грошей і немає надій. Сміт роздобув нам замовлення на запасні частини для гоночного автомобіля, але ми ніде не можемо отримати металу в кредит. А готівки у нас не набереться навіть на бочку мастила.

Гордон опустив голову, і теплий запах його власного тіла нагадав йому той день, коли він віз хворого Сміта в табір, сидячи з ним на одному верблюді. Відразу йому уявилась спина Сміта і огидні нариви на ній.

— Чому б тобі не попросити грошей у Сміта, Джек? У нього є гроші. І він весь час твердить, що його мрія — такий завод, як у тебе.

— У тому-то й полягає іронія положення, Неде. Просити у нього грошей було б просто нечесно. У перекладі на мову совісті це означало б зловжити його порядністю і його хорошим ставленням заради порятунку своєї шкіри.

— Не тільки! Це і в його власних інтересах. Він просто щасливий буде увійти в компанію з тобою і Муром.

— Я ж тобі вже сказав: саме тому ми і не повинні використовувати його.

— Але ж тоді ви підете на дно?

Джек знизав плечима. — Я дуже добре знаю діловий світ, Неде, і знаю, що самі блискучі життєві удачі засновані на тому, що одна людина використовує іншу. Але я так чинити не можу, хоча, здавалося б, в даному випадку це не логічно. Вже краще всім нам піти на дно, ніж виплисти таким способом. Все одно успіх буде отруєний,

якщо буде існувати хоч тінь підозри, що він досягнутий нечесним шляхом.

— І немає ніякого іншого виходу?

— Ніякого. Доведеться продавати. Ось тільки хіба ... — сказав він, помовчавши, — хіба у тебе, є гроші, Неде ...

— У мене?

І відразу тиша обернулася ворогом. Мертвущою була тепер безмовність, пануюча в будинку; і м'яке світло ламп, яке осявало далекі кути кімнати, немов нагадувало про призначені людині межі. Гордон гостро відчув давлючу тісноту цього замкнутого простору і подумав, що він міг би померти ось зараз, тут. На мить ця думка невідомо чому зайняла його увагу — смерть в її могутності і шляхетності здалася єдиним повноцінним актом людського існування. Але хіба все інше так вже дрібно і мізерно? Гроші! Так, чорт візьми, гроші, думав він. Йому не вдавалося вичавити зі свого мозку нічого, крім настирливого повторення одного цього слова. Джек чекав, що він скаже, але мовчання тривало, нагнітаючи порожнечу між ними.

— Я б не повинен звертатися до тебе ... — почав Джек у відчайдушній спробі повернути сказане.

Тепер ворогом були самі їхні голоси, слова, які вони вимовляли, і це допомогло Гордону знову знайти холодну тверезість думки. — А чому? — запитав він. — У мене справді є трохи грошей, і це завжди якось обтяжувало мене. Вісімсот або дев'яност фунтів. Залишки армійської платні. Можеш розпоряджатися ними.

— Ні, все я не візьму, Неде. Нізащо!

— Саме все, Джек! Бери. Бери і не сперечайся. Я притримував ці гроші, уявляючи, що вони забезпечують мені деяку свободу і дозволяють зберігати незалежність. Дурниці! Нехай я знову буду голий як бубон. Мені раптом стали огидні ці гроші. Якби вони не стали в нагоді тобі, я, напевно, просто покидав би їх у вогонь.

Гордон говорив про гроші, але Джек почував себе так, як ніби весь цей гнів і огиду відносились до нього. Потім Гордон закрив очі і весь немов пішов в себе, відразу ставши для брата непроникним.

Повинно бути, в думках у нього зараз було зовсім інше: далекий сонячний захід, бедуїн, що погойдується на верблюді, а може бути, штормова злива в Гемпширі, що раптом зірветься десь із гір, миттєво відвирувала та вичерпалася. Так малювалися Джеку думки брата.

— Мабуть, пора спати, — сказав Гордон. — Завтра з ранку я тобі випишу чек. — І йому самому здалося, ніби ці слова полегшили його совість.

— Та це не до поспіху.

Гордон випустив книжку і не став нахилитися, щоб підняти її. — Як ти дивишся на те, щоб я зайнявся парламентською діяльністю? — запитав він, не відводячи очей від сторінок, що розсипалися по підлозі.

— Я був би дуже радий, Неде, — відповів Джек. Думка його була ясна, але висловив він її досить нерішуче і як би вибачаючись.

— Здається, всі було б раді, — сказав Гордон з похмурою злістю і встав з дивана. —

А я все-таки цього не зроблю! Не зроблю! — майже вигукнув він. Потім додав уже спокійно, але це спокій був ще страшніше, тому що в ньому було знущення: — Може бути, вклавши в твоє підприємство гроші, я захочу стати повноправним компаньйоном. — Він засміявся сухим уривчастим сміхом. — Цілком можливо. — І він вийшов з кімнати, так і не зробивши спроби хоч словом розтрошити цього нового ворога, який встав між ним і Джеком.

Гордон залишив собі двадцять фунтів, і тепер у нього немов тільки це і залишилося — на двадцять фунтів життя і свободи. Коли він розповів Тесс, що віддав Джеку гроші, вона його назвала дурнем.

— А чому? Без грошей я внутрішньо чистіше.

Її здоровий глузд бив безпощадно, ніж будь-коли. — За тиждень або за місяць твої двадцять фунтів розтануть, і що тоді? Прощай свобода, прощай можливість дозвілля.

— А мені, може бути, цього і треба, — сказав він з усмішкою. — Може бути, це послужить для мене поштовхом до дії.

Розмова відбувалася в кімнаті Тесс. Гордон сидів в плетеному кріслі, яке колись його батько привіз з Бірми; і не раз жива хлоп'яча уява малювала йому веранду бірманського будинку і батька, сонно пониклого в цьому кріслі, забувши про час. То був не просто образ, навіяний романтичними мріями юності. Він все це пережив, він фізично відчував вологу спеку, дихання далеких старих аванпостів імперії, млосну тягу батька до вичерпавшого себе минулого і його сумну впевненість, що ніколи вже не повернути тих довгих безтурботних днів в жарких, порізаних складками гір, безмовно покірних країнах. Навіть смерть здавалася Гордону краще, ніж ця безнадійна батьківська туга по неповоротній старовини Сходу.

— Хіба гроші мають значення для нас з тобою? — сказав він їй, не стільки заради продовження спору, скільки щоб заглушити ці спогади про батька.

— Для нас з тобою має значення будь-який вчинок — твій або мій. Що ти тепер думаєш робити?

Знову у нього виникло відчуття дивної напруженості, як ніби вона стежить за ним і чогось чекає від нього. — Одне можу сказати: в парламентське болото я не полізу, — відповів він.

— Чому?

— Це моя сім'я мріє про насиджене місце в парламенті; мені воно не потрібне.

— А куди ж подінеться твоя енергія? Твоя наполеглива потреба діяти? На що все це звернеться, якщо ти відмовишся від цієї можливості?

— І ти туди ж! — вигукнув він. — Хочеш, щоб я вплутався в цю справу заради її уявної значущості, заради особистих перспектив?

— Зовсім ні. Мені противна вся ця затія.

Він зачекав, немов щоб гостріше відчути гіркоту своїх слів. — Можливо я сподівався, що ти ... що мені досить буде тебе, Тесс.

Вона пришивала довгу синю тасьму до чогось білого — чергове заняття, придумане його матір'ю. Вона навіть не підняла очей, тільки щільніше стиснула губи.

— Взагалі кажучи, — продовжував він, — я б міг вступити в справу Джека. Вона як і раніше не дивилася на нього. — Слухай, Тессі! — сказав він з несподіваною силою. — Ставши компаньйоном Джека, я отримав би спокусливу можливість дурити тих людей, яких зневажаю найбільше. Як приємно було б увійти в неосвітений і розтлінний світ грошей і розправлятися з ним його ж зброєю. Хіба це не гідне застосування моєї енергії?

Він сміявся над самим собою, але Тесс не прийняла виклику, хоч по його очах видно було, як йому хочеться, щоб вона заперечувала, сказала б йому що-небудь образливе.

— Гарзд! — завершив він. — Якщо так, піду в парламент!

Вона тільки презирливо похитала головою, але нічого не відповіла; і він, розставшись з нею, відправився митися, чиститися, приводити себе в порядок для давно задуманого сімейного обіду з Фріменом і Грейс.

Фрімен був обпалений сухим подихом пустелі; його обличчя англійця стало цегляно-червоним, руки огрубіли від різкого вітру аравійської зими. Він провів тиждень під білими глинобитними башточками Істабала. Ще вчора вранці розмовляв з Гамідом. За два дні він не встиг навіть розгубити ту величавість рухів, якої мимоволі набираєшся в спілкуванні з арабами пустелі. За обіднім столом Гордонів він явно був як вдома.

Гордон відчував, що присутність Фрімена служить свого роду камертоном для настрою кожного з тих, що обідають. Мати намагалася перевершити саму себе в доконаній гідності та привітності. Грейс (її Гордон вже кілька днів не бачив) була сама лагідність; вона просто сиділа поруч з Фріменом, але чомусь від цього одного вже здавалося, ніби вона горнеться до його мужності і силі. Тільки в розмові з ним вона оживала. Сміт — він знову був тут, мов не міг довго прожити далеко від цього будинку, — в товаристві Фрімена якось зіщулювся, відразу втративши невимушеність, до якої його поступово привчила делікатна м'якість Джека. Сам Джек вдавав, що йому дуже весело, і витончувався в незграбній спробі створити за столом атмосферу взаємної приязні і легкості. Але його старання ні у кого не зустрічали відгуку. Гордону він зовсім не знаходив що сказати, тільки зрідка кидав на нього косі, боязкі погляди, і Гордон незабаром зловив себе на тому, що уникає зустрічатися з братом очима. А коли один раз їх погляди все-таки зустрілися, він зрозумів, що між ними назавжди лягла нездоланна перешкода. Це стосувалося тільки їх двох, але Гордон раптом відчув, що від пильного погляду Фрімена ніщо не сховалося, і ще сильніше зненавидів цю людину за його всепроникаючу силу.

Тільки Тесс залишалася поза колом, центром якого був Фрімен, але з цікавістю стежила за ним здалека — за ним і за Гордоном. І Гордон, сам не знаючи чому, подумав, що Фрімен навіть може сподобатися їй, так само як і Грейс. Між Тесс і Грейс не існувало ніякого антагонізму. Натури глибоко різні, вони обидві були забезпечені всім душевним спокоєм, який усувало будь-яку тінь ворожнечі. Вони відмінно ладнали одна з другою.

Зайнятий цими думками, Гордон задовольнявся тим, що дивився, як всі кругом

їдять, без будь-яких ознак голоду або апетиту, як того вимагало гарне виховання. Але скоро йому це набридло. Коли подали каву, він вирішив хитрістю заручитися підтримкою Сміта проти Фрімена і для цього завів розмову про Гаміда.

Необґрунтована зарозумілість Фрімена, його нападки на Гаміда, якого він звинувачував в жорстокості і перебільшеному честолюбстві, повинні були подіяти на Сміта безвідмовно. Однак Сміт, не досвідчений в тактиці суперечки, тільки почервонів і роздратовано заперечив Фрімену:

— Ви не знаєте Гаміда! Адже ви ніколи не мали з ним справи. Гамід — єдиний серед відомих мені людей, якому абсолютно чужа жорстокість. Якщо він і буває іноді жорстокий, то лише в силу необхідності.

— Навіть необхідна жорстокість навряд чи може вважатися чеснотою, Сміте.

— Тут, в нашому світі, мабуть, ні. Але в пустелі ...

— У пустелі честолюбство змушує Гаміда бути нещадним.

— Як ви можете так говорити! — скрикнув Сміт, в запалі обурення знайшовши голос. — Ви його не знаєте. Ви гадки не маєте про племена, про повстання.

— Мій милий Сміте, уявлення про що-небудь завжди відносне. Все залежить від того, з якого боку дивишся.

— Так, але ви ж взагалі нічого не бачили. Ви ніколи не розуміли, за що борються племена. Ви ... Якщо ви і дивилися, то не з того боку, з якого потрібно.

— Але тепер-то я дивлюся з того боку, з якого потрібно. Ви не станете заперечувати це, оскільки, до вашого відома, я тепер допомагаю Гаміду.

Сміт, розгубившись, безпорадно подивився на Гордона, але Гордон не хотів сперечатися з Фріменом. Він дав собі слово ніколи більше не викликати Фрімена на спір.

— До речі, — сказав Фрімен, — ви обидва, ймовірно, не знаєте: минулої середи на Гаміда був замах, в нього стріляли. Якщо б ми з генералом не відтягнути його в сторону, останній постріл міг виявитися смертельним ...

Гордон не стримав крику, не зміг приховати почервоніння, яке викинулося у нього на обличчя.

— Дві кулі потрапили в стегно і одна — в шию. — Фрімен підніс руку до своєї гладкої чистої шиї і помацав її сумно, співчутливо. — Він втратив багато крові, але ми на літаку доставили з Бахраза англійського лікаря, і зараз справа вже йде на лад. Нічого серйозного.

— Але хто міг стріляти в Гаміда? ..

— Якийсь фанатик, прихильник шейха Лурі. Там давня родова ворожнеча. У таких випадках нічого не поробиш.

— Цією родової ворожнечі вже немає! — скрикнув Гордон. — Три роки тому Гамід відкупився золотом. Мені це добре відомо, я сам возив гроші.

— Значить, тепер Лурі затіяв все знову, — сказав Фрімен.

— Хто підкупив його, щоб він затіяв все знову?

Фрімен засміявся. — Просто біда, Неде, з вашою підозрілістю. Ну з якого дива кому-

небудь його підкуповувати? Ви ж знаєте ці арабські справи.

Гордон промовчав, побоюючись бурхливого спалаху.

— Є всякі елементи, які каламутять народ проти Гаміда. Нам навіть довелося кілька разів наводити порядок за допомогою літаків, — продовжував тим часом Фрімен.

— Боже правий! — скрикнув Гордон. — То ви тепер бомбите пустелю, прикриваючись ім'ям Гаміда! Що там відбувається, Фрімене? У пустелі знову повстання? Ви підсилаєте вбивць до Гаміду, щоб воно припинилося?

— Неде, Неде! — докірливо заступилася мати.

Фрімен поспішив її заспокоїти: — Не звертайте уваги, місіс Гордон. Це у нас стара суперечка. Я винен. Не потрібно було мені зовсім починати розмову про Аравію. Ми там приглушили цю історію, щоб уникнути серйозних наслідків, але мені здавалося, що Нед і Сміт мають право дізнатися. Будь ласка, вибачте, що я дав привід до відновлення старих і дурних суперечок.

Тесс на мить розрядила атмосферу, запитавши: — А це правда, що Гаміду вже нічого не загрожує? Справді нічого серйозного не сталося? — Вона питала про Гаміда, але думала про Гордона.

Нагадування — йому.

— Ні, ні. Вбито одного з людей Гаміда, а сам він уже через кілька днів встав на ноги. Звичайно, він ще слабкий.

Швидким поглядом Сміт і Гордон запитали один одного і Фрімена теж: хто з людей Гаміда убитий? Але Гордон мовчав, і його мовчання було заборонаю для Сміта. Навіть відповіддю на це питання він не бажав зобов'язуватися Фрімену, а інші не сміли втручатися. Фрімен більше нічого не сказав і обмежився легкою, але доброзичливою посмішкою.

І тут Гордон раптом помітив Грейс. У неї на губах була слабка посмішка примирення — блідий відблиск усмішки Фрімена. Вона ділила з Фріменом його неважку перемогу. І те, що вона немов просила вибачення за це, показало Гордону справжню розстановку сил; він відчув, що в його боротьбу з Фріменом вступив новий учасник. Він розумів всі переваги, що відкривалися Фрімену, розумів, якою привабливою здобиччю була для нього Грейс — покірна, з податливим, гнучким розумом, вона вже готова була вхопитися за нього, шукала в його силі своє спасіння. Та й крім того, торговцям беконом Фріменам було вигідно поєднатися з сімейством Гордонів, яке більш високо стояло на соціальних сходинках і мало чисте ім'я. Особисті заслуги самого Гордона робили цей союз ще бажанішим. Але що ще важливіше, він обіцяв Фрімену більш приховану, інтимну вигоду, захищаючи і оберігаючи його від того, хто повинен був назвати його братом, відкриваючи можливість посміятися над людиною, яка одного разу врятувала йому життя просто з презирства.

Подоланий усіма цими думками, Гордон вже хотів було заговорити. Але мати, відчувши недобре і побоюючись нового наскоку на Фрімена з його боку, сказала переконливо: — Воістину, Неде, зовсім ні до чого втягувати всіх нас у ваші суперечки про Аравію. — Це було тривожне попередження, приховане благання. — Вони тільки

для вас представляють інтерес, а ми в цих справах не розбираємося.

Вичікувальне мовчання тривало, поки Гордон, знизавши плечима, не перервав його.

— Ви якої віри, Фрімен? — запитав він раптом; але навіть найнесподіваніший поворот розмови зараз нікого з них не міг здивувати. — Чули, що Грейс збирається перейти в католицизм?

Грейс встала. — Я за носовою хусткою, — сказала вона спокійно і вийшла з кімнати.

Гордон усміхнувся їй услід. — Бідна ти моя Грейс, — сказав він. Він і обурювався нею і жалів її, тому що, не замислюючись, зробив її своєю зброєю в боротьбі проти Фрімена.

Знову втрутилася місіс Гордон. — Тессі, — сказала вона, — хоч би ви трохи привели до тями Неда. Невже він і з вами так само безглуздо поводить? Навіть коли говорить вам про те, яка ви гарна?

Джек засміявся, зігрітий ніжністю до брата, але їх стара дружба померла, і ніщо не могло повернути її. — Тільки я говорю Тесс про те, яка вона гарненька.

— Господи боже! — скрикнув Гордон. — Якщо вже захотіли міняти тему, потрібно робити це не так незграбно. А, до речі кажучи, Тесс зовсім і не гарненька. За винятком кількох дівчат з околичних селищ пустелі, — продовжував він, — Тесс єдина відома мені жінка, наділена справжньою природною красою. У пеклі Персефона знайшла цілющу силу. Тесс почерпнула таку силу в вугільного пилу. Її блідість не потребує рум'янцю. — Він піднявся і сказав: — Піду займуся своїм мотоциклом. Сміт пішов за Гордоном, і скоро метушня з ланцюгами і гальмами знову зріднила їх, як колись об'єднувала пустеля. Не йшлося ні про Гаміда, ні про Аравію, вони не видавали своїх побоювань і своїх справжніх думок; тільки Фрімена обсипали глузуваннями, навіть лаяли його за те, що він живий і здоровий, хоча краще б йому відправитися на той світ. Лаяв, втім, один Гордон, а Сміт тільки ніяково посміхався, не вміючи нікому бажати смерті. Зате він скористався нагодою і відчитав Гордона за його поводження з мотоциклом.

— У вас гальма нікуди не годяться, — сказав він, — Подивіться, ланцюг ледве тримається, а передній башмак зовсім спрацювався. Ще трохи, і він би злетів, і ви разом з ним.

— Гаразд. Говоріть, що потрібно зробити.

— Змінити ланцюг і поставити новий башмак.

— Ось і ми підемо добувати їх.

— Та це ж одинадцята година!

— Що ж такого? У селі є гараж, можна розшукати господаря. У нього знайдуться потрібні частини. Напевно знайдуться, тому що у нього у самого такий же мотоцикл. Викочуйте свою зелену гадину, і поїхали. Люблю швидку їзду, в ній є щось чесне, відкрите. Без жіночих штучок.

Але в цю ніч Гордону довелося ще зіткнутися і з жіночими штучками, тому що, коли

він близько дванадцятої години піднімався до себе в кімнату, на сходах він побачив Тесс. Вона сиділа на верхній сходинці, немов чекала його.

— Що за безглузда ідея — носитися стрімголов на мотоциклі в таку пізню годину? Коли-небудь це скінчиться погано.

— Невже ти весь час чекала тут, щоб переконатися в моєму благополучному поверненні? — запитав він.

— І не думала. Ми тільки що розійшлися по своїх кімнатах, і я вже хотіла лягти, але раптом почула, що ти під'їхав до будинку. Як це ще тебе вистачило на те, щоб вимкнути мотор! — Вона сиділа, підперши долонями підборіддя, і дивилася в очі Гордону, що зупинився на одній з нижніх сходинок. Вона сумувала за ним, він це розумів. Але тепер, бачачи його перед собою, відразу підібралася.

— Ти занадто багато прикростей доставляєш своїм рідним, — сказала вона йому і встала, збираючись йти. — Навіть Джеку. А вже Грейс, бідолаха ...

— Я завтра їду в Лондон, щоб зустрітися з Моркаром і Везубі, — спокійно сказав він, як тільки вона повернулася. — Можу, якщо хочеш, захопити і тебе.

Вона стріпнула своїм чорними волоссям і не відповіла.

— Три з половиною фунта коштував зараз ремонт мотоцикла, — пустив він її навздогін. — Так що свободи мені ще залишилося фунтів на п'ятнадцять з невеликим.

Розділ двадцять третій

Везубі і чути не хотів про відмову.

— Та іншого такого випадку у вас в житті не буде, — журився він. — Мають бути загальні вибори. Найсерйозніше випробування для лейбористів. Ви саме той кандидат, який потрібен, щоб завоювати середину, що коливається. Краще й не придумаєш — майже герой, трохи навіжений і цілком англієць.

— Ви майстер умовляти! — сказав Гордон. — Але справа в тому, що мені остогидла середина, що коливається. Ця твань задушить Англію. Ні!

— Ось що, Гордоне! — Везубі схопив його під руку і потягнув до дверей. — Їдьмо до Квіна. Йому ви не зважитеся сказати "Ні!"

— Даремно ви так думаєте.

— А ось побачимо, — хитро посміхнувся Везубі.

Мак-Квін чекав їх в парламентському коридорі. Він немов вріс в кам'яні плити підлоги і більше ніж будь-коли нагадував брилу вугілля, піднесену тут на віки віків.

— Ви хоч іноді виходите з цієї будівлі? — запитав його Гордон. — Вам, напевно, в іншому місці дихати нічим.

Мак-Квін засміявся і сказав: — Чому ви не хочете стати членом палати? Ви коли-небудь спостерігали її в дії?

— Безумовно. Годинами нудгував на галереї. У цьому-то вся біда. Ваша палата не витримує спостереження.

— Але чому? Що ви в ній побачили?

— Ця палата — величезний саркофаг для тупоголових середняків. Вони добре харчуються, обожнюють один одного за властиве їм лицемірство і щодня вмирають тут

респектабельною смертю за принципи своїх двох партій.

Мак-Квін, посміхаючись, повернувся до Везубі. — Ну хіба його переконаєш, якщо у нього такі уявлення?

Гордон подався вперед і оперся, майже ліг грудьми на віковий стіл, за яким сидів Мак-Квін. — Знаєте що, Мак-Квіне? — сказав він з усмішкою, яка всякого іншого змусила б насторожитися. — Переконати мене можна, але для цього потрібно спочатку умовити одного мого друга.

— Що ж, давайте. А хто він такий?

— Це не він, а вона! — сказав Гордон все з тією ж усмішкою.

Везубі потер свої пухкі руки. Смагляве обличчя Мак-Куїна розпливлася в усмішці.

— Чи годиться припустити, що тут криється не тільки політика? — запитав Везубі.

— А припускайте все, що вам заманеться, — весело сказав Гордон. — Приїжджайте завтра до мене і пускайте в хід своє красномовство. Якщо вона скаже "так" — я ваш.

Тесс (з соціал-демократами завжди насторожі) була, здавалося, далека від політики і непроникно безпристрасна. Алебастрова статуя з рожевими губками. Гордон відчував, що вона мобілізувала всю свою завзятість, хоч йому і вдалося вимотати у неї невелику поступку у вигляді згоди розливати чай і тим позбавити всіх від незручності, неминучої в присутності його матері. (Сміт повіз місіс Гордон в Кембридж, задоволений, що вона погодилася довіритися його шаленій машині.)

— Мені про вас нічого не відомо, мила паняно, — сказав їй Мак-Квін. — Тільки те, що наш друг Нед дуже високо цінує вашу думку.

Тесс клала цукор в чашки. Мак-Квін в чорному костюмі і чорних черевиках, крекчучи, потягнувся до синьої вазі з домашнім печивом. Він з усіх боків обклав себе кретоновими подушками і так відверто тішився відчуттям спокою і комфорту, що мимоволі насмішив Гордона. Його грубі черевики здавалися тут непотрібним маскарадом.

— Нед настільки зважає на вашу думку, що ставить своє рішення щодо парламентського крісла в залежність від того, що на це скажете ви, — сказав їй Везубі без фамільярності Мак-Куїна, але ласкаво і довірливо, як ніби розмова тут йшла між добрими друзями.

— До сих пір він прислухався до моїх думок, але ...

— Мушу вас попередити, що вона глибоко зневажає парламент, — сказав Гордон, — Вона всіх вас вважає буржуазними лицемірами

— Ах, так вона, значить, з наших доморощених більшовичок! — вигукнув Мак-Квін, окинувши Тесс хитро примруженим поглядом. — Зрозуміло зрозуміло. — Він поворошив пальцями в черевіку, тупнув ногою по вистеленій килимом підлозі, і, простягнувши Тесс чашку, нерухомо тримав її на вазі своєї масивною ручищею, поки Тесс наливала йому ще чаю. — Ви все-таки пожалійте Неда, — сказав він їй.

Але Тесс була мало схильна до дотепів або жартів. Вона подивилася на Гордона — і її бліді щоки забарвилися тим самим рум'янцем, якого, за його твердженням, не потребували.

— Я не маю ніякого впливу на Неда, — сказала вона підкреслено холодним тоном. — Крім того, я зовсім не зневажаю парламент. Я зневажаю людей, які там сидять.

Мак-Квін зареготав, але Тесс навіть не посміхнулася; і Гордон ясно відчув, що її моральний кодекс забороняє їй бути усміхненою при Мак-Квіну і бути з ним простою і задушевною. І точно так само вона не збиралася підтримувати суперечку про принади політики, які так жваво і навіть грайливо вихваляв Мак-Квін. Вона просто відмовчувалася, зосередившись на обов'язках господині. Лише дещо пізніше і не без зусиль Гордону вдалося, завівши мову про безпосередню політичну боротьбу робочих мас, викликати її на коротку, але різку сутичку з Мак-Куїном з питання про партії і про вірність обов'язку. Під вогнем її раптових звинувачень в політичній і ідейній зраді Мак-Квін дуже скоро довелося відступити. Її формулювання були так гострі і нещадні, відзначалися такою безцеремонною прямоотою, що Гордон вирішив: дівчинка перебрала міру. Це вже віддає особистою неприязню.

Але Мак-Квін з незмінною добродушністю витримав атаку. — За вашими словами, Тессі, — лагідно зауважив він, — видно, що у вас дуже ідеалізоване уявлення про революційність мешканців наших робочих кварталів. — Він почухав кінчик носа. — Треба, мила паняно, самому, як я, народитися в такому кварталі, щоб знати, як неповороткий і як мало схильний до революції наш народ.

— У вас уже нічого спільного немає з цими кварталами, — зі злістю кинула вона йому.

Мак-Квін засміявся.

— Попрошу вас ... — тоном пильного голови зупинив його Везубі.

— Не турбуйтеся, Візі, я її не з'їм, — сказав Мак-Квін. — Якщо вже на те пішло, — знову звернувся він до Тесс, — для білоручки, знайомої з політикою в тиші заміських вілл, ви непогано розбираєтеся в цих справах. Вам самій варто було б зайнятися політикою, якщо вже Нед не хоче. У якийсь сутичці на партійних зборах ви були б як раз на місці.

Гордона в цій розмові цікавила тільки сама Тесс. Він прийшов до переконання, що, нападаючи на Мак-Куїна, вона нападає на саму себе. Поблажливий реверанс Мак-Куїна в її сторону став краплею, що переповнила чашу. Вона важко дихала, силкуючись придушити закипівшу лют, здавалося, ось-ось у неї нерви не витримають. Але вона мовчала, поки Мак-Квін не сказав благодушно, перестерігаючи тоном:

— Все-таки рішення Неда залежить від вашого слова. Адже ви не сумніваєтеся, що Нед — порядна людина, а не буржуазний лицемір на зразок мене. Так скажіть йому "так", і справа з кінцем.

— Парламент — це випробування, для якого потрібні люди сильніше Неда, — відповіла вона. — А якщо б я думала, що від мене тут справді щось залежить, я б сказала: ні, ні і ні! Парламент — у вашому розумінні — занапасть його, як занапастив багатьох інших.

Гордон не сприйняв це як вирок собі; тон, яким були вимовлені ці слова, здався йому важливіше, ніж вкладений в них сенс. Тесс говорила про нього, але говорила

відчужено, немов дуже далеко; вона начебто зверталася до якогось божества, що розпоряджається його долею, і втомлено просила за всяку ціну позбавити його від тої дешевої спокуси, яка зараз стала на його шляху.

Але вона вже по-новому повернула питання: — Тільки одне могло б врятувати Неда від вас в парламентських справах: якби він пішов у парламент заради своїх арабських друзів. Щоб, не шкодуючи сил, боротися за життя племен. Щоб відвести від Гаміда навислу над ним загрозу вигнання. Ось тоді я охоче сказала б Неду "так". Тоді б я знала, що він йде в парламент заради справжнього діла. А не для того, щоб безглуздо борсатися на череві, як всі ви.

— Невже і це вас не надихає, Гордоне? — запитав Везубі, витлумачуючи слова Тесс як заохочення.

— Я не з тих, кого потрібно надихати, — заперечив Гордон. Знову в ньому піднялося почуття протесту проти того, що йому хочуть нав'язати думку про Аравію ззовні, втовкмачують ці думки в його свідомість, як ніби в тому є потреба. Особливо якщо мова йде про Гаміда. Хіба звістка про заслання, що загрожує Гаміду (тільки сьогодні він про це почув від Везубі) недостатньо страшна сама по собі, без будь-якої патетики? Чому ніхто не хоче зрозуміти, що від нього потрібні рішення більшого масштабу? Навіть Тесс!

— Зрозумійте, — продовжував він, звертаючись до Везубі. — Всі ці суперечки не виходять за межі вузького маленького світу, з яким у мене немає нічого спільного, — ні у мене, ні у Аравії! Яке значення має, доб'ються або не отримають соціалісти ще кілька дрібних перемог, коли дві половини світу схопилися в боротьбі не на життя, а на смерть? Хто візьме гору — російська половина або американська? Ось як стоїть питання. Що ж нам, займатися вуличними сутичками, в той час як справжні солдати будуть вести бої за весь світ?

Він озирнувся, на Тесс — як вона прийняла його слова, що йдуть прямо з душі, що містять істину, яку сам він тільки що почав для себе прозрівати? Але вона вже втратила інтерес до спору, збрала чайний посуд і вийшла з кімнати, надавши чоловікам домовлятися між собою. Тільки тепер він зрозумів її зауваження щодо його слабкості: вона вважала, що залишає його в товаристві друзів. Вона ставила його на одну дошку з цими людьми, які вселяли їй таке глибоке і непохитне класове презирство.

Внутрішні терзання були не в характері Тесс, проте в дні затишшя, які настали після візиту Мак-Куїна, Гордон відчував, що вона не знаходить собі спокою. Вона мало розмовляла, похмуро замкнулася в собі, була занадто ввічлива, занадто явно намагалася приховувати свої почуття, і він зрозумів, що вона збирається їхати. Його мати теж відчула недобре і занепокоїлася.

— Тесс якось дивно притихла. Що з нею трапилося? — запитала вона Гордона, як ніби була майже впевнена, що це його вина.

— Нічого! Просто її совість очищається від скверни буржуазного світу.

— Причому тут совість? І звідки у неї раптом такі думки в нашому домі?

— Це тільки вона сама може вам пояснити, мамо. Втім, — продовжував він сухо,

згадавши чути від самої Тесс фразу, — те суспільне коло, до якого ми належимо, вміє дуже боляче бити вискочку, що здумала в нього проникнути. І найжорстокіші образи — ті, які наносяться несвідомо.

— Ти не правий, Неде. Ми ніколи не допускали по відношенню до Тесс якихось необдуманих слів або вчинків. І вона завжди себе дуже добре у нас відчувала. Вона тут своя. З самого першого дня.

— І все-таки, — сказав він, але так і не пояснив, що це має означати. Йому самому це було ясно тільки наполовину, хоча він чуттям вгадував, що твориться у Тесс в душі. Можливість глибше розібратися у всьому цьому представилася через кілька днів, коли Тесс прийшла до нього в кімнату (де він тепер проводив дні і ночі за читанням), відгороджуючись від життя, що йшло мимо. Вона прийшла виговоритися; відчувалося, що їй вже не під силу тримати в собі те, що її мучило.

— Невже я схожа на цю людину, Неде? — з видимим зусиллям запитала вона. — Невже я веду такі ж розмови? Кажу ті ж слова? Так само впевнено і самовдоволено тримаюся тут і так само бундючно просторікую про своє походження і свої почуття?

Мак-Квін переслідував її; вона закривала очі, намагаючись забути цей створений нею самою образ — його зручну позу в м'яких кріслах, серед пухових подушок, фальш його грубих черевиків, все те, в чому їй бачилося відступництво, зрада самій собі. Гордон зрозумів, що так не до вподоби їй. Він тепер безпомилково знав, звідки взялося в ній раптове прагнення вивільнитися, не торкатися більше до того, з чого складалися обстановка і дух цього будинку і цього життя.

— Невже я так само огидна? — запитала вона і здригнулася.

Він добре знав Тесс і тому не розчулився. — Ти його надто вже всерйоз приймаєш, — зауважив він.

— Але ж це вкрай розбещена людина!

— Розбещена? Що за нісенітниця!

— Саме зогнила. Хіба ти не бачиш, що відбувається з тими з наших соціалістів, які, видержись з низів, зі смаком розсілися на верхівці? Вони зраджують нас заради респектабельного чорного циліндра і видимості влади, що дає їм деякі привілеї і надуту поважність правителів країни. Ненавиджу їх!

— Даремно витрачаєш ненависть, Тессі. Чи варто звертати на них увагу?

— Варто, бо вони, прийшовши до влади, скочуються кудись в калюжу і копошаться в грязі, сопучи і крекчучи. А такі, як цей, гірше за всіх — саме тим, що прикидаються, ніби у них вціліла совість, і виставляють напоказ свої черевики і брудні руки в знак того, що залишилися людьми з народу. Оперетковий Фауст! Придворний бунтівник Його Величності! Жалюгідний горлатий придворний бунтівник, ярмарковий шукач справедливості. Він навіть огидніше, ніж я собі уявляла.

— Навіщо тобі потрібна була ця дешева містифікація — промовчати про те, хто ти така?

— Він відмінно знав, хто я така.

— Зовсім він не знав! — наполягав Гордон.

— Ні, знав! Знав! Не міг він прийняти мене за дівчину вашого кола.

— Ти помиляєшся, дівчинко!

— Дуже прошу тебе, Неде, ніколи більше не клич мене "дівчинко". — Вона втратила будь-яку владу над собою, в її холодних сльозах був пристрасний порив, якого він не міг зупинити. Він знав, що ще трохи — і все буде скінчено: вона крикне вголос, що більше не може залишатися тут. Ці слова висіли в повітрі; ще не сказані, вони вже вгадувалися в її хвилюванні, в її відразі до самої себе.

— Чи не хочеш ти зірватися і втекти? — сказав він, навмисно забігаючи вперед. — Повернутися на свою брудну вулицю! Під материнське крило теслярихи місіс Кру! — Він дражнив її, але в той же час знав, що ризикує втратити її назавжди, якщо не дасть якоїсь обіцянки, не поступиться чимось сам.

— Ти і без мене можеш гарненько борсатися тут в пошуках безглузвих одкровень, — зі злістю сказала вона. — Я не збираюся все життя сидіти з тобою в п'їтмі на вершині гори і чекати. Чекати, коли ти нарешті наважишся кинутися вниз! Відпусти мене!

Долаючи її опір, він підвів її до вікна і легенько, ненав'язливо просунув свою руку під її. Але в цьому русі, майже несвідомому, була все ж ласка. — Ти справді хочеш повернутися в Ланкашир, Тессі? — запитав він серйозно і м'яко.

— Ні, — відповіла вона, відразу поникнувши. — Я не можу повернутися, і ти це знаєш. Я знову відірвалася від ґрунту. У мене не вистачить сил, щоб повернутися. Туди, в усякому разі. Зараз це все вже стало спогадом, чорним і гнітючим. Але сидіти і чекати тут я теж не можу, Недді. Заради бога, виріши нарешті що-небудь. Адже безглуздо кидатися на всі боки в пошуках істини, коли саме життя тицяє тобі цю істину в обличчя.

— Це — твоя істина, — вперто заперечив він.

— Моя істина, твоя істина! Це істина всіх людей. Та сама, про яку ти нудишся. Подивися ж їй нарешті в очі. Прийми або покинь. Я вже ні на чому не наполягаю, я тільки хочу, щоб ти йшов до своєї мети, якою б вона не була.

Схил, покритий пишною зеленою травою, скочувався, здавалося, в глибину зарослого ряскою ставка; алмазні бризки виблискували на схилених до води гілках; вдалині, прорвавши павутину туману, полум'яніла мідна крона самотнього бука. Хемпшир, сирий і імлистий, неначе плив під своїм низько навислим небом.

— Моя мета вже близька, — сказав він недбало, але в той же час обачно; про обачність він тепер ніколи не забував. — Річ у тім, Тессі, сам не знаю чому, але я, здається, прийшов до думки, що твоя класова боротьба ближче якщо не до істини, то до мети більше, ніж усе те, про що говорять інші. Ні, ні, мені ніякого діла немає до класової боротьби! Але чомусь я краще Мак-Куїна розумію і відчуваю дух єдності, яким сильні твої робочі квартали. Я тепер знаю, де справжня сила, від кого можна найбільше очікувати. Біда тільки в тому, що навряд чи я коли-небудь зможу полюбити твій клас. А я йому не потрібен — ось що для мене найстрашніше.

Але це напівпризнання не торкнулося її; ім'я Мак-Куїна знову оживило перед нею

ненависний образ, і їй знову захотілося піти, втекти.

Він міцніше стиснув її лікоть і сказав: — Я розумію, Тессі! Я все розумію! Але дай мені ще трохи часу. Є ще один світ, який я повинен побачити лицем до лица. Тільки один! — Він говорив серйозно, але з якимось хлоп'ячим захопленням. — Так що не квап мене.

Вона не намагалася вирватися; але сльози її висохли, вона закусила губи і знову дивилася твердо і рішуче. Її руки, не печені і чимось несподівано зворушливі, трохи тремтять, видаючи хвилювання. Але вона не ворушилася, майже не дихала, поки його тепла рука не торкнулася ненароком до ледь помітної опуклості її грудей. Вона здригнулася, притиснула його руку, зітхнула, і хвилювання захопило її. Воля її здала; тепер вона потребувала жалості. Вона припала до нього і так стояла, поки він шорстким від вітру пустелі пальцем розмазував невисохлі сльози по її розпалених щоках.

Місіс Гордон прийшла до Тесс з розпитуваннями про сина.

— Де він, Тессі? Я його останні дні зовсім не бачу. Він в Лондоні? Він все ще знімає цю огидну кімнату на Фулхем-род? Зараз він теж там?

— Ні. Від кімнати він відмовився. По-моєму, він в Лондоні у Везубі.

— Дивна особистість цей Везубі. Щось в ньому є не цілком доброякісне. Як ви думаєте, Тессі, Неду ніщо не загрожує?

— Ні ні. Можете про нього не тривожитися.

Потай схильна до деякої чутливості, місіс Гордон ставилася до Тесс по-материнськи щиро та тепло, а та платила їй ласкаво-шанобливим ставленням, в якому були і чуйність і вміння лавірувати між гострими гранями характерів матері і сина. Нехай цілі світи поділяли обох, все одно їм було добре разом, тому що їм цього хотілося. Приємно побродити з кошиком по сільських дорогах, зайти в два-три знайомих будинку в селі; таке ходіння за покупками стало у них незмінною і милою традицією.

— Терпіти не можу ці мотузкові сітки, з якими всі тепер ходять, — сказала місіс Гордон, подаючи Тесс кошик. — Вони перетворюють життя в якесь суцільне похмуре очікування. Стаєш більше схожий на звіра, що підстерігає здобич, ніж на людину, що виходить купити собі їжу.

Тесс несла свій кошик, як доярка дійницю, надівши її на мармурове білу руку біля самого ліктя.

— Якщо вже вам подобається тримати кошик так, — сказала місіс Гордон, — то ви повинні не розмірно крокувати по дорозі, а бігти, підстрибуючи. Ну ж бо! Я люблю дивитися, як бігають підтюпцем. У наш час навіть діти, здається, цього вже не вміють.

Тесс розсміялася і взяла її під руку. — Бачили б ви Неда, коли йому раптом закортить перестрибнути через паркан. Уявіть, в ньому ще живі подібні бажання.

Місіс Гордон, трохи зажурившись, кивнула головою. — У Неда все завжди жваво, Тессі. Усе. Мені здається, він пам'ятає кожную прожиту їм мить, включаючи і те, що він в цю мить відчував або думав. Може бути, саме тому він не любить згадувати про своє минуле.

Темою їхньої розмови завжди служив Гордон; кожної хотілося щось про нього почути, і кожна готова була що-небудь про нього розповісти.

— Невже це минуле так вже неприємно йому? — засумнівалася Тесс.

— По-моєму, дуже, — відповіла місіс Гордон. — Вас ніколи не дивувало, що у Неда зовсім немає друзів?

— Як це немає! А Сміт, а Везубі, а ... а Мак-Квін ... — нестерпний був навіть звук цього імені.

— Дивно, що ви вважаєте Сміта його другом, — несхвально зауважила мати. — Сміт для Неда не більш, ніж забава.

— Ні, ні. Сміт — справжній друг. Може бути, Нед несвідомо, але і любить Сміта, і цінує, і має потребу в ньому.

— Що ж, тим краще, якщо вам так здається. Але я-то говорила про колишніх його друзів. Коли Нед повернувся, багато хто з них хотіли відновити з ним дружбу, але він усіх віднадив.

— Я думаю, це тому, що він всі свої почуття віддає своїм арабським друзям, — обережно припустила Тесс. — Вони, мабуть, тепер найближчі йому люди. Він все ще більше араб, ніж англієць. Він себе тут почуває вигнанцем.

— Як можна на батьківщині відчувати себе вигнанцем, Тессі? У мене це не вкладається в голову. Він в Англії. А Англія — його батьківщина.

— Ходімо через вигін, — раптом запропонувала Тесс, і місіс Гордон, піддавшись її наполяганням, протиснулася крізь вузький лаз в огорожі з глоду і ступила на стежку, протоптану на в'язкій землі коров'ячого пасовища. Але, зробивши два кроки, зупинилася і рішуче повернула назад.

— Ні, не піду цією дорогою. На тому краю луки я бачу місіс Джоллі, а вона вічно пристає, щоб я купувала в неї яйця, масло і навіть вершки понад те, що належить за нормою. По-моєму, це нечесно. Якщо продуктів харчування не вистачає, всі повинні страждати від цього в рівній мірі, і нічого страшного тут немає. Я завжди з трудом стримуюся, щоб не відчитати цю місіс Джоллі як слід.

— Коли я жила в Ланкаширі, — заперечила Тесс, — ми в недільні дні завжди відправлялися по селах роздобувати яйця, масло і вершки. Про моральний бік справи ніхто не думав. І вам це ні до чого. Ходімо! Якщо можна що купити, купимо і влаштуємо бенкет на весь світ ...

— У ваших ланкаширських друзів були діти. Це велика різниця.

Але питання про різницю між мораллю вільного вибору і мораллю необхідності так і не було вирішене, тому що не дуже цікавило співрозмовниць. Вони продовжували свій шлях, і тривала пауза з неминучістю привела до відновлення розмови про Гордона — вигнанця, як ніби ця розмова і не переривався.

— Мені здається, у Неда взагалі немає більше батьківщини, — сумно сказала Тесс.

— Тим гірше для нього, якщо так. Біда в тому, Тессі, що Нед прагне знайти якесь особливе, генеральне рішення людських проблем, яке може запобігти катастрофі, що нависла над людством, і в ім'я якого не шкода віддати все, в тому числі і власне життя.

— Що ж, це благородне прагнення! — гаряче заступилася Тесс.

— Безперечно. — Місіс Гордон здавалася все більш стурбованою. — Але у нього з'являється схильність до небезпечних узагальнень, і ми повинні бути насторожі. Всього лише кілька днів тому він завів зі мною розмову про Фукса — того злочасного німця, якого судили за передачу секретних відомостей росіянам. Наскільки я розумію, Нед бачить в Фуксі людину, яка спробувала вирішити основну з основних проблем. На думку Неда, людина повинна ясно уявити собі, що потрібно для користі справи, що відповідає його цілям і ідеалам, і тоді вже самовіддано віддатися служінню цій справі, не рахуючись ні з національними, ні з будь-якими іншими почуттями.

Боюся, що саме так він і збирається вчинити.

Тесс знала ставлення Гордона до Фукса. І вона раптом подумала про те, що саме з такими думками про необхідність морального вибору відправився він в Лондон, щоб зустрітися з американцем і з росіянином, яких обрав для цієї мети обов'язковий Везубі. Їй стало страшно, як би, зіткнувшись з цими двома крайностями, він не вдарився в одну або в іншу. А повний тривоги голос матері (так схожий на голос самого Гордона — виразний, обурений, наполегливий і в той же час холодний) продовжував застерігати.

— І ще я боюся, Тесс, — говорила вона, — що ця гра в Прометея може завести Неда занадто далеко, що в своїх пошуках героїчних звершень він зробить якусь непоправну дурницю. Я твердо знаю: якщо він не спуститься з олімпійських висот, — того, що він шукає, йому не знайти. Джек ближче його до істини. Нед занадто багато честолюбства вкладає в ці пошуки. Постарайтесь переконати його бути скромніше, більш поміркованим у своїх прагненнях. Інакше ...

Тесс вгадала всю силу передчуттів і побоювань, що затаїлась за рівним, виразним звучанням цього голосу. Тим страшніше були слова матері, чим вони спокійніше вимовлялися. Своєю навмисно недоговореною фразою вона хотіла сказати, що її син близький до кризи, до трагедії, до якогось страшного вибуху зсередини. І вона застережливо вказувала на те, що вчинок Фукса для нього не урок зради, але приклад справедливого вибору і самовідданого служіння ідеї.

Ця картина приреченості Гордона потрясла Тесс; їй стало страшно, немов і її життя невідворотно наближалася до того ж. У ній піднялося обурення проти нього за те, що він підстроїв їй цю пастку, і знову вона відчула, що потрібно бігти. Але бігти вона не могла — не вистачало сил.

М'який дотик до її плеча повернув її до дійсності.

— Ви зовсім як Нед, — сказала їй місіс Гордон. — Теж літаєте десь далеко.

Тесс засміялася, всім своїм еством відчувши реальність теплого сіренького дня, єдину, якій можна було вірити. — Вам би треба завести собаку, — оголосила вона; і, купуючи покладені за нормою яйця і масло, вони все ще продовжували цю розмову про собак.

Джек показав Тесс своє підприємство: ряди розумних машин, що вишикувалися обдумано і чинно в потоках зеленуватого світла, що летить зі стелі.

— Чому у вас не працюють жінки? — запитала вона.

— Тому що є досить чоловіків, — відповів він, знизавши плечима.

Вона зрозуміла, що означає цей жест. Джек не хотів звільняти своїх робітників, хоча їм майже нічого було робити. Браун, Ендруз, Джексон, Алістер. У будинку знали всі ці імена, але володарів їх бачили рідко, хіба коли вони котили на своїх велосипедах по доріжці, яка, огинаючи ставок, виводила до шосе.

Джек провів Тесс до свого кабінету — кімнату з зеленувато-оливковими стінами, в якій стояв характерний затхлий запах давно порожнього приміщення. Служитель приніс дві чашки чаю з заводського буфета. Джек зачинив за ним двері і, повернувшись до Тесс, запитав: — Що поробляє Нед?

— Він ці дні чимось зайнятий в Лондоні, — сказала вона; їй не хотілося говорити про навіжені надії Гордона навіть Джеку. — Я сама добре не знаю, в чому справа, тільки це щось дуже для нього важливе. — Але вона не витримала: — У нього нова ідея — вибір між Америкою і Росією.

Джек взяв калібромір, що лежав на столі і став крутити його в пальцях. З цікавістю розглядаючи його з усіх боків, він раптом сказав: — Тессі! Ви нікого іншого не любили за всі ці роки, коли Неда не було в Англії?

Питання було поставлене як би між іншим і в той же час з усією простодушністю, властивою Джеку, а тому не здалося безцеремонним. Тесс мимоволі посміхнулася, їй навіть захотілося сміятися в пориві материнської поблажливості.

— Я не свята, — сказала вона, сама здивувавшись цієї несподіваної легкості тону. — Були чоловіки, які мені подобалися; особливо один.

— Хто він був?

— Ніхто. Інженер — як Мур, як Сміт.

— А де він тепер?

— Це був одружений чоловік.

Джек підняв на неї здивований погляд і тут же почервонів, бачачи, що її насмішило його здивування.

— Про що ви зараз подумали, Джек? — запитала вона, сяючи посмішкою.

Він почервонів ще сильніше, але не приховав дивної думки, що прийшла йому в голову. — Я подумав про те, як ви далекі від життєвої вульгарності, Тессі. Всякі дурниці, властиві людям, для вас ніби не існують.

— Чому ви так думаєте?

Питання спантеличило його. — Тому що ви схожі на Неда. Дивись на вас — і здається, що вас ніщо не бентежить, ніщо не турбує.

— По-вашому, Неда ніщо не турбує?

— В області почуття — так. Тут для нього, по-моєму, виключені помилки.

— І нерозсудливості? — лукаво запитала вона.

Він мовчки, серйозно кивнув головою і відклав убік калібромір.

— Не про те, власне, мова. Мене цікавить інше — як вам вдалося досягти такого чудового, повного взаєморозуміння? Звичайно, обидва ви — люди неабиякі; може бути, цим і пояснюється ваше ... ваша ...

— Любов, кохання? — підказала вона, бачачи, що він мнеться, не наважуючись вимовити слово, що довершує його думку.

— Так. Любов, кохання! — Він глянув їй в обличчя, і від того, що слово було вимовлено, воно раптом здалося надто живою, дуже трепетною істотою для його незатишного, холодного кабінету.

— Любов — чудне слово, Джек. І мені здається, це не те слово. Не підходить воно якось ні до Неда, ні до мене.

— Занадто невиразне? — спробував він підказати.

Вона намагалася знайти свій епітет, але ніяк не могла. — Занадто ... занадто певне. Занадто просте, легке, неймовірно легке. Вона знала, що він чекає чогось більшого, щось суттєво важливе він хотів почути від неї.

— Знаєте, Тессі, ви і Нед — єдині дві людини на світі, яких я по-справжньому люблю. — Він опустил очі. — Я не знаю інших людей, які б так чудово зуміли знайти себе і своє місце. Нед — з його діяльною натурою, з його безкорисливим служінням арабам, з його глибокою вірою в можливість робити благородну і потрібну справу. І ви — з вашою мужньою готовністю врукопашну битися проти бідності та злиднів! Ви обоє так багато чого досягли, прагнучи до поставленої мети.

— Помиляєтеся, Джек, — сказала вона, кладучи ноги в бувалих туфлях на край залізного ящика, щоб надати всієї розмові недбалий, байдужий тон, — Ми обидва зазнали дуже багато невдач, прагнучи до поставленої мети.

— Ні, ні, Тессі! Тільки не ви! У чому ж ви потерпіли невдачу?

— У всьому. У собі самої, в своїй роботі, в своїх переконаннях, в своєму впливі на Неда. За сотню і інших речей. Навіть, — вона сказала це різко, але сумно, як ніби підкоряючись потребі висловитися, — навіть у відносинах з рідними.

Маленька і тендітна, вона здавалася ще меншою, сидячи у великому дерев'яному кріслі і упираючись руками в підлокітники, немов зі страху зісковзнути з нього. Це була поза настороженого вичікування, в якій відчувалося, як стрімкий буде кидок вперед, як тільки проясниться горизонт.

— З рідними? — Він досить знав про її рідних, і ці слова пробудили в ньому здивовану цікавість.

— Саме так. Перш за все мені взагалі не потрібно було їхати з дому, — сказала вона.

— Як можна так говорити! — вигукнув Джек, щиро обурений. — Хіба, отримавши освіту, ви тим самим не здобули перемогу над бідністю?

— Краще б я залишалася в трущобах Глазго: більше придбала б, менше втратила.

— Чого? — недовірливо запитав він.

— Самої себе.

— Ви хочете сентиментальничати, Тессі.

— Анітрохи.

Вона говорила з упевненістю, і йому було ніяково оскаржувати її власне уявлення про себе.

— А Нед?

— Не приймайте занадто серйозно мої слова, Джеку. Принаймні в тому, що стосується Неда.

Але він наполягав: — Ви, значить, вважаєте, що в Аравії він зазнав невдачі?

— Ні. О ні. Там він був у своїй стихії.

— Тоді — тут? Тут, так? Але чому ж, Тессі? — Це було більше, ніж просте прохання про роз'яснення, і Тесс довелося взятися за те, що вона собі раз назавжди заборонила: розтлумачувати Гордона його рідним.

— Нед просто не знає, з чим має справу, — коротко спробувала вона визначити. Не спускаючи з неї уважного погляду, Джек підпер рукою своє кругле підборіддя. — Не знає?

— Ну от хоча б ... — почала вона, але її нерішуча спроба задовольнитись безпристрасним судженням стороннього спостерігача не вдалася, тому що очі Джека, маленькі і блискучі, як намистини, вимагали, щоб в судження про Неда вона вклала душу. — ... хоча б те, що він бачить зрушення, які відбуваються в усьому світі, навіть тут, в Англії, але сприймає все це як свою особисту кризу; йому здається, що це він, він сам стоїть на краю прірви і повинен перескочити через неї без будь-чєїї допомоги. Подолати перешкоду силою власного розуму.

— І, по-вашому, він не в силах впоратися з цим?

Вона повела плечима, як би відмахуючись від його наполегливості, що тепер уже дратує. — Так, не в силах, — сказала вона з непотрібною різкістю, і від цього її слова зазвучали як звинувачення. — Не в силах, тому що він не розуміє, не віддає собі звіту в тому, що світ не може більше існувати таким, як він є, і тільки в цьому причина сум'яття, що охопило світ. Нед шукає інших причин, створює собі різні фікції — бунт інтелігента-одинака в ім'я якоїсь незалежної чесності духу, богорівної сутності вільного араба. Все інше просто не входить в його свідомість. Навіть сенс селянського повстання в Аравії вислизає від нього. Звичайно, його потрясли революційні події в Китаї і в інших азійських країнах, але їх мета і їх успіх однаково незрозумілі йому. Він ніколи не зрозуміє, чому перемагає революція, де б не відбувалося подія, — тут, або в Азії, чи навіть в його улюбленій Аравії. Але рано чи пізно йому доведеться розібратися в цьому, і тоді для нього настане трагедія.

— Але чому трагедія? — Джек закліпав очима. — Може бути, він стане на вашу точку зору, Тессі.

— Ви можете стати на мою точку зору, Джеку?

— Ні не можу.

— Ось і Нед не може.

— Нед і я — це не одне і те ж. Я знаю, що пригноблених спонукає до повстання необхідність боротися за своє життя. З цим я готовий погодитися. Але ніколи я не погоджусь з тими насильницькими методами, якими ведеться ця боротьба. А Неда це не збентежить. І тому я вважаю, що він міг би піти тим шляхом, яким йдете ви, — якщо, по-вашому, цей шлях кращий для нього.

— Кращий для нього?

— Тільки ви знаєте, що для нього краще, Тессі.

— Не треба так спрощувати, Джек. Не плутайте Неда зі мною, а мене — з насильством. Я ненавиджу насильство так само, як і ви, може бути навіть більше. Ви стикалися з насильством на війні, а цей вид насильства краще за інших. Мені знайомі гірші його форми — ті, які проявляються в нашому повсякденному житті з усім її неподобством. Що стосується Неда, насильство привабливе для нього тим, що в ньому є елемент рішучості, завершеності; воно дозволяє швидко вирішувати проблему життя і смерті. Але все це не наближає Неда до моїх класових переконань. Навпаки. Це може тільки наблизити його загибель — загибель насильницьку.

— Тоді врятуйте його, Тессі, від цієї божевільної помилки і уникнете трагедію, про яку ви самі говорите.

Вона встала. — Навіщо ви привели мене сюди і затіяли цю розмову, Джеку? Ви дуже боїтеся за Неда?

— Більше, ніж ви думаєте. — Він узяв конверт, що лежав на столі. — Але справа не тільки в моїх побоюваннях. Ви ж знаєте, що Нед віддав мені всі свої гроші?

Вона кивнула, вже розуміючи, чого він від неї хоче, і заздалегідь внутрішньо опираючись.

— Не треба б мені взагалі до нього звертатися! — продовжував Джек жалібним тоном. — Просто в ту хвилину мої справи були вже дуже погані. Зараз, мабуть, можна вважати, що найгірше вже позаду. Якийсь знайомий Неда з політичного світу (ймовірно, Моркар або Везубі) направив до мене замовника. Вчора я з цією людиною бачився в Лондоні. Наскільки я розумію, це так званий "блат" в чистому вигляді. Але обставлено все так, що не причепишся. Людина ця виступає в якості урядового контрагента, і найближчим часом ми отримаємо від нього велике замовлення на виготовлення частин для літаків. Для бомбардувальників, — урочисто уточнив він.

— Це нас надовго повністю завантажить. По суті, це порятунок — для мене, для підприємства. Для всіх нас. Тепер ми навіть можемо прийняти Сміта в компаньйони.

У неї майнула нова думка. — І ви хочете, щоб Нед теж став повноправним компаньйоном, так?

— Так, якщо він захоче. Так, звичайно, — сказав він ніби мимохідь. — Але перш за все, Тессі, мені хотілося б, щоб ви вмовили його взяти назад гроші.

— Ну ні!

— Дуже вас прошу, Тессі, не відмовляйтеся; це вкрай важливо для нас обох. Я б не став обтяжувати вас таким проханням, але якщо я сам заговорю з ним на цю тему, то лише зіпсую справу. Розмови про гроші у нас з ним не виходять.

Вона подивилася на конверт, який він їй простягав, — акуратний, делікатно незаклеєний, такий собі фальшивий grosбух для врегулювання особистих рахунків. Але вона не взяла його.

— Ні, — рішуче повторила вона. — Не хочу.

Він підсунув конверт ближче. — Я знаю, що Неду потрібні гроші. Але тут не в одних

грошах справа.

— Саме тому я й не хочу. Не намагайтеся повернути йому ці гроші, Джеку. І не просіть мене допомогти. Краще віддайте їх матері або вважайте умовно його часткою в підприємстві. Тільки не треба, не треба повертати йому, Джеку. Нехай все залишається так, як є.

— Але я не можу. Зрозумійте, це стоїть між нами.

— А так буде ще гірше, Нед, нещадний до самого себе, скривдить і вас. Він вас жорстоко висміє за спробу повернути йому гроші. Краще не викликайте його на це.

Джек відклав конверт, витер свої запорошені руки, витер і губи. Потім глянув на годинник і мовчки похитав головою. Набрив повні груди повітря і повільно, довго видихав повітря. Потім посміхнувся Тесс з потугою на невластиву йому іронію.

— Мабуть, це і справді смішно, — сказав він. — Нед мав би рацію. Не так легко виправити зроблену дурість. І з якого дива обтяжувати цим вас? — Він підійшов до неї впритул. — Мені залишається сподіватися на вашу відданість Неду, Тессі. Я тепер бачу, що тільки ваше розуміння і ваша любов можуть його врятувати. Все у ваших руках! Ми ж лише натворили дурниць і нічого не змогли для нього зробити.

Отже, він тепер належав їй: був відданий їй в дар рідними. Дорогоцінний дар це був, тільки занадто щедрий; вона знала, що вже не може прийняти його. Занадто довго вона чекала, підставивши руки. У неї вичерпалися сили.

Але вона відчула це занадто пізно: коли Гордон повернувся з Лондона, він сказав їй, що її терпляче очікування прийшло до кінця. Він подолав усі свої коливання. Залишилося тільки зробити останнє зусилля.

— Що ти таке зробив? — з тривогою запитала вона.

— Людина нічого не варта, коли вона одна, Тессі, — сказав він так, немов це був висновок з довгих роздумів. — Ти була права. Що міг я, одна людина, винести з бесіди з одним американцем або одним росіянином? Тільки відчуття, що і той і інший не менше мене жадають швидкого вирішення дилеми.

Вони сиділи на перилах горбатого сільського містка, перекинутого через струмок, який взимку струменів каламутним потоком бруду, а влітку пересихав і лежав потрісканим сіро-зеленим шаром. Гордон їв яблуко і спльовував в воду лиснючу шкірку. Розмовляючи, він дригав ногами і раз у раз неспокійно тикав Тесс в плече.

— Якби один з них показав мені хоча б проблиск тієї правди, на якій тримається його світ, в протилежність світу іншого, я б негайно беззастережно віддав усього себе в його розпорядження. Я б знайшов повноту життя в служінні цій правді. Чесне слово, Тессі!

Вона раптом притулилася до нього в пориві підсвідомої ніжності, як ніби їм дуже мало часу залишалося бути разом.

— Ну, наприклад, американець, — продовжував він, не помічаючи її настрою. — Правда, він — офіційна особа, і про це не можна забувати, хоч він і сказав, що дивиться на речі не з офіційної точки зору. Але взагалі він чудовий чоловік, і все у нього відмінне — костюм, сорочка, черевики, зуби, волосся, нігті. Ми розмовляли про Хітті, це

американо-сірієць, який так добре пише про арабів. Батько мого американця був місіонером в Сирії в ту пору, коли Лоуренс об'їжджав там євангельські недільні школи і знайомився з наставниками. А син тепер став фахівцем по арабським країнам. Так, цей чоловік розумний. Але не вільний від страхів. Він довго не наважувався назвати вголос те, чого він боїться, поки нарешті я сам не вимовив сакраментальне слово: комунізм, комунізм, комунізм! Це відразу розв'язало йому язика; він зітхнув з полегшенням і потім цілу годину тільки про комунізм і розмовляв. Треба сказати, спочатку я багато в чому готовий був з ним погодитися. Так. Так! У дечому наші думки, без сумніву, збігалися. Однак потім його ерудиція і всі його філософські резони кудись провалилися і назовні вилізло інше — страх, фарисейство самовдоволення і жорстокість сліпого, який норовить виколоти очі ближньому в ім'я рівності. Він стверджував, що готовий допомогти всьому вільному людству. Це було до ладу і мені сподобалося. Я заперечував лише проти того, що він вживає епітет "вільний". Немає на землі вільних людей. "Це, зрозуміло, вірно, — сказав він, — але ви не враховуєте, що свобода не є поняття абсолютне. Її можна розглядати тільки відносно, і ось якщо на чільне місце ставити людську особистість, то свобода існує тільки в некомуністичному світі". Він сказав, що Америка витрачає чималі гроші для того, щоб оберігати нашу свободу, і, якщо знадобиться, буде воювати за неї. Чудово. Тут, однак, з'ясувалося, що розплачуватися нам доведеться монетою, яка визначається негативно. Все що завгодно, крім комунізму. І він дійсно мав на увазі все що завгодно. Така доктрина по суті порочна, як її не підфарбовують і не обґрунтовують. Я сказав йому, що ідея, яка зводиться тільки до заперечення чогось, по суті своїй руйнівна, тому що вона живе лише знищенням всіх інших ідей, що протиставляються її трагічної беззмістовності. І тут він зробив хитро розрахований хід — заговорив про те, в чому я міг би принести реальну користь. Аравія багата нафтою, говорив він, і, оскільки боротьба за світове панування вже йде (нехай поки що тільки на околицях, а не в центрі), я міг би вжити свій вплив на те, щоб вказати правильний шлях арабським країнам. Аравії не потрібна нафта, зате їй потрібні гроші, гроші і гроші, щоб вилізти зі своєї кричущої, згубної нужди. Та чи згоден я зробити корисну справу — сприяти укладенню угоди, вигідної для обох сторін? Чи згоден я послужити благій справі? Чи згоден я врятувати, що ще можна врятувати для західної цивілізації? На цьому я перервав його, сказавши, що в ім'я того, про що він говорить, вмирати непристойно. А смерть — це така подія в житті, яке я не хочу опошляти.

Гордон жбурнув у воду огризок яблука, і негайно ж якийсь хоробрий горобець стрімко підлетів, щоб встигнути подзьобати його, перш ніж він потоне.

— Ця пташка з голоду не помре! — розсміявся Гордон. — Диви, він чекає, чи не кинемо ми ще. Ось ненажера! Давай почастиємо його цілим яблуком. — Гордон потягнувся до кулька, який тримала Тесс.

— Ще чого вигадав! — Тесс поспішно відвела руку з кульком. — Два шилінги фунт. Це виходить шість пенсів одне яблуко.

— Гаразд, куплю тобі ще фунт цього добра. У мене є гроші. Я ще не все витратив.

Як тільки розмова торкнулася грошей, забава скінчилася.

— Скільки у тебе залишилося?

— Чотири фунти і ще скільки-то шилінгів.

— А що потім? — запитала вона, явно стурбована його подальшою долею.

— Не знаю, — відповів він холоднокровно. — Може бути, навчуся жити без грошей. Або поступлю на службу куди-небудь в банк. Або пушу собі кулю в лоб.

— Більше ти нічого не можеш придумати? — запитала вона, але в тоні її звучав не іронія, а тривожний здогад, що борги, служба та самогубство становлять для нього однаково згубну перспективу.

— У Везубі є така безглузда ідея — щоб я написав книгу про себе. Щось на кшталт керівництва для людей дії. Обіцяє добре заплатити.

Ба! Розповідаючи про своє життя, я б неминуче став обманювати самого себе. А якщо б у мене і вийшло щось путнє, я змушений був би спалити це, як Лоуренс або як Гоголь — в нічному нападі божевілля. Моє життя не годиться в навчальні посібники. І повчальних висновків з нього не зробиш. Це просто історія одноосібної невдачі, одноосібної поразки. Таке визнання, Тессі, доводить, що я ближче до твоєї однобокої філософії, ніж ти думаєш.

Але тільки твій російський однодумець тут абсолютно ні при чому. Від нього я в цьому сенсі нічого не почерпнув і нічому не навчився. Вона слухала мовчки, не переривала його, боячись збити, і не квапила, тому що від цього вже нічого б не змінилося.

— Сам по собі він людина незначна, — продовжував Гордон, куйовдячи свою шевелюру, що одразу розсипається, жестом спантеличеного молодика. — Розумієш, Тессі, якщо у американця було занадто багато самовпевненості, то у цього росіянина її виявилось занадто мало. Він надто простий, ніякої загадкової душі я в ньому не відчув. Людина, яка абсолютно позбавлена егоїзму! Він викликав у мене почуття неприязні. Низенький, кремезний товстун, син слюсаря. Мені захотілося взяти його за комір і струснути.

Сперечатися з ним? Ні до чого! Він мені сказав все, що мені слід було знати. Старенька Англія задихається в чіпких обіймах дядечка Сема. Він сам сміявся від душі, дуже задоволений своїм жартом. Тоді я сказав йому: "Ось якщо дядечко Сем розколошматили вас вщент, тоді ви вже не будете сміятися!" Ймовірно, його це зачепило, Тессі, тому що він тут же відповів з убивчою серйозністю, що якщо деякі країни, може бути, і вціліють в разі нової війни, то вже Англія напевно буде стерта з лиця землі — своїми ж союзниками. А коли я запитав, що він може запропонувати в якості альтернативи війні, він заговорив про збір підписів під відозвою проти атомної бомби, в цей самий день отриманим зі Стокгольма. Я засміявся і запитав, чи відомі йому в історії випадки, коли б відозвами вдалося запобігти війні. Він погодився, що до сих пір таких випадків не було. Однак і історію рухають не прецеденти, а події, що розвиваються самотійно. Гігантські стрибкоподібні зрушення. І, за його запевненням, якраз зараз ми знаходимося в періоді такого зсуву. Повсталі народи Азії, і так далі, і

тому подібне. "Ну, а свобода? — запитав я. — А особистість? Моє індивідуальне, неповторне "Я"? " На це є у нього відповідь? Він сказав, що є. Що вільний розквіт особистості можливий лише там, де покінчено з експлуатацією, з убогістю, з невіглаством і з усім іншим в цьому роді. А що на зміну цим старим оковам можуть прийти нові, він відмовився визнати. Це дуже своєрідний екземпляр, Тессі; він зшитий не так, як був скроєний, людська сутність відлита в ньому в якусь нову, безособову форму, тверду і міцну, і це або дуже добре, або дуже погано — я поки так і не вирішив. Але розумний! Такі люди годяться, щоб пробивати лід на Північному полюсі. Безстрашна, невблаганна, соціалізована людина. Я впевнений, Тессі, що якщо буде війна, то, всупереч будь-якій логіці і всяким ймовірностям, перемога залишиться за ним. І цим він мені страшний. А в іншому можу сказати, що я з цієї зустрічі нічого не виніс.

Він замовк.

Але Тесс на цей раз не стрималася: — Вже хто-хто, а ти б, здається, повинен був віддати перевагу безстрашному, невблаганному, соціалізованому чоловіку над благодушним, чистеньким грошовим мішком.

Він тільки засміявся у відповідь. — Мені ні з тим, ні з іншим не по дорозі, Тессі.

— Ти сказав, що вже прийшов до чогось. — Це була нова спроба з її боку, але розпочата якимось неохоче.

— Я і не відмовляюся від своїх слів.

Він витягнув ноги і клацнув каблуками, потім глянув на свої руки, на небо, на засохлі огорожі, на далеку церковцю, яка ніби нахилилась над струмком. Потім задумливо посмикав себе за вухо, немов вимірюючи подумки відстань — довжину стрибка, який мали здійснити.

Якийсь старий з терновим посохом втомлено притулився до поручнів моста і, витерши ганчіркою кольору хакі зморшкувате синювато-бліде обличчя, поклонився сидячим. — Скажіть, будь ласка, сер, куди веде ця дорога? — запитав він.

Гордон взяв в руки його товстий посох. — Неважливо, куди веде дорога; ви скажіть, куди вам потрібно.

— Нікуди. Мені аби йти, — сказав старий.

— А, так ви паломник? — Гордон зіскочив з поручнів.

— Ні, що ви, сер! Я просто блукаю по дорогах, тому що, якщо зупинюся де-небудь надовго, мене засадять до робітного дому, і тоді мені кінець. Адже там забирають продуктові картки. Мені вісімдесят і два роки, але я ще тримаюся, сер.

— Ходімо, ми вас проведемо трохи, — сказав Гордон, взявши Тесс під руку. — Наступне селище — Кланфілд. А там вже підуть зелені пагорби, а за пагорбами — море. Таласса! [19] Таласса!

— Ну що ж, це мені підходить. — Старий накульгував, на одному черевіку у нього був відірваний каблук.

— Це добре, що ви не паломник, — сказав йому Гордон на прощання, коли вони дійшли до перехрестя. — Якби ви читали святого Христофора, Чосера, Ламартина,

Горького, ви б знали ціну цій справі. Паломники ніколи не доходять, куди потрібно.

— А мені нікуди не треба. Я старий солдат, сер.

— Тим гірше для вас.

— Але солдатська служба навчила мене крокувати без кінця.

— Без кінця і без мети! — заперечив Гордон. — Вже краще померти відразу.

Старий засміявся і помахав їм своїм посохом (вони вже звернули з путівця, і останні слова Гордон кричав, озираючись на ходу). — Рано чи пізно я так і зроблю.

До них долинули глухі синкопи його кроків, що поступово віддалялися.

— Шукає смерті старий, — сказав Гордон посміхаючись.

— Неправда. Чіпляється за життя, — заперечила Тесс. Їй стало сумно від цієї зустрічі.

— Ха! Ти просто розчулилася, Тессі. І потім, смерть здається тобі завжди небажаною. А тим часом це зовсім не поганий вихід, коли людина стара або зневірилася в усьому. Або зазнала поразки, як я.

— Можна було подумати, що він напрошується на жалість. — Я навіть заздрю цьому старому волоцюзі. Він жебрак і тому сподівається щось отримати в кінці своїх мандрів. Йому нічого вигравати і нічого втрачати.

— А тобі?

— Мені? Ах, не будемо зараз говорити про мене, Тессі. Скажи краще, як твій настрій? — Питання було поставлене добродушно, з легкою посмішкою на спокійному, ясному обличчі. Напруга, що сковувала його, зникла. — Мабуть, досить вже з тебе?

Вона кивнула, потім, зітхнувши притиснула до себе його лікоть, але очей не підняла. — Так, цілком досить, — сказала вона твердо.

— Що ж, ти хочеш поїхати звідси? — запитав він, все ще посміхаючись.

— Не хочу, а повинна, — відповіла вона, намагаючись зробити вигляд, що все дуже просто і нічого істотного тут немає. Але істотне негайно ж виникло. — Я повинна виїхати, поки не пізно. Інакше ...

— Значить, покидаєш мене? — наполегливо перебив він.

Вона знизала плечима. — Якщо хочеш, їдемо разом. — Було ясно, що вона сама не вірить у серйозність цієї пропозиції.

— Куди?

— Я думаю з'їздити до Франції, ненадовго, звичайно.

— До Франції? Ти? На якого біса?

— Сама не знаю. — Її зазвичай спокійні руки тепер судорожно ворушилися, мов м'яли щось. — Мені потрібно вирватися.

— Вирватися — звідки?

— Так звідси ж! Ось з цього ландшафту. — почуття, яке переповнює її немов захлюпнуло раптом все кругом — круті пагорби, дерева, що готичним склепінням сплітають в височині свої голі гілки. — В цьому краю все так — або чорне, похмуре, тверде, усталене навік, або м'яке, як тут, тепле, як тут, зелене, як тут. Я більше не вірю в це. Я ненавиджу це!

Він одразу ж підхопив її порив. — Тоді нема чого їхати до Франції, — сказав він. — Їдь далі, на широкий простір.

— Ні, ні. Зовсім не те мені потрібно, Нед. Я ... я хочу побачити щось старе, віджиле, і нехай воно блякне і руйнується у мене на очах.

— Тоді їдь ще далі, на схід. У Грецію, в Індію, в Аравію, нарешті. Там руйнуються ще давніші світи.

— Занадто далеко, — сказала вона. — Адже мені ж потрібно буде повернутися. В мене немає таких грошей.

— А навіщо повертатися? — запитав він. — Куди? — Втім, він знав. Геть звідси — від зелені і м'якого тепла; а потім назад, на північ — в чорну, похмуру твердиню. До теслярихи місіс Кру. Але говорити про це він не став.

— Тільки я не можу так виїхати ... — почала вона. — Я повинна знати, що буде з тобою, Неде.

— Зі мною? — Він раптом розвеселився, як ніби вирішивши, що її потрібно позбавити. Пройшовся підстрибом, перескакуючи через калюжі, круто повернув, засунув руку під борт своєї шкіряної куртки, насупився, лукаво блиснув очима з-під насуплених брів і, витягнувши складену газету, простягнув її Тесс.

— Дивись! — сказав він таким тоном, наче пропонував їй приємну розвагу.

Його палець навмисно ковзнув повз замітки, де говорилося про демонстрації, очікувані наступного тижня в Бахразі і на аравійських нафтових промислах. Ковзнув і утнувся в набране більш жирним шрифтом повідомлення про страйк лондонських докерів, який, за чутками, має розпочатися з завтрашнього дня.

— Ось що я хочу подивитися! — сказав він.

Його ладні, хоч і короткі ноги в солдатських шароварах знову затремтіли, неначе готуючись пуститися в глузливий танок перед нею. — Ось бачиш! — сказав він переможно. — Ось я і прийшов до цього. Страйк! Що ти на мене так недовірливо дивишся? — Він загородив їй дорогу, щоб змусити її зупинитися. — Я ж тобі казав, що я тепер набагато ближче до твоєї класової політиці, ніж ти думаєш. Бачить Бог, — він підняв очі, звертаючись до неба за підтримкою, — я з муками продирався крізь товсті томи, які містять в собі філософію цієї політики. І ось тепер підійшов до неї впритул.

Так, впритул, хоча, повинен сказати, я наляканий до смерті. Боюся, як би вона мене не проковтнула, ця твоя політика. Але все-таки я хочу з нею познайомитися.

Вона хотіла йти далі, але він пришпилив її до місця своєї наполегливості.

— Я хочу побачити цю політику в дії, Тессі, і ось відмінний випадок для початку. Страйк! Що може бути краще! Адже страйк — це те знаряддя, за допомогою якого ви маєте намір перекроїти світ. Це малий прообраз тієї великої боротьби, яка повинна привести вас до влади, чи не так? Ну ось і покажи мені її, Тессі. Адже тільки дія має для мене переконливу силу. Але я хочу, щоб ти мені її показала. Саме ти!

Тесс була аж ніяк не в захваті від усього цього. Навпаки, стрибки і пританцьовування Гордона дратували її. — Перестань скакати! — гримнула вона. — У мене вже голова болить від твоїх стрибків.

— Мені просто не стоїть на місці! — сказав він немов на своє виправдання. Але послухався і спокійно пішов з нею поруч. Він від душі намагався вловити її настрій, і вона це відчувала.

— Якщо ти хочеш побачити страйк, — сказала вона йому, — набагато краще тобі відправитися одному.

— Ні ні. Справа тут не тільки в тому, щоб побачити страйк. Що таке страйк, Тессі? Адже це — від слова "зіткнення". Сутичка, колізія. А кого і навіщо? Та й чи можна сутичками дійсно створити щось значне і потрібне?

Вона не здавалася, як і раніше недовірлива. — Ти і через це переплигнеш без усякого толку.

— Ні, дівчинко, обіцяю тобі. Я хочу побачити, відчути, зрозуміти. Але я хочу поглянути на це і твоїми очима. Так потрібно не тільки для мене, а й для тебе теж. Раз вже я прийшов до цього, Тессі, будь ласка, не ховайся від мене в свої спустошені глибини. Поїдемо завтра в Лондон.

Вона похитала головою і сказала спокійно: — Ти знаєш, що я вирішила розлучитися з тобою, Недді ... — Вона зупинилася. Не доказала.

Він перервав її: — Так, Тессі. Я знаю. Але тільки не так. Вона зволікала. Потім раптом немов вирішила вхопитися за щось, що витає в хмарному небі, і звести це на землю. — Добре, — сказала вона, перетворюючи оборону в напад. — Я з тобою поїду, Нед, але ...

— Ура!

— ... але тільки з однією умовою. — Останнім, відчайдушним зусиллям чіплялася вона за те, що він вже готовий був вирватись у неї і помчати знову в хмари. Він нетерпляче клацнув пальцями. — Заздалегідь на все згоден. Ну? Говори.

Його душевна легкість частково передалася їй. З лиця втекло напруження, але зосередженість залишилася: сині очі дивилися твердо, губи були рішуче стиснуті. Тільки щоки трохи порожевіли.

— Я поїду з тобою, я піду з тобою в доки, Нед, але тільки обіцяй мені довести справу до кінця. Нехай це стане для тебе тим звершенням, про яке ти говорив.

— Як це розуміти? — запитав він, прикидаючись здивованим.

— А так, що якщо ти повіриш в значення того, що побачиш, то ти не будеш мовчати. Скажеш про це щиросердно і так, щоб всі чули.

Він знизав плечима. — Прощу, обіцяю. Тільки навряд чи це комусь буде цікаво.

— Мені цікаво. І не тільки мені. Адже твій голос — теж голос як-ніяк. І він йде в рахунок. Але головне, це потрібно тобі самому.

— Невже це так уже й важливо?

— Дуже важливо. І вже потім не ухилятися, Неде. Ніяких половинчастих рішень і запізнілих роздумів. Якщо ти переконаєшся в правоті нашої справи, ти повинен вкласти в нього душу і всім, чим тільки можеш, служити йому.

— Наприклад, поїти страйкуючих гарячим чаєм?

— Може бути, і це. Але я не поїду, якщо ти не обіцяєш, що прямо підеш до мети.

Пора покласти край твоїм безглуздим пошукам невідомо чого.

Він підняв голову. Зловісна хмара затягла небо.

— Ну, а якщо твоя страйк мене не переконає, дівчинко? Нехай я навіть багато в чому готовий прийняти вашу класову філософію, але ж видовище вашої класової колотнечі, радість звияжних мас — все це може відлякати мене. Раптом таке майбутнє здасться мені жахливим? Раптом я вважатиму його неприйнятним для себе — особисто для себе?

— Тоді так і скажи. Але тільки скажи! Досить цієї гри в хованки ...

— А ти? Як це відгукнеться на нас з тобою? А, Тессі? Якщо ми остаточно розійдемося в поглядах, як нам тоді бути?

Але вона не дозволила збити себе і впевненою рукою вела його з захмарних висот вниз, на землю. — Там подивимося, — сказала вона. — Там подивимося. Я тільки хочу визначеності: за чи проти. І щоб про це було сказано вголос.

— Добре, — сказав він з жартівливий урочистістю. — Приймаю твою умову. — Тут йому раптом прийшла в голову забавна думка.

— Сподіваюся, Тессі, вони не скасують свій страйк і не підведуть нас?

Вона невимушено розсміялася. Однак її погляд, як і раніше тримав його. — Є ще одне міркування, — сказала вона лукаво.

— Змилюсь, Тесс! Не можна ж так відразу все на мене обрушити.

— Я думала про Гаміда ...

Але гарний настрій не покидав його. — Гамід теж братиме участь в цій затії.

— Яким чином?

— Якщо я щось нове зрозумію тут, я зрозумію це і для Аравії теж. Хіба істина не єдина? Для мене принаймні так, хоча вам всім, мабуть, це незрозуміло. Так, звичайно, якщо тут у мене нічого не вийде, тоді Аравія ...

Він зупинився біля хвіртки, влаштованої в загорожі, відкинув крючок і пропустив Тесс вперед. Потім не дуже спритним рухом зачинив хвіртку.

— Гаразд, не варто зараз про це говорити, — сказав він.

Перші краплі дощу впали на їхні обличчя.

— Що, побіжимо? — запитав він, підвищивши голос, як ніби кругом вже шуміла буря.

— Ні ні! Нехай нас гарненько промочить, — сказала вона в новому затишші, затягуючи тугіше жовту стрічку, яка перехоплює на потилиці її чорне волосся.

Через кособокий пагорб біжучою пеленою насувався дощ, квапливо витісняючи ще залитий світлом простір попереду. І в цій яскравій золотистій смузі світла чітко виступали гайок, скислі поля, звивини стежинок, в'язи в плутанині гілок, могутні дуби, зграйка білих птахів, які метушливо клювати щось на розпушеній, зораній землі. З труби фермерського будинку, зовсім рожевого в сонячних променях, йшов дим. Білий, сліпучо-білою цівкою піднімався він у небо. Все ніби завмерло в гармонії цих останніх миттєвостей — ідилічний гімн англійському ландшафту. І раптом все приховала жива завіса дощу і прямо в обличчя захльостав косий веселий потік. Вони з реготом

шльопали по калюжах, неначе школярі, що квапляться додому, і, кліпаючи, струшували краплі, які заважали їм бачити дорогу, бачити ландшафт, що розстелявся навколо. Знайомий ландшафт, прекрасний навіть зараз, під дощем.

Розділ двадцять четвертий

Опинитися раптом на голій землі східної околиці Лондона; виринути з чорного жерла підземки і котити серед сумбуру під'їзних шляхів, повз старих дерев'яних пакгаузів, що тісняться по сторонам; бачити Лондон в туманної далині, причому схожий на занедбані, порослі бур'янами руїни десь в пустелі, — який захоплюючий і багатообіцяючий початок для подорожі в інший світ.

Тут був простір. Дивне відчуття порожнечі народжували забудовані ділянки Боу і Бромлі, що полого сповзають до річки. Гордон і Тесс сиділи мовчки в закоптілому тролейбусі серед докерів в чорних куртках, зайнятих своїми розмовами, що складались з похмурих, уривчастих фраз. Гордон раптом нахилився до Тесс і сказав їй стиха:

— Треба було мені, мабуть, надіти брудну сорочку, чорну кепку.

— Це ще навіщо?

— Ми дуже помітні. Кидаємося в очі. Хоч чорну кепку треба було. — Він провів рукою по своїй великій непокритій голові.

— Ти не докер. Навіщо ж тобі бути схожим на докера?

З зростаючим хвилюванням Гордон дивився, як з вузьких бічних провулків вливаються все нові і нові людські потоки, утворюючи на дорозі густий натовп, крізь який вже насилу прокладав собі шлях тролейбус. Біля залізничного переїзду довелося зупинитися. У двох або трьох місцях ораторствували якісь люди, навколо яких збились купки слухачів.

— Приїхали? — запитав Гордон, бачачи, що частина докерів виходить з тролейбуса.

— Ще ні, — відповіла Тесс. — Ми поїдемо далі, на Коннаут-стріт, до доку Альберта.

Тролейбус дзвінками і поштовхами вимагав, щоб йому дали дорогу, але дорогу все щільніше забивали одягнені в темне люди.

Наелектризований потребою руху, Гордон скочив, немов струснувши кайдани, і став пробиратися до виходу.

— Підемо пішки, разом з ними, — сказав він Тесс. — Куди вони прямують? Що там, попереду? Він оглянув сірі виголені лиця — ні рішучості, ні прагнення до мети. — Всі люди похилого віку, повільний, важкий народ, — сказав він. — Ти впевнена, що страйк відбудеться? У них вигляд такий, ніби вони просто йдуть, як завжди, на роботу. Може бути, страйк скасували?

— У тебе якісь безглузді уявлення, — сказала вона йому. — Не думай, що тебе раптом підхопить і понесе стихійною силою. Страйк — це ...

Але він, не слухаючи заперечень, вже влився в натовп і покрокував серед щільної лави докерів, прикриваючись, ніби плащем, їх близькістю. Нарешті людський потік вилився на перехрестя. Звідси і починалася Коннаут-стріт; вони перетнули залізничне полотно і опинилися на круглій площі, де суцільною стіною стояли люди. Стояли спокійно, мовчки, курили і дивилися на масивні дерев'яні ворота доку Альберта, що

підносились перед ними..

— Так це тут? — запитав Гордон, здивований цією нерухомістю і тишею.

— Так. Головне — тут.

Самого дока звідси не було видно. Ні величезного двору, ні складських приміщень. Тільки кілька будиночків, залізничне полотно, заросле бур'яном і на тлі неба ажурний силует ферми підйомного крана.

— А тепер що буде? — запитав він.

— Побачиш. Мовчи і чекай.

Уздовж полотна юрмилися поліцейські в мундирах і касках.

— Глянь-но на цих, — сказала Тесс. Її голос немов розсипався окремими дзвінками різкими нотками.

— На кого?

— Ось на цих! — Вона вказувала на якихось людей в макінтошах невизначеного кольору, що прагнули триматися ближче до натовпу. Це теж була поліція, якій мундиром служило відсутність мундира. Але гірше всіх оті. — Біля замкнених воріт вистроївся в мовчанні загін поліцейських. Вони були в мундирах, але замість касок на головах у них були кепі. — Тримайся від них якнайдалі, Неде. Вони завжди намагаються штовхнути, дати підніжку, звалити, а того, хто впав, б'ють ногами. Намагайся не підходити до них близько.

— Але на них ніхто й уваги не звертає. Чому ж не видно ніяких ворожих випадів? Якщо це такі негідники, чому до них ставляться без злоби? — Його не пройняв раптовий порив ненависті Тесс, її дзвінкий голос, короткий гнівний рух голови. — Або ці докери так само бояться поліції, як ти?

— Хіба у них переляканий вигляд? — запитала вона, озирнувшись на тих, хто їх оточував.

— По-моєму, у них напрочуд сумирний вигляд, — сказав Гордон, видершись на перекладину огорожі і допомагаючи Тесс всістися поруч з ним. Тепер він зверху дивився на скупчення темних кепок і шийних хусток. — Що ж, вони так і будуть стояти, не рухаючись з місця? Це і є страйк?

Здавалося, він має рацію у своїй зневірі. Але раптом невисокий чоловічок в окулярах без оправ і в твідової куртці скочив на тумбу біля переїзду і закричав:

— Брати! Слухайте, що я вам скажу! Брати! — Люди стали озиратися на його голос і підходити ближче, відтісняючи поліцію трохи в сторону. — Сюди, хлопці! Всі до мене! — Він зробив знак тим, хто був ближче, щоб вони покликали інших, потім з упевненістю малорослої людини утвердився на своєму підніжжі і, відпустивши стовп, за який тримався, заговорив, жестикулюючи без перешкоди обома руками.

— Отже, брати, ми страйкуємо. Тепер це вже факт, ми страйкуємо. Вчора, як ви знаєте, керівництво СТНР [20] винесло рішення про виключення з профспілки братів Дікенса, Тімоті і Мирно. Рішення остаточне і оскарженню не підлягає. Профспілкові боси вигнали всіх трьох геть. У відповідь ми застрайкували, і, вірте мені, хлопці, це справа серйозна, якщо вже робітникам доводиться виступати проти профспілкових

верховодів на захист справжніх основ тред-юніонізму і солідарності робітничого класу.

У відповідь — ні нарікань, ні зітхань, ні загроз. Нічого!

Але Гордон розумів, що є щось значне в цьому мовчанні, і силкувався вловити його сенс, з першої ж хвилини ясний для Тесс. По виразу її обличчя, по проникливому погляді, по незвичайному кипінню пристрастей, що вгадувалося в ній, було ясно, що вона дихає одним повітрям з цим натовпом, охоплена тим самим поривом глухої ненависті, якому він залишався чужий. Він питав себе, чому це так. І приходив до думки, що вся справа в його невігластві, — адже йому і зараз було незрозуміло, чого, по суті, домагаються страйкарі і чим сильне це збіговисько людей саме по собі.

З'ясування фактичних обставин мало чим допомогло йому. Оратор-шотландець нагадав, з чого все почалося. Рік тому докери відмовилися розвантажувати два канадських судна, що прийшли в порт, в знак солідарності з профспілкою канадських моряків, які проводили в той час страйк. За відмову від розвантаження лондонські докери були піддані локауту. Це була не страйк, а саме локаут судновласників. Але цей локаут отримав підтримку лейбористського уряду і верховодів Ради тред-юніонів. І ось тепер, через рік, брати Дікенс, Тімоті і Мирно були виключені з профспілки як ініціатори відмови від розвантаження канадських суховантажів.

Дотримання елементарних основ профспілкової солідарності ставилося їм у злочин. Верховоди СТНР грали на руку підприємцям, намагаючись зламати бойовий дух докерів. Вони нападали на представників робочої маси, щоб убезпечити власні теплі містечка в Транспортній палаті. Але на цей раз вони перебрали міру. Напад був занадто безцеремонним. Докери повинні виступити на підтримку своїх низових керівників.

— Адже це виходить — свій проти свого, а не клас проти класу, — розчаровано зауважив Гордон. — Де ж тут класова боротьба, якщо страйк висловлює протест проти дій профспілки? Де ідея?

Але вона не слухала його: всю її увагу було спрямовано на шотландця, який із запалом, небезпечним для його рівноваги, кидав в пастельне небо свої викривальні слова.

— Артуру Дікіну і босам з СТНР легко сидіти в Транспортній палаті і іменувати себе профспілковими керівниками, зокрема вашими керівниками. Бачили ви їх коли-небудь тут, хлопці? Прийшли вони до вас сьогодні? Озирніться, подивіться навколо себе. Якщо Артур Дикин і компанія справді наші представники, чому вони не борються за поліпшення наших умов? Та чи знають вони хоча б, як ці умови? Бачили вони коли-небудь, як ми тут чекаємо годинами, під час дощу, в сльоту, в сніг? Нікуди сховатися, ніде сховатися, а коли цим шляхом проходить поїзд, доводиться щоразу кидатися врозтіч. І ось в таке згубне місце люди повинні тягатися в очікуванні роботи, та ще по два рази в день. А якщо і дочекаєшся цієї роботи? Чи пробував Дикин їсти ті помії, які складають нашу єдину їжу за весь дванадцятигодинний робочий день? Бував він в наших туалетах — брудних ямах, де сидиш, як тварина, під відкритим небом і у всіх на виду? Чи знає він, як приємно сідати в тролейбус, коли всі від тебе сахаються, бо ти

весь в бруді, засмальцьований і наскрізь пропах хлівом, — а все тому, що на роботі ніде вимитися і змінити одяг? Газети і політики клянуть нас на всі лади, якщо через страйки затримується вивантаження продовольчих товарів; але подумав хтось із них хоч раз, в яких умовах ми працюємо, вивантажуючи ці товари? За кого вони нас вважають? За кого вважають нас наші боси — за худобу, яка кращого не заслуговує!

Підійшов товарний потяг; паровоз тягнув низку вагонів-рефрижераторів; він з ревом випустив пар, розштовхуючи в сторони натовп, що скупчився на переїзді. Поїзд уповільнив хід, зупинився, потім з гуркотом рушив далі, але поліцейські скористалися становищем і тепер гнали окремі купки докерів уздовж полотна.

Один поліцейський з палицею в руці опинився раптом перед Гордоном, що з цікавістю дивився на все це, і, не давши йому отямитися, стягнув його з огорожі.

— А ну, злазь! — гримнув він. — Нічого тут стирчати. Заважаєш руху. Марш!

У пам'яті Гордона ожив образливий удар, отриманий ним одного разу від вартівника біля форту Уінслоу, поблизу селища Ашіка.

Арабський непотріб бахразського вартового прозвучав в окрику рум'яного лондонського поліцейського — адже це і був той зразок, за яким Уінслоу муштрував своїх арабських олов'яних солдатиків: неосвічений хам, що не бачить і знати не хоче, з ким він має справу.

— Смердючий виродок свині! — зі сказом процідив йому Гордон; і хоча це було сказано по-арабськи, фізіономія поліцейського злякано скривилася, як від ляпасу, і він озирнувся по сторонах, не наважуючись проявити владу без підмоги.

Тесс вчепилася в рукав Гордона і потягла його геть, з несподіваною силою долаючи його опір.

— Адже я ж говорила тобі: Не зв'язуйся! — задихаючись твердила вона, вштовхуючи його в натовп, що відходив, ступаючи по дорозі. — Невже ти не розумієш, чим це може скінчитися, якщо тут затіяти бійку?

— Все краще, ніж ця овеча смиренність, — мовив він. — Варто було жменьці поліцейських помахати кийками, і всі твої страйкарі розбіглися. Де ж тут класова боротьба або хоча б класова солідарність?

— Ти просто дурний! — нещадно відрізала вона. — Адже поліція тільки того і добивається, щоб хто-небудь пустив в хід силу. Як ти думаєш, чому всі ці люди ховають кулаки в кишені, коли їх ганяють, немов малих дітлахів? З боягузтва, по-твоєму? Нічого, коли потрібно буде, вони зуміють дати відсіч. Але зараз ще не час.

— І тому вони покійно розповзаються в сторони, — зауважив він. Але він і сам знав, що не маю рації. Докери йшли за рудим шотландцем, намагаючись підбадьорити його криками, і, коли він забрався на пішохідний місток біля другого переїзду, вони відразу стовпилися навколо. А він вже продовжував свою промову.

— Хочете, я розповім вам, що ще придумали Дикин і компанія? — крикнув він, побачивши, що наближаються поліцейських. — Вони підіслали до нас шпигунів-стенографів, щоб ті записували все, що тут йдеться. Тільки подумайте, хлопці, — шпики з робочих, члени нашого ж профспілки. Якщо поліція цим займається, що ж, на те вона

і поліція, але коли наші ж профспілкові лідери пускаються на такі справи, збирають докази проти нас, — це інакше як підлістю не назвеш. Мало того. Бачите ви цей місток, на якому я зараз стою? По ньому вже давно ніхто не ходить, проте він стоїть тут сорок років і нікому не заважає. Так ось тепер його вирішили знести. Вчора вже почали ламати ступені, щоб жоден оратор не міг більше говорити звідси. Вам не належить слухати ніяких ораторів. Вам належить тільки виконувати накази Артура Дікіна, який керує вами на відстані, зі свого кабінету в Транспортній палаті, звідки він вечорами котить на власній машині додому, на свою заміську віллу.

З-за зсуву насипу покинутої залізничної гілки вже поспішали до нього поліцейські, але він вчасно стрибнув вниз, встигнувши крикнути: — За мною, брати, на коннаутській пустир! Там поговоримо про все. За мною! Хай там як, на пустирі, нехай спробують звинуватити нас в тому, що ми заважаємо руху.

Докери розступилися, даючи йому прохід, і коли, пробігши по цьому проході, він звернув на Коннаут-стріт, весь натовп потягнулася за ним.

Гордон не відразу пішов за натовпом. Він стояв і дивився на заросле бур'янами залізничне полотно, на порожню станційну будівлю псевдотюдоровської архітектури — її сумний занедбаний вигляд надавав їй монументальності, якої вона не мала навіть в свої кращі дні.

— Подивися, це схоже на Лондон Річарда Джеффріса [24] — безлюдно, запущене, всюди сліди занепаду і руйнування. Перевернути тільки — і все розсиплеться на порох.

— Це просто стара залізнична станція, закрита через непотрібність, — сказала Тесс. — І бог з нею. Нічого розчулюватися руїнами, Неде! Йдемо, дослухаємо оратора.

— Мені досить того, що я вже чув, — задумливо мовив він.

— А мені ні. Йдемо, куди всі йдуть.

Вони приєдналися до довгого чорного потоку, який вливався в вузьку горловину пустельній вулиці, що самотньо простягнулася серед відкритого простору. За її останніми будинками, на краю похмурого пустиря, зеленіла трикутна ділянка, покрита вологою травою. Поруч був свинарник, обнесений парканом з проржавілого рифленого заліза, — потворна пляма навіть на цьому невибагливому тлі.

Сюди і попрямував шотландець, щоб продовжити свої викриття. Але це виявилось не так-то просто. Підтягнувши до паркану ламану тачку, він вліз було на неї, але високий паркан приховував його від присутніх на пустирі слухачів. Тільки коли за справу взялося чоловік десять, вдалося за допомогою цегли, ящиків та старих консервних банок спорудити таке підніжжя, стоячи на якому оратор височів над парканом.

— Ось вона, класова боротьба! — видершись на цей сідало, звернувся він до своїх слухачів. — Адже навіть сюди дісталися, навмисне поставили в цьому паршивому свинарнику огорожу вище, щоб ми не могли більше користуватися тачкою як трибуною. Кепські справи, брати, якщо закон, порядок і профспілкова дисципліна добралися вже до свинарника! Ну що ж, вони роблять свою справу. А ми давайте робити своє. Пропоную насамперед прийняти резолюцію протесту проти

неправильного виключення трьох членів профспілки. Потім визначимо програму дій і лінію нашої поведінки в розпочатому страйку. Всі факти вам знайомі, і ваші власні почуття вам теж відомі. Вносьте свої пропозиції, хлопці! Послухаємо ваш голос – голос робітничого класу!

Голос робітничого класу виявився чимось дуже складним і вузькоспеціальним, а програма дій зводилася до резолюцій, протестів і посиленні делегацій. Гордон не намагався більше стежити за тим, що говорилося; коли заклики до протесту змінилися пропозиціями послати делегатів в Транспортну палату, а також на інші збори докерів, він раптом відчув глибоку байдужість. Потім на імprovізовану трибуну піднявся один з потерпілих; але Гордон був уже настільки далекий від усього цього, що не став слухати. Він відійшов на кілька кроків, щоб з боку поглянути на Тесс, побачити її в світлі того, що відбувається.

Звідси вона здавалася зовсім іншою, немов він ніколи не бачив її раніше: маленька, схожа на сніжинку жінка, ніби приросла до того шматочка землі, на якому вона стояла. Її руки важко і нерухомо лежали в кишенях плаща; в позі була спокійна відчуженість від усього на світі, окрім тієї сили, яка утримувала її тут, де творилися такі важливі справи. Без капелюхи, бліда, в натовпі цих людей з похмурим і пильним поглядом вона здавалася такою ж, як вони.

Але вони позбавлені були цілеспрямованості, здавалося, їх об'єднує лише те, що вони однаково тримають руки в кишенях, на плечах у них однакові старі куртки, на голові однакові плоскі кепки, несвідомим рухом насунені на очі. І все ж Тесс так само невід'ємно належала до їх світу, як і кожен з них. Як і вони, вона не знала зараз іншого, окремого існування, іншого життя, крім того, яким жила тут, серед них.

Що ж пов'язувало їх? Ненависть? Він бачив, що Тесс кипить ненавистю до якихось соціал-демократів, що зрадили інтереси свого класу; але не це ж об'єднувало воедино всіх присутніх тут людей. Гнів? Може бути. Однак, аналізуючи і вникаючи все глибше, він зрозумів, що їх єдність коренилося не в політичних прагненнях і пристрастях. Вона була закладена в самій їхній природі, в природному інстинкті, і до нього не могли долучитися ті, хто, як він, народжений був в іншому колі. Ніколи, вирішив він, йому не переступити ту фізичну і психологічну межу, яка відділяє його від цього класу, точно так же, як ніколи людині з білою шкірою не стати чорним. Але, подумавши так, він тут же внутрішньо запротестував проти цієї думки: адже ніякої фізичної відмінності між ним і цими докерами не існувало.

Клас — не абсолют і не природна категорія. Клас — це характери і інстинкти, вироблені певним способом існування, це створений визначеним чином замкнений в собі світ. І стати частинкою цього світу зовсім неважко: потрібно тільки зануритися в нього цілком. Він мав рацію, коли говорив про чорні кепки; чорна кепка — це суть і початок всього. Але вступити в цей світ — значить повністю йому підкоритися, жити з натрудженими руками, із зігнутою спиною. Потрібно надломлювати свій дух, виснажувати розум щоденною важкою дванадцятигодинною працею. І це ще не найскладніше для того, у кого достатньо мужності, готовності і сили. Головне в іншому:

потрібно прийняти все те, що обіцяє цей світ, світ робітничого класу, — труднощі і простоту його існування, майбутнє, яке заздалегідь визначено його справами, його історією, а з часом підтвердиться і його самосвідомістю; бо зараз це ще мир, що не усвідомив повністю своєї могутності.

І Гордон нарешті зрозумів, у чому сила тієї людської маси, яка була перед ним. Їх інстинктивне єднання вже таїло в собі передвістя майбутнього досягнення своєї сутності, перші пробіски самосвідомості. Він фізично відчував це. У ріденькій мряці, під низько навислим небом цей тисячний натовп не дробився, не розшаровувався, не розкидався в різні боки ворогуючими стихіями, але височів суцільним масивом, мов могутня поросль ніким не сіяних трав на цьому пустирі. Як і Тесс, вони були одне з тією землею, на якій стояли. Вражений, він дивився на цю юрбу простих людей — людей важкого, суворого життя, прозираючи в них вірних переможців того прогнилого, розхитаного світу, що ще смутно маячив на горизонті. Їм буде належати весь світ, всі скарби розуму; переступити межу, стати одним з них — в цьому і буде те звершення, якого він шукав. Але тут же він здригнувся. Всі його сумніви, страх бути проковтнутим, опинитися крихітним і безпорадним перед цією гігантською стрімкою лавиною — все це знову нахлинуло на нього.

А неповторна своєрідність особистості? А привілей розуму? А велич відокремленої душі? Ніколи ще не стояв він на краю такої страшної прірви, перед такою загрозою всім цінностям його життя. Він простягнув руку і торкнувся Тесс за лікоть.

— Я вже досить бачив, — сказав він. — Підемо.

— Почекай.

— Підемо, Тесс!

— Ні. Я не хочу йти.

Тоді він повернувся і пішов геть один; один брів по чужим спустошеним вулицям, у вузьких ущелинах між будинками — туди, де починався тролейбусний маршрут. Тролейбус був порожній, і в металевому перестуку його частин чулася печаль розлуки. У страху і трепеті біг він від світу, що відкрився йому, тому що бачення неминучої перемоги цього світу обернуло його самого в ніщо. Бути може, тепер йому залишалася тільки Тесс, і він чіплявся за думку про неї, боячись повірити, що в катастрофі своїх останніх надій він втратив і її. І все-таки він не міг здолати в собі розуміння того, що з цього дня їх дороги остаточно і безповоротно розійшлися.

Основне було різним у них: мета і сенс життя.

Розділ двадцять п'ятий

Коли вони зустрілися знову, було так, немов саме через фатальну роз'єднаність їх двох світів життя на якийсь час залишило їх наодинці один з одним. Тепер вступило в свої права почуття, тому що, визнавши безповоротність того, що лягло між ними, вони усунули найболючіший привід до відчуження: їм більше не було про що сперечатися, і почуттю ніщо вже не заважало.

Тепер їх зустрічі залежали від погоди і від часу. У ці теплі дні короткої березневої ідилії їм була мила сільська природа, що оточувала їх, хоч вони і не шукали в лісистих

пагорбах і сірій ріллі якогось абстрактного значення. Чорно-зелений світ природи давав відчуття спокою, і тому вони робили його учасником своєї близькості.

Ніч приносила інше. Від хвилювання плоті — в тому стражданні, яке ніколи не збуває себе до тих пір, поки не випаровується пристрасть, — відкривався йому місячний лик невідомого перш світу. Рідкісна мить любові була сповнена такого багатства, такої приголомшливої новизни, що він немов німів від захвату перед тим, що збулось і від жалю за втраченим. Але вже в самій повноті близькості закладений був початок кінця, тому що воля одного з них, більш сильна, ніж воля іншого, неминуче повинна була повстати проти цієї інтермедії почуттів.

Він ніколи не каюся, ніколи не сумував після того, як любов брала своє, не відчував ніяких вульгарних докорів, наситивши свою плоть. Інша річ — вона. Тут була і незрозуміла лють, і печаль, і злі холодні сльози, які лякали його, і криві губи несамовитості, і ніжність, яка разом з гнівом скопилася в серці і раптом у бурхливому спалаху перелилась через край. Те, що відбувалося з ним, йому було зрозуміло. Тесс ж він не розумів, зовсім не розумів, і почуття поразки охопило його, коли її холодна мужність перемогла ніжність і вона сказала: кінець. Вона поїде додому, сказала вона, і поїде одна.

Але він занадто глибоко пішов у те, що було, занадто сильна була зміна, що сталася в ньому, і це заважало йому зважати на інші реальності життя.

— Я поїду з тобою, — сказав він.

Ця розмова відбувалася під час прогулянки: адже англійці і живуть і вмирають на ходу.

— Я не знаю, чого ти чекаєш від свого повернення мені це байдуже, — наполягав він. — Але я знаю, що все це позбавлене буде сенсу, якщо я не буду з тобою разом. Я тепер твердо знаю, що нам обом нема на що більше сподіватися, крім того, що є в нас самих. І ніякі ідеї, Тессі, твої чи мої, не змусять мене зруйнувати цю єдину надію.

— Що ж, дуже шкода, але, видно, доведеться мені її зруйнувати, — спокійно відповіла вона, і він відчув, що якщо серце її і було поранено, воля вже залікувала рани. — Ти сам знаєш, що нічого у нас не вийшло, Неде.

Він став заперечувати. Якщо щось і не вийшло, так тільки в тому сенсі, що вони не змогли знайти для себе одну загальну правду. Так, він бачив людей її класу в дії, і це не переконало його. Так, він не перейнявся ідеями, якими живе цей клас; він тільки зрозумів неминучість його перемоги — страшну неминучість. І його не тягне до себе світ, який не розуміє, що таке справжня свобода, не розуміє і не хоче зрозуміти, і просто котиться, розбухаючи і набираючи силу, вперед по шляху до майбутнього, де для особистості не залишиться місця.

— Особистість, особистість, Тессі! — твердив він їй, як ніби все зло для нього було саме в цьому.

— Про яку таку особистість ти говориш? — запитала вона. — Що це за приватна, бездоганна, богодана особистість, яку потрібно рятувати за рахунок інших? Особистість, про яку ти так турбуєшся, Неді, — це ти сам: твій інтелект, твій світ, який

ти сам же зневажаєш. Ти — ця особистість, тому що у тебе все це є, ти отримав це за рахунок інших. Але твій термін підходить; ось про це ти і вболіваєш!

— Так. Сумую! — визнав він, немов передбачаючи свою долю.

Але його жалість до самого себе не знайшла в ній відгуку. — Та неминучість, яка тебе лякає, означає, бути може, загибель твого світу, але в той же час це народження нового світу — світу для всіх інших. Цей світ буде існувати, Неде, і в ньому ми будемо ближче до джерела свободи, ніж твоя дорогоцінна особистість.

— Так ось навіщо ти їдеш додому! Хочеш повернутися до того жалюгідного життя, від якого пішла? Це твій шлях? — Так, це мій шлях! — сказала вона.

— Але ж це мученицький шлях, — уїдливо зауважив він, — безглуздий, неможливий, нежиттєвий.

— Ти думаєш? — запитала вона без всякого глузування. — По-твоєму, я повертаюся смиренною і приниженою, щоб принести все, що маю, в жертву рабству і злидням?

— Знаю, знаю, в чому твоя ідея, — заперечив він. — Братство між людьми.

— Так, і це теж. Але не тільки це. Більше, ніж це.

— А що ж ще? — запитав він вже без інтересу. — Що ще? Інше все — догма.

— Ну нехай догма, якщо тобі так хочеться, Неде, але це дуже нескладна догма: віра в себе. Нам більше нема на що опертися, дуже вже часто зраджують нас ті, хто береться керувати нами лише зі страху і ненависті до нас. Якщо все моє життя піде на те, щоб гнати таких зрадників з наших рядів, я буду вважати, що вона не пройшла даром ні для мене самої, ні для нашої справи. Де ж тут мучеництво? І хіба це така вже безглузда, нежиттєва мета?

— О, мета благородна! — сказав він, але без всякого наснаги.

— Що ж, значить, тебе і благородні цілі вже лякають?

— Ти знаєш, що це не так. Але, сказати по правді, мені зараз все одно — благородна твоя мета чи ні. Яка б вона не була, я не хочу, щоб ми через неї розлучилися. Нехай я не вірю або майже не вірю в твою догму, але я вірю в себе і в тебе. І від цієї віри я не відступлюся.

— Потрібно, Неде! Ти повинен відступитися. Твоя близькість для мене шкідлива. Ти — втілення того, з чим я борюся в собі. Як я можу повернутися додому, не звільнять від тебе? Адже ти принесеш з собою своє розчарування у всьому, свій викошений героїзм, свій самоаналіз, самообман, самобичування, весь свій душевний безлад.

Я не хочу цього. Ти, помимо своєї волі, загубиш все те, що я повинна зробити. А сам не будеш знати ні хвилини спокою, будеш відчувати муки, які зведуть тебе з розуму. Ні, ти не повинен зі мною їхати, Недді, це не потрібно ні тобі, ні мені. Для мене буде згубним твій вплив, а для тебе буде нестерпно товариство моїх близьких, ти ніколи не зрозумієш їх, не відчуєш себе серед них своїм. навіть в моїй родині ...

Він не сперечався; він знав, що вона має рацію. Її рідний дім в робочому кварталі Глазго виявиться для нього в'язницею, де він буде нудитися і врешті-решт загине. І все ж він відчував, що повинен все це побачити, повинен випробувати; і тому, не пояснюючи причин, він упросив її відкласти свій від'їзд на кілька днів. Вона неохоче

погодилася, не бажаючи відмовити йому в прощальному проханні; і тоді він один, нічого їй не сказавши, подався в Глазго.

Він був окрилений своїм задумом, але вже до середини подорожі його надії стали згасати. Була неділя, і, коли залишився позаду залізничний міст, що служив кордоном і воротами світу міських нетрів, він вирішив, що спробує поглянути на цей світ очима Тесс. У чому його сила, його душа, чим він притягує її, питав він себе, крокуючи по холодній вулиці, яка відразу ж здалася йому безцеремонним глузуванням над застарілими традиціями класицизму. Кожен з її кам'яних будинків був неначе масивна брила, вирубана невмілим наслідувачем з чорного вугільного пласта. Стрункості, витонченості, плавності ліній, свіжості фарб не знаходилося місця на засмічених вулицях.

Все тут було стерте, позбавлене життя.

Спочатку його вразило, що тут не віяло гниллю, смородом життя, що розкладається. Це не було схоже на організм, підточений хворобою, навпаки, це було щось страхотливо міцне і непорушне, цитадель людської темноти, чий стіни не пробити ззовні ніякими людськими зусиллями. Твердиня мороку! У нього застигло очі від її споглядання, але відвести погляд він не міг. Навіть люди стали здаватися йому якимись особливими, більше схожими на істоти, що вийшли із земних надр, ніж на звичайних людей. І все ж в кожному з спритних чорномазих дітлахів в чорних куртках і гумових чоботях, що стрибали і пустували на асфальті, він розпізнавав Тесс.

По боках тяглися будинку, глухі, замкнуті, кам'яні двори. Він зійшов на одні сходи, другі, треті, але запах вогкості, мила та дезінфекційних засобів — жалюгідних потуг на чистоту, безсилих перед коростою бруду, що в'ївся в стіни, — незмінно обертав його до втечі.

І чим далі він ішов, тим грізніше виникали в його пам'яті страшні подробиці, не відразу зафіксовані в свідомості: зелені діри щурячих ходів, прогнилі перила, на яких бракувало балясин, хиткі, надщерблені підлоги, вітер, що гуляє по забитим мотлохом коридорах, цвіль і важкий запах житла, сморід гниючих покидьків, щілясті двері, плями свіжої штукатурки, що нагадують присохлі болячки на тілі; і всюди: на дереві, на штукатурці стін — подряпини дитячих каракуль, сліди прагнення обділених людських істот хоч чимось замінити собі спілкування з живою природою.

Ось він, розпад! Але все ж ці стіни збудовані досить міцно, щоб ще довго бути свідками безперервної деградації людини. Твердиня мороку! Варто хоч на крок відійти, і вже здавалося, що це лише породження фантазії. Не може бути, щоб там жили люди! Стук грюкнувших дверей, біганина молоді на сходах — все це існувало в його пам'яті, але в дійсності існувати не могло. Ні ні! Жодна жива душа не стане грюкати дверима в такому місці.

З цим відчуттям він їхав додому, думаючи вже не про те, які почуття тягнуть Тесс в цю цитадель злиднів, але про те, що вона буде робити там. Коли вони зустрілися, він закидав її питаннями, що носили чисто практичний, діловий характер.

— Що ти думаєш робити? На що розраховуєш? Невже ти сподіваєшся, що можеш

приїхати туди, озброєна тільки усвідомленням свого обов'язку, і зруйнувати це кам'яне чудовисько, знести його з лиця землі? Або твоя мета — оздоровити ці нетрі? В цьому ти бачиш сенс свого життя?

Її стомлювала і засмучувала необхідність відповідати йому, і в перший раз блідість її обличчя здалася йому дивною, лякала.

— Єдиний спосіб оздоровити таку нетрі — це висадити їх у повітря, — сказала вона без будь-якого виразу. — Мова йде про цілий світ, а не про одну вулицю. Ти і сам вже зрозумів це.

— Але ти все-таки вирішила повернутися на цю вулицю. Це і є, значить, вірний шлях для чесних людей? Назад, в нетрі, в нетрі.

Їй все більше ставала тягарем ця розмова, але вона терпляче продовжувала її: — Якщо хочеш дізнатися, чим живе людство, Неде, потрібно йти в гущу людську. Для мене, принаймні, це так, тому що в цьому єдина правда життя, на яку я можу опертися. Я повинна повернутися туди. Заради всього, у що я вірю, заради своїх близьких, заради самої себе я повинна повернутися туди і спокутувати ту зраду, яку колись зробила.

Він зрозумів одне, по суті, він завжди розумів це: вона Антей, який сильний лише до тих пір, поки не відірветься від землі.

— Але ж за стільки років ти жодного разу не їздила туди, — сказав він. Вона мовчки похитала головою. — Згадай все, уяви собі все — можеш ти уявити, як ти будеш жити там, Тессі? Можеш?

— Ні, — сказала вона. — І все-таки я поїду.

Він не міг дивитися на неї, не міг винести думки про недавній розквіт її жіночності, схожої на квітку, що розкривається під теплими променями сонця.

— Все від догми, — сказав він раптом. — Віра, благородна мета, неминучість — все це так, але догма залишається догмою. Так чи інакше, я поїду з тобою, — сказав він, намагаючись заглянути їй в обличчя, але вона дивилася в інший бік. — Чому мені служити, коли всі спроби служіння закінчуються у мене невдачею? І чого мені шукати, коли я все вже втратив? Мені байдуже, в чому сутність тієї справи, яку ти вважаєш праведною. Я поїду з тобою. Буду вірити в тебе, і нехай це замінить мені віру в себе.

Знову вона спробувала відштовхнути його, на цей раз майже відчаєм. — Якщо я у тебе щось відвоювала, так не змушуй мене знову втратити це! — вигукнула вона. — Більше я не стану тоскно чекати, коли закінчиться твоє моральне самовдосконалення. Більше так не можна, Неде. Не потрібно тобі зі мною їхати. Я не хочу твоєї віри в мене, твоєї любові, твоїх запевнень, що істина для нас тільки одне в одному. Адже ти справжній руйнівник, хоч сам і не усвідомлюєш цього! Ти все на світі хочеш звести до тієї незначної крупички, яку називаєш особистістю, до цього вигаданого, неіснуючого абсолюту. Навіть в любові. Для мене це страшно. Може бути, люблячи тебе, я повинна була б прийти до такої ж повної безнадії, але я не можу — і не хочу. І тому я йду. Йду від тебе і від твого світу, який приречений на загибель. Я знаю свій шлях, він ніколи не співпаде з твоїм. Ніколи! У мене пропало б всяке бажання жити, якщо б я знову повинна була брести навпомацки поруч з тобою!

Це був кінець; вона розсудила — і йому залишалося тільки підкоритися її рішення.

І ось тепер, після того як їх благородне прагнення знайти спільну дорогу в світі закінчилося невдачею, вони повинні були попрощатися серед сумовитих буднів залізничної станції, де люди здавалися тінями, що не заслуговують на увагу, а почуття — чимось, на чому не варто зосереджуватися. Розлучаючись, вони міцно вчепилися в залізні пруті огорожі, як ніби в це зусилля м'язів пішла вся печаль і вся біль розлуки; потім обидва розтиснули руки і, повернувшись, пішли кожен у свій бік, несучи в собі більше почуття розлуки, ніж могла вмістити ця остання хвилина.

Розділ двадцять шостий

Але коли мотоцикл виніс його на простір першої сільської дороги, він уповільнив хід, тому що співчуття стало долати його і у нього раптом з'явилася думка повернутися і поїхати навздогін Тесс. Він загальмував. Обличчя в нього горіло і боліло, зведене напруженою гримасою; він сидів нерухомо, немов у якомусь заціпенінні, яке повільно гасило в ньому життя. Він знав, що не повинен переслідувати Тесс, і терпляче чекав, коли його воля здобуде звичну перемогу над хвилюванням. Однак хвилювання не минало, і тоді, прийшовши в люті, він вирішив, що переб'є його. Як скажений він помчав по розкислий дорозі, прагнучи в трясці і стрибках розгубити всі бажання, всі думки і турботи, всі інстинкти, що прив'язували його до землі. Він кинув кермо; з хвилину мотоцикл, підкоряючись силі інерції або тертя, ще нісся по дорозі, але потім, втративши напрямок, на повній швидкості проскочив поворот, пірнув в канаву, вимахнув з неї, метеором врізався в огорожу на іншій стороні і, перекинувшись кілька разів, відлетів в сторону. При цьому Гордона вирвало з сідла, неначе птицю, підхоплену шквалом, зметнуло в повітря і з усього розмаху гримнуло додолу.

Якби хоч одна людина була свідком того, що сталося, її могла потрясти настала слідом за тим зловісна тиша; сторонній шум безсило завмер перед безтурботністю сільської природи, нічого в ній не порушивши, — хіба тільки кілька овець, що паслись поблизу, з переляку розбіглися в сторони, але одразу ж забули про все і знову взялися мирно щипати траву.

Гордон лежав долілиць, цілий і неушкоджений, тільки злегка приголомшений силою свого падіння. Повинно бути, саме те, що він не чіплявся за життя, сам кинув своє тіло назустріч катастрофі, врятувало його. Він піднявся на ноги. На ньому не було жодної подряпини, тільки грудки бруду пристали до одягу та подекуди темніли плями від мокрої трави. Більше ніяких слідів пригоди.

Мотоцикл лежав в двох десятках кроків, але навіть здалеку було видно, що це вже не машина, а лише понівечені, пошматовані її рештки. Гордон з холодною злістю кілька хвилин споглядав їх, не рухаючись з місця. Потім повернувся і, вибравшись не без труда крізь проламану огорожу на дорогу, став чекати попутної вантажівки, щоб доїхати до дому.

Розділ двадцять сьомий

Коли він сказав матері, що повертається в Аравію, вона нічим не виявила свого хвилювання, тільки запитала рівним, спокійним голосом: — Ти думаєш, це буде

правильно?

Вона перевіряла рахунки, виписувала чеки, приводила в порядок заплутані домашні фінанси: зараз, коли справи Джека пішли в гору, виявилося раптом, що все це заслуговує її трудів та уваги.

Конторкою їй служив обідній стіл; так за цим столом вона і просиділа весь час розмови, тримаючи в руці перо і з чередою поглядів на розкладені перед нею папери.

— Чи вправі ти повернутися туди зараз, коли там знову ллється кров? — стримано пояснила вона свою думку.

В одній з газет, що лежали на столі, говорилося про кровопролитні антиколоніальні демонстрації в Бахразі і на нафтових промислах Аравії. Це набирало характер справжньої війни проти Англії: лунали заклики вигнати англійців не тільки з нафтових промислів, а й з пустелі і навіть з самого Бахразу. У бахразських містах не припинялися масові заворушення, на вулицях по-звірячому вбивали англійців і знищували належне їм майно; по суті це була справжня громадянська війна, тому що вже два або три дні жандарми і поліція намагалися ціною десятків життів відновити порядок. Кочові племена виступили теж. Вони напали на бахразські регулярні війська в Аравії і в декількох місцях перерізали нафтопровід, що тягнеться з краю в край пустелі. Те, що почалося як незначна політична демонстрація, швидко переростало в свого роду національну революцію.

Все це місіс Гордон прочитала, але вона говорила не як мати, що намагається утримати сина від небезпечного кроку. Вона нагадала йому про борг честі, про даному їм слові ніколи не повертатися в Аравію.

— Який там борг, яке слово! — з гіркотою заперечив він. — Свій істинний борг я порушив тоді, коли покинув трясовини Приріччя, повіривши брехливим запевненням Фрімена, ніби цим я рятую своїх друзів. Перед ким мені бути чесним, мамо? Перед генералом Мартіном і цим лицеміром Фріменом?

— Цей лицемір — майже жених твоєї сестри, Неде.

— Все одно він лицемір. Він і в цьому лицемір, — скрикнув Гордон. — Мені, в усякому разі, до нього діла немає. Хіба я повинен зважати на його поняття про честь, а не своє? Дотримуватися вірність його справі, а не своєї — справі повстання арабів?

— Не про те ти говориш, — сказала мати. — Ти повинен зважати на самого себе. Ти дав слово, що більше не повернешся туди.

Він бачив, що вона боїться, як би він не вчинив хибного кроку, непоправної помилки, яку вона не зможе пробачити навіть йому, і він намагався втриматися від суперечки, жаліючи її побоювання і її безмовну печаль.

— Чесна людина повинна зважати тільки на свою людську совість, мамо, і це наше єдине зобов'язання перед ідіотським світом, в якому ми живемо. Якщо є на світі істина, то вона може полягати лише в тому, у що віриш; а так як єдине, у що я вірю, — це справа свободи арабів, значить і іншого боргу честі для мене немає. Немає і не може бути! Одного разу я порушив цей борг — краще б мені тоді скласти голову в трясовині Приріччя, ніж зрадити самого себе і своїх друзів, нехай навіть поразка була неминуча.

Це була моя поразка, і тепер, щоб продовжувати жити і щоб відчувати себе гідним цього, є тільки один шлях: я повинен повернутися і знову знайти сенс життя в боротьбі за свободу племен.

— Це все розумування, Неде, — почала місіс Гордон, мабуть, збираючись сказати ще щось.

Але він різко перебив її: — Якщо ви так вважаєте, мамо, значить, ви не знаєте мене і не розумієте того, про що я говорю.

Вона задумливо кивнула головою. — Може бути, я і справді не розумію, Неде. Може бути, ти занадто далеко від мене пішов. Я знаю одне: ти ніколи не зробиш свідомо нічого поганого. Але існують ще інші зобов'язання, і я прошу тебе не забувати про них. Якщо ти тепер повернешся в Аравію, щоб продовжувати боротьбу на боці племен, тобі не уникнути зіткнення з твоїми співвітчизниками. На нафтові промисли напевно будуть послані англійські війська, а може бути, і в пустелю теж.

— Це для мене не нове, — сказав він. — Я завжди знав, що рано чи пізно мені доведеться вирішувати, і я зумію вирішити, коли настане час.

— Але як, син мій? Як?

— Не знаю! Дізнаюся тільки тоді, коли мені доведеться взяти на мушку якогось невдахи англійського солдата, посланого воювати проти того, у що я вірю і за що борюся. І якщо я не в силах буду вистрілити в нього в ім'я справи, яку вважаю правою, мамо, тоді мені залишиться тільки вистрілити в самого себе. Як воно буде — заздалегідь не передбачиш. Я знаю тільки одне: мова тепер йде про зобов'язання іншого масштабу, про правду вищу і більш грізну, ніж правда державного прапора. Зобов'язання перед людиною — ось про що зараз, можливо, потрібно говорити, тому що і зло зараз зосереджено в людині, в особистості, якщо хочете, а не в безглуздох міжусобних або міжнародних чварах. Зрозумійте це, мамо.

— Ні, цього я не можу зрозуміти. Справедливе завжди справедливо, а несправедливе — несправедливо, навіть коли мова йде про безглузді міжнародні чвари.

— Але тільки не про таких, як ця. У питанні про те, хто повинен панувати в пустелі або навіть в Бахразі, не може бути вибору між арабським народом і англійцями. Араби — законні господарі своєї країни, і ніяка мораль (навіть ваша християнська мораль) не сміє виправдати чужі права на цю країну. Справа тут навіть не в націоналізмі (націоналізм я зневажаю), а в елементарній моральній свободі, в праві кожного розпоряджатися власним існуванням незалежно від чужоземної моралі, що дозволяє під приводом турботи про благо ближнього вбивати цього ближнього заради бака смердючої нафти, видобутої в його пустелі.

— Так ось чому Тесс поїхала додому, Неде! Ти покинув її, щоб повернутися до боротьби за свої старі ідеї?

Він посміхнувся цій схвальній для нього постановці питання, і його поганий настрій розсіявся. — Тесс покинула мене, а не я її, мамо, — сказав він м'яко, але в той же час таким тоном, який явно виключав подальшу і більш докладну розмову на цю тему.

— Значить, справа не в твоїх переконаннях, Неде, а в чомусь набагато більше

звичайному? Може бути, це просто втеча? Тоді, може бути, я зумію умовити тебе залишитися. Хоча б заради сім'ї, якщо вже не заради чого-небудь іншого.

— Чи я можу бути корисний сім'ї, мамо. Грейс, ставши чи не ставши католичкою, вийде заміж за Фрімена і все життя буде терпіти його лицемірство, якщо тільки я не пристрелю люб'язного зятя де-небудь в глухому куточку пустелі. Джек, бідний миролюб Джек, досягне повної гармонії думок і почуттів, виготовляючи бомбардувальні пристосування для літаків.

Матері здалося, що ця думка для нього болючіше всіх інших; не знаючи, як полегшити цей біль, вона зважилася нагадати йому про себе.

— А я? — запитала вона. — Хіба переді мною у тебе немає обов'язків? Він подивився на неї з тугою. — Я, здається, втратив уже уявлення про свої обов'язки перед вами, мамо, але я знаю, що моє перебування тут нічого не може вам дати.

— Ти мені відмовляєш навіть в праві тривожитися про твою долю?

Йому не хотілося відповідати. Він мовчки відвів очі, немов підкреслюючи, що не хоче ніякої ніжності, ніякого тепла, ніяких проявів довіри, які могли б послужити сполучною ланкою між ними. Але його ненадовго вистачило. — Якщо для вас так важливо, щоб я залишився, я залишуся.

Здавалося, він навіть не усвідомлює, яку величезну відповідальність звалює на неї, надаючи їй вирішувати питання, від якого зараз залежало все в його житті: чи залишатися йому в Англії або їхати в Аравію. Мати подивилася на нього з подивом і навіть з жахом, як ніби відчувала, що будь-яка її відповідь стане для нього смертним вироком: залишитися, дотримуючись вірність обов'язку, — значить зачакхнути тут; поїхати, порушивши слово, — значить приректи себе на довічне вигнання.

— Ти мене якось просив, коли я з тобою, не торкатися ні політики, ні своїх материнських почуттів, — сказала вона. — Але ж тільки як мати я могла б просити тебе залишитися в Англії, Неде. Природа і інстинкт мають свої права. І все-таки я готова поступитися всім цим, якщо внутрішня правда і внутрішнє переконання велять тобі повернутися в Аравію. Я не хочу насилувати тебе, не хочу вимагати, щоб ти пішов проти самого себе. І тому я не прошу тебе залишитися.

Він мовчав.

— Але мені не хотілося б, щоб ти поїхав з тяжкістю на душі, — наполягала вона.

— Ні, мама.

— Тесс поїхала ображена?

Він похитав головою: говорити йому не хотілося.

— Я переконаю Тесс повернутися, Неде, — сказала вона. — За цей час вона стала для мене більше, ніж дочкою, і вона мені потрібна, особливо тепер, коли ти будеш в Аравії. Я переконаю її повернутися, тоді і ти зможеш бути за неї спокійний, знаючи, що вона тут, з нами, а не тягне десь жалюгідне і безглузде існування.

Він тільки сумно кивнув у відповідь.

— І Сміт нехай живе у нас, — продовжувала вона, охоплена своїми материнськими турботами. — Йому добре з Джеком, і він буде дуже радий оселитися тут.

— Сміт поїде зі мною, — сказав Гордон.

— Що ти, Неде! — у нестямі вигукнула вона. — Це була б велика помилка! Йому нема чого робити в Аравії. Він сам казав мені, що тут, у Джека, він вперше в житті відчув, що приносить користь, і щасливий цим. Не збивай його з пантелику. Може бути, тобі і треба їхати в Аравію, але йому — ні, ніколи.

Її хвилювання було таке безпосереднє, тривога така сильна, що Гордон стежив за нею з болючим інтересом. Вона інстинктивно чіплялася за Сміта більше, ніж за самого Гордона. Страх втратити Сміта пересилив її звичайну розсудливість і рідкісне вміння володіти собою. Була в цьому якась тінь іронії — в тому, що Сміт нарешті дочекався нагороди за свою скромність.

— Світ переходить до Смітів! — сказав Гордон, повторюючи давно придуману формулу.

Але він знав, що не в цьому тепер справа; мати відкрила йому справжнє значення Сміта в його житті. Саме присутність Сміта, сліпого до того, що в Аравії було головним, робило Аравію такою близькою, такою зрозумілою, такою потрібною Гордону. Щоб Гордон міг повністю розкритися в своєму ставленні до пустелі, знайти в ньому вираз свого істинного "я", необхідний був Сміт — для ясності і для контрасту. В цьому і було джерело притягальної сили Сміта. Гордон тепер розумів це, але не збирався удаватися до сентиментів з цього приводу, відмінно знаючи, що сентименти — корінь всіх дурниць. І так вже мати поставила його в безглузде і смішне становище; адже він тепер повинен був вступити з нею в боротьбу за Сміта, — тільки цього не вистачало!

Потрібно було випередити її в розмові зі Смітом, а затівати цю розмову Гордону дуже не хотілося: він не гірше матері знав, що Сміт зовсім не прагне назад в Аравію. Але відступати було вже пізно, і тому він відразу ж відправився до Сміта і прямо сказав йому, про що йде мова.

Сміт ухилився від прямої відповіді. — Але як же ви думаєте добиратися до Аравії? — запитав він, заклопотано хмуричись.

— Це не проблема — при наявності грошей і за допомогою Везубі.

— А у вас є гроші? — продовжував допитуватися Сміт.

— Два фунта чотири шилінги і шість пенсів. Але частина моїх грошей у Джека в справі. Загалом дістанемо скільки потрібно. Через гроші затримки не буде.

— Ви вважаєте, що у Гаміда зараз більше шансів на успіх?

— З тих пір як в Бахразі почалася революція, — безперечно.

— Але ж бахразці ...

Розмова йшла туго, ймовірно тому, що вони вже дуже давно не говорили про арабські справи, — принаймні так їм здавалося.

Гордон знизав плечима. — Для племен тепер бахразська революція — єдиний засіб до досягнення єдиної мети.

Сміт розважливо похитав головою: — Якщо бахразська революція зайде надто далеко, над пустелею з'являться англійські літаки, а на промисли будуть введені англійські війська.

— А вас це бентежить, Смітік?

Сміт промовчав, але з виразу його добрих очей і безбарвних губ можна було вгадати, що його бентежить ще багато іншого. Як ніколи, Гордону стало ясно: для Сміта Аравія більше не існує. Хоч би якими були причини, що свого часу погнали його в Аравію, зараз вони вже не мали сили, бо всі свої надії він там розгубив, а набутий там досвід послужив лише до того, щоб відбити у нього будь-яке бажання туди повернутися, особливо тепер, коли в будинку у самого Гордона він знайшов все те, чого в пустелі знайти не міг. Розуміючи це, Гордон цілком усвідомлював, що відвезти Сміта назад в Аравію буде злочином. Але Сміт був потрібен йому, і він без докорів сумління використовував ту владу, яку давала йому безмежна і фатальна в даному випадку відданість цієї людини. ("Більше ніж відданість!" — говорив він собі і не без задоволення крок за кроком холоднокровно відрізав Сміту всі шляхи до порятунку.) Сміт запевняв, що від нього, по суті, дуже мало користі в пустелі.

Але Гордон заперечував на це, що більшістю своїх удач колишнє повстання було зобов'язане машинам Сміта: досить згадати хоча б операцію з аеродромом.

— Адже тепер у вас буде Зейн зі своїми бахразськими механіками, — наполягав Сміт.

Це завзятість могла виявитися вирішальним козирем Сміта, якби розмова зосередилася тільки на Аравії. І тому Гордон поставив запитання: що, власне, збирається Сміт робити в Англії? Що може їх обох утримувати тут? Країна, де немає для них ні мети, ні справжнього справи! У Сміта знайшовся б відповідь, і Гордон цю відповідь знав: він буде жити тут, працювати разом з Джеком, і більшого щастя йому не треба. Але сказати так прямо Сміт не міг, адже і в цьому він залежав від Гордона. Залишитися в Англії, щоб насолоджуватися життям в тому новому світі, який відкрився йому у Гордона в будинку, означало відмовитися від Аравії і відректися від самого Гордона. Для такого рішення була потрібна груба і нещадна життєва хватка, якою Сміт був позбавлений, — це Гордон дуже добре знав, і знав, що ніяка завзятість тут не допоможе. Кілька кинутих мимохіть слів про те, що напевно чи Джек і інші члени сім'ї зможуть замінити Сміту Гордона, коли той поїде, — і Сміт зрозумів, що попався. Тільки тут, в останній відчайдушній спробі, він нагадав Гордону про дану їм обіцянку.

— Так, це була моя помилка, — сказав Гордон. — Але ви-то ніяких обіцянок не давали. Ви можете повернутися в Аравію з чистою совістю і нічого не побоюючись.

Сміт все ще не погоджувався, але Гордон, впевнений у своїй владі, не став більше сперечатися або переконувати. Він просто відправився в Лондон до Везубі і попросив його дістати, два квитки. Везубі не було діла до Сміта, але рішення Гордона його засмутило.

— Мене не дивує, що ви надумали повернутися в Аравію, — сказав він. — Оскільки ви не захотіли мати справи ні з Мак-Куїном, ні навіть, з Моркаром, для мене було ясно, що в Англії ви ні на що не сподіваетесь. Ви заблукали в пошуках чогось нереального, Неде, — шляхів до істини, до перебудови світу. Але ж за ці кілька тижнів ви повинні були зрозуміти, що все, на що тут можна сподіватися, — це трохи більше здорового

глузду, трохи більше компромісів, трохи більше порожніх обіцянок — стільки, скільки потрібно, щоб уберегти Англію як вона є від іклів зубастого світу.

— Тільки не оплакуйте мене, — сказав Гордон. — Ви занадто мало знаєте, щоб судити про мої невдачі.

— У вас не завжди будуть невдачі, — сказав Везубі. — Але біда в тому, що, якщо ви порушите слово і повернетесь в Аравію, ви багато втратите в очах англійців — і до того ж назавжди. Прощення не чекайте. Тільки я можу вас пробачити, оскільки я знаю, що у вас в думках щось більш значне, ніж розбурхана жорстокість непокірних боргу людей.

— Борг! Борг! Коли-небудь мене вб'ють в ім'я вірності обов'язку, — пробурчав Гордон. — А може трапитися і так, що половина світу переб'є під цим гаслом іншу половину.

— І вас при цьому буде хвилювати лише доля азіатської половини — так, Неде? Як і зараз?

— Я не про Азію думаю і не про мир, — заперечив Гордон. — Для мене важливо лише одне — людина. Я все-таки вірю в неї і живу цією вірою. Але тільки на Сході ще можна зустріти людину, вартої цього імені.

Араб — ось справжня людина. Нехай він дикун, невіглас, а все-таки він людина. У ньому збереглися і мужність, і благородство, і незалежність думки. Тільки такою і має бути людина, як я її розумію.

А холонокровні тритони, які населяють західний світ, в кращому випадку — біологічні особини, і я анітрохи не шкодую про те, що назавжди втрачаю їх товариство.

Везубі простягнув йому кілька паперових стрічок, недавно вийнятих з телеграфного апарату. У них повідомлялося про нові масові демонстрації на промислах Аравії і про те, що легіонери Азмі зайняли нафтоочисний завод. Зв'язок з Істабалом, столицею в пустелі, перервано. За наявними відомостями, четверо офіційних англійських представників знаходяться там, при особі еміра Гаміда, чие ставлення до ситуації поки невідоме. На території пустелі мали місце великі збройні виступи, проте тут же з телеграфної категоричністю стверджувалося, що, на думку англійських офіційних осіб, говорити про нове повстання племен немає підстав. Заворушення в пустелі носять епізодичний характер, і емір Гамід (за допомогою бахразької авіації) без особливих зусиль зможе відновити порядок.

— Ці факти ще не дають впевненості в тому, що повстання дійсно розгорнулося, — сказав Везубі.

— Факти! А на що мені факти! Ось що важливо. — Він вказав на ті рядки, де говорилося, що по всьому Бахразу відбуваються заворушення: демонстранти нападають на селища, міста, залізничні станції, склалося положення, що нагадує революцію. У столиці зараз спокійно, але будинки стоять замкнені, із забитими віконницями, подекуди досі палають пожежі. Король звернувся до підданих з закликом про мир і спокій; Азмі-паша на час кризи призначений військовим губернатором пустелі; проти групи заколотників, які намагалися захопити військові склади поблизу міста Бахраза, кинуто війська.

— Бахраз охоплений повстанням, це ясно; а раз так, то Гамід неодмінно підніметься. Ось єдиний факт, який має значення. Все інше — нісенітниця.

Везубі поставив йому кілька запитань, роблячи собі позначки для майбутнього коментаря; під кінець він запитав, що, на думку Гордона, має зробити англійський уряд.

— Англійському уряду вже пізно що-небудь робити, — сказав Гордон. — Повстання почалося. І на цей раз воно переможе.

— Але я все ж повинен дати якусь пораду уряду.

— Порадьте йому капітулювати. Так, так, я зовсім не жартую! Нехай краще відразу капітулює, визнавши бахразських революціонерів і повстання племен, інакше йому доведеться розгорнути в Бахразі і в пустелі регулярні військові дії. З Бахразом все скінчено. Якщо ви хочете, щоб англійці з честю вийшли з положення і зберегли свої нафтові промисли, порадьте їм капітулювати, а не те нехай шлють війська і літаки, щоб силою знищити будь-які спроби опору в Бахразі і в пустелі.

— Такої поради я не подам.

— Тоді висловіться за повну здачу позицій.

— Це теж неможливо.

— Є тільки два рішення.

— Значить, я не можу запропонувати жодного з них, — сказав Везубі. — Мій обов'язок — підказати примирливий вихід. Шлях розумного компромісу.

— "Трохи більше порожніх обіцянок!" — процитував Гордон. — Ні, це не піде. Ми вже довели арабів до межі такими методами. Тепер питання стоїть так: застосовуйте насильство або забирайтеся геть, і з точки зору англійських інтересів мені абсолютно байдуже, як воно буде вирішене.

Везубі прийняв це досить похмуро; втім, він тут же прояснився, як і слід було політично здоровій людині. — А, мабуть, це навіть непогано, що ви вирішили туди повернутися, — сказав він. — Може бути, саме вам вдасться витягти нас з тієї ями, яку ми через власну дурість вирили собі в Аравії. Ну звичайно ж, бог мій! Мабуть, ваше повернення виявиться для нас рятівним. Саме так я і виступлю у пресі, коли буду знати, що ви вже благополучно прибули.

Гордон залишив без уваги зміст сказаного і почав висміювати Везубі за його відчайдушні зусилля знайти надихаючий вихід з положення.

Але Везубі вже розробляв свою думку для друку, угляdivши тут новий фактор, який обіцяє виявитися ефективним. — Це можна буде піднести як фабіанство на практиці; тільки б Гордон виправдав надії.

Всі формальні рахунки зі старим світом були покінчені, залишалося тільки віддати данину сімейним почуттям; а оскільки такі почуття завжди суб'єктивні і важко піддаються вираженню, то кожен вважав за краще зберігати їх про себе. Ніхто з членів сім'ї, і перш за все сам Гордон, не показував виду при розставанні, що цей від'їзд викликаний необхідністю і що тут є привід для побоювань або тяжких роздумів. Здавалося, всім їм просто доводиться рахуватися з несподіваною примхою долі — тієї

самої долі, волею якої так багато плутанини твориться в сучасному світі. Одна лише Грейс, нехтуючи цієї умовності, сумно сказала братові: — Ймовірно, тобі й справді не може бути добре тут. Занадто ти не схожий на інших людей. Бідний Нед! — І вона повторила йому докірливі слова Розалінди, звернені до Жаку — любителю подорожей: "Намагайтеся гаркавити і носите дивовижне плаття, лайте все хороше в своїй вітчизні, проклиняйте ваше народження і мало не дорікайте бога за те, що він створив вас з таким, а не іншим лицем ". — Вона посміхнулася. — Так, якщо тобі хочеться бути не просто дивакуватим чоловічком, а чимось більшим, ти повинен виїхати.

Гордон внутрішньо пасував перед цією блаженною безтурботністю, позбавленою дихання життя, особливо коли підкріпити її була покликана душевна ясність Розалінди. Але все ж це було краще мовчазної, безпорадної розгубленості Джека або покірного смирення матері. Тут він принаймні міг відповідати не соромлячись. Він навіть сказав Грейс, що як брат і сестра вони зараз ближче, ніж коли б то не було. — Адже в пустелі я напевно зустрінусь з Фріменом. Цікава це буде зустріч, Грейс; не знаю, що я робитиму, якщо ми з ним зустрінемося лицем до лица і до того ж ворогами.

— А що стане робити він, це тебе не турбує? — зачеплена, запитала вона.

Гордон з співчуттям посміхнувся: йому-то ніякі принципові міркування не забороняли носити револьвер.

Мати сказала, що знайде спосіб посилати йому свої листи і листи Тесс. На цьому, власне, і закінчилося прощання: проливати сльози не в звичаї англійців; коли розвиднилося, Гордон поцілував матір у бліді губи, відчуваючи, який біль він їй заподіяв, обдуривши її надії. Тепер вона повинна шукати моральної опори в Джеку або навіть в Тесс; бажаючи хоч якось її підбадьорити наостанок, Гордон порадив їй негайно написати Тесс з проханням приїхати. Він сказав це, сам не дуже вірячи в силу своїх слів, але мати кивнула в знак згоди, і через хвилину єдиним, що ще пов'язувало їх обох, залишилася стара хемпшірська дорога, по якій Джек відвозив його в Лондон.

Посадивши Гордона в вагон третього класу поїзда, який повинен був доставити його і Сміта в Париж, Джек був схожий на турботливого й доброго старого, який і сам би радий поїхати разом з молодими, повернутися в минуле, якщо б це було можливо. На його жалюгідну ласкаву усмішку було важко дивитися, і Гордон став умовляти його не чекати відправлення. Джек, проте, не захотів піти, не попрощавшись зі Смітом, а той з'явився лише за хвилину до відходу поїзда.

Сміта проводжав батько — рослий, значного виду пан, який, привітавшись з Гордоном, мало не на руках вніс свого не менш рослого сина в вагон; а потім, коли вже закривались двері і кондуктор махнув прапорцем, він стояв на пероні, монументальний в своїй солідності, і говорив якісь загальні фрази Джеку. Поїзд рушив, але Гордон все дивився на цю людину, яка раптом виникла з якоїсь прихованої межі існування Сміта, на мить знайшла в реальність і негайно ж знову розсіялася разом з Джеком в хмарі міражу. Це була страшна мить для Гордона; думка про те, що він губить Сміта, здавила горло. І тільки вид довгих ніг Сміта, що простяглися поперек купе, заспокоїв його і відвернув від тривожного і болісного роздуму.

книга третя

НАФТОВІ ПРОМИСЛИ

Розділ двадцять восьмий

— Чекати, чекати, чекати! Це схоже на що завгодно, тільки не на повстання племен, — говорив Гордон Бекру, не те скаржачись, не те звинувачуючи. — Навіть кровожерливий Бекр, я бачу, розм'як і принишк від такого життя.

Бекр байдуже знизав плечима, і Гордон відійшов від нього, сердито підкидаючи на ходу ноги, щоб витрусити з сандалій пісок. Марно було чіплятися до чоловіка, який до цих пір побожно оплакував загибель свого друга Алі, кілька місяців тому вбитого кулею, що призначалася Гаміду.

— А всі ці мерзенні нафтопромисли! — знову заговорив Гордон. Далеко попереду, там, де земля пустелі зливалася з небом, обезбарвлені в спекотному мареві, блищали сріблом споруди нафтоочишувального заводу. — Суперечка не через пустелю і навіть не через окраїнні селища. Тільки ось через це. З нафтопромислами так чи інакше пов'язані всі, кого зміг підняти на боротьбу Гамід; на нафтопромислах сидять легіонери Азмі і сміються над нами, а Зейн тільки і чекає нагоди захопити ці нафтопромисли в свої руки. Я ж, дурень, служу їм всім розвідником, а сам нічого не знаю.

Бекр виліз на свого мокрогубого верблюда і поїхав геть, бурмочучи собі під ніс: "Занадто багато він хоче знати, цей чоловік, а доброго слова від нього не чекай; і ні цінувати старих друзів, ні сумувати про втрату їх він не здатний". Гордон стусанами змусив свого верблюда піднятися на ноги, сів і погнав його слідом за Бекром повз поплутаних клубків колючого дроту, від якої вони звільняли дорогу. На шляху їм попалося бедуїнське сімейство, що складалося з одних жінок; на ріденької весняної травичці на узбіччі дороги ці жінки пасли з десятків кіз і чорномордих овець. Гордон крикнув їм, щоб вони зараз же прибиралися подалі, не те легіонери, що засіли на нафтоочисному заводі, переб'ють їх всіх до однієї. Але ті у відповідь стали скаржитися, що Гамід відняв у них мужів, дав кожному рушницю і верблюда і викрав до себе на службу, а на закінчення обрушилися з лайкою на Гордона і Бекра, називаючи їх злодіями і викрадачами.

— Та про що ви плачете? — з насмішкою крикнув їм Гордон. — Гамід скоро дасть вам землю, збагатить вас. Хіба це не щедра плата за кількох жалюгідних скотоложців, які били вас смертним боєм?

Жінки завили ще голосніше, і Бекр кинув їм мішок фініків; Гордон же, не зупиняючись, продовжував свій шлях і скоро опинився перед високою огорожею, за якою знаходилися нафтопромисли і нафтоочисний завод. Звідти відкрили по ньому вогонь, і він гукнув Бекра: нехай послухає, як акуратні англійські кулі цілком заслужено намагаються укласти його на місці. — Там, звичайно, не відають, в кого стріляють, — додав він з гіркою усмішкою.

Він зупинив верблюда і, не звертаючи уваги на постріли, уважно розглядав пошкодження в огорожі, завдані панцерником Сміта. — Ось тепер я служу розвідником Сміту, — сказав він, звертаючись до Бекра, але, озирнувшись, побачив, що Бекр

завбачливо відстав і що він один. Він знизав плечима і, повернувши верблюда, пустився навздогін за довгою, що тяглася по піску тінню Бекра, назустріч низькому сонцю пустелі.

Вночі генерал Мартін покинув обложені нафтопромисли і відправився шукати Гордона. Без парламентарського прапора, не криючись, в звичайній своєму одязі, він їхав по пустелі і кликав Гордона (попросту вигукуючи його ім'я), і перші ж зустрічні кочівники ледь не вбили його. Його відвели до багаття Гордона. Знайомі блакитні очі хльоснули його пронизливим глузливим поглядом, але одразу ж знову напівзаплющились в роздумах. Подали каву; вони пили і мовчали, поки у генерала не скінчилось терпіння.

— Знаєте, Гордоне, — сказав він, — мені іноді приходить на розум, що ви свого роду соліпсист. Якщо ви і визнаєте існування зовнішнього світу, то лише в тій мірі, в якій це необхідно, щоб виправдати ваше уявлення про нього.

— Це що, вітання з нагоди мого повернення в Аравію, — запитав Гордон, — або моральна оцінка факту?

— Моя моральна оцінка для вас вряд чи істотна, — похмуро заперечив генерал і змахнув рукою, щоб відігнати настирливих нічних комах, приваблених світлом багаття, тим же помахом відганяючи залишки колишніх невдоволень і жалю. — А вже якщо на те пішло, може бути, зовсім непогано, що ви повернулися.

— Тільки не намагайтеся підчепити мене на вудку "користі справи"! — сказав Гордон. — Що вам потрібно? Знай я, що ви засіли на промислах разом з Азмі і його легіонерами, я був би, мабуть, обережніше.

— Так, ви дуже необережні, Гордоне, — докорив його генерал. — Сьогодні вранці ми вас бачили через пролом в огорожі. Якби я не стримав запал наших бахразських друзів, будь-який з них легко міг підстрелити вас.

Гордон ліг на килим, нітрохи не зворушений виявленої генералом турботою про його життя. Він немов забув і про генерала і про все на світі. Здавалося, мірний ритм його дихання — єдине, що має значення в нескінченності і тиші цієї ночі.

— Дивно, — генерал неспокійно озирнувся. — Мені весь час ввижається запах жасмину. Не може ж бути, щоб в цю пору вже цвів жасмин.

Гордон, струснувши з себе забуття, пояснив, що його люди палять сухі жасминові кущі ("блюзнірство — варити каву на зітханнях закоханих"). Генерал обвів поглядом розсип мерехтливих вогників і запитав Гордона, що за люди у нього на цей раз.

— Гамід повернув вам всіх ваших бродяг? — добродушно поцікавився він.

— Всіх, — відповів Гордон, — крім тих, які стали жертвами підприємливості Фрімена. Я довірив цих людей Гаміду, він взяв їх на платню, і вони стояли табором біля міської брами. Але Фрімен послав бахразський літак, який скинув на них парочку бомб для наведення порядку, і двадцять чоловік були вбиті на місці. А поки наспів Гамід, встигли померти ще двоє.

— А-ах! — Зітхання генерала висловлював абстрактне співчуття, але до нього домішувалося цілком конкретне презирство за адресою співвітчизника. — Як зустрів

вас Гамід? — м'яко запитав він.

— Як справжній чоловік! Він плакав, і я теж.

— А як він поставився до повернення Сміта?

— Сміта? — Це ім'я викликало у Гордона роздратування. — Так само, звичайно! Вони тут всі носяться зі Смітом. "Улюблений брат", "чиста душа", інакше його і не називають.

— Мене дивує, що він поїхав з вами. Коли ми останній раз бачилися в Англії, мені здалося, що він дуже захоплений своїм планом — осісти на місці і в компанії з вашим братом зайнятися промислової діяльністю. Але, зрозуміло, там, де справа стосується Аравії, ви і Сміт один від одного невіддільні ...

Гордон підкинув у багаття суху гілку. Гілка спалахнула; він швидко відсмикнув свої чіпкі пальці і відвернув від вогню розчервоніле лице. — Я привіз із собою Сміта, тому що він мені потрібен, — сказав він похмуро. — Коли тут все скінчиться, я зараз же відправлю його назад, до Англії, до мого брата.

— Коли тут все скінчиться, — повторив генерал; і, приймаючи його формулювання, запитав: — Ну, а Гордон що має намір робити, коли тут все скінчиться?

Гордон знизав плечима. — А чи не все одно? На цей раз я буду служити повстанню до самого результату. Ніяких обітниць вигнання, ніяких компромісів. Все своє минуле, сьогодення і майбутнє я вклав в справу повстання племен і тепер повинен виправдати це. Нічого іншого для мене не існує. На цей раз, генерал, я дочекаюся успішного закінчення боротьби.

— Якщо тільки вона закінчиться успішно, — глибокодумно зауважив генерал. — Але зараз питання навіть не в цьому, а в тому, щоб вона взагалі закінчилася. Як нам привести її до кінця, Гордоне?

Гордон усміхнувся. — Якщо це питання повинні вирішувати ми з вами, генерале, що ж, вступимо в бій, адже ви давно цього хотіли.

У словах Гордона була насмішка, але незлобива; і коли генерал нагадав, що їм вже одного разу довелося вступити в бій з-за аеродрому — в ході минулого повстання — і що він, кадровий військовий, виграв цей бій, Гордон втомлено заперечив:

— Раз ви виграли бій, генерале, навіщо ж ви тут і ведете його знову?

Генерал повернув голову до загорнутий фігурі, навколо якої все більше і більше густішала безмовність ночі. — Це вже другий бій, Гордон, і повстання теж інше. Думаю, що це нове повстання вам так само не до душі, як і мені. Мабуть, друзям Гаміда, бахразським революціонерам, вдалося обійти його, інакше він навряд чи вп्लутався б в їх безглузду гру з нафтопромислами.

На мить Гордон пожвавився. — Не така вже це безглузда гра, як вам здається, — уїдливо зауважив він. — Ймовірно, цілі та переконання міських робочих так само чужі Гаміду, як і мені, але нафтопромисли — та ціна, яку він готовий заплатити за їх допомогу. Ви добре знаєте, що повстання племен було б немислимо, якби міські фанатики не підірвати гнилу монархію, яка вашими стараннями двадцять років роз'їдала Бахраз. Тепер з цим покінчено ...

Генерал кивнув головою. — Знаю.

— ... і повстання племен благополучно завершиться! Так що на вашому місці, генерал, я б спішно ретирувався з нафтопромислів і надав Азмі з його бовдурами легіонерами дурну можливість очікувати там кривавої розв'язки.

— Але я хочу попередити цю криваву розв'язку! — Легкий порив вітру раптом налетів на них з пустелі; генерал встав, ловлячи ротом цей вітер, щоб наповнити його неспокійною силою слова, які повинні були прозвучати. — Якщо знадобиться, ми дамо вам захопити промисли.

Гордон засовався, ухиляючись від диму, який вітер зносив в його сторону.

— "Вам" — це, зрозуміло, значить кочівникам, — поспішно додав генерал, — а не вашим бахразським союзникам, які засіли в горах.

Гордон зітхнув. — Тоді ступайте до Гаміду, генерале. Зі мною вам нічого про це говорити.

— Ні! Я хочу говорити саме з вами!

Гордон встав. — У будь-якому іншому місці пустелі нічний вітер чистий і приємний, — зауважив він. — А тут він їдкий і нудотний, тому що весь просочений запахом кислот, газів, нафти. Я ненавиджу ці нафтопромисли, генерале. Сказати не можу, як вони тиснуть на мою душу. Перш за все самим фактом свого існування, тим, що в них, в машинах, які там знаходяться, укладена сила, що лежить поза нами. У Дептфорде, в Дагенеме я ще можу примиритися з цим, але тут, на краю незайманої пустелі, це образливо і нестерпно. Гірше того: в цих нафтопромислах загибель будь-яких надій на вільне життя Аравії. Вони раптом виявилися сильнішими всіх заповітних прагнень кочівників і всіх бахразських революцій, тому що право араба на життя тепер нерозривно пов'язане з існуванням цих промислів і з боротьбою за оволодіння ними. Той, хто вирішує долю цього проклятого місця, тим самим вирішує долю Аравії незалежно від ідей або свідомих цілей будь-якого з нас.

Генерал виждав трохи, але Гордон замовк.

— Тепер ви розумієте, чому я прийшов до вас, — сказав генерал. — Саме до вас, а не до кого-небудь з арабів, навіть не до Гаміду. Кращий спосіб залагодити справу, Гордоне, це нам з вами мирно домовитися про все. — Генерал знову виждав, але Гордон не виявив ніякого інтересу до почутого, і тоді генерал став розвивати свою думку, пояснюючи, що він домовиться з Азмі і легіонерами, так що Гордон, діючи від імені кочівників, зможе легко і швидко зайняти нафтопромисли. А тоді вже все врегулюється переговорами, які будуть вестися з племенами і тільки з племенами. Гордон може виступити як представник племен, а сам генерал Мартін — як представник англійського уряду, або промислової компанії, або іншої організації власників.

— Власників? А хто ж будуть ці власники? — запально запитав Гордон.

— Це все повинно залишитися в наших, англійських руках. Але ми, звичайно, укладемо нову угоду безпосередньо з Гамідом і племенами.

— А ваших вірних бахразців ви, значить, вирішили залишити з носом?

— Бахраз — особлива проблема, Гордоне. Нам нема чого входити в її обговорення. Але я ще раз хочу підкреслити, що зайняти промисли ми дозволимо вам і кочовим племенам, але не вашим союзникам — бахразьким революціонерам. Ці промисли не для фанатиків міста і селянства.

— А тут вже, мабуть, не вам вирішувати. — Крива посмішка Гордона не приховувала його власної поразки в цьому питанні. — Гаміду промисли не потрібні, але вони потрібні його союзникам-революціонерам. Я адже вже сказав вам, що це і привело нас сюди.

— Так знайте ж: ми скоріше висадимо в повітря і промисли, і нафтоочисний завод, ніж допустимо, щоб все це потрапило в руки бахразьких революціонерів.

— Ідіть до Гаміду, генерале!

— Ні. У цьому ділі я можу довіряти тільки вам. Вам або нікому.

Гордон сплюнув на знак обурення, як справжній араб. — По-вашому, мене легше підкупити, ніж Гаміда?

— Вас важче обдурити, — відповів генерал. — І я вас знаю, Гордоне. Я ніколи не сумнівався, що в рішучу хвилину ви опинитеся в такій же мірі англійцем, в якій тепер прикидаєтесь арабом.

— Я дуже втомився, щоб вести цю суперечку, генерале. І не варто вам затівати її. Повторюю — ступайте до Гаміду. Від мене тут нічого не залежить. Я зроблю так, як накаже Гамід, тому що служу йому без будь-яких хитрощів і застережень. Я лише хочу, щоб повстання скоріше завершилося — так чи інакше.

— Так давайте ж, не відкладаючи, забезпечимо йому розумне завершення, Гордоне. Гамід буде тільки вдячний вам.

— А його союзники?

— З його союзниками ми впораємося.

— Як? За допомогою бомбардувальників? Або парашутно-десантних військ з Іраку? Пізно! Більше половини країни в руках революціонерів міста та села, а скоро вони візьмуть і інше. Для повного успіху їм залишилося тільки захопити нафтопромисли.

— Правильно. Але цього поки не сталося. І у нас ще є час на те, щоб приборкати міських фанатиків.

— Бережіться, генерале! Бахразьки революціонери наполегливі і непохитні — не рівня вашим місцевим поплічникам.

Я не стану заперечувати вашу філософію особистості, Гордоне, тому що вона в багатьох рисах збігається з моєю. Але у військових справах і філософія і особистість втрачають своє значення, особливо при зіткненнях такого порядку. Тут вирішує техніка, яка не залежить від гідності людини і його ідей. У нас техніки досить — і зброї і вибухових речовин. А у ваших бахразьких революціонерів її немає. Цим все визначено.

— Швидше за все, і для племен теж?

— Для племен тим більше, якщо нам доведеться вдатися до реальної сили. Але по відношенню до племен ми не хочемо діяти подібними методами. Ще раз повторюю, Гордон: ми готові визнати повстання, очолюване Гамідом, у всякому разі готові

розглядати його як самостійне явище.

— Тоді ступайте до Гаміду.

— Тільки після того, як ви дасте згоду вести зі мною переговори.

Гордон похитав головою. — Самостійне явище — Гамід, але не я.

— Тоді поговоріть з ним самі. Це в його ж інтересах. Врахуйте, Гордоне, що я — головний прихильник переговорів з Гамідом і його визнання; але лунають і інші голоси, що вимагають інших методів. І довго церемонитися ми не зможемо.

Гордон мовчав, і в цьому кам'яному мовчанні генералу почувся незвичайний для англієця фаталізм. Терпляче прийняття будь-яких крайнощів було захисною реакцією людини, що замкнулася в своїх віруваннях, що обмежила себе служінням обраній справі, заради того щоб покінчити з сумнівами, позбутися від катування роздвоєності, уникнути болісної складності яких би то ні було рішень. На мить це здалося генералу несподіваним; перед ним був все той же Гордон, але Гордон, що втратив багато від властивої йому хитромудрості, що став більш повсякденним, простим — в тій мірі (з великим сумом зазначив генерал), в якій ця дивна і завжди вірна собі натура допускала простоту.

— Надаю вам вирішувати, Гордоне, — знову заговорив генерал. — Ваші ресурси мені відомі: вони невеликі. Легіонери Азмі — хороші солдати і абсолютно віддані, так що ми можемо триматися скільки завгодно. І чим довше ви будете тягти з рішенням, тим гірше для ваших друзів, тому що рано чи пізно хтось в Лондоні вирішить ввести в гру більші сили. По суті, тут зараз зацікавлений не тільки Лондон — на нас тиснуть з різних сторін. Так що якщо ви все ж поговоріть з Гамідом або скасуєте своє рішення, приїжджайте; можете скористатися тією самою дорогою, яку ви так ретельно розчищали. Якщо протягом найближчих сорока восьми годин я вас побачу на цій дорозі, я відчиню вам ворота. Але ви повинні з'явитися під власним прапором і з білим прапором, все, як годиться, інакше вам не повірять.

Гордон ліг на бік і натягнув на себе ковдру і старий плащ. Сховавши обличчя в складках куфії, він відповів:

— Якщо протягом найближчих сорока восьми годин ви мене побачите на цій дорозі з яким би то не було прапором, — стріляйте, генерале! Заради всього святого, стріляйте! Я не поїду до Гаміду і не зміню свого рішення. Якщо я покажусь на цій дорозі, значить, я вирішив закінчити справу по-своєму, а не по-вашому.

— Що ж, подивимося, — терпляче сказав генерал і, щільніше запахнув свою хутряну куртку, приготувався чекати зорі, щоб під її ескортом повернутися на обложені промисли.

Розділ двадцять дев'ятий

На наступний день з'явився Сміт, весь пройнятий технічною, діловою атмосферою війни: він їздив оглядати ворожі аванпости. Від автомобільних окулярів очі у нього були обведені пітними колами, і коли, відчинивши вузькі дверцята броньовика, він важко зіскочив на землю, то відразу ж став відпльовуватися грудками налиплого на губах бруду. Гордон, розморений полуденною спекою, не встав йому назустріч, але в цей час

з броньовика пролунав голос, що з характерним бахразським акцентом запитував: "Де ж він, цей араб, цей володар пустелі?" Почувши цей голос, Гордон миттєво скочив на ноги з радісним криком: — Зейн! О Зейн!

Вони міцно обнялися, такі схожі і в той же час різні (один — неспокійне втілення Заходу, інший — типовий семіт, жилавий і витривалий). Але в наступну хвилину Гордон затанцював на місці, тому що розпечений пісок палив його босі ноги. Озираючись в пошуках тіні, він примовляв: — Ах ти, боже мій! Що знадобилося тут полководцю народної армії? Чому ти не воюєш де-небудь в місті, не займаєш з боями фабрики і поштові контори? Ха-ха-ха! Привіт, привіт тобі!

Це не була перша радісна зустріч. Гордон вже бачився з бахразцем після свого повернення. Тоді в присутності Гаміда, котрий спостерігав за ними з безмовною, але пильною увагою, вони всю ніч безперервно сперечалися, дошкулуючи один одного теоретичними аргументами, і на ранок розійшлися друзями, визнавши нарешті давно виниклу близькість. Для Гордона, втім, ця близькість — давня або нова — зараз була вираженням тяги до тих, кого він називав "людьми дії", що знедавна проявилася в ньому; надивившись на страшне видовище стандартизованих діловитих англійців, пояснив він Зейну, він тепер готовий був полюбити всякого, хто тільки здатний сколихнути світ енергійними і рішучими діями, навіть цього холонокровного бахразця, свого двійника, у якого, по суті, та ж діловитість втілювалася в вміння діяти рішуче і успішно. — До біса всякі теорії! Можна, нарешті, просто любити людину. Ах, Зейн! Мені подобається в тобі те, що ти не потребуєш зовнішніх імпульсів, — виклав він це своєрідне визнання.

— Надто дивно для мене, — лукаво відгукнувся бахразець. — Віддаю перевагу доброму старому закону братства пустелі: вірність до кінця і ніяких міркувань! — Він подивився на Гордона, глузливо примружившись, як дивляться кочівники, і раптом розреготався, немов задоволений, що останнє слово залишилося за ним.

Зейн змінився за цей час, і зміна була на краще.

Згадуючи в Англії про бахразця, Гордон завжди представляв його собі як холодного, таємного змовника, безпристрасного догматика, нездатного цікавитися людиною як людиною; замкнутий в собі, який нікого близько не підпускає, він, здавалося, був не з тих, хто викликає теплі почуття. Тепер, після декількох місяців успішної революційної діяльності в пустелі, серед її людей, він ніби розкрився, в ньому з'явилася непохитна, майже грізна впевненість, в силу якої він діяв рішучіше, навіть, може бути, розумніше, але в той же час міг дозволити собі посміятися, обійняти друга, виявити якісь особисті почуття, аж до ніжності. То були найкращі риси, властиві людям неабиякої мужності; від колишньої замкнутості залишилося одне — захисна звичка довіряти лише самому собі.

— Ти надто вже обережний. Невже немає нікого, кому ти міг би вірити? — запитав Гордон в своєму нетерпінні повніше відчувати цю нову і, може бути, оманливу близькість.

— Вірити? — повторив Зейн з наголосом; здавалося, сонце пустелі прожарило не тільки тіло бахразця, але і його мову: вона стала більш скупю, обдуману. Потім він

знову зітхнув і, добродушно посміхаючись, відповів: — Я вірю в своє вчення і в свій народ. Хіба цього мало?

— А чи не міг би ти зважитися на ризик — повірити в людини просто як в людину? — запитав Гордон.

— Ні!

— Тоді ти жертва догми, і мені тебе шкода. Трапляється тобі раптом відчувати себе старим, вимотаним, самотнім? Часто трапляється? Признавайся!

Але бахразець промовчав, тільки з посмішкою знизав плечима, і якою б не була правда його невисловленої відповіді, вона так і залишилася таємницею, предметом для його власних роздумів.

І ось зараз, сховавшись з другом в ще коротшої тіні смітівського броньовика, Гордон згадав всю цю розмову і сказав бахразцю: — Дуже добре, що ти приїхав сюди, принаймні своїми очима подивився на нафтопромисли. А то сидиш десь в піднебессі і чекаєш, чи скоро ми підготуємо все, щоб ти міг захопити їх. Мені це не подобається. Що ти збираєшся робити з промислами, коли вони будуть у тебе в руках?

— Як що робити? — широко здивувався бахразець. — Адже це ж дуже важливо для нової держави ...

— А мене не цікавить твоя нова держава, — перебив Гордон. — Не заради нього я тут стараюся.

— Стараєшся ти, може бути, і не заради нього, брате, але воно все ж буде, і твої старання допоможуть цьому. — Бахразець хитнув своєю подовженою головою, підкреслюючи значення цих слів — трохи, втім, іронічних, як і всі, що він говорив Гордону. Він немов вважав, що уявлення його англійського двійника про Аравію не слід сприймати серйозно. У всякого іншого цей відтінок іронії звучав би образливо, але в устах Зейна це було тільки вираз дружньої терпимості.

— О, я гарненько уявляю собі, що тут буде, — відповів Гордон, — і це все менше і менше мене радує. У боротьбі проти Азмі і всіх інших ми повинні були об'єднатися з твоїми фанатиками-революціонерами, тому що інакше нам не виграти цю боротьбу. Але біда, коли повстання переможе і племенам доведеться на ділі зіткнутися з сутністю твого навчання і пристосовуватися до нього. Ось що мене турбує, коли я думаю про майбутнє. Світ, який я бачу, коли дивлюся на це. — Він вказав туди, де сріблилися в серпанку цистерни і труби нафтових промислів.

Але щось раптом заступило на мить весь цей вид: старий верблюд Гордона, зваблений цікавістю, доторкнувся мокрими губами до розпеченої броні машини — і тут же, незграбно відскочив і з ревом болю понісся по пустелі. Бедуїни, які бачили це, зареготали, але Гордон сердито гримнув на них і велів негайно ж наздогнати і привести назад дурну тварину, а то вона втече зовсім і йому не буде на чому їздити.

— А ти їздиш на цій руїні? — запитав бахразець Гордона, який все ще кричав і лаявся. — Чому не на мотоциклі, Гордоне? — Англійське слово "мотоцикл" прозвучало суто технічно в його арабської мови.

Погляд Гордона швидко ковзнув від Зейна, хвацького араба в одязі городянина, до

Сміта, зніченого від втоми англійця в арабському одязі.

— Я бачу, Сміт доповів тобі всі подробиці мого життя в Англії. Своїм бажанням чи ти у нього випитував?

— Я розпитував, а Сміт з любові до тебе відповідав. Що ж тут поганого, брате?

— Поганого — нічого. Просто це нудно і непотрібно. Міскін Сміт! Немає йому від мене спокою!

Обидва озирнулися на Сміта, який задрімав біля їхніх ніг у вузькій смужці тіні. Розморений полуденним спекою, він здався змученим і жалюгідним. Міскін Сміт! Гордон повторив про себе це слово, яким араби називають всяку істоту, що потребує ласкавого співчуття. Йому важко було дивитися на Сміта; він засунув свої чисті ноги в сандалі і разом з Зейном вийшов на дорогу, що веде до нафтопромислів.

Пряма рівна дорога вся лежала на виду до перших дротяних загороджень, за якими виднілися мішки з піском, бруствери і високі броньовані вежі огорожі з встановленими на них кулеметами старої, але надійної системи Льюїса. Спокійним, впевненим кроком йшли Гордон і Зейн по присипаній піском пустелі асфальтової гладі, продовжуючи розпочату суперечку про майбутнє Аравії. Це була небезпечна затія, і небезпека ще посилилася, коли вони, пройшовши крізь прорваний в одному місці колючий дріт, наблизилися до оборонних споруд промислів. Але така прогулянка назустріч смерті була цілком на смак Гордона, і, коли над головами у них просвистіла перша куля, він лукаво глянув на свого супутника — не в пошуках співчуття, але лише для того, щоб перевірити, як той до цього поставився. Араб тільки злегка прикрив повіки, немов даючи зрозуміти, що виклик прийнятий, і вони продовжували свій ризикований шлях, як і раніше сперечаючись з приводу надій і планів Зейна, що стосуються державотворення в пустелі.

— А я тобі кажу, що будь-яка держава — зло, — наполягав Гордон. — Це зло вже згубило західний світ. Вся моя мета, весь сенс мого перебування тут у тому, щоб зберегти, врятувати вільний дух кочового життя. Тільки тому я і допомагаю повстанню.

— Цього замало! — сказав бахразець, і, як завжди бувало у нього, коротка формула все підсумувала і все вирішила.

— Для мене досить, і для будь-якого кочівника теж. Племена повинні залишитися племенами, і нехай ніхто не втручається в їхнє життя. Я знаю, що в тебе на думці: зробити племена якимось придатком до твого селянсько-міському державі. Залиш їх у спокої, Зейн. Дай їм здобути перемогу, а потім нехай живуть в пустелі, як жили раніше, зі своїми звичаями і вдачами, зі своєю неповторною мужністю, навіть зі своїми негараздами, якщо не можна інакше.

Десь знову застережливо прогрімів постріл, але свисту кулі не було чути, так що це і зовсім не варто уваги.

Бахразець зняв полотняну кепку, витер нею худе, неначе висічене з каменю обличчя і знову надів на голову. Він йшов, ніяково пригнувшись, заклавши руки за спину. І хоча його куртка і штани мали якусь схожість з військовою формою, необхідну, оскільки тепер він став солдатом, це був все той же вагоновод з бахразької столиці та

нічим не нагадував полководця, який вже розгромив всі бахразські війська на півдні, за винятком засівших на нафтопромислах легіонерів Азмі.

— Ні, Гордон, — заперечив він. — Ми не можемо допустити, щоб наші брати-кочівники продовжували жити, як дикуни.

— Дикуни? — Гордон засміявся різким, неприємним сміхом. — Життя, яку вони ведуть, благословенне і прекрасне: хіба можна порівняти її з жахливою мерзотою цивілізації?

Шматочок свинцю, випущений з малокаліберної гвинтівки, вдарився об асфальт прямо перед ними і відскочив, противним скреготом порушивши тишу пустелі. Зейн, не зупиняючись, продовжував сперечатися.

— Не можна знову зіштовхнути племена в трясовину феодального устрою, — сказав він. — Що хорошого в нужді, в нещасті? Племена заживуть по-новому, добровільно підуть разом з нами назустріч прогресу.

— До біса прогрес! — закричав Гордон. — Прогрес відніме у них все: природне благородство, силу, мужність, всю поезію вольності.

Далі дорога на деякому протязі була занесена піском, і, витягуючи ув'язнувши в піску ноги, Зейн доводив, що саме первісна відсталість загрожує заглушити у кочівників їх природні переваги. — Якщо вони і далі будуть жити в невігластві, в злиднях, відірвані від усього світу, вони просто приречені на вимирання, — наполягав він, коли вони вибралися нарешті на твердий асфальт.

— І ти хочеш, щоб твої міські йолопи прийшли сюди рятувати богів пустелі! — простогнав Гордон.

— Ми один одного рятуємо. Повстання тепер єдине: жителі міст, селяни, кочівники — все заодно. Нас не розділити, Гордоне. Така істина.

Знову заплескали постріли, засвистіли кулі, раз навіть щось глухо гупнуло в пісок неподалік від узбіччя дороги; але дорога вела їх вперед і вперед, і нічого було вже сподіватися, що той або інший поверне назад.

— А як ставиться до твого вчення Гамід? — запитав Гордон.

— Буде втілювати його в життя.

— Неправда! Він просто використовує тебе, бахразець, так само, як ти використовуєш його.

— Ти самотній і тому нічому не віриш, — з м'якою усмішкою сказав колишній вагоновод і тут же виразно підняв одну брову: постріли тепер тріщали з усіх боків.

Але в той же час з усіх боків була, як і завжди, пустеля, безмежна, висушена сонцем. Дорога позаду них, покинута і гнітюче одноманітна, тонула в смутному мареві спеки; зате попереду вона різко чорніла, прямуючи до величної фата-Моргани срібних цистерн, які немов чудом висіли у повітрі — там, де земля розчинялася в небі. Якби вони дозволили собі захопитися цією грою почуттів або уяви, вони могли б пофантазувати щодо невідомого, дивовижного світу, який переховується, можливо, за огорожею нафтопромислів, але стрілянина тепер йшла майже безперервно, і думки Гордона були занадто зайняті тим, що реально знаходилося перед ними.

— Ось дивись, — сказав Гордон, вказуючи вперед з таким виглядом, ніби мав намір йти прямо на територію нафтопромислів. — З тих пір як тут, біля самого краю пустелі, стирчить це потворне нагромодження механізмів, воно постійно втручається в життя племен, диктує їм свої закони. А що буде, коли промисли потраплять у ваші руки? І ви теж станете душити племена, користуючись своєю силою? Будете підтримувати мир і порядок ціною крові, як це роблять англійці?

— Ми ж не англійці, слава богу, — весело відповів бахразець і злегка пригнувся, підкоряючись інстинкту самозбереження. — Ми такі ж араби, як і кочівники. Нафтопромисли будуть належати і нам і їм в рівній мірі. Вони увійдуть до життя племен, покінчать з їх відірваністю від світу, допоможуть зажити по-новому.

Здавалося, продовжувати шлях неможливо — вже не можна було залишати без уваги зловісний свист розпеченого свинцю кругом. Було ясно, що їх свідомо щадять — до тієї хвилини, коли яке-небудь місцеве начальство (швидше за все генерал, подумав Гордон), розсердившись і втративши терпіння, накаже легіонерам палити прямо в них. Почастішали постріли віщували, що ця хвилина недалеко. Але Гордон все крокував і крокував, розтривожений словами Зейна про нове життя, яка чекає на племена.

— Йа, Гордоне! — гукнув Зейн, бажаючи повернути його до дійсності.

Бачачи, що Зейн уповільнює крок, Гордон сказав йому: — Що це, брате? Чи не надумав ти коливатися?

Зейн доторкнувся до плеча Гордона. — Ти занадто холоднокровний, друг, — сказав він із сумом. — Видно, твоя арабська душа залишилася десь в Англії, тому що твоя поведінка зараз — бравада, не властива арабам. Давай повернемо назад.

— Ні. Ніяких "назад"! — Гордон коротко, хрипко засміявся. — Підійдемо впритул до стіни, нехай побачать, що ми не боїмося їх і зневажаємо. А моя душа тут ні при чому. Я, як Геракліт, вірю, що, поки ми живі, душа мертва. Значить, нам нема чого втрачати. Додай кроку, і ми відкрито кинемо їм виклик.

Бахразець зупинився на краю дороги; в ту ж мить між ним і Гордоном, дзижчанням пролетіла куля. — Я не згоден з Гераклітом, — заявив він, — а тому прощай, друг.

— Ні ні. Доведемо справу до кінця. Ти ж бачиш, що доля щадить нас.

— Я бачу, що нас щадить якийсь дурень там, за стіною, але чому і до яких пір — один бог знає. Вірно, це хтось із твоїх англійських друзів, Гордоне.

— Зейн!

Стільки болю було в цьому крику, що Зейн злякався, чи не поранений Гордон, але, глянувши в спотворене хвилюванням лице друга, зрозумів, що глибоко образив його своєю здогадкою про причини їх чудовою невразливості.

— Ти дурень і негідник, якщо так говориш! — злобно огризнувся Гордон, але все ж, хоч і з небажанням, повернув, щоб слідувати за Зейном.

При повороті він немов спіткнувся об щось, але не впав. Тільки зробивши кілька кроків, він раптом впав на коліна.

Здавалося, він сам був здивований, що не може встати. Він озирнувся і побачив, що обидві ноги у нього в крові і кривавий слід тягнеться по дорозі. — Яка дурість! —

сердито сказав він по-англійськи і знову спробував піднятися. Йому вдалося встати на ліву ногу, але права вся затекла і не слухалася. Куля влучила в неї трохи вище п'яти.

— Лягай! — люто вигукнув Зейн і, пригнувши голову, кинувся до нього. — Твої друзі передумали. Лягай!

Кулі свистіли зовсім близько — стрілки, видно, цілили прямо в них. Але Гордон, приголомшений, стояв нерухомо, поки бахразець не відтягнути його з дороги і не кинувся з ним разом в позбавлений забарвлення пісок. І в ту ж мить нова черга зрила пісок буквально в декількох кроках.

Вони заповзли в невелику улоговинку і, прислухаючись до свисту куль, що клались все ближче і ближче, стали думати, як бути далі. Гордон кляв на всі лади дурість становища, що склалося, а Зейн в цей час порався з його ногою. Приклавши до пораненої п'яті свою кепку, він почав розмотувати блідо-червоний пояс Гордона, який вирішив використовувати замість бинта. Гордон запротестував, не бажаючи псувати пояс, але бахразець замість відповіді велів йому підвестися, щоб зручніше було схопити його і дотягнути до іншої улоговинки, подальше. Так вони будуть перебиратися з улоговини в улоговину, сказав Зейн, якщо тільки легіонери в запалі стрілецького азарту не вилізуть нагору, на броньовані вежі, звідки всі западини і поглиблення проглядаються на милі кругом. Тоді все свій кінець.

Гордон розумів, що Зейн правий. Полювання в розпалі, і той чи інший влучний постріл скоро наздожене їх. Єдиний шанс на порятунок — якнайшвидше вибратися з території вогню.

— Я можу пересуватися за тобою поповзом, — сказав Гордон.

— Ні, це не годиться. Нам потрібно поспішати.

Зейн встав, взяв Гордона на плечі і побіг, виляючи і спотикаючись, до іншої невеликій западині в піску. Там він перевів подих з хвилину і побіг далі, повторюючи переривчастим голосом, що потрібно поспішати, а то ці новоспечені снайпери рано чи пізно пристріляються до цілі, незважаючи на пекуче марево, що застило перспективу.

Якщо порятунок залежало від твердої рішучості Зейна не давати собі перепочинку, то він був забезпечений: скинувши свої гостроносі туфлі, бахразець наполегливо біг вперед, падав, піднімався і знову біг, хоча Гордон чекав кожну мить, що ця гнучка опора з м'яса і м'язів підломилися під ним і впаде. Здавалося, давно вже були перейдено всі мислимі межі людської витривалості, а Зейн все біг і біг, і тільки коли вже можна було вважати, що небезпека минула, він скинув свою ношу з плечей і повалився на пісок. Він кашляв і задихався, його смагляве обличчя прийняло сірий, землистий відтінок, але у нього ще вистачало сил честити Гордона на чому світ стоїть, не шкодуючи святинь релігії і материнства. Майданні лайки, що мабуть, багато років зберігалися без вживання в закутках пам'яті спокійного, витриманого бахразця, так і сипалися з його язика.

Потім, коли рана була вже оброблена і перев'язана за допомогою засобів з похідної аптечки Сміта, Гордон сказав Зейну:

— Щось я не чув ні слова про політику в цьому виверженні лайки.

Ця розмова відбувалася набагато пізніше; вони перебували в цілковитій безпеці, і Гордон навмисне нагадав Зейн про його припадок лихослів'я, щоб подразнити його.

— І куди тільки подівся весь твій морожений пуританізм! Так, це було здорово! По-справжньому здорово! Але хто б міг подумати, що в тобі таяться такі нерозтрачені можливості! Ну, ну, не турбуйся про те. Мені-то добре знайомі всі ці приховані бурі. Але я не очікував подібних вибухів від тебе.

Бахразець, однак, і не думав зігнутися, як очерет під вітром, під вагою цього звинувачення. Він розреготався і відповів: — У тебе говорить твоя надмірна серйозність і праведність, Гордон. Я навчився лаятися там, де горе і негаразди роблять лайку формою протесту проти несправедливості, формою виклику долі. І не шукай в моїх лайки якогось внутрішнього самоприниження. Ех! Відвик я, ось це шкода. Ти не чув і половини тих добірних словечок, якими у нас на міських вулицях постійно обкладали правлячу сволоту.

— Ну ось! Тепер ти все зіпсуєш політикою! — запротестував Гордон.

Бахразець збирався їхати зі Смітом. Він все ще був босий — туфлі його залишилися в пустелі, — але від цього тільки здавався, на погляд Гордона, ще більш складним, ще більш доконаним продуктом природної грації.

— Озирнись-но краще на себе, Гордоне, — відповів Зейн, піднімаючись зі свого місця. — Ти сам псуєш багато хорошого, ризикуючи і зовсім погубити. Сподіваюся, ця подряпина на п'яті послужить тобі уроком. Прошу тебе, брате, не ризикуй собою, не затівай безглуздої гри зі смертю. Якщо ти загинеш ні за що, ні про що, це буде занадто велика втрата.

— Ба! Навіщо так серйозно! — заперечив йому Гордон. — Я вважаю, що з п'ятою мені просто пощастило. Кращого місця для рани і не придумаєш. Тепер абсолютно ясно, що при народженні мене викупали в Стіксі. Я незнищений. Звичайно, ти вправі розраховувати на вияв подяки від мене за те, що благополучно дотягнув мене сюди. Але ж на те ми і брати. Знаєш, Зейн, мені все більше і більше здається, що і ти і я вже колись жили, і в тому, колишньому житті ми напевно були синами однієї матері. Ах, Боже мій! Згадаймо всіх знаменитих близнюків давнини, — на жаль, їх роль в історії майже завжди була трагічною. Як видно, наша з тобою трагедія полягає в приголомшливій відмінності цілей, які ми собі ставимо, в тому, що ми так по-різному дивимося на життя і на світ. Он воно, наше трагічне протиріччя — ці кляті нафтопромисли! Коли я про них думаю, я боюся тебе, брате! Тебе і твоєї пролетарської прихильності до техніки. Мене так турбують твої задуми, твої наміри! Не будемо через них вбивати один одного, Зейне. Нехай хоч в цьому наша доля складеться інакше. Стривай, ще тільки одне! — крикнув він, побачивши, що Сміт, втративши терпіння, включив мотор. — Якщо в моторизованих частинах у твоїх фанатиків знайдеться мотоцикл, прошу тебе, прийшли його мені. Пішки я тут ще можу шкутильгати, але довірити свою дорогоцінну ногу безмозкому верблюду не наважуся ні за що. До побачення, брате. Відчуваю, що наступна наша зустріч відбудеться вже в стінах Трої, і

це буде кінець всьому.

Але цей натяк, зроблений в напівжартівливій формі, не був прийнятий всерйоз. Хоча у Гордона вже дозріло рішення самому захопити нафтопромисли, перш ніж приспіють туди бахразські революціонери, легкість його тону і незвична багатослівність обдурили Зейна. Щоб вгамувати біль в нозі, він наковтався пігулок з аптечки Сміта. Нога тепер рухалася вільно, але рана не зажила, і біль жорстоким стражданням віддавалася у всій його фігурі. Він, однак, запевняв, що відчуває себе добре і набагато швидше видужає тут, в пустелі, серед своїх воїнів, ніж в якомусь безглуздому селі, де йому пропонували відлежатися до повного одужання. На тому вони й розійшлися; але не встиг броньовик Сміта сховатися за горизонтом, як Гордон покликав Бекра і наказав підібрати для нього верблюда і готуватися до виступу: завтра або післязавтра, як тільки буде вироблено план дій, вони почнуть штурм нафтопромислів.

Розділ тридцятий

"Через декілька хвилин, — записував Гордон в книжечці з чорної обкладинкою, — я почну штурм аравійських нафтопромислів. Щоб скоротити ці нудні хвилини, я прилаштувався біля свого верблюда і при неправильному, дратівливому світлі місяця пишу ці звірення.

Лист виходить дивним, та це, по суті, і не лист зовсім. Сам не знаю, мамо, чому я вирішив адресувати його вам. У всякому разі прошу вас не дивитися на це, як на щоденник, сповідь або документальний запис. Або як на нові сім стовпів мудрості, на зразок тих, які видавець Лоуренса вирішив вбити в голови читачів відразу десятитисячним накладом. Втім, я тепер розумію, що свого часу змусило Лоуренса написати цю жалюгідну книгу, В хвилину розпачу він відчував потребу ткнути пальцем в власне криваве серце, інакше навіть найближчі люди не побачили б, як воно б'ється.

Те ж відчуваю і я. Illustro! [22]

Але тут ви не знайдете семи стовпів Соломонових. Можете порахувати ці писання Невидимим восьмим — тією незримою опорою, на якій покоїться склепіння храму Істини, коли впадуть інші сім (саме так сталося у Лоуренса). Ось я і служу зараз такою останньою каріатидою істини і хочу детально розповісти вам, як це у мене виходить. Навантаження, звичайно, велике, але я поки тримаюся. Так що читайте уважно. Ця книжечка вам багато відкриє про мене, нізвідки ви стільки не виявили би. Бо починається моє справжнє життя.

Сьогодні, після двох днів гарячкової підготовки, я повинен зробити те, що задумав. Повинен захопити нафтопромисли, що належать англійцям, перш ніж вони потраплять в руки бахразських революціонерів, — і до того ж без відома Гаміда, тому що я не можу робити його співучасником віроломства по відношенню до його союзників. Але мушу зізнатися (вам це буде цікаво, мамо), що зараз, напередодні рішучої години, я набагато менше думаю про свої справи в Аравії, ніж про те, яка це кричуща дурість з боку англійців — робити ставку на місцевих політичних діячів і солдатів з місцевого населення. Я завжди це говорив, але повторюю ще й тому, що мені тепер належить

перевірити на ділі свою давню теорію щодо нікчемності олов'яних солдатиків полковника Уинслоу — того самого Бахразського легіону, за допомогою якого Азмі розраховує утримати нафтопромисли. До речі, з Азмі у мене старі рахунки: я не забув поразки, яку мені довелося зазнати на болотах.

Гамід бачить в Легіоні найсильнішого свого супротивника; він тому і відтягує штурм нафтопромислів, що ще не впевнений у перевазі своїх сил. Навіть мій двійник, союзник і антипод Зейн, відноситься до Легіону з повагою, тому що при всьому своєму фанатизмі, при всій сліпій вірі у власні бойові сили (робоче ополчення, набране з будь-якого наброду), вважає легіонерів дисциплінованими солдатами, не в приклад всій бахразської армії, яка так швидко розвалилася сама собою.

Але логіка, інтуїція і знання історії говорять мені (хоча інших даних у мене і немає), що, коли якості цього бутафорського війська будуть піддані останньому і рішучому випробуванню, воно розвалиться ще швидше і з ще більшою ганьбою.

На цьому я будую свої розрахунки, і, як не сумно, треба зізнатися, що, по суті, я тут піддаю випробуванню останній крихкий оплот Британської імперії в цілому — адже всі ті вірнопідданські сили, на які спирається наша колоніальна система (африканські полісмени, єгипетські паші, індійські політичні ділки тощо), ні за характером, ні за духом не відрізняються від жменьки олов'яних солдатиків, що обороняє ці нафтопромисли. І в Азії, і в Африці — скрізь, де ще збереглися жалюгідні залишки наших володінь, ми управляємо за допомогою таких же чоловічків, досить грубо і фальшиво спрацьованих нами за зразком і подобою нашою.

Зрозуміло, вони нам вірні і навіть приносили користь — поки що; але тепер я доведу і Уинслоу, і Лоуренсу, і всім іншим, що в останню хвилину, коли від їх маріонеток вимагається виконати те головне, заради чого вони були виготовлені (і від чого залежить наше спасіння), вони розсиплються на порошок — просто тому, що можна зробити штучну людину, але не можна вкласти їй штучну душу.

У всьому цьому я розбираюся краще мого друга Зейна, тому що краще знаю своїх англійських Пігмаліонів, ніж він — своїх арабських Галатей. І тому я впевнений, що мені вдасться раніше нього захопити ці нафтопромисли, чиї залізні труби зараз, в ефектному місячному освітленні, здаються прекрасними колонами давньої Трої. Вся біда в тому, що місяць світить надто яскраво (як бачите, я цілком розбірливо пишу при цьому світлі), а успіх моєї справи наполовину залежить від темряви і від лютої стрімкості натиску. Ось я і чекаю, коли наповзуть хмари ".

Він напружено вдивлявся в небо, але ніде не було видно ні хмаринки.

"Дві обставини займають мої думки, — продовжував він писати. — Перша — що я роблю цю справу зовсім один. Немає з мною ні Сміта, ні хлопчаків, ні Гаміда, ні нашого поета Ва-Ула і вже, звичайно, немає Зейна, мого бахразського двійника. Є, правда, Бекр, але Бекра тепер нічого рахувати: з тих пір як вбивці, підіслані Фріменом, застрелили його друга Алі, він завжди похмурий і від нього мало пуття. Воїнів у мене три або чотири сотні, але вони розкидані по місцевості маленькими загонами, і я не впевнений, що всіх встигли попередити про виступ; надія лише на те, що, почувши

постріли і шум бою, вони наздоженуть нас і долучаться.

І друге, про що я думаю зараз, дописуючи сторінку: це не відісланий лист я почав ще кілька місяців тому і з тих пір майже кожен день додаю до нього хоч кілька рядків. Незрозуміло, звідки взялася у мене наполеглива потреба докладно розповісти вам про свої думки і справи; вдома я цього ніколи не робив. Втім, я давно вже перестав шукати пояснення тих чи інших своїх вчинків. Хоч би якими були тут причини, надаю вам здогадуватися про них самої. Мені б хотілося, щоб ви отримали і прочитали ці писання. Може бути, краще за все було попросити генерала переслати їх вам, а може бути, і не краще; ніяк не можу привчити себе розраховувати на англійську добropорядність, коли зустрічаю англійця в пустелі, особливо якщо при цьому він сподівається, що моя англійська добropорядність допоможе йому вийти зі скрутного становища.

Якщо випадок раптом зведе мене з Фріменом, коли при мені не буде зброї, я передам цю записну книжку йому, тому що між нами не може бути мови ні про доброчесність, ні про непорядність: просто ми з ним ненавидимо один одного, і це проявляється тут відверто і конкретніше, ніж удома. Мені відомо, що він зараз знаходиться в цих краях, хоча де саме, бог його знає. Може бути, навіть на нафтопромислах, разом з генералом. Тим краще. Завтра я це дізнаюся. Він теж. А з часом дізнаєтеся і ви. А тепер мені пора ".

"Victoria dubia! [23]

Минуло вже два або три дні, з тих пір як я написав ці багатозначні, але порожні слова "мені пора". Немов те, що прослідувало за ними, було таке просте і кінець визначений заздалегідь. Але я все ж захопив нафтопромисли! ".

Він зупинився, перекреслив останню фразу жирною рисою і написав зверху:

"Я перебуваю на нафтопромислах. Більше цього сказати не можу, тому що мета і сенс того, що я зробив, для мене зараз ще менш зрозумілі, ніж спочатку.

Ясно мені тільки те, що відноситься до мого тлінного тіла: я весь побитий і поранений, на спині у правого плеча дві дурні дірки, а стара рана в п'яті запалилася і жене вгору по нозі і боці то вогонь, то холодну воду, немов для того, щоб щомиті, щохвилини, щогодини випробовувати мою витримку. Одним словом, мамо, я тепер зрозумів, що значить для людини його фізична істота. Фізично я зазнав поразки.

Але всі мої каліцтва — не така вже й дорога ціна за те, що тут сталося, тому що ними майже вичерпується наші утрати. Я б навіть сказав, що це занадто дешево. Щось тут не так. Надто вже блискуче підтвердилася і моя теорія олов'яних солдатиків. Можна подумати, що самою долею мені призначене ще раз засумніватися у власній перемозі. Але зараз я дуже понівечений фізично, щоб вдаватися в роздуми з цього приводу.

Я тільки хочу послідовно і докладно описати вам все, як було, і повинен сказати, що потроху я починаю розуміти, яка причина спонукає мене так старатися, записуючи кожен свій крок, хоча я дав собі слово ніколи нічого подібного не робити. Чого заради я серед ночі, після тільки що здобутої перемоги, сиджу в тісному вартовому приміщенні і при тьмяному світлі кишенькового ліхтарика вожу пером по папері, не думаючи про

небезпеку, що може бути, підстерігають мене тут, в тиші цього недавнього поля бою, яке так легко залишилося за нами. Вся справа в тому, що я не можу не вести цих записів, мамо. З кожною годиною, з кожною подією наближається драматична розв'язка, в якій повинно отримати завершення все, що я робив і думав досі; і я відчуваю болісну потребу наново оцінити свої думки і вчинки і десь закріпити їх так, щоб, якщо судилося мені тут загинути, мої спонукання і моя логіка, мої надії і сенс моєї справи могли б стати надбанням тих, кому це в мені цікаво. Я знаю, що повторююсь, але хочу, щоб ви мене зрозуміли.

І ще: я звертаюся в своїх писаннях до вас, та мере [24], тому, що ви — єдина людина на світі, яку мені ніколи ні в чому не вдавалося переконати і яка в свою чергу ніколи ні в чому не могла переконати мене (принаймні з тих пір, як я вийшов з дитячого віку). З Грейс, Джеком, Тесс, навіть зі Смітом мене зближувало свого роду взаємне співчуття. Я в якійсь мірі розумію їх внутрішні труднощі; вони дещо знають про мої.

Тільки з вами у мене так не виходило. Може бути, тому, що ви одна переносили наші розбіжності на основну, найважливішу проблему допитливого і діяльного життя — проблему обов'язку (або, якщо завгодно, вірності). Зрозуміло, в нашому кальвіністському сімействі перед кожним вставала ця проблема, але тільки з Тесс я зумів знайти загальний підхід до її вирішення. На жаль, в кінцевому рахунку я не виправдав надій Тесс, так само як Джек не виправдав моїх, а Грейс — ваших, як Сміт (якщо вже долучати сюди і бідолаху Сміта) не виправдав надій свого визначного татуса. Жалюгідні ми всі істоти — все, крім Тесс.

Але зараз, при становищі, що склалося, я сам не знаю, кому служу і якій місії вірний; знаю тільки одне — в моїх руках нафтові промисли, що належать англійцям. Втім, цей дивовижний, неймовірний успіх сам по собі означає набагато менше, ніж те, що станеться потім, коли прибудуть сюди Гамід і Зейн.

Їм ще важче буде повірити в цей мій успіх, ніж мені самому. Тобто вони, звичайно, зрадіють (я-то анітрохи не радію), тому що захоплення нафтопромислів дуже багато значить для їх спільних зусиль. Кінець повстання — ось що це означає! Але навіть Гамід неодмінно нахмуриць своє чудове чоло — і без колишнього добродушності. Занадто круто обходиться з ним останнім часом життя, і в ньому з'явилася жорсткість, якої раніше не було.

Отже, як же все це відбулося?

Я чую сигнальні постріли в тій стороні, де зосереджують свої сили Гамід, Юніс і старий Таліб. Мабуть, там почався якийсь рух.

Як це відбулося?

Зупинятися на дрібниці не варто, та для вас і не мають значення тактичні подробиці. Нашим єдиним об'єктом був штаб Азмі, а він знаходився в центрі території промислів.

Потрапити на територію було не так важко: в нічній тиші я підвів своїх людей до самої огорожі, велів їм розсипатися уздовж неї, і в темряві вони поодиночі просочилися всередину через ті проломи, які були зроблені нами раніше. Довелося безшумно

прикінчити з десятків вартових, що для багатьох стало якоюсь внутрішньою розрядкою; тільки Бекр дивився на це здалеку, з таким виглядом, ніби тепер, коли немає з ним Алі, смерть вселяє йому огиду і навіть страх. Після цього можна було вже відкрито і без побоювань входити і навіть в'їжджати в проломи. Я сам в'їхав в такий пролом на чолі загону з двадцяти вершників. А коли всі мої люди були вже всередині, ми помчали через територію промислової в тил головних позицій Азмі, туди, де стояла його вілла.

Звичайно, нам довелося поблукати в лабіринті труб, цистерн, доріг, будівель, машин і англійських палісадників з акуратно підстриженими газонами; там були навіть водойми для розведення риби, і в одній такий водоймі потонули двоє моїх людей — їх верблюди впали в воду і зламали собі шию. Але мені було точно відомо, де знаходиться Азмі, а він, хоч і знав уже, що йому загрожує небезпека з тилу, до останньої хвилини не давав своїм людям команди стріляти — чи то від страху, чи то від розгубленості, чи то від звички до дисципліни. Коли ж, нарешті, вони відкрили вогонь, то в темряві більше потрапляли один в одного, ніж в нас, тому що ми йшли без єдиного пострілу.

На щастя, на нашому шляху була тільки одна лінія кулеметних позицій, рів і поперечна траншея; все це було зосереджено на невеликому просторі посеред території промислової зони, який нагадує площу в старовинному англійському місті. Ми проскочили цю площу з ходу. Бог відає, як нам це вдалося; верблюди ж не коні, і наші дії нітрохи не походили на кавалерійську атаку. У темряві ми багатьох перешкод просто не помічали, хоча все розташування мені було давним-давно відомо за повідомленнями розвідників Зейна.

Ну, потім піднявся страшний шум — стрілянина, крики, бойові пісні, від яких кров застигала в жилах. Мій верблюд перескочив через траншею, проломивши комусь череп передніми ногами. Потім я потрапив на пожежний двір нафтоочищувального заводу, де з усіх боків тяглися гумові шланги, звиваючись в якийсь фантастичний клубок, і тут, зізнаюся вам, мені довелося натерпітися страху: верблюд мій, злякавшись пострілів, що пролунали раптом зовсім близько, кинувся вбік і заплутався в цьому клубку. Ми обидва впали на землю, і всі мої вісімнадцять вершників проскакали через нас.

Я неминуче був би роздавлений, але тугий жорсткий шланг, що сповив мене, як мумію, разом з моїм верблюдом, послужив мені захисною бронею. Голову мені вдалося вберегти завдяки тому, що я сунув її під бік верблюда (до сих пір запах пітної злиплої вовни стоїть у мене в ніздрях). Звідкись вискочили кілька легіонерів з ручними кулеметами і відкрили вогонь по моїм людям з тилу. Один з них натрапив на мене; він вистрілив два рази, щоб мене убити, але тільки зачепив моє ліве плече. Друга куля дісталася верблюда, поранена тварина стала несамовито битися, Брикав ногами в різні боки, і хоробрий воїн Легіону вважав за благо відійти подалі.

Я робив відчайдушні зусилля, намагаючись звільнитися від шланга, що обмотав мене, але, ймовірно, мені це так і не вдалося б, якби не зреагував Бекр. Він шукав мене, щоб оповістити про здобуту перемогу. Наші люди добралися до штабу і тепер тримали Азмі в оточенні (і в смертному страху — додамо для точності). Це, безперечно, була перемога, а крім того, і реванш за поразку, нанесену нам на болотах. Саме штаб

Азмі був об'єктом розпочатої нами операції. Сюди, в саме серце оборони промислів, прагнули ми нанести удар, коли мчали, не розбираючи шляху, через всю територію. А у мене, оскільки справа стосувалася Азмі, була тут ще й своя особиста мета.

Штаб Азмі містився в віллі, де зазвичай зупинялося начальство, якщо приїздило на промисли. Коли я туди добрався, мої вцілілі вісімнадцять фахівців по нічним набігам гарцювали навколо на своїх верблюдах і гучними криками намагалися викликати Азмі з дому. Спішитися, проникнути в будинок і схопити його там вони не наважувалися; стривожені моїм відсутністю, вони, мабуть, вже готові були відмовитися від цієї ризикованої перемоги і подумували про те, чи не втекти, поки не пізно.

Що ж було далі?

У вікнах подекуди запалилися вогні, я почув сердитий окрик, бачу — це наш приятель, генерал Мартін, з балкона віддає мені розпорядження: людей відкликати, з саду їх вивести, стрілянину і крики припинити, а самому з'явитися в будинок, щоб спільно обговорити заходи для ліквідації неприпустимого становища, що створилося. Я порадив генералу заткнутися, зійти вниз і не займатися грою в солдатики. (Як ви знаєте, мене досить важко вивести з себе, хіба тільки якщо поставити в незручне становище, але, треба сказати, з цим завданням пожежні шланги впоралися якнайкраще.) Я, здається, здатний був в цю хвилину вбити старого, якби він не здогадався піти в кімнати. Вистріливши разів зо два-три в двері — для остраху обложеним, — я став голосно кричати на своїх людей, як би стримуючи їх запал. В дійсності я бачив, що вони все ще не проти пуститися навіть. І ось двері відчинились, і на порозі з'явився Азмі зі своєю свитою хлюстуватих молодиків. Вихід був явно розрахований на значний ефект, але я безцеремонно штовхнув всю компанію назад, звелів Бекру і його супутникам з'ясувати, де інші наші люди і що з ними, а сам зайшов до хати. Я хотів, щоб Азмі в моїй присутності, віддав легіонерам наказ про припинення вогню.

Ось поки і всі мої досягнення. Азмі у мене в руках, і це все. Так чи інакше, тремтячи за свою шкуру, він звелів припинити вогонь. І то сказати — адже Зейн і Гамід вже підходять до нафтопромислів, а тут, на головних оборонних позиціях Азмі, навколо будинку, де розташований його штаб, стоять дві сотні моїх воїнів. Правда, велика частина легіонерів знаходиться на лінії укріплень, зверненої на північ, і з тими я нічого не можу зробити. Своїм успіхом тут я зобов'язаний тому, що від мене просто не очікували ніяких серйозних дій і вже у всякому разі не уявляли собі, що я наважуся на таку зухвалість — нанести удар прямо в серце.

Втім, дислокація бойових сил Азмі зараз вже не має ніякого значення. Я діяв, керуючись положенням, що впливають з моєї теорії олов'яних солдатиків: якщо хочеш знищити фальш, бий по самій її основі. І воно справдилося — навіть понад всіх очікувань. До тих пір поки заплиле жиром серце Азмі тріпоче від страху в мене на долоні, нафтопромисли в моїй владі, незважаючи на п'яти— або шеститисячну армію легіонерів десь по той бік огорожі.

Тепер завдання в тому, щоб спонукати Гаміда діяти — закріпити здобуту мною

перемогу, перш ніж схаменеться Зейн. У листі, який я від нього одержав, сказано, що він не наважується рушити своє військо на очах у легіонерів Азмі, які охороняють нафтопромисли з півночі. "Тобі вдалося обійти Азмі-пашу, — жартівливо пише він, — а це при його товщині не так-то просто. Але я повинен обійти його армію, що ще складніше".

Все ж я думаю, що Гамід вже виступив. Тому я і сиджу тут, у вартівні, чекаючи його, щоб нам встигнути порадитися, перш ніж ми почнемо переговори з Азмі і генералом Мартіном. Генерал провозився сьогодні цілий день, намагаючись привести в порядок сад і колодязь з прісною водою, які сильно постраждали від нашого нічного набігу. Він ні словом, ні поглядом, ні натяком, ні подихом не виявив своїх почуттів з приводу того, що я захопив його нафтопромисли, має бути онімів від гніву, побачивши витоптаний сад. Так! Найголовніше, це переконати Гаміда в реальності моєї перемоги і в тому, що мої дві сотні людей, що знаходяться в самій серцевині зла, зараз важать більше, ніж вся армія кочівників і городян, яка ще не проникла крізь його тверду шкаралупу.

Думаю, що Гамід це збагне, адже він все бачить і все розуміє, а крім того, досить довіряє мені. Однак той конкретний, непорушний, стратегічно важливий факт, що легіонери Азмі стоять на своїх колишніх позиціях, може утримати його від рішення розвивати далі досягнутий мною успіх.

Але все одно: зараз нафтопромисли — мої.

Я чую знайомі звуки: броньовик Сміта з виттям і гарчанням мчить по території промислів. Сміт мов зрісся зі своїм панцерником. Це його відокремлений острівець в томливі безкрайності пустелі, за який він чіпляється, як Калібан. Він цією машиною живе, дихає нею, постійно возиться з нею, оточуючи її самими ніжними турботами, — хоча у мене є підозра, що сама по собі вона вже стала йому ненависна.

Зі Смітом, ймовірно, і Гамід. Я бачу, як крилате світло фар ковзає по тілу величезних вигнутих труб, і чорні вентиля їх стають схожими на голови закопаних в землю людей. Мені смішно, тому що в безглузких петляннях машини я вгадую старання Сміта на пошкодити ненароком чогось, що хоч віддалено пов'язане з технікою. Бідненький Смітік! Адже тут він в своїй рідній стихії; кожен предмет, зроблений із заліза, скріплений гайками і болтами, — частка його душі. Святиня! Непорушна святиня!

Однак насправді цю святиню дуже легко зруйнувати, про що, за іронією долі, відомо, здається, тільки мені і генералу: під час нашої останньої розмови в пустелі генерал відкрив мені, що тут є якийсь важіль або рубильник, одним поворотом якого можна підірвати всі нафтопромисли, — щось на зразок того пристосування, яким російські війська підірвали свою знамениту Дніпровську дамбу. Видно, наші військові не дуже педантичні в питаннях етики. Їм все одно, у кого запозичувати методи. Втім, генерал Мартін завжди віддавав належне військовому мистецтву росіян. Зрозуміло, я пильно стежу за тим, щоб він не виходив за хвіртку свого нещасливого саду.

На цьому повинен поки розлучитися з вами. До речі, я так і не дізнався ще, де

знаходиться Фрімен.

Зараз я пишу в пустелі, поблизу табору Гаміда. Мені довелося покинути нафтопромисли, тому що ні емір Гамід, ні Зейн туди не приїхали; крім Сміта, в машині був тільки Ва-вул, лютий поет.

Гамід, мабуть, досить смутно уявляє собі, яка потрібна сила і воля, щоб утримувати завойовану мною хитку владу в серці ворожого табору, а інакше він не уявив би, що ці два красені зможуть впоратися тут, поки я буду їздити в його ставку порозуміватися.

В першу хвилину, обурений і обманутий у своїх сподіваннях, я зі злості хотів тут же відправити обох назад, щоб вони від мого імені пояснили Гаміду, скільки потрібно розуму і хитрості, щоб тримати Азмі на положенні бранця. Він міг би і сам здогадатися, що захоплення Азмі вдався мені лише завдяки тонкому розрахунку, який недоступний розумінню Ва-Ула і Сміта. І що за ідея — з'єднати двох настільки різних людей, такі дві крайнощі! Адже в цій комбінації їх нічого не варто перехитрити і спровокувати на будь-яку дурість! Довірити їм охорону Азмі — значить ризикнути всім. Смішно і безглуздо!

І все-таки зі злості ж я на це погодився, хоча, як я ні злий, не можу уявити собі, щоб Гамід виявив таку відсутність розуміння, таку сумнівну обережність. Тут явно позначається чужий, міський вплив, будь він проклятий! Не Зейн мені страшний, страшно те, що Гамід його слухає.

Ва-вул недобрим чуттям поета вгадав мої тривоги і поспішив роз'ятрити рану, що було неважко. "Гордоне, друже мій, — сказав він. — Хто ще, крім тебе, може схопити чудовисько в обійми і не бути тут же розтерзаним? У вас, у англійців, найздоровіші щелепи в світі. Ти б міг зжерти навіть нашого міського союзника, а це і Гаміду не по силам. Справді, прирізав б ти для початку товстопузого Азмі, а там від одного бахразця неважко перейти і до іншого. Надихни мене прикладом, брате, і ми удвох учинимо тут невелику різанину для потіхи".

Злий блиск в очах Ва-Ула і всі його варварські брязкальця — награбовані годинник, химерні браслети на руках — ще підкреслювали зловісний гумор цих жартів, і я раптом зненавидів його за притаманну йому підлу прозорливість. Тому я охоче залишив його Сміту, який майже нечутливий до таких витончених наскоків. Виходить, комбінація не така вже й погана, але я не здивуюся, якщо це несхожість темпераментів призведе нарешті до непоправних помилок або навіть до трагедії. В ненадійні руки довелося мені передати свою перемогу!

Але так чи інакше, вони залишилися там, а я сів на верблюда і повільно, долаючи біль, поїхав в глиб пустелі. Сміт детально пояснив мені дорогу до табору, і той же Сміт ретельно перев'язав мої рани і дав мені випити ліки, які повинні були заглушати біль і розганяти сон. Незважаючи на це, я все-таки заснув і збився зі шляху. Тільки на світанку мене зустрів почесний ескорт під прапорами Гаміда; люди всі були мені незнайомі, і ніхто з них не став обтяжувати себе належними нагоді вигуками і рушничними салютами. Загалом зустріч вийшла сумна і спонукала до невеселих передчуттів, але враження це розсіялося, коли я в'їхав на гребінь першого пагорба і внизу переді мною раптом відкрилося величне видовище всій армії Гаміда; неначе

чорна паморозь, що поцяткувала підніжжя схилу, освітленого першими сонячними променями. То була класична картина: розкидані в безладді намети, верблюди, силуети закутаних фігур в м'якому серпанку, — і все перейняте передвістям недалекої хвилини, коли табір пробудиться, прийде в рух, закипить шумом і жвавістю, що зримо втілює вільний дух кочовища.

І ось я сиджу і не поспішаю продовжувати свій шлях; мені подобається здалеку милуватися цим міражем, і лячно, як би він не розвіявся при моєму наближенні. Зрозумійте, мамо, я, істинний кочівник, після довгих поневірянь в пустелі повертаюся до гучного двору Гаміда. І я знаю, що багато що тепер там не так, як було.

У цій мальовничій долині, що розкинулася вниз, має знайти собі завершення все те, до чого я прагнув. Ймовірно, більше мені писати не доведеться. Те, що чекає попереду, підіб'є підсумок складним блуканням думки, про які я тут вам розповів.

Passio! [25]

Доводиться мені все ж продовжувати свої пояснення, мамо, тому що тут, в долині, я зіткнувся з цікавими обставинами, які необхідно пояснити. Всякий раз — і з кожним разом все більше — мені здається, що наступний етап буде для мене останнім, що вінчає всі мої зусилля, мої пошуки істини, моє натхнення, моє покликання в світі. Але справа загрожує обернутися трагедією. І чи тільки для мене? Може бути, для всіх тих, що стоять табором в цій долині. Я сам ще не знаю. Знаю тільки одне: щось я вже тут встиг втратити, а дещо знайшов нове, і те, що це нове віщує мені, не вкладається в рамки мого розуму. Зараз я намагаюся осмислити все це для вас і для самого себе.

Ці мої писання ви неодмінно повинні показати Тесс. І не тільки Тесс, але і Грейс і навіть Джеку і Сміту (якщо Сміту судилося повернутися). Особливо мені хочеться, щоб Тесс прочитала їх; я якось звик за останнім часом думати про вас обох разом. Сам не знаю чому; може бути, тому, що є речі, які мені вам обом необхідно пояснити і довести. Втім, їй я тут ще напишу окремо, у відповідь на лист, який я від неї отримав через Фрімена — Зейна — Гаміда.

Так, я все-таки спіймав Фрімена. Точніше, його зловив Зейн. Так і потрапив до мене лист Тесс: Зейн переслав його через Гаміда. Ох, Фрімен, чемне чудовисько! Його останній злочин перед племенами такий мерзенний, що одна думка про нього мене приводить в лютю. Але саме Фрімен привіз мені листа від Тесс. А чому ви не написали мені, мамо? Невже відреклися від мене? Або ви так зайняті справами Джека, що для мене не залишається часу? Я ні про що не став питати Фрімена, тому що навіть заради вас не можу підпустити його настільки близько до своєї душі. А він, зрозуміло, злорадно мовчить, чекає моїх розпитувань про вас і про Грейс. Але мені легше померти, так і не дізнавшись нічого.

Втім, не про Фрімена мова (зараз, у всякому разі, — оскільки я його ще не вбив). Невже він став чоловіком Грейс? Господи! Так, багато знайшлося б, про що розпитати його, але я не можу. Не можу!

Хочу все ж розповісти вам про головне — про той містичний результат моїх справ і прагнень, якого я з таким трепетом чекав, спускаючись сюди, в долину. Нічого

містичного в ньому не виявилось — одна сувора, неприваблива реальність; і це відкриття вразило мене.

Почалося з Гаміда. Я застав його похмурим, озлобленим і (так само, як я сам) пригніченим близькістю перемоги. Він дуже зрадив мені і відверто висловив свою радість; проте я бачив, що він стривожений і рветься швидше поділитися з мною своїми тривогами. Я, звичайно, не розраховував, що застану в його таборі тишу і спокій, але мені не приходило в голову, що згубний вплив перемоги так швидко позначиться серед його побратимів.

Він тільки коротко встиг змалювати мені становище, поки ми з ним квапливо крокували до намету ради. Він був злий, і все його дратувало.

— Якщо я ще зберігаю тут владу, — сказав він мені, — так тільки силою завзятості. По-твоєму, я терплячий? — запитав він, і я здивувався його тону, в якому чулася насмішка над самим собою. По тілу його пройшла дрож, і він закрив свої ясні, блискучі очі, немов намагаючись не бачити того, що його глибоко обурювало. — Ти не уявляєш, яке сказ клекоче в мені, коли я думаю про всіх цих неосвічених, корисливих, підлих царедворців, готових осквернити прапор повстання. Тільки заради того, щоб зберегти цей прапор в чистоті, я і стримую себе, але це мені дорого коштує. Мої високородні брати! .. Я тепер можу довіряти лише найбіднішим кочівникам пустелі; ці нічого не вимагають, і їм дійсно нічого не потрібно, крім свободи. Всі ж інші тільки й роблять, що гризуться між собою та ще приводять до мене якихось, підозрілих іноземців з пропозиціями сумнівних угод або ж політичних агентів з інших країн нашого арабського світу — з Єгипту, з Сирії та більш далеких країв. Ах, ці агенти! Вони несуть з собою вантаж політичної пропаганди, віроломних обіцянок, честолобних чвар, нововведень, що паралізують і навперебій нав'язують мені свій вплив і свої поради. Ти бачиш в мені правителя, якому остогидлі всі правителі. Я більше не можу чути чванливих промов, я зневажаю воїнів, спраглих крові і помсти, і, вір мені, з радістю віддав би тут, зараз, своє життя, якщо б знав, що це покладе край анархії в нашій пустелі, засиллю властолюбців з крутою, шаленою вдачею.

Жар цієї мови перетворив лице Гаміда, на мить повернув його точеним рисам давно втрачений відблиск юнацької пристрасності. Я шкутильгав поряд, майже повиснувши на його руці, і думав про неповноцінність і себелюбну обмеженість своїх прагнень, про те, що всі мої особисті цілі не мають ніякої ціни, якщо вони не збігаються з цілями Гаміда.

У словах, які вимовив Гамід, прозвучало, по суті, зречення від того, що становило основу життя племен, але я не думав про це: набагато важливіше було для мене знову виникле відчуття внутрішньої близькості з ним. Затамувавши подих, я немов знову знаходив в цьому юнакові втілення єдиного ідеалу, якого я можу служити, єдиної волі, якої готовий підкоритися в ім'я такого служіння, і це мене дивувало і тішило. Справа свободи племен була нетлінна в своїй чистоті — тієї чистоті, про яку говорив Гамід, тому що сам Гамід був його душею. У пориві любові і відданості я стиснув руку Гаміда, ледь помічаючи пошарпані намети і фігури бедуїнів, що безтурботно маячить біля них

— все те, що служило поетичним фоном нашої розмови. Втім, і сам Гамід йшов повз них, ковзаючи по сторонам розсіяним, незрячим поглядом. Охоплений потребою висловитися, він зараз не помічав свого народу.

— Я намагаюся не втручатися в цю гризню, брате: мій міський союзник навчив мене терпінню. Так, терпінню! О господи, тільки зараз я дізнаюся справжню ціну розсудливості і витримці, і моральному чуттю. Спочатку я з поблажливою зневагою ставився до цього маленького впертого чоловічка, який так пильно стежить за мною (і який так схожий на тебе), але тепер я просто захоплююся ним, тому що знаю: і у нього одна тільки мета, одна ідея, одне прагнення в житті, заради якого він готовий все принести в жертву, навіть самого себе. Я в неоплатному боргу перед Зейном-бахразцем за те, що він навчив мене витримці, ясності мети; і узами цього обов'язку ми з ним тепер спаяні воедино, можливо, нерозривно і, можливо, назавжди.

— Не дай Бог! — скрикнув я. — О-о-о!

Гамід скинув на мене очі, тому що в цьому безглуздому крику прорвався біль, з яким я не зміг впоратися. Однак він подумав, що це звичайна, фізична біль. Він зупинився, уважно оглянув мене і, вражений моїм змученим виглядом, хотів щось сказати, але я зупинив його поглядом, повним благання. Я не хотів, щоб жалощі з приводу мого запаленого, жалюгідного, ниючого тіла переривали або опошлили нашу розмову про головне, і мій безмовний заклик був почутий. Гамід кивнув і тільки мовчки підставив мені плече для опори.

— Не турбуйся, — сказав він спокійно, хоч і з відтінком гіркоти. — Я все ще вождь і вождем залишуся. Але зараз я повинен віддати твою перемогу на суд моїх нерозумних братів. Я знаю, це все одно, що віддати тонкорунну вівцю на розтерзання собачої зграї. Побачиш сам, як вони поб'ються. Але побачиш і інше: як я вмію стверджувати свою владу вождя. Шкода, що не можна зовсім не говорити їм про твою перемогу. А я повинен сказати. Повинен. Якщо я буду знати, який образ дій підказують кожному з них його корисливі мотиви, мені легше буде протистояти їм.

— А бахразець? — запитав я з тривогою.

— Не думай про бахразця, Гордоне. Ми з тобою знайдемо правильний вихід.

На жаль, правильний вихід доводиться тепер шукати мені — мені одному, так як відбулися події, що перекутили зміст справи всього мого життя; те саме, що встало свого часу між мною і Тесс, постає тепер між мною і Гамідом, тільки в скарикатуреному вигляді.

Засідання в шатрі ради являло собою не надто гідне видовище. Я ніколи не цікавився тим, які плани будують щодо подальшої долі нафтопромислів вожді окремих племен і ті, хто норовить примазатися до цієї справи: я знав, що вирішувати все одно буде Гамід. Але, я не очікував, що їх корисливі та суперечливі прагнення змусять Гаміда кинутися в обійми Зейна, зв'язати себе з ним нерозривно і назавжди. І тепер ніхто, крім мене, не зможе звільнити його з цих обіймів.

Злим генієм Гаміда був тут, по-моєму, його брат Саад. Йому вдалося навіть на мене справити враження — хоча б тим, що в той же вечір він ледь не заколов мене.

Саад з самого початку боротьби хотів отримати свою частку готівкою. Таке, на мою думку, історично обумовлене прагнення всіх молодших братів. Що, як не гонитва молодших братів за землею і багатствами, послужило опорою феодалізму і грецької олігархії? При цьому всі вони були баламутами і ренегатами; і Саад в цьому не відрізняється від інших, тільки він представляє собою історичний анахронізм.

План Саада, розроблений ним за участю темнолицього старого Сеїда, полягав в тому, щоб після захоплення нафтопромислів перепродати їх якоїсь іншої державі. У всьому цьому мене найбільше зацікавило, звідки раптом виринула тут, в пустелі, ця інша держава. Я голосно розреготався, коли Саад відкрив свій секрет, і від душі пошкодував, що при цьому не було Везубі, — він зі своєю теорією "третьої сили" поставився б до цього серйозно. А я не міг! Адже натхненником цього хитромудрого плану був якийсь заблукавший в пустелі навіжений-американець — не те місіонер, не те військовий, а може бути, археолог або просто ділок — я так і не зрозумів толком.

У Саада, однак, була розроблена повна програма дій: захопивши нафтопромисли він мав намір негайно, оголосити їх власністю племен, а потім продати їх за нечувану ціну. Умови угоди були викладені на папері з усіма подробицями, цифрами і застереженнями і скріплені підписами і якимись фантастичними американськими печатками, які Саад з гордістю усім нам показував. Знайшлися, словом, підприємливі янкі, представники нафтової компанії — держави в державі, — які зуміли розшукати Саада в глушині пустелі і вичавити з нього потрібні обіцянки. Гаміду тепер залишалося тільки визнати це як *fait accompli* [29]. Зрозуміло, моя перемога припала Сааду на руку, оскільки вона виводила з гри бахразца; і як не смішило мене фантастична неправдоподібність цієї угоди (один друк був чого вартий!), план по суті був цілком серйозним.

Але у мене були свої, не менш серйозні плани. Я занадто багато віддав справі боротьби за свободу племен і не схильний був відступатися від свого наміру настояти, щоб доля нафтопромислів була вирішена перш, ніж налинуть туди городяни-бахразці і зроблять їх надбанням свого світу — світу техніки і марксистських ідей. Але, на біду, я дуже смутно уявляв собі, що повинен робити Гамід з промислами, коли вони опиняться в його руках. А Гамід не хотів нічого робити, поки не буде вирішено саме це питання.

Я подумав: "Боже мій, невже дійсно майбутнє країни в цьому папірці Саада?"

Смішно, здавалося б, але тут-то і почалася колотнеча. Треба було вам бачити це збіговисько царствених осіб, яке тонуло в липкій напівтемряві потворної споруди з козячих шкур! По вбранню вони явно ділилися на дві групи: одні були в арабському одязі, інші — ні. Але це, звичайно, чисто зовнішня ознака; в іншому ж сторонньому спостерігачеві було б дуже важко розібратися, що за люди тісняться тут, в шатрі, навколо Гаміда. Лише по віддаленим ознаками можна було здогадатися, які тут існують союзи, великі і дрібні, але я не став ускладнювати себе розпізнаванням цих ознак. Спочатку все те, що відбувалося, обурювало мене, а потім вже здалося тільки сумним і безглуздим.

План Саада зустрів гарячу підтримку з боку якогось зухвалого на вигляд ваххабіта

[30] з Саудівської Аравії, який заявив, що Ібн Сауду пішла на користь дружба з американцями, що американські гроші і американська допомога сприяють процвітанню країни [31]. Він несамовито волав, що Америка для того і створена аллахом, щоб давати гроші і мати справу з машинами, арабам же визначено згори отримувати гроші і до машинам не торкатися. Ось вам новітня арабська релігійна філософія!

Інші (в тому числі один єгиптянин в фесці і замшевих туфлях) доводили, що набагато розумніше надати концесію будь-якої з більших і багатших арабських країн — вони не гірше за іноземців могли б управляти промислами. Він зі свого боку може рекомендувати Єгипет, зокрема одного багатого єгипетського пашу.

Потім слово взяв Таліб — півроку регулярних військових дій і регулярного харчування додали старому розбійникові благородну поставу. Жадібно поблизкуючи очима, він висловився в тому сенсі, що нафтопромисли потрібно залишити англійцям, тільки нехай дадуть хороший викуп і надалі нехай платять племенам податки, не рахуючи встановленого "нафтопровідного відрахування". Крім того, англійці могли б допомогти племенам притиснути нових революційних правителів Бахраза, а то вони занадто багато волі забрали в таборі Гаміда.

Старий дурень кілька разів оглядався на мене, чекаючи підтримки. При зустрічі він схопив мене в обійми і довго лив сльози, перемижувуючи їх бойовими кліками першого повстання, — забув, мабуть, той випадок, коли віроломно кинув мене серед боліт на розправу легіонерам Азмі.

Його звернення за підтримкою до мене як до англійця ставило мене в двозначне становище; але, ймовірно, старий зробив це без наміру, і я простив йому: зрештою мені тепер байдуже, що всі ці люди про мене думають; але ось його продажності я не міг і не хотів йому пробачити. Було цілком зрозуміло, що він підкуплений кимось із англійців — скоріше за все Фріменом або яким-небудь Фріменовським агентом.

Промова Таліба викликала, само собою зрозуміло, гарячу відсіч, особливо з боку Саада, який погрожував вбити будь-кого, хто посміє підписувати нові угоди з англійцями — після всього того, що йому, Сааду, довелося від них витерпіти через Азмі. (Одному легіонеру вдалося якось захопити Саада в полон, оглушивши його ударом кулака по голові). Він кричав, що викине всіх англійців геть, що закличе на допомогу американців, а заодно попросить їх розправитися з міськими союзниками Гаміда, які всі до одного — безбожники і злодії.

Якийсь сирієць заявив, що згоден з Саадом. Але тут два чорнобородого шейха з Неджда, яким вторив висланий за свої переконання іракський політичний діяч, з шаленством фанатиків взялися доводити, що всі іноземці — підлі загарбники. Оскільки племенам нафтопромисли ні до чого ("Великий аллах! — скрикнув один з шейхів. — Отож, не будемо ми бруднити свої благородні руки в цій смердючій рідині!"), Найкраще передати турботу про них тим з братів по крові, хто більшою мірою наділений комерційним духом, — єгиптянам, уродженцям Іраку або навіть сирійцям, які здавна славиться своїм умінням торгувати і наживати гроші.

Все це, як я вам уже говорив, були цілком серйозні пропозиції. Навіть старий Ашик,

в чиї давні зморшки ніби назавжди в'їлася пилюка руїн його міста, сказав своє слово. — Все одно, кому будуть належати нафтопромисли, — заявив він, — тільки б не жирної гадині Азмі. Аравії вони не потрібні; зате їй потрібні гроші, отже треба продати ці нафтопромисли тому, хто більше дасть, а на отримані кошти відбудувати зруйновані міста, відновити господарство племен, саме ж головне — поповнити стада і знайти нові пасовища, щоб в пустелі знову закипіло життя (а з нею і торгівля!).

Гамід слухав все це, як вмираючий слухає суперечки лікарів, священників і байдужих фарисеїв над його тлінним тілом. Біль і гнів читалися на обличчі мого друга, і не раз мені здавалося, що ось-ось у нього зірветься крик люті, тому що я добре бачив, яких зусиль йому варто весь час зберігати перед своїм внутрішнім зором одне бачення, одну велику мету, заради якої він всю пустелю підняв на боротьбу, — свободу племен. Він розумів, що всі люди, що оточували його, давно вже забули цю мету і думають тільки про вигоди, які можна отримати з проклятих нафтопромислів. Всіх їх отруїла ця близькість багатства, володіння ним; воно для них стало самоціллю.

Але дивно, чим довше я спостерігав глибокий і благородний гнів Гаміда, тим більше переконувався, що мене щось все, що відбувається нітрохи не хвилює. Для мене тут не було нічого нового, все це здавалося мені лише забавним відлунням того, з чим я стикнувся під час перебування в Англії. Хіба ця потворна сцена не відображала звичайного зіткнення інтересів в державній політиці? Хіба не те ж саме мені довелося зовсім недавно спостерігати у себе на батьківщині? І хіба не можна без жодних натяжок навести приклади такої ж тупості, продажності, невігластва з життя Англії, Аравії, будь-якої країни, де основу влади становить власність? (Ти мене чуєш, Тесс?)

Я бачив те ж, що бачив Гамід: що повстання, свобода, пафос цілеспрямованої боротьби за незалежність і самовизначення — все це було забуто вождями, як тільки дійшло до рішень, пов'язаних з реальною владою, реальними благами — з усім тим, що становить матеріальну основу держави і техніки. Клич свободи, що колись всіх їх надихав і кидав вперед, заглух в цьому політичному і власницькому ажіотажі. Я зовсім не збираюся вторити безпорадним і неглибоким твердженнями оксфордських поетів про те, що власність і влада завжди розбещують. Живе спростування цієї боягузливої формули — Гамід. Я лише хочу сказати, що свобода задихається там, де люди не вміють зберегти в чистоті мету, до якої прагнуть. Боротьба за володіння багатством засліплює людей. Вона несе загибель світу, зраджує людство.

Тому-то Гамід і стоїть осібно в цій боротьбі, що він нездатний на зраду.

Навіть якщо б я не знав цієї істини раніше, вона відкрилася б мені в смердючій тісноті цього намету, де кожен, підкоряючись корисливому, власницькому інстинкту, намагався урвати щось для себе. І тільки одного голосу не було чути — голосу тих, чиїми руками була здобута перемога, що служила предметом спору: обірваних, жебраків арабів пустелі, простих рядових повстання. Тепер мені стали зрозумілими гіркі слова Гаміда про те, що він може довіряти тільки найбіднішим, найнікчемним з людей племен; так що у наметі ради, народ був присутній лише в його особі, говорив його вустами, дивився його очима, знаходив в ньому своє справжнє і нічим не

зганьблене втілення.

Ось чому такий великий був гнів Гаміда — він думав про свій народ, а я, теж думаючи про свій народ, міг тільки сумувати, тужити і сумувати душею, бачачи, як жорстокий і грубий світ готується задушити ще одне благородне людське співтовариство, ще одну благородну справу.

Нарешті Гаміду несила стало слухати ці суперечки і він владно наказав усім замовкнути. Ніколи я не чув від нього такого грізного окрику і ніколи не чув такої мертвої тиші, яка за ним прослідувала. І в цій тиші, не підвищуючи голосу, він став викривати їх з усім напруженням гніву, презирства, нетерпіння, які потроху накопичувалися в ньому всі ці місяці (і роки!), коли він намагався, долаючи їх власницькі, корисливі інтереси, згуртувати їх в єдину силу повстання.

Страшно було слухати його. Адже ті, до кого він звертався, були його старі друзі, його брати, як би далеко не вів їх зараз навіжений порив жадібності. Але, як всі довготерпеливі люди, коли вони втратять витримку, він вже не володів собою. Він лаяв, уражав, кляв, погрожував; він не щадив нікого, і, хоча іскрою, що запалила пожежу, послужила суперечка про нафтопромисли, його звинувачення йшли набагато далі, торкаючись і їх багаторічної звички думати тільки про свої корисливі цілі і нездатності до об'єднання — всього того, з чим йому так довго доводилося миритися.

Так! Його слова палили, як розпечена сталь, хоча погляд непроникно чорних семітських очей залишався холодним. Але самі гіркі докори посипались на голови його рідного брата і старого лицеміра Сеїда (розмова з ними він мудро приберіг на самий кінець). Він довго перераховував всі їх підступні задуми, інтриги і дурості, назвав Саада жадібним дурнем, у якого на розумі тільки гроші і наряди, а про віровчителя сказав, що він своєю підлою поведінкою осквернив могилу батька Гаміда.

Саад і вероучитель образилися більше всіх, тому що більше всіх були впевнені в своїй правоті, і я не здивувався, коли Саад, зблід як смерть, схопився за багато прикрашений кинджал, що стирчав у нього за поясом.

У мене промайнула думка, що Саад в пориві сказу хоче кинутися на Гаміда, і я схопився, щоб перешкодити йому. Але погляд, який я перехопив, був спрямований не так на Гаміда, а на мене.

Сам не знаю, що змусило його звернути на мене свій гнів. Може бути, він все-таки боявся Гаміда або боявся тих наслідків, які спричинило б за собою замах на старшого брата. А може бути (і це вірніше), він давно вже бачив у мені джерело небажаного впливу на Гаміда — ту силу, яка відвернула серце еміра від його друзів і родичів. Так чи інакше, але я подивився на нього, він на мене (ймовірно, з боку це навіть виглядало трохи смішно), і я зрозумів, що мені кінець.

Я був озброєний, але це не змінювало справи. Я знав, що якщо він нападе на мене, захищатися я не стану. Я не пущу ні краплі крові вільного араба, навіть заради порятунку власного життя. До того ж я дуже втомився.

Все це тривало секунди, і тільки ми двоє знали про ту ненависть, напружену до межі, якою опік мене його погляд. А потім він рвонув з-за пояса оправлений у срібло

кинджал і замахнувся на мене, вголос закликаючи аллаха в свідки моєї смерті.

Цей мелодраматичний вигук врятував мені життя. Він послужив сигналом тривоги Гаміду, і той вчасно відбив руку Саада, не давши їй довершити смертоносний помах. Удар був настільки сильний, що Саад скрикнув від болю. Виходило негаразд, і це стало особливо ясно хвилину потому, тому що Саад, схаменіться, вибухнув шаленими криками, ім'ям покійного батька закликаючи віру і небо в свідки того, що брат вдарив його, заступивши за невірного.

Справа приймала поганий оборот, а Гамід ще підлив масла у вогонь, наказавши всім розійтися, чим як би підкреслив їх причетність до події. При цьому він знову обсипав їх лайкою, кричав, що немає правди, окрім як у бога і самих смиренних з його слуг, вони ж все — злодії, вбивці, зрадники і сліпі, сліпі дурні.

Потім, опанувавши себе, він замовк і похмуро дивився, як один за іншим учасники ради покидали намет. На мить мені здалося, що він чекає, чи не обернеться хто, щоб докорити його за надмірну крутість, але ні в кого не вистачило на це мужності, винахідливості або душевної простоти.

Втім, знайшлося один виняток.

Бідний Юніс Ібрахім з Камра, батько юного Фахда, у якого Азмі вирізав серце з грудей, не пішов разом з іншими. Він наблизився до Гаміду, поцілував його рукав, зітхнув і розплакався. У бідного Юніса очі на мокрому місці з тих самих пір, як бахразці вчинили над ним розправу за участь в першому повстанні і водили його в ланцюгах по міських вулицях. Але плаче він більше від жалю до самого себе, і тому його сльози не чіпають і не хвилюють.

Зараз, однак, цими сльозами він спокутував довгі роки боягузтва і боязкої оглядки — спокутував сторицею, тому що не дав Гаміду відчувати себе самотнім. Я знав, що старий ненавидить Азмі за звіряче вбивство сина і що ця ненависть багато в чому змінила його (я помітив це при нашій зустрічі у Фрімена), але я ніколи не відчував до нього прихильності — надто вже він був грубий, неотесаний, занадто-багато було в ньому від дикунського царька. Інша річ його син Фахд: в тому завжди відчувалося благородство натури, і я щиро любив його. Він був відданий Гаміду і справі повстання — на свою погибель. Але в той же час він залишався відданим сином: вбивці наздогнали його, коли він поспішав на допомогу до старого батька.

З тих пір як бідний Юніс почав своє ходіння по муках, коло часу встиг замкнути не тільки для Фахда, але і для повстання. Двадцять з лишком років тому, коли Бахраз зломив Юніса і перетворив його на жалюгідного землероба, був переламаний і хребет першого повстання. І зараз жест Юніса служив як би символічним знаком перемоги Гаміда, немов перемога вже була здобута. Жодного разу ще — навіть після захоплення нафтопромислів — не було у мене такого повного відчуття перемоги, як при вигляді Юніса, який схилювався до рукава Гаміда.

Так, я знаю, ми перемогли, і тому зараз тільки починаються справжні проблеми — не для мене одного, але для всіх нас. Справа серйозна.

А тепер я знову повинен зробити перерву, тому що стає вже темно. Та й пора мені в

дорогу. Ми з Гамідом поїдемо зараз в табір Зейна. Це не так уже й далеко; але у мене таке відчуття, ніби переді мною лежить нескінченна пустеля пекла, — ймовірно, тому, що я знаю: настав час надати останню послугу повстанню.

Perdo! [32] Perdo! Perdo!

Зараз, коли я знову пишу, все це вже позаду, а попереду через кілька годин — нафтопромисли, поки ледь помітні в передсвітанковому тумані. Мої супутники сплять, користуючись недовгим привалом, а я — що для мене сон? Мені тепер особливо ненависні ці чорні порожні години, коли не діють і розум і почуття. Я все більше і більше дорожу кожною миттю роботи свідомості.

Наскільки я пам'ятаю, мені довелося перервати бесіду з вами (цей марафонський біг думок) перед шатром Гаміда. Краще б мені не входити тоді зовсім в цей намет. Краще б мені не їздити з Гамідом в табір його міського союзника. Там я втратив все.

Правда, дещо я там і знайшов — Фрімена, наприклад. (Його захопили воїни Зейна, але зараз він тут, зі мною.) До речі, поговоримо про твій лист, Тессі, який привіз цей мерзотник і який потрапило до мене в руки раніше, ніж він сам.

Якими махровими дурнями ми з тобою були, Тессі, і як пізно надумали виправляти свої помилки! Чи вийде з цього що-небудь? Боюся загадувати; але твій лист я зараз вклеїв сюди, в цю записну книжку, щоб він не загубився і був у мене перед очима. Я його приліплю смолою мірри, якої ми тут розпалюємо багаття. (Щоб ти не уявила, ніби перенесене потрясіння налаштувало мене на романтичний лад, поспішаю додати, що араби вживають мірру як засіб проти різи в шлунку.)

Я навмисне підкреслив ті місця в твоєму листі, які роблять його таким важливим для мене, — щоб ти їх відразу побачила.

Як і тебе, мене глибоко образило, що, на думку твого батька, тебе змусила повернутися додому якась біда, невдача, хвороба, або самотність, або почуття розгубленості. Але ти права, дівчинка, — він і не міг подумати інакше. Він, по твоїм описах, хворий і самотній, не тому навіть, що живе один і в важких умовах, а тому, що всередині у нього все пусто і мертво; до того ж його змучила туга за тобою — я впевнений, що твій від'їзд з дому завдав йому рану, яка до сих пір не зажила. Так чи можна його звинувачувати? А що брати не хочуть з тобою розмовляти, — не засмучуйся цим. Оскільки обидва одружені, то рано чи пізно неодмінно наблизяться до тебе скаржитися на своїх дружин. Це слабка втіха і досить плоский жарт, Тессі, але я тільки тому дозволяю собі жартувати так, що ти, я переконаний, вже зуміла перемогти їх невдоволення і упередження і вороже ставлення до тебе. А вже якщо твоя готовність до самопожертви не змусить їх змінити гнів на милість, може бути (і навіть напевно), це зробить твоя політична робота! Клас є клас — я тепер перейнявся цим переконанням так само твердо, як і ти, тільки для мене все тут складніше і трагічніше. І ще скажу тобі в підбадьорення, Тессі: я знаю, ти зараз ставишся до братів так само неприязно, як і вони до тебе, (інакше бути не може після такої нелюб'язності зустрічі), але коли ви нарешті зрозумієте один одного і помиряться, поворот буде настільки крутий, що ви потім просто не зможете обходитися один без одного, така у вас піде любов і дружба.

Твої рідні — прості, грубуваті люди, і з ними дійсно можна жити, як то кажуть, як один дух; мені з моїми рідними це ніколи не вдавалося (або, вірніше, їм зі мною, тому що носієм смуту завжди був саме я).

Але ми не про те говоримо, що зараз важливо для нас обох.

Щось наче ожило в мені, дівчинко, коли я, читаючи твій лист, дійшов до цих схвильованих рядків: "Якби ти тепер був в Англії, Неде, я б попросила тебе приїхати сюди, до мене. Якщо б я могла дістатися до тебе в твоїй пустелі, я б сказала: повернися додому, Неде. Повернешся? "

Ах, Тессі! Ніколи я тебе не любив так, як в ту хвилину. Перечитай сама це місце, щоб представити всю силу вкладеного в нього почуття, і згадай, що я це читав тоді, коли думав, що все в житті для мене втрачено. (Не знизуй плечима. Я втратив все, раз я втратив Гаміда, а це саме так, недарма він кинувся в обійми свого міського союзника.)

Але не варто про це. Прочитай свій лист, як я його зараз читаю. Те, що мене особливо вразило, я підкреслив нігтем, твердим від пісків пустелі.

"Уже в ту хвилину, коли я з тобою розлучилася, Неде, я зрозуміла, що зробила помилку. Так, зрозуміла, але не хотіла собі в цьому зізнатися, поки не відчула, що задихаюся тут без тебе, без твоєї духовної підтримки. А потім мені потроху стало ясно, що я вчинила лихо не тільки собі, я заподіяла його і тобі теж. Нехай ти хотів їхати зі мною тільки заради мене самої, нехай, відмовившись від усіх своїх надій, не зміг перейнятися моїми надіями, моїми переконаннями, всім тим, у що я вірила, — хіба не все одно? Я не повинна була через це відступитися від тебе, Неде. Треба було забрати тебе сюди, тому що тепер я знаю: мені зовсім неважко було б схилити тебе на свою сторону. Зовсім неважко! Між нами немає непереборних перешкод. Клас? Зовсім ні. Клас для мене — істина, політична реальність; але, бігме, в цій реальності вистачить місця для кожного, хто стикнувся з людським стражданням і зрозумів, як ти, де виток зла, хоч ти і відмовляєшся усвідомити це.

Але я відступилася від тебе, Неде. І я тебе втратила. А це для мене все одно, що втратити частину самої себе, і не малу частину. Ось як я себе знедолила.

О, в усьому іншому я залишилася такою ж, як була, і мої переконання тільки міцніють і загартовуються в тій боротьбі, яку мені доводиться вести за них тут, де життя особливо важке і боротьба особливо жорстока. Кожен день мені здається, що я помру від страждань, від гніву, від напруги сутички. Я відчуваю себе хворою і розбитою. І все-таки я поступила правильно, повернувшись сюди. Неправильно було лише те, що я відступилася від тебе, піддалася боягузливим побоюванням і відкинула твою душу, яку ти призначав мені в дар. Чому я відразу не зрозуміла своєї помилки!

Ймовірно, це було просто втеча, мене охопив страх, що я ніколи не зможу відірватися від того життя, яким ти живеш, і повернутися до свого, колишнього. Тепер, коли я вже тут, цей страх зник, але тебе я втратила, і я гірко оплакую свою втрату.

Невже ця втрата назавжди, Неде? Може бути, ти ще повернешся? Чи смію я кликати тебе або вабити чимось? Або ж краще просто сказати: те, чим ми з тобою

пов'язані, незламно в своїй чистоті і не боїться ні страхів, ні незгод, ні найтяжчих негараздів, які життя тут може на нас обрушити. Вір мені, Неде, разом ми завжди будемо міцні надією — навіть тут, в цьому похмурому куті.

Уяви собі, звідси, з цього кута, я, здається, вперше побачила весь світ і відчула, що живу одним з ним життям. Тільки тепер я починаю розуміти світ, і це окрилює мене надією, без якої я б загинула. Більше того: переді мною раптом відкрилася сутність тієї великої правди, яку ти завжди прагнув знайти, — правди простого, остаточного, людського вибору; до цього привело мене моє нове розуміння світу, і тепер я знаю; якщо ми не зробимо правильний вибір, пам'ятаючи про людину, нас всіх чекає війна і смерть.

Ти навчив мене ясно бачити мету, до якої прагнеш. Як я вдячна тобі за це і як хотіла б, щоб ти був тут і бачив, що мета у нас з тобою одна, тільки я в своєму прагненні до неї йду ще далі, тому що стикаюся тут з тією дійсністю, в якій складається душа людська. Я, не шкодуючи сил, працюю в ім'я своєї справи і хочу вірити, що виправдаю зроблений вибір. Але мені потрібен ти, без тебе моє життя не може бути повною. Адже ти повернешся, Неде? Ти повернешся?"

Чи повернуся я, Тессі?

Питання важке, дівчинко, і, щоб на нього відповісти, я спершу повинен розплутати складний вузол, в який звив все те, чим я жив і що тепер має привести мене до остаточного вибору і рішення. Не від наших з тобою почуттів залежить моя відповідь, а від того, що я вирішу тут, в пустелі. Адже я вже говорив: моє служіння справі свободи племен прийшло до кінця.

Мені це стало ясно тоді, коли ми з Гамідом вирушили в табір Зейна, а може бути, ще раніше — коли Гамід викликав моїх хлопчаків, Минку і Нурі, щоб вони відвезли нас туди.

Хлопчаків! При першій же зустрічі після мого повернення в Аравію я помітив в них зміну, але вона мені здалася природною: скінчилося дитинство, настає юність. І я був упевнений, що, виростаючи, вони не втратять своєї безпосередності, своєю ніжною чистоти молодих звірків, а їх дитяча прихильність переросте в міцну чоловічу дружбу, як це зазвичай буває в пустелі.

Але зараз, побачивши їх знову після цих двох або трьох місяців, які я провів далеко від них, я був вражений тим перетворенням, яке з ними сталося. О, вони як і раніше нерозлучні. Волею-неволею, бо Сміт навчив їх управляти панцерником, який Гамід тепер вважає найнадійнішим засобом пересування в пустелі, і вони обидва тепер прикуті до цієї проклятої машині не менше самого Сміта.

І машина підкорила їх. Це не означає, що вони просто полюбили чудовисько, яке ганяють по пісках. Ні, тут щось глибше: постійне зіткнення і метушня з машиною зробили їх іншими, новими істотами. Нічого м'якого, ніжного не збереглося в лицах, риси стали різкими, погляд колючим. З них двох Мінка був більш мужнього складу від природи; але і він повинен був назавжди залишитися бешкетним бісеням. А тепер він огрубів, роздався в плечах і став схожий на якогось напів дорослого шофера

вантажівки, з поглядом і звичками шотландського механіка і з електромотором замість душі.

Це — його майбутнє; і він потягне за собою маленького Нурі, в якому вже прокинувся жадібний інтерес до життя. Перш невинна уява Нурі не йшла далі того, що було рідним сентиментальній і поетичній душі погонича стад; але зараз, розпалений ідіотською поїздкою до Англії (за це одне я охоче вбив би Фрімена), вона прагне охопити весь цивілізований світ і таким чином пізнати його. Він назавжди позбувся спокою і рано чи пізно покине свою пустелю. І хоч він постійно буде сумувати за її просторами і любити їх, як раніше, допитливість, що прокинулася, поведе його в світ праці та роздумів, тому що він раптом відчув, що цей світ доступний йому не менше, ніж іншим. Зникне його дитяча простодушність, поступившись місцем юнацької запалу уяви, а потім — розважливості зрілого чоловіка, і врешті-решт він перетвориться в пересічного араба, яких тисячі.

І ці дві душі для мене втрачені. Їх красу дітей природи зжерла машина.

Коли я це зрозумів, Тессі, мені стало гірко до сліз, і я мимоволі подумав, що їх доля — прообраз майбутнього пустелі. Навіть долю Гаміда я міг би передбачити в ту хвилину. Але про це далі.

Як би там не було, ми всі вчотирьох вирушили в табір Зейна, розташований в десяти або п'ятнадцяти милях. Це було моє перше знайомство з армією міста і села, і, мушу сказати, то, що я зустрів, вразило мене. Я очікував побачити або неприборкану орду зголоднілих селян, або (знаючи організаторські здібності Зейна) покращений варіант старої бахразської армії — з тією ж безглуздою муштрою, але більш дисципліновану і грізну. Обидві ці суперечливі припущення були цілком обґрунтовані.

Але жодна — на жаль! — не підтвердилася.

Видно, Зейн, в душі залишаючись все тим же бахразським вагоновожатим, зумів набратися всіх потрібних йому якостей військового, партизана і навіть жителя пустелі. Його багатолюдну армію, що нічого спільного не має з партизанськими загонами, я так і не побачив: вона стояла вже на підступах до нафтопромислів. Але я побував в штабі цієї армії, і яких тільки там не було корисних речей в самому несподіваному поєднанні — від трофейних бочок солоної риби до похідної рації, за допомогою якої Зейн сповнював пустелю виттям пропаганди, адресованої легіонерам Азмі, які засіли на нафтопромислах. Слава богу, що здійснення мого задуму назавжди позбавить мене від необхідності слухати це виття.

Зейна ми знайшли в просторій печері, яку йому вирили його землекопи. Тут він жив і звідси керував усіма діями. Коли ми з Гамідом увійшли в печеру, в ній йшли заняття. Заняття з марксизму, Тессі! Ти тільки уяви собі це! Побачивши нас, неписьменні догматики з робочих, які слухали Зейна, піднялися зі своїх місць і стали струнко.

— Чемність арабів при честолюбстві городян! — шепнув я Гаміду; але Гамід мовчав, і в його мовчанні відчувалася повага, а ще більше — інтерес. Я вже помітив, що до всіх слів і вчинків бахразця він ставиться з якоюсь упередженою цікавістю, яка може

виявитися фатальною — як цікавість Пандори.

Зейна не здивувала наша поява, хоча, побачивши мене, він лукаво посміхнувся. Він відпустив своїх слухачів, жартівливо пославшись на необхідність чергувати теорію з практикою, потім запропонував нам чай і сигарети. Як видно, гостинність пустелі заразлива. Я бачу його шанобливе ставлення до Гаміда і відчуваю приховану насмішку, коли він звертається до мене, і все-таки він мені як і раніше симпатичний — хоч я і знаю, що його втручання загрожує повстанню катастрофою. Може бути, ця симпатія і загострює страх і ненависть, які мені вселяє його вчення. Це споріднене твоєї класової настороженості, Тессі, тільки навпаки.

Так чи інакше, ми сіли на піщане, без всякого настилу, дно печери і заходилися вирішувати долю повстання.

Гамід сказав Зейну, що Азмі у мене в руках і я не випущу його до тих пір, поки племена не прийдуть до рішення щодо нафтопромислів. Гамід прямо сказав бахразцю, що, раз промисли захопили ми, значить, вони тепер наші. Але ми поки що не знаємо, як нам вчинити з ними, і хотіли б почути, що думає з цього приводу Зейн.

Зейн глянув на мене якимось легким, відсутнім поглядом, і я подумав, що зараз він зірветься — вперше за все своє великотрудне життя. Хоча він сповідує ту ж віру, що і ти, Тессі, йому бракує твого вміння миттєво адаптуватись до будь-якої несподіванки. Однак він тільки посміхнувся, зітхнув, кивнув головою, сплів свої кістляві пальці і всім своїм виглядом намагався зобразити, як він радий, що я виправдав його кращі надії. Але, не дивлячись на його витримку, я відчув, що він єдиний з усіх (включаючи і Гаміда) відразу зрозумів справжнє значення моєї перемоги. Я знав, що йому, як і мені, хочеться схопитися з місця і закричати: "Так що ж ми зволікаємо? Швидше туди! Закріпимося там, поки нічого не сталося! "

Однак з поваги до Гаміду він вичікувально мовчав; можливо, тому, що в заклопотаності Гаміда вгадував, як багато гіркого і сумного несла ця перемога еміру.

Гамід довго не озивався. В цьому величному, царственному мовчанні відчувалося не роздум, а якась трагічна приголомшеність. І ось зараз я сиджу один серед пустелі, і, здавалося б, всі мої думки повинні бути зайняті цими проклятими нафтопромислами і тим, що мене там чекає; але, відтісняючи всі інші бачення, стоїть у мене перед очима печера Зейна, і в ній Гамід, безмовний, придавлений тяжкістю своєї задачі.

Бо в ту хвилину я зрозумів, що Гамід приїхав передати долю повстання в руки бахразця. І вони обидва теж це розуміли.

Зрозуміло, об'єднуючи свої сили, ці дві людини повинні були обговорити і залагодити всі питання, що стосуються Аравії, і вже, напевно, у них чимало було суперечок і розмов про майбутнє нафтопромислів. А я до сих пір недооцінював то повне, справжнє зближення, яке відбулося між ними, поки я знаходився в Англії, а потім був зайнятий облогою нафтопромислів. Це було щось більше, ніж простий *modus operandi* [33]. Це був союз "нерозривно і назавжди", як висловився сам Гамід. І зараз Гамід своїм мовчанням ніби говорив: "Я знаю, бахразець, для мене немає іншого шляху, крім твого, і я приймаю цей шлях".

Але я не міг його прийняти.

Значить, потрібно було сперечатися — відчайдушно сперечатися, щоб врятувати Гаміда від цього жалюгідного світу, якому він готовий був здатися без бою. Тому я сам повторив задане бахразцю питання, як, на його думку, потрібно вчинити з нафтопромислами, хоч заздалегідь знав його відповідь.

— Майбутнє промислів абсолютно ясне, — спокійно сказав Зейн. — Вони тепер належать революційним силам міста, села і племен пустелі. Значить, тут і замислюватися нема про що.

Простота цієї відповіді розлютила мене. — А ось в таборі Гаміда задумалися, і дуже, міцно, — сказав я. — Інакше ми не приїхали б до тебе, бахразець.

Удар прийшовся в ціль, але Зейн промовчав — тільки знизав плечима, вичікуючи, коли вляжеться моя спалах. (Ця людина, Тессі, могла би дочекатися, коли у диявола виростуть ангельські крила. Його терпінню просто немає меж.)

По суті це була стара суперечка, Тессі, — той же самий спір, який і нас з тобою привів до розриву, після того як ти повезла мене в доки та я побачив там майбутнє, яке в чорних кепках юрмилося біля воріт, — твоїх підкорювачів світу, повсталих слуг машини, в своїй ненаситній жадобі самоствердження готових зневажити все кругом. А тепер це бачення спіткало мене знову, і як ні страшно було воно для мене в Англії — тут, в пустелі, воно у сто разів страшніше.

Зейн намалював переді мною свою картину майбутнього. Майбутнє належить їм, сказав він, і ніщо тепер не може зупинити їх. Проголосивши свою селянсько-міську республіку, вони негайно ж приступлять до створення соціалістичної держави з освіченим робітничим класом, з індустріалізованою економікою і насамперед покінчать з експлуатацією, знищивши приватну власність у виробництві. Правлячий клас буде повалений всюди, а механіки і землекопи отримають всі привілеї, аж до участі в культурному і духовному житті суспільства. Машини, бурильні механізми, екскаватори — ось що допоможе їм втілити в життя свою філософію. Кінець нужді і голоду! Все — від машини! Все — для робітників і землекопів!

А племена?

Племена стануть частиною цієї економічної системи. На рівних підставах будуть користуватися її благами. На рівних підставах брати участь в її здійсненні. У них буде своя мова, своя література, свої школи. І вони будуть врятовані від загибелі! Як? Якими шляхами? Машина врятує їх. Вони вивчать машину, навчатися застосовувати її, отримувати від неї користь. На нафтопромислах буде зроблений перший крок. Адже нафтоносні землі належать племенам, ось люди племен і будуть поступово опановувати технікою видобутку нафти, обробки її, управління всім цим складним підприємством. Освіта — погоничам худоби, нехай стають інженерами! Школи — вуличним шибеникам! Міські громади — загартованим в негараздах вільнолюбцям! Змінити саму природу пустелі. Покінчити з відірваністю від світу, з убогим, тваринним існуванням. Впорядкувати села, міста, прокласти дороги, розорати землю; налагодити справу розведення стад; підкорити порядку і системі кочові інстинкти. Так! Богів перетворити

в конторників.

Чорт забирай, Тессі! Я ще можу примиритися з такою перспективою для кволих виплодків міських нетрів, але бачити, як тяжкість марксистської догми придавить плечі останньої чистої людини на землі — о ні! Ні! Ні!

Однак це було ще не найгірше.

У своєму страху за майбутнє пустелі я став волати до Гаміда, що мовчав, благаючи його сперечатися, відстоювати дух незалежності і непідкупного благородства, що споконвіку становить основу життєвої філософії племен, заявити Зейну, що серед нас немає і не було ні селян, ні землекопів, ні промислових робітників, але лише загартовані в негараздах відважні сини пустелі, чия вільна воля одна ще протистоїть зростаючій силі корупції.

Все це була правда, від якої Гамід не міг відректися; він тільки мовчки знизав плечима, немов усуваючи її. Лякаючи, сувора непохитність відбилася в погляді його чорних очей, гасячи їх юнацький блиск; лише на мить скорбота по нашій долі глянула з цих очей, і самотня сльоза скотилася по нерухомій щоці еміра, видаючи його внутрішню муку.

Але сперечатися з бахразцем Гамід не став. Він просто зауважив, що як вождь племен повинен думати практично, а практично мова зараз йде про долю всього повстання, тому що доля ця залежить від того, як ми вирішимо вчинити з нашим дорогоцінним трофеєм.

Самостійно використовувати промисли племена не можуть, а залишити їх у розпорядженні англійців або продати якимось іншим іноземцям — значить зберегти постійну загрозу іноземного втручання в життя племен. Саме тому розпустив він свій двір. Не потрібно нам більше в пустелі іноземців з їх розбещують впливом, не потрібно ніяких самозваних господарів. Оскільки союз племен з бахразським селянством вже так багато дав в боротьбі за свободу, логіка і розум підказують, що це і є правильний шлях.

— Так ти вже заодно приклич бахразців, щоб вони допомогли тобі навести порядок у власному твоєму таборі, — з гіркою насмішкою порадив я. — Ти всіх шейхів і всіх своїх політичних радників пересварив між собою. Тримайся за свого нового друга, і скоро ця дружба буде єдиним, що тобі залишиться від повстання.

Ти розумієш, Тессі, я зовсім не думав пропонувати це всерйоз, просто сказав в вигляді гіркого жарту. Але, сказавши, відразу ж відчув, що в цьому жарті є правда, і відповідь бахразця підтвердила це.

— Так, ми допоможемо нашим братам підтримувати в пустелі мир і порядок, — сказав він.

Бахразці! Бахразці допомагатимуть Гаміду підтримувати мир в пустелі!

Я чекав, що Гамід обуриться, що я почую його гнівний протест. Але він ніяк не відгукнувся на слова Зейна. Він був спокійний спокоєм мерця, твердий як сталь, холодний як камінь.

Я, дурень, по-своєму витлумачив його мовчання і сердито заявив Зейн, що ми

обійдемося без його допомоги, що тепер, коли перемога здобута, бахразцям — будь-яким бахразцям — в пустелі робити нічого. Злість душила мене. Я сказав, що тепер, після перемоги, ми вже більше не союзники. Я кричав, що пустеля належить бедуїнам і нікого іншого ми в ній терпіти не маємо наміру. Нікого!

Зейн у відповідь посміхнувся і сказав, що дуже радий це чути, так як у нього є точні відомості про підготовку вторгнення англійських військ в пустелю з метою звільнити Азмі-пашу з його полону на нафтопромислах. Так що моє благородне співчуття справі племен може принести велику користь.

Гамід, мабуть, теж знав, що така загроза існує, тому що він не виявив ні найменшого подиву. Знав — і навмисне не сказав мені про це. Він завжди намагався мене вберегти (і абсолютно марно) від прямого зіткнення з моїми співвітчизниками в боротьбі за справу племен. Зейн ж, навпаки, кинув мені цю новину в обличчя, немов для того, щоб подивитися, чи не збентежить вона мене, чи не заколиваюсь я, чи не відступлюся від справи арабів.

Він сказав це, немов піддражнюючи мене, натякаючи на старі наші розбіжності, що корінились в глибокій відмінності світоглядів. Але по суті це був все той же спір про долю племен, доведений до граничної гостроти. І все ж Зейн не сумнівався в мені. Навпаки, його слова доводили, що він як і раніше в мене вірить, переконаний, що я буду битися за справу арабів навіть проти своїх співвітчизників.

Але для мене ще задовго до того, як Зейн заговорив про англійські війська, стало ясно, що залишається лише один вихід. Поведінка Гаміда в цьому штабі армії землекопів переконала мене, що тільки я ще можу врятувати племена від марксизму і машини.

Яким чином?

Зробити те, про що говорив генерал Мартін, хоча і з інших мотивів, — знищити нафтопромисли до того, як вони потраплять у владу диктатури городян і селян.

Деся там є рубильник. Один поворот його — і промисли перетворяться на купу руїн і ніколи вже не зможуть стати грізним знаряддям утвердження марксистської догми в Аравії.

Не думай, Тессі, що я прийшов до цього під впливом хвилини. Це продумане і обґрунтоване рішення, підсумок цілого життя, всіх моїх думок і справ, пройнятих прагненням до істини. Врятувати хоч один народ, хоч на мить віддалити неминуче торжество матеріалізму і незламного вчення пролетаріату!

А якщо тобі раптом здається, що я подався до табору ворога, знай: загроза англійської втручання, про яке говорив Зейн, тільки зміцнила мене в моєму рішенні. Зруйнувавши нафтопромисли, я врятую племена не тільки від майбутнього, але і від минулого теж. Досить наш колоніалізм експлуатував і розбещував цю країну, піддавав її гірким приниженням в своїй хижацької гонитві за її багатством, її нафтою. Тепер цьому край! Я знищу дорогоцінну приманку, і вона не дістанеться ні Зейну, ні англійцям.

Ти можеш заперечити, що земля під руїнами промислів як і раніше буде багата

нафтою і боротьба за цю землю не припиниться. Так правильно. Але це справа майбутнього, Тессі. А я лише хочу виконати свій обов'язок перед сьогоднішнім. Про майбутнє нехай дбає хтось інший.

Майбутнє все одно за вами, Тессі. Я це знаю. Я зрозумів це тоді, коли дивився на твоїх докерів, схожих на могутні дуби, врослі корінням в отруйний англійський ґрунт. Але для себе, для свого світу я це майбутнє не приймаю, Тессі. Не можу, не можу його прийняти! Роби що хочеш в трущобах Глазго для того, щоб це майбутнє скоріше настало. Нехай твої пролетарі піднімають голову хоч до самого неба; нехай виривається на свободу звір техніки. Ви свої мети досягнете. У вас буде все — навіть інтелект і право на утвердження істини. Але ваша перемога означає загибель для мене, Тессі. Так вже краще я загину тут, на барикадах незалежного інтелекту.

Втім, поки що я ще живий і в прямому сенсі слова вмирати не збираюся, хоча мені зараз дуже підійшло б інвалідне крісло. Але про це не варто.

Повернувся краще до розповіді. Тільки я припинив свою суперечку з Зейном, на сцені з'явився Фрімен. Зейн велів його привести для того, щоб передати Гаміду. Як з'ясувалося, наш любий брат у Христі був застигнутий людьми Зейна, коли за допомогою декількох поплічників намагався отруїти колодязь в пустелі.

Немає таких слів у мові, якими можна було б пояснити всю жахливість цього злочинства. Приклади і порівняння тут марні. Не можна, наприклад, сказати, що це те ж саме, як якщо б араби надумали отруїти лондонський водопровід. Це набагато гірше, тому що в пустелі вода означає життя. Під час війни ворог може зруйнувати колодязь або засипати його піском, але отруїти воду — на такий злочин проти людства ще ніхто в Аравії ніколи не наважувався. Фрімен придумав це, щоб утруднити пересування нашим силам, і домігся б цілі, якщо б його не зловили.

На щастя для Фрімена, загін,, який захопив його, складався не з кочівників-бедуїнів, а з більш цивілізованих бахразців. Інакше його просто розірвали б на місці. І, якщо коли-небудь він попадеться ще раз, так воно, ймовірно, і буде.

Я запропонував Зейну, що відвезу Фрімена в наш табір, і Зейн довів свою довіру до мене тим, що дав згоду, не побоювшись доручити одного англійського джентльмена іншому. Звичайно, я зовсім не дбав про те, щоб врятувати Фрімену життя. Просто він був мені потрібен. Потрібен для того, щоб передати вам ці сторінки, це пояснення того, що відбувається в мені і зі мною; адже на той час, коли моя записна книжка потрапить до ваших рук, я вже зроблю тут те, що повинен зробити.

Раніше у мене була думка довірити це послання генералу; але невідомо ще, що буде і з генералом і зі мною після мого повернення на промисли. А мені зараз важливіше всього на світі, щоб ви обидві дізналися про те, що привело мене до цього акту руйнування. Ти-то, може бути, і вгадала б істину, Тессі, або дісталася до неї чуттям (хоч це і не виправдало б мене в твоїх очах), але мама лише побачила б в моєму вчинку несусвітню, безглузду і нікому не потрібну зраду обов'язку перед батьківщиною, Аравією і самим собою. Для Джека це було б просто злочином перед люб'язною його серцю технікою. А Грейс побачила б тут повноту самовираження, бо в смерті завжди є

така повнота. Втім, думка Джека і Грейс мені зараз байдужа. Вони для мене перестали існувати в той день, коли я покинув Англію.

Ну ось я і відкрив вам свою душу. І вісником моїх одкровень (насмішка долі!) буде Фрімен. Зараз, стомлений нелегким дводенним переїздом, він спить разом з моїми охоронцями — двома кочівниками з табору Зейна — і навіть не підозрює, як просто було б мені підійти і всадити йому кулю в лоб. Дивно, що він може спокійно спати, перебуваючи поруч зі мною. Адже він знає, що я цілком здатний на такий вчинок, а про мої плани, які змушують мене щадити його, йому невідомо. До того ж може статися, що я все-таки не витримаю і пристрелю його — вже дуже противна мені ця гадина.

Ні, видно, пощадити його доведеться, і не тільки тому, що він мені потрібен як посланець, — адже не виключено, що він уже став чоловіком Грейс. Гаразд. Не буду позбавляти Грейс такого скарбу; дізнавшись про його злодіяння, вона може розглядати це як мій останній аргумент в суперечці про християнську мораль.

Коли він прокинеться, я вручу йому цю книжечку і відпущу на волю. Він уже досить освоївся в пустелі і зуміє вибратися на узбережжя — туди, де зараз готуються до вторгнення англійські війська. А якщо по дорозі він попаде в руки якихось арабів, з ним разом доконає і моя совість; і, може статися, неписьменний кочівник, один з тих, кому я служив і совістю і всім своїм життям, розвіє цю совість по пустелі листок за листком. Нова насмішка долі — тому що ви тоді так нічого і не дізнаєтеся і прокляття буде лежати на мені вічно. А тому бережи бог Фрімена і заодно мою совість.

Тільки б мене не випередили і не завадили привести в дію могутній механізм руйнування; адже Гамід і Зейн ось-ось виступлять, а мені ще потрібно дізнатися від генерала, де знаходиться цей механізм і як він працює. Я немов чую, як ти крізь сльози смієшся, читаючи про те, що я маю намір взяти у генерала Мартіна урок по техніці руйнування.

Нічого не поробиш. Все у мене зараз виходить шкереберть, сам знаю. У цьому акті вищої справедливості помічниками мені будуть вороги. Друзів у мене не залишилося. Навіть мої хлопчачи відступилися від мене: я просив їх довести мене до промислів на машині (давши зрозуміти, що я збираюся зробити), але вони зі сльозами відмовилися (вірно, це були їхні останні дитячі сльози). Мені приємно було бачити їх горе; воно доводило, що серцем вони все ще прив'язані до мене. Але до Гаміду їх прив'язує вірність обов'язку, а до Зейна — захоплена повага, і тому вони не покинуть Гаміда і не зрадять Зейна. Залишається, отже, один Сміт; хоч ми з ним тепер рідко-рідко коли можемо перемовитися зайвим словом, нас ніби як і раніше пов'язує невесела, але вірна дружба. Сміт і Бекр, що впав в апатію — тепер вся моя опора.

Що ж до тебе, Тессі, кохана, — ти далеко, дуже далеко; але більше всіх земних відстаней розділяє нас те, що кожен з нас кличе істиною. Через це довелося нам розлучитися, а зараз, хоч я люблю тебе, як ніколи і нікого не любив, крім хіба Гаміда, я готуюся нанести нищівний удар тому майбутньому, яке ти обрала для себе і для свого народу.

Бути може, ти і права, стверджуючи, що не повинна була залишати мене, що

врешті-решт переконала б мене в своїй правоті, якщо б я пожив серед твого народу, ділячи з ним всі тяготи його життя. Бути може, ти і права; згадуючи жахливі нетрі, в яких живуть ці люди, я легко можу собі уявити, як мій розум, моя істина розчиняються в твоїх; тому що найвірніший шлях до істини або до свободи — служіння їм. Клас? Комунізм? Ти, мабуть, права — на жаль. Але те, що стоїть за цими словами, — не для мене, і я не можу допустити, щоб воно виникло і утвердилося там, де ще можна його знищити.

Так наша нескладна любов сама себе зжила. Те, що я зараз збираюся зробити, зробить нас чужими назавжди.

І я плачу про це — першими і останніми сльозами своїх зрілих років. А може бути, ще є якась надія, Тессі? Може бути, я все-таки смію ще думати про повернення, незважаючи ні на що? O desperare! [34]

Що до вас, мама, то ваш образ якось розплився переді мною, як тільки я знову знайшов Тесс. Так я і не знаю, хто ви для мене, звідки у мене ця потреба переконати вас у чомусь. Або це я сам себе намагаюся переконати у вашій особі? Цілком можливо! Адже я завжди відчуваю вас в собі, точно дивовижного птаха, що тривожно б'є крилами в тісній клітці. Ну ось, тепер я вас випускаю на волю, мамо: я, нарешті, прийняв рішення, якого ви від мене чекали все життя. Скоро, скоро я виконаю свою місію, послужу твердженням істини. Відповідальність за це лежить тепер на вас; і за цю мить моєї волі, мого визволення я з радістю віддаю всю душу.

Видно, лише руйнуючи, ми рятуємо себе".

Розділ тридцять перший

Але Сміт прийшов в жах і відмовився допомагати йому.

— Ви повинні! Повинні! — нестямно наполягав Гордон, виштовхуючи слова запаленим язиком, ніби він поспішав проковтнути побільше часу, що втікає. — Мені одному не впоратися з цієї проклятою механікою. Рубильник знаходиться на електростанції, але електростанція не працює. А там десь є аварійна установка, яка дає струм в екстрених випадках. Ви повинні пустити цю установку, більше мені від вас нічого не потрібно. Тільки дайте мені струм, рубильник я поверну сам.

Сміт лише похмуро хитав головою з боку в бік.

— Господи, Сміт, та не мотайте ви головою! Зрозумійте, це ваша філософія нарешті втілюється в життя. Машина, та сама машина, яка для вас — абсолют, в яку ви вірите, як в бога, вона зараз вирішує все. Від неї все залежить, і я прошу вас привести її в дію.

— Я не розбираюся в електроустановках, — вперто сказав Сміт. — Нехай вам допомагає генерал. Адже це його рубильник.

— Генерал обдунив мене. Обдунив. Він мені сказав про рубильник, але не сказав, що на станції немає струму. А коли я це виявив, було вже пізно, тому що генерал поїхав. Я його відпустив.

Сміт підскочив. — Ви відпустили генерала? Чому?

Але на це істотне питання Гордон не дав відповіді. Вони стояли на залізній вишці, що служила наглядним постом пожежній команді. Звідси вони стежили за пустелею,

чекаючи появи передових загонів Гаміда і Зейна. Але Гордона завернуло сюди, на місце його недавньої перемоги, ще й інше: бажання висміяти і принизити в собі будь-яке відчуття героїства – блазнівський фінал всіх великих звершень.

— Краще б мені померти, коли я заплутався в цих пожежних шлангах, — сказав він Сміту, вказуючи вниз з підсвідомим роздратуванням, викликаним втомою. Він був блідий, сили його вичерпалися. — Краще б мені проломили череп, втоптали моє тіло в багно. Чого я досяг тим, що залишився жити? Краще б все скінчилося для мене смертю і поразкою! Та, власне кажучи, якщо б у мене вистачило розуму, я і зараз ще міг би віддати перевагу поразці і кинутися звідси вниз головою.

Сміт почав благати, схопивши його за руку: — Гордоне, ходімо звідси!

— Ну, ну, не лякайтеся, Смітік, — сказав Гордон і засміявся гірким сміхом. — Самогубства не буде. Для цього я себе занадто зневажаю.

— Давайте краще подамосся назустріч Гаміду, Гордоне. Найгірше ж уже позаду.

— А-а! — Гордон закрив очі. — Найгірше тільки ще починається, Сміте. Знаєте, чому я відправив генерала в пустелю, давши йому в провідники нашого зухвалого поета, Ва-Ула?

— Звідки ж мені знати?

— Тому що він загрожує нам літаками і напалмовими бомбами. Пекло — ніщо в порівнянні з цим. Такі бомби (а їх виробляють тут!) заливають землю на багато миль навколо вогняною бензиновою лавою, в якій в'язне, згорає, гине все живе. І не тільки живе — машини теж, Сміте. Вони плавляться в цьому морі вогню. Ось що обіцяє генерал Гаміду і Зейну, якщо вони не підуть з промислової зони, не розірвуть свій небезпечний союз. Для того я і відпустив його. Нехай віддає наказ, якщо може! Тепер одне його слово — і ми приречені на загибель.

Сміт, приголомшений цим божевільним злетом фантазії, тільки знову похитав головою у відповідь.

— Так, але перш за генералу потрібно переконати свою совість в тому, що його обов'язок дає йому право знищити нас, — продовжував Гордон. — Прийняти таке рішення йому буде нелегко. Він боїться Аравії і любить її — і ось тепер один, без захисту, в її незайманих просторах він повинен зробити вибір. Його англійська душа, його звичні дурні уявлення про обов'язок, власність та нафту — все, чим він жив досі, велить йому послати нас загибель; але та частка інтелекту, яка у нього є, його потяг до Аравії, його природний інстинкт і слабкі проблиски людяності твердять йому, що, віддавши фатальний наказ, він зробить мерзенний злочин.

Сміт заперечив, що знає генерала. — Наказ буде відданий! — заявив він з безнадією в голосі.

Я вам сказав уже, йому не так легко зважитися на це. Він повинен зробити вибір — той самий вибір, який стоїть зараз перед усім світом. І не виключено, що він пощадить нас. Ось чому я його відпустив. Правда, потрібно ще, щоб він сам залишився живий, — адже з ним Ва-вул, а Ва-вул знає, про яке рішення йдеться. — Гордон засміявся дивним, хворобливим сміхом і з ніжністю простяг руки до піщаних кучугур, що

маячили вдалині. — Ви тільки подумайте, Смітік! Десь в пустелі мандрує отруйник колодязів Фрімен з моєю совістю в руках, але ж моя совість — це лише спроба однієї людської душі розкрити себе. А генерал несе в руках, можна сказати, совість всього проклятого західного світу. Спалити або не спалити — ось як зараз стоїть питання у всій своїй грубій відчутній наготі. Що ж буде? Як ви думаєте, Сміт? Невже Азії судилося бути знищеною англійськими бомбардувальниками, а? Невже генерал вирішиться стерти нас з лиця землі? От і скажіть, Сміт! Серйозно! Я хочу чути вашу відповідь.

— Не знаю. Хто зараз може це знати?

— Так, ви праві. Хто може знати? Тут вирішується майбутнє, і це я, я підготував все для його вирішення. Чесне слово, Смітік, жодному режисерові не вдавалося створити спектакль, настільки близький до грецьких трагедій, де діяли боги. Там, в пустелі, спотикаючись і оступаючись на кожному кроці, генерал шукає вихід для свого світу. Ха! Для світу немає виходу, і кому яке діло до світу, коли головне — це людина, одна людина, здатна зробити розумний і рішучий вчинок, гідний чоловіка. Ця людина — я, Смітік. Побачите! Майбутнє залежить тут від мене, і, чорт забирай, я не збираюся зволікати і коливатися! Я знаю, що потрібно зробити, а тому — йдемо на електростанцію і зробимо те, що потрібно.

— Хіба ми не поїдемо назустріч Гаміду? — запитав Сміт, чіпляючись за здоровий глузд, за реальний зв'язок речей: далеко вже клубочилися на вітрі хмари пилу, сповіщаючи наближення Гаміда або Зейна.

— Ні. Мені нема чого їхати назустріч Гаміду. Я залишуся тут, щоб врятувати його.

— Ви занадто похмуро налаштовані, Гордон. І ви хворі. На вас лиця немає. Вам потрібно піти відпочити трохи. Послухайте моєї поради. У вас сили закінчуються.

— Ви так думаєте? — спокійно, майже лагідно запитав Гордон. — Дивіться!

У центрі вишки проходила сталева труба, що служила для швидкого спуску пожежних на землю. Гордон, як був, у бурнусі, що липнув до ніг, обхопив її і, легко ковзаючи долонями по гладкій стали, ринувся вниз. Від стрімкості падіння у нього захопило дух, і боляче стиснуло груди. "Як нерозумно", — промайнуло у нього в мозку, і на мить він втратив свідомість. Поли бурнуса здулися бульбашкою над його головою, і від свисту вітру в вухах він прийшов в себе — як раз вчасно, щоб запобігти катастрофі. Інстинкт, випереджаючи розум, спонукав його впертися в трубу ногами; розпечені підошви сандалій застопорили ковзання, і він м'яко звалився на пісок. Але він зрозумів, що це — останнє насильство, яке йому вдалося здійснити над своїм тілом. Повторного такого струсу воно не винесе. Всі його відчуття говорили про це: його нудило і лихоманило, думки плуталися в голові, і лише граничним напруженням волі він примусив себе встати і, обійшовши залізний перепліт ферм, вибратися назовні. Мружачись від болю, він підняв голову і крикнув Сміту:

— Тепер з'їжджайте ви! З'їжджайте! Чудовий спосіб.

— І не подумаю! — закричав зверху Сміт. — Я ще не збожеволів.

— Ну, спускайтеся по сходах. Тільки швидше, Смітік! Заради бога, швидше!

Але Сміт спускався довго, немов навмисне розтягуючи час на зло Гордону. Може бути, він і справді це робив навмисне, бо Сміт, який до сих пір лише відчував здивування і жаль, нарешті розсердився. Гордон сидів на піску біля підніжжя вежі, обхопивши руками коліна і уткнувши в них обличчя. Він рахував мірні кроки Сміта, які віддавались в металі, — дзвінки і чіткі на верхніх сходинках, вони в міру наближення до вкопаної в землю основи сходів звучали все більш гучно і глухо.

Ця металева музика була випробуванням для нервів; в ній Сміт немов виливав свою стражденну душу — Сміт теж змучився вкрай. Міскін Сміт! Бідолаха Сміт! Знову Гордон відчув себе перед ним винуватим, усвідомлюючи, яке зло він заподіяв йому тим, що потягнув його назад, в Аравію. Сміт так охоче, так радісно поринув у смутну трясовину англійського життя, повернувшись на батьківщину, — ось і треба було залишити його там. Сміт може жити тільки життям пересічної людини, хоча по-своєму він виняток серед пересічних людей.

Саме від цієї своєї винятковості він і страждає. Світ аж кишить Смітами подрібніше — вічними трудівниками, рабами боротьби за існування. Ці люди не живуть, а просто день у день тягнуться всім скопом назустріч смерті. Але трапляється серед них один-другий, кому мрія про чужі подвиги допомагає зберегти крихту душі від розчинення в безликої масі. З'єднавши себе безроздільно з тінню героя, він разом з ним несеться в блискучий політ, окрилений його натхненною фантазією.

Винятковість і іронія долі Сміта в тому, що він не обмежився мріями, а взяв та й поїхав туди, де ці мрії втілювалися в дію. При цьому він не прагнув діяти сам, не претендував на значну роль, але задовольнявся можливістю споглядати, як герой робить те, що йому лише снилося уві сні. Спершу таким героєм був для нього покійний Лоуренс; йому здавалося, що він долучається до його долі вже тим одним, що живе в аравійської пустелі. Але потім він зустрівся з Гордоном, і цей новий герой завів його набагато далі, ніж він збирався йти, — він досяг межі мрії, беручи участь в її здійсненні, наситився цим і, задоволений, вернувся назад, вигукнувши: "Досить! Досить! Назад, до звичного життя! "

Але він забив відбій занадто пізно. Гордон вже не міг звільнитися від Аравії, а Сміт вже не міг звільнитися від Гордона. Він пов'язав себе міцно з цим своїм героєм і волею долі мав залишатися пов'язаним з ним до кінця.

Міскін Сміт! І все-таки він теж був героєм — якщо героїзм визначається цілеспрямованістю і величчю душі.

Зараз він стояв над Гордоном, своєю прохолодною тінню загороджуючи від нього нещадне сонце. Піднявши голову, Гордон зустрів його погляд, повний жалю і тривоги, але Гордон засміявся — і негайно ж це вираз змінився виразом образи.

— Знаєте що, Сміт, — сказав Гордон не встаючи. — Багато років ви були для мене загадкою, і тільки зараз я раптом вас розгадав. Я розгадав вас, рахуючи ваші кроки на сходах. Краще б ви з'їхали вниз по трубі і залишилися загадкою, а то тепер ви у мене на совісті і я повинен думати про те, як би врятувати і вас. Ви єдина моя помилка тут, єдиний гріх; а тому покажіть мені тільки, як включити струм на електростанції, і їдьте.

Сідайте в машину і їдьте. Я вас відпускаю. Я даю вам свободу, Смітік; Нехай не тяжіє більше над вами моя тінь і та безглузда прив'язаність, яку ви до мене відчували. Адже вам все це глибоко противно. Вибачте мене, я винен перед вами! Але тепер вам і справді нема чого більше сидіти тут і мучитися. Я зробив в Аравії все, що міг, і коли буде зроблено ще і це останнє, ви повинні виїхати. Покладіть свої хустки і чисті шкарпетки в чемодан і їдьте. Тільки раніше покажіть мені, як включити струм. Це остання послуга, яку ви повинні мені надати.

Сміт згорбився — здавалося, він хоче, зігнувши наче жирафа шию, підхопити недужого Гордона і забрати його куди-небудь в безпечне місце; але це був просто інстинктивний рух сором'язливого людини, що збирає сили для відсічі чогось.

— Якщо мова йде про те, щоб я допоміг вам підірвати промисли, ще раз повторюю, Гордоне: не можу.

— Але чому? — запитав Гордон втомлено і з непідробним смутком. Він спробував встати. Сміт допоміг йому, і вони пішли поруч; Гордон кульгав і спирався на руку Сміта. — Адже ніхто не постраждає. Вибух знищить тільки машини, бурові свердловини, запаси нафти. Мозок і серце промислів перестануть існувати. За словами генерала, щоб відновити все зруйноване поворотом цього рубильника, знадобиться не менше двадцяти років. А це означає, що племена будуть врятовані назавжди, тому що чорт його знає, чи залишиться ще що-небудь від нашого всесвіту через двадцять років.

— Не розумію, яким чином вибух промислової зони врятує Гаміда і племена від бахразських комуністів, — вперто наполягав Сміт.

Гордон міцніше стиснув його руку. — Так зробіть це заради своєї батьківщини; зробіть це, щоб Англії не довелося з ганьбою позбутися своїх володінь і дивитися на те, як там господарюють комуністи. Підірвіть промисли в ім'я Англії!

Сміт глибоко зітхнув. — Все це я вже чув від генерала.

Гордон розсміявся коротким сміхом. — Ось як? Значить, генерал говорив з вами?

— Так.

— І ви відмовилися?

— Так.

— Відмовилися врятувати короля і батьківщину?

— Так. Але він думав підірвати промисли тільки в самому крайньому випадку. Не те що ви. Йому зовсім не хочеться, щоб все, що тут є, було знищено, тому-то він і не розповів вам про все. А мені він зовсім нічого не розповів. Я не захотів слухати: все одно я б цього ніколи не став робити.

— Боже правий! Що за визнання! Але чому? Чому?

— Це марно. Я ... я не можу руйнувати машини, — повільно, затинаючись, але все з тією ж наполегливістю вимовив Сміт, і це сардонічне поєднання нерішучості і завзятості чимось нагадувало зусилля старезного діда, що бореться з задишкою.

— До цього зводиться вся ваша філософія, Сміт?

— Я тільки відповідаю на ваше запитання. Ніякої філософії у мене немає.

— Немає філософії? Значить, ви відступати від справи племен?

Сміт пересмикнув плечима — можливо, намагаючись звільнитися від тяжкості світу, що навалився на нього; але при цьому він струсив хвору руку Гордона, і той скривився.

— Повстання племен перемогло, Гордоне. А якщо у них поганий союзник, це вже їхня справа. Ми не владні змінити їхнє майбутнє — ні ви, ні я. Краще за все не втручатися. Нехай живуть як знають! — Знову той же рух плечима. — І що б там не було, — з гіркотою додав Сміт, — мене все це більше не стосується.

— Тому-то ви хочете, щоб промисли залишилися цілі? Не втручатися, так не втручатися, так?

— Ні, ні, не в тому річ! Для мене просто нестерпна думка про те, щоб їх зруйнувати. Це було б злочинно!

— Злочинно, Сміт? Якщо руйнувати злочинно, то нашим з вами злочинів тут немає числа. Чому ж коливатися на цей раз, коли такий злочин дійсно варто зробити?

— Я нічого не руйнував безглуздо. Я не творив зла.

— Що за підхід! "Я не творив зла!" Та ми творимо зло кожна мить свого існування. Наш прогнилий світ — тому доказ. Чому саме зараз вам захотілося бути винятком?

Сміт не став сперечатися про те, виняток він або не виняток, і тільки мовчки похитав головою.

Але Гордон не вгамовувався: — Добре, ви відмовляєтеся зробити цей акт руйнування, а як же після цього ви повернетесь до Джека і разом з ним будете виготовляти знаряддя такого ж руйнування? Деталі для бомбардувальників?

Сміт мовчав як і раніше, але видно було, що на цей раз слова Гордона стривожили, навіть потрясли його, як ніби десь над далекими полями його власного майбутнього з'явилося перший сріблястий проблеск розуміння, а можливо, і філософського прозріння тієї страшної відповідальності, яка на ньому лежала.

А Гордон продовжував з якимось похмурим задоволенням, нещадно проникаючи в те, що таїлося за мовчанням Сміта: — Мисляча людина постійно повинна вибирати, Сміте. Саме слово "інтелект" означає "вибір", і мислити — це, по суті, означає переходити від вибору до вибору. Але тільки той може бути названий справжньою людиною, хто час від часу зупиняється, щоб допитливо запитати себе: а чи чесно я поступаю? І ось для вас зараз прийшла пора поставити собі це питання. Чесно ви поступаєте, оберігаючи від знищення світ машин і в той же час маючи намір допомагати Джеку у виробництві самих мерзенних знарядь знищення людства? Задумайтесь над цим, Сміт! Задумайтесь!

Чи був тут виклик Сміту, чи бажання дати йому урок на прощання, чи поблажливість до його обмеженості — Сміт цього все одно не відчув.

— Не знаю, що я буду робити, коли повернуся до Англії, — сказав він. — І не знаю, які у мене тоді будуть думки. Не знаю! — Сміт вже охолов, але голос його ще звучав сердито. — Знаю тільки, що не можу руйнувати те, у що вкладено так багато праці і часу. Те, що вже існує саме по собі. Ось все, що я знаю ...

— ... і все, що ви хочете знати, — глузливо підхопив Гордон. І тут же зрозумів, що

цієї насмішкою закінчується все між ними і що змінити це або перешкодити цьому він не може так само, як не може добитися від Сміта того, що йому потрібно. — Що ж, поставимо на цьому крапку, Сміт, і їдьте, — сказав він з розстановкою. — Тут ви тільки даремно витрачаєте дорогоцінні хвилини вашого життя, та до того ж і піддаєте його небезпеки. Їдьте швидше. Не баріться. Не сумнівайтеся. Ви завоювали собі свободу. Біжіть же! Біжіть! Розходимося скоріше, поки наші недоліки не проявилися в який-небудь дурниці і наш розрив не став смішним.

І, щоб переконати Сміта в тому, що все це серйозно, Гордон круто зупинився, а його злегка підштовхнув, раз і другий, як би наказуючи йти далі, і потім ще помахав йому рукою в знак наполегливого прощання.

З хвилину Сміт зволікав, потім в припливі сліпого роздратування повернувся і пішов геть — не те щоб погоджуючись на розлуку з Гордоном, але просто вирішивши, що з ним марно сперечатися. І тим не менше це була розлука.

— Я сам все зроблю. Я і з машиною зумію впоратися, — голосно сказав Гордон йому вслід. Він стояв і дивився, як Сміт, балансуючи, йшов по довгих чорних трубах і потім, зіскочивши на землю, сховався за поворотом дороги, де він залишив свій броньовик.

— Але спочатку мені треба сплатити один старий борг. — Він покликав Бекра, який зазвичай не відходив від нього далеко. Коли охоронець, що втратив свою кровожерливість з'явився, Гордон знову сидів на піску, наче тільки ця поза давала йому відчуття упевненості і безпеки. Притулившись головою і плечима до цистерни з нафтою, він здував піт, що стікав з верхньої губи; підняти руку і витерти обличчя у нього не було сил.

— Дай мені твій пістолет, — сказав він Бекру, — і йди, приведи сюди товстопузого Азмі.

Бекр слухняно кинув пістолет на пісок поруч з Гордоном і пішов, зневажливо піднявши плечі в знак свого несхвалення.

Гордон закрив очі, готуючись боротися з сонним одуром, який наганяв втому або отупляючою дією болю; але його свідомість не хотіло спокою. Він чув, як від'їхав броньовик Сміта, і не спав аж до тих пір, поки не повернувся Бекр, ведучи блілого і розгубленого Азмі.

— Я вирішив вбити тебе, — сказав йому Гордон, не встаючи, — і це, здається, єдиний вчинок, який я міг би зробити тут з повною упевненістю, що роблю справедливу і корисну справу. — Він дивився прямо в обличчя Азмі, ще не втратило свій поважний вигляд, незважаючи на вирячені очі і тремтяче підборіддя. — Та ось біда, — продовжував він, — поки я тут сидів і чекав, у мене був час подумати. Це тебе врятувало, Азмі.

Азмі мовчав, але видно було, як він важко дихає під своїм мундиром з блискучими гудзиками; тільки раз він ледь помітно повів плечима в знак покори невідвортної долі.

— Але ж ти заслуговуєш смерті більше, ніж хто б то не було, — знову почав Гордон. — Це для мене питання вирішене. Найважче вирішити інше питання: чи вправі я вбити

тебе? Я просто не переконаний, що володію тими внутрішніми досконалостями і тією мірою влади і відповідальності, яка потрібна, щоб оголосити одну людину гіршою, ніж інші, і за це позбавити її життя. І я не можу карати тебе за ті злочини, які ти зробив, тому що, власне кажучи, ти мав право їх здійснювати — адже в своїй жорстокості ти не гірше будь-якого політичного діяча, будь-якого генерала, рядового солдата, священика, філософа чи якогось сморчка-інтелігента. Ти тільки товще і багатше, і твоя жорстокість є більш огидною; але цього ще недостатньо, щоб вбивати тебе. Тому я залишаю тобі життя і не намагаюся затвердити свою перевагу над тобою. Правда, я б охоче плюнув тобі в душу, щоб відплатити за те, що ти колись створив наді мною, за осквернення моєї душі. Або вирізан би у тебе серце з грудей, як ти зробив з бідним Фахдом. Але це була б помста, а помста — прояв слабкості, зрада розуму. А тому я не вб'ю тебе, щоб не дати тобі можливість хоча б в цьому здобути наді мною перемогу. Іди.

Азмі перевів дух, збираючись заговорити.

— Мовчи! — холодно зупинив його Гордон. — Один запах твоєї мови може змінити моє рішення. — Він жбурнув до ніг Азмі пістолет Бекра. — Якщо ти хочеш заперечувати, сперечатися, якщо у тебе є впевненість у своїй правоті, візьми цей пістолет і замість всяких слів всади мені кулю в лоба. — Він прикрив очі повіками. — А якщо ні, повертайся в своє лігво, їж, спи і чекай, коли твою долю вирішить хтось подрібніше мене. Я з тобою покінчив.

Він відкрив очі і глянув на Азмі, очікуючи побачити хоч тінь якогось почуття — хвилювання, страху, радості; але обличчя паші не виражало нічого, немов навіть близькість смерті нічого не могла вдихнути в цю купу м'яса. Гордон відчув нудоту. Азмі зітхнув, похитав головою і пішов геть.

Бекр, підібравши пістолет, пішов за ним; а Гордон — як ніби він здійснив якусь тяжку повинність і це звершення доконало його — весь пішов в свій біль і негайно ж заснув. Він прокинувся, коли день вже зникав і ніч накривала небо, наче темні старечі повіки повільно прикривають очі.

— Бекре! — крикнув він, і Бекр негайно ж виріс перед ним. — Ти тут! — сказав він, здивований його появою.

Бекр невдоволено пирхнув: — А тобі це не подобається, Гордоне? Хіба краще, якби мене тут не було? Аллах, до чого ж ти став жалюгідний!

— Так, так, але і ти теж. Від тебе тепер ніякої користі. Ти більше не несеш в собі смерті, а тому в тебе немає і життя. Ти помер тоді, коли помер Алі. Ось ти і ходиш за мною, як боягузливий пес, підібгавши хвіст з переляку. Бідний Алі!

— Аллах, аллах ... — заголосив Бекр.

— Ні вже, будь ласка, не ний. Допоможи мені встати. Ззаду, ззаду піднімай, бовдуре! — закричав він, коли Бекр необережним ривком трусонув його. — А тепер веді мене на електростанцію. І постарайся не зламати мені шию по дорозі.

Він спотикаючись пошкандибав вперед важким кроком і, напевно, впав би, якби його не підтримав Бекр, хоч і не дуже впевненою рукою.

Бекр хотів надати своєму похмурому обличчю виразу співчуття, але його губи самі

собою склалися в посмішку і в очах майнув злорадний вогник — жалюгідний відблиск зухвалого вогню, що горів у них колись.

— Що ти так плентаєшся? — знову grimнув Гордон. — Швидше ве́ди мене!

Нарешті вони дійшли до мармурово-білої будівлі електростанції, що височіла, немов мавзолей, в чорному гаю щогл, проводів і невисоких трансформаторів. Внутрішнє розташування Гордон добре знав, і, хоча було вже майже зовсім темно, він впевнено минув розбиті двері і вступив в величезний холодний склеп, де завмерли в тиші безмовні мотори і де по стінах тяглися щити з рубильниками, вимикачами і контрольними лампочками. Він уже приходив сюди раніше, він вже розглядав все це, намагаючись розшукати той вимикач, який дасть струм проводам, так що йому залишиться тільки повернути заповідний рубильник, і справу буде зроблено. Але вимикачів було безліч — в чохлах, футлярах, ящиках, замкнених на ключ; одні забралися під саму стелю, інші тулилися одне до одного в геометричній злагоді. І всі мовчали — наполегливо, таємно, глухо, — охороняючи таємницю закладеної в них сили.

— Загадка! — сказав Гордон Бекру. — Поглянь на ці самовдоволені механізми і спробуй заперечувати, що в них є своя душа, загадкова і недоступна. Вони навмисне ховаються від мене!

— Ти ж не монтер, — ніяково пожартував Бекр, показуючи йому монтерський комбінезон, який він знайшов біля дверей.

— Ні, я монтер! — азартно заперечив Гордон. — Біда лише в тому, що я особливий монтер — монтер істини. — Він змахнув полами своєї арабського одягу, як би пояснюючи, що саме тут, в Аравії, він шукав істину. — Але тепер кінець. Цей одяг обдурив мене. — Він зірвав його з себе і відкинув далеко в сторону, кричачи: — Ось я і звільнився від нього! — Він вихопив з рук Бекра комбінезон і, кривлячись від болю, натягнув на своє тіло, що судорожно сіпалося. — Це мені тут більше підходить. — Під склепінням стелі йому вторила гучна луна. — Дивись! — крикнув він знову і, підскачівши до величезного щита, став повертати один рубильник за іншим. — Один з них повинен же дати струм, — злобно простогнав він, і луна передражнила його стогін, неначе взявши участь в цій зловісній грі. Несамовитий захват охопив Гордона. — Один з них врятує моїх братів, — твердив він, включаючи всі нові і нові рубильники, вже не один за одним, а урозбрід, який попадеться під руку; немов одержимий, кидався він на щит, несамовито смикав рубильник і на мить застигав, чекаючи — чи не загуде, чи не поллється по проводах струм. Його несамовитість все росла, і, коли схожий на усипальницю зал раптом осяяло блідим синюватим світлом ртутних ламп, він закричав: — Еврика! — і радісно замахав руками.

— Тепер — останнє зусилля!

На невеликому підвищенні, до якого вело кілька ступенів, стояла невелика сталева клітка, і в ній, окремо від усіх інших, містився один рубильник. Гордон, тягнучи ногу і допомагаючи собі єдиною рукою, насилу став підійматися сходами; він кликав Бекра, щоб той підсадив його, але Бекр злякано задкував до дверей і нарешті, охоплений

страхом перед тим, що повинно було відбутися, побіг, залишивши Гордона наодинці з його жахливим задумом.

Гордон відчинив дверцята, ступив усередину і побачив, що для того, щоб дістатися до рубильника, потрібно ще відкрутити і зняти захисну решітку. Нетерплячими, тремтячими руками він став відгвинчувати гайки, але раптом за спиною у нього пролунав застережливий крик, потім другий, третій — і слідом затріщали постріли. Коротко ахнув, Гордон хитнувся вбік і вчепився пальцями в сталеві прuti клітки. Ще мить, і він звалився б на кам'яні сходи, але чийсь руки підхопили його, обережно опустили вниз і перевернули горілиць. І тоді він побачив обличчя і почув голос того, хто над ним схилювся.

— Гордоне — ти! — Здавалося, вся душа спливла в цьому вигуку.

— Брат мій Зейн! — сухими, обпаленими болем губами прошепотів Гордон.

— Але цей одяг! — скрикнув бахразець, схопившись за комбінезон, з таким викликом надітий Гордоном. — Хіба я міг думати, що це ти? Брат мій! Брат мій!

Гордон відчував, як Зейн гарячково обмацує його тіло, відшукуючи рани, намагається укласти його зручніше, випрямити зсудомлені ноги. Відштовхнувши руки Зейна, він насилу вимовив: — Ти все в мені розтряс, друже! — І, не витримавши зусилля, знепритомнів.

Але навіть в ці хвилини, коли все безнадійно плуталося в його мозку, він ясно усвідомлював, що фізично він уже помер або у всякому разі вмирає. З прихованих глибин свідомості виривалася гірка думка про те, що якась одна світла нитка ще пов'язує його з життям — навіть коли він в забутті, навіть коли ця нитка не веде нікуди, крім смерті, навіть коли вона ховається і втрачається в безладному буянні марення. Нічого не могла прояснити ця жива нитка, тільки дозволяла утримуватися на межі повного розпаду свідомості, тільки допомагала зносити невимовний біль незліченних блискавичних спалахів в мозку, коли в одній короткий миті повторювалося все прожите ним свідоме і несвідоме життя. Потім знову настала ясність, і він вирішив, що це розум в останній спробі вціліти веде тіло крізь стрій спогадів, воскрешаючи не з плавною послідовністю сну, але в жорстокому нагромадженні найдрібніших деталей кожен частинку кожної миті кожного акту буття. Яка мука! Яка нестерпна мука! Але це страждання розуму, а не тіла. І смерть — лише результат цих страждань. Смерть — це вибух, який знищить розум і завершить його агонію.

В цьому була надія, але надія не виправдалася, тому що свідомість повернулася до нього в ту саму мить, коли він примушував її розсипатися в прах, щоб все було скінчено.

Перше, що він побачив, було обличчя Зейна, і він повторив втомлено і гірко: — Ти все в мені розтряс, друже.

— Твій одяг! — твердив бахразець, болісно намагаючись пояснити те, що сталося. Гордон бачив, як він вражений. — Хіба я міг думати, що це ти, Гордоне?

— Тепер кінець, Зейне, — сказав Гордон, і тут він побачив Гаміда, який тримав його руки в своїх, і відчув, що лежить на чимось на зразок дивана, — очевидно, в одному з

приміщень електростанції, судячи по склепінчастим стелями і проводам, що тягнулися вздовж стін. Він ворухнув головою, намагаючись повернутися до Гаміда. — Ось ти і звільнився від мене, Гаміде, — сказав він з блідою усмішкою.

Гамід, пригнічений, не намагався приховати сльози, що текли у нього по обличчю і розтікалися в негустий жорсткої борідці.

— Я не відпущу тебе, Гордоне. Ти араб, ти наш ...

Гордон важко ковзнув поглядом по своїх руках і побачив, що на ньому все ще комбінезон монтера. Він похитав головою і сказав: — Тепер уже ні. Залишилися тільки Гамід і Зейн. Зейн ... — У нього знову запаморочилося свідомість від болю, але тільки на хвилину.

Зейн глухим голосом сказав: — Мені не могло прийти в голову, що це ти. Я тільки бачив, що хтось хоче повернути рубильник і висадити все в повітря. Але чому це виявився ти? Як ти потрапив сюди? Як сталася ця страшна помилка?

— Помилки не було, Зейне. Я справді хотів підірвати все. Я хотів зруйнувати твій комуністичний світ.

— Але чому, Гордоне? Чому?

Я хотів врятувати племена. Я хотів врятувати останніх вільних людей на землі від влади машини, від того майбутнього, яке їм готує твоє вчення. Я б усіх людей врятував, якщо б міг, — механіків, селян, підмітальників вулиць, — всіх, кого загрожує задавити культ машини, матеріалізм, місто. О боже, і нічого мені не вдалося! — простогнав він. — Гамід знає, що мені нічого не вдалося.

— Ні, ні! — скрикнув Гамід, цілуючи його руку. — Ти зробив велику справу, Гордон. Ти врятував Аравію. Хіба цього мало? Хіба ти не цінуєш цього?

Гордон спробував встати, але вони утримали його, прохаючи лежати спокійно: до нього приведуть лікарів, його стануть лікувати, доглядати за ним, і він знову буде здоровий. Але Гордон не слухався їх. Для його тіла кінець уже настав, сказав він. Нехай вони знають, що тілом він вже мертвий і тільки сила волі ще зберігає живим його розум. — Я вже нічого не бачу, Гаміде. Тільки вас, моїх улюблених друзів. — Він помовчав, потім запитав з болючим, майже жорстоким лукавством: — Зейне, брат мій! А якби ти мене впізнав, ти б вистрілив? Вбив би ти Гордона, знаючи, що це він хотів знищити твою здобич?

— Не муч мене, — сказав бахразець. Горе змусило його зрадити своїй звичній арабській незворушності. Він встав і з шумом перевів дух.

— Мені потрібно знати! — сказав Гордон спокійно і наполегливо, не вважали, ані їхньому горю.

— Я не можу відповісти на це питання!

— Мені потрібно знати! — повторив Гордон, невблаганний і зловісний в своїй наполегливості.

У бахразця потекли по щоках сльози.

— Навіть заради мого улюбленого брата я не допустив би загибелі цього світу, — сказав він. — Адже те, що створили тут твої співвітчизники, — це цілий світ, Гордон.

Тепер цей світ належить нам, і це коштує дорожче одного людського життя, твого або мого. Для нас це — новий світ, де не буде рабства та не буде злиднів і дикості, що прирікали нас на виродження. Я не дозволив би тобі зруйнувати його. Я не зглянувся б над тобою. Як не пощадив би і себе.

— Значить, це твій світ, Зейне, — сказав Гордон. Він вже не відчував ні болю, ні гніву, тільки втому. — А що думає про це Гамід? Що думає про це великий вождь племен?

— Я думаю про Аравію ... — почав Гамід. Але продовжувати не міг і, відвернувшись, крикнув Бекру, щоб той приніс води — покласти мокру хустку Гордону на лоба, прикрити його очі від блілого світла ртутних ламп.

— Адже це — те, чого ти сам домагався, Гордоне! — сказав Зейн, опанувавши себе; йому дуже хотілося в останню хвилину вселити Гордону віру в те майбутнє, в яку вірив він сам, зняти тягар з його душі світлим баченням цього майбутнього. — Нове життя для нас, для всієї Аравії. О, це буде не те жалюгідне життя, яку ти бачив тут. З тим покінчено назавжди. Чвари, ненависть, міжусобна ворожнеча, замішана на забобонах, що підігрівається іноземними поневолювачами, — все це піде в минуле. Піде і не повернеться. Нова Аравія почне своє існування. Будуватиме своє життя вільно і без перешкод. Кінець поневірян та негараздам, на які нас стільки років прирікала чужа воля! Кінець нашої рабської покірності людям, звірам, природі і будь-яким примхам долі!

— Боги стануть клерками! — вигукнув Гордон. — Вільні кочівники обернуться в придатки машин! Без душі! Без свободи! Де вони, останні суворі боги пустельних обріїв? Виведіть їх звідси, Гаміде! Виведіть їх в пустелю, як можна далі від того майбутнього, яке він обіцяє цьому краю. Молю тебе.

Гамід похитав головою. Він, як і Зейн, горів бажанням змусити Гордона прозріти істину, ніби Гордон був грішник, який вмирав в безбожництві, а вони — священнослужителі, які прагнуть хоч на мить освітити його світлом віри перед смертю. — Ти не правий, Гордон. Зрозумій, що ти неправий, що ти впав у відчай марно. Зрозумій, що так повинно бути. Прийшов час створити новий світ для всіх арабів. Нехай відімре в ньому все хворе, грубе, дике, вся неправдива поезія прогнилої старовини і нехай це буде діяльний, чесний і сильний мир, Гордоне. Чесний і сильний! — в голос кричав Гамід.

— Чесний, діяльний і сильний, — повторив Гордон, і слабка, але гірка усмішка скривила його губи. — Скоро сюди прийдуть англійці і влаштують вам справжнє пекло. Сплять вас живцем! Зварять в киплячій нафти! Ось вам і ваш чистий, сильний і діяльний світ. Від цього теж я хотів врятувати вас, але мені не вдалося.

— Ми всі араби, Гордоне, і наше майбутнє — майбутнє Аравії. Не треба боятися англійців. Ми будемо жити, жити і жити; ми вже тепер ніколи не загинемо. Ніколи! Наша Аравія ніколи не буде знову країною жалюгідною, розореною, яку роздирають міжусобицями. І машина, якій ти так боїшся, ніколи не буде панувати над нами. О ні! Разом з бахразцями ми здійснимо з її допомогою наші мрії; вона дасть нам дозвілля,

щоб жити, щоб творити науку, щоб будувати новий і уві сні не бачений світ, щоб бути вільними. Ти повинен повірити в це, Гордон, повинен!

— О, я вірю, Гаміде, вірю і ненавиджу! Будуйте свій новий світ без мене!

Він знову рвонувся, намагаючись встати, випрямитися, криком і напругою волі розігнати кошмар безпам'ятства, що навалюється і який вже раз привів його на поріг небуття. Вони утримували його; Гамід цілував його руку і плакав; бахразець, підібравши скинутий арабський одяг, вкрив його і намагався заспокоїти. Але Гордон вирвався, сів і закричав в нинішньому нападі останньої душевної муки:

— Я вмираю в страху перед цим світом. Мені вже не бути вільним! О мерзенність! Іншого виходу немає. Тільки один. Тільки один. Мені вже не бути вільним. Гаміде! — дико вигукнув він. — Гаміде! Гаміде! Мені вже ніколи не бути вільним!

Крик його осікся, перейшов у стогін і, поступово затихнув, обірвався. То був останній яскравий спалах свідомості; за ним, як він і передбачав сам, настав розпад і смерть. Мертве тіло повисло на руках Гаміда, і Зейн підхопив одяг, що зісковзнув, а переляканий Бекр, піднявши руки до неба, зтягнув довгий тужливий крик відчаю:

— Йа-лив-ла-а-а-а-а! Йа-лив-ла-а-а-а-а-а-а-а-а-а! [35]

То була передсмертна скарга вмираючого світу, і вона тривала і тривала, поки Зейн не вдарив Бекра, щоб змусити голос скорботи замовкнути. Так живе залишилося з живими, а мертве було віддано мертвим.

Примітки

1 Артаксеркс I Довгорукий (? — 424 до н. е.) — цар Персії з династії Ахеменідів, що правив з 475 по 424 р. до н. е. Син Ксеркса I. Відомий м'яким правлінням.

2. Аравійська пустеля (лат.).

3. Вільям Гіффорд Палгрев (також Палгрейв; 1826-1888) — англійський мандрівник, знавець арабської мови, член ордена єзуїтів, офіцер британської розвідки.

Чарльз Монтегю Доуті (19 серпня 1843 року Суффолк — 20 січень 1926 року, Кент) — британський поет і мандрівник.

Вільям Генрі Ірвайн Шекспір (1878 — 24 грудень 1915) — британський колоніальний чиновник, дослідник Аравійського півострова.

Томас Едвард Лоуренс, також відомий як Лоренс Аравійський 16 серпня 1888, Тремадог - 19 травня 1935, Клауд-Гілс) англійський археолог, письменник, розвідник.

4. Бурнус — У арабів плащ з цупкої вовняної тканини з каптуром

5. Куфія — чоловіча головна хустка, популярна в арабських країнах.

6. Муаллаки ("Нанизані") — збірки вибраних віршів семи класичних поетів написані в доісламську епоху (VI століття).

7. Стережись! (Араб.)

8. Ваді — це сухі долини з крутими (іноді майже прямовисними) схилами в пустелях Північної Африки та Аравії.

9. Рашид Алі аль-Гайлані (1892-1965) - іракський політичний діяч, тричі очолював уряд країни. Будучи прибічником нацисткої Німеччини, проводив пронімецьку

націоналістичну політику на противагу Англії. Підняв повстання проти англійців навесні 1941 року.

10. Майор (араб.).

11. Мир з тобою (араб.)

12. О божевільний! (Араб.)

13. Мароніти - вірні Маронітської Сирійської Церкви — найбільшої східної католицької церкви, які проживають в Сирії і Лівані.

14. Джалабія, або галабею, — верхній одяг арабських селян.

15. Бідний, нещасний (араб.).

16. Залул — верховий верблюдолюб (араб.).

17. Зімніть їх! Знищимо їх! (Араб.).

18. Трелоні, Едвард (1792-1881) — англійський моряк, який брав участь в національно-визвольній боротьбі Греції.

19. Фінлей, Джордж (1799-1875) — англійський історик, філеллін.

20. Аден - колишній англійський протекторат на Аравійському півострові, де була розташована велика англійська військово-морська база. На північному заході протекторату, що межує з Єменом, нерідко відбувалися зіткнення англійських військ з прикордонними племенами. Зараз - частина Ємену.

21. Спокій, нерухомість (грец.).

22. Море! (Грец.)

23. СТНР — Союз транспортних і некваліфікованих робітників.

24. Річард Джеффріс (1848-1887) — англійський письменник. — Прим. ред.

25. Поясню! (Лат.)

26. Сумнівна перемога! (Лат.)

27. Мама (франц.).

28. Муки! (Лат.)

29. Доконаний факт (франц.).

30. Ваххабіти — релігійно-політична течія в ісламі, прибічники якої виступали за чистоту ісламу, пропагували простоту нравів.

31. Ібн Сауд (1880-1953) — король Саудівської Аравії, який здав американській компанії Арамко концесію на видобуток нафти. — Прим. ред.

32. Втрачаю! (Лат.)

33. Образ дії (лат.).

34. О безнадійність! (Лат.)

35. О аллах! О аллах! (Араб.)

© Віктор Часник Переклад. 2020.

Переклад люб'язно надано його автором